

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 43/44-2019./20.
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia Annual, 43/44-2019/20

Izdavač/Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Publisher/Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia
Directorate for the Protection of the Cultural Heritage

Za izdavača/for the Publisher
Nina Obuljen Koržinek

Predsjednik uredništva/Editorial Board president
Davor Trupković

Uredništvo/Editorial Board
Ivan Alduk, Biserka Dumbović Bilušić,
Marijan Bradanović, Franko Ćorić,
Anuška Deranja Crnokić, Ivo Glavaš,
Viki Jakaša Borić, Vanja Kovačić,
Petar Puhmajer

Glavna i odgovorna urednica/Editor-in-chief
Višnja Bralić

Tajnica i izvršna urednica/Managing editor
Gordana Jerabek

Lektura i korektura/Proofreading and Revision
Silvija Brkić Midžić

Prijevod na engleski/English Translation
Tanja Trška

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Mateo Matijašević, Studio 5do12, Zagreb

Adresa uredništva/Editorial address
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Ulica Josipa Runjanina 2

Tiskanje dovršeno/Printing completed
2021.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589 (Tiskano izdanje/Print edition)
ISSN 2459-668X (Digitalno izdanje/Electronic edition)

UDK 7.025
ISSN 0350-2589
ISSN 2459-668X

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

43 / 44 – 2019. / 2020.

Sadržaj*Table of content*

- 7 **Ratko Ivanušec**
 Crkva sv. Martina u Martinu kod Našica
Church of St Martin in Martin near Našice
- 23 **Ivo Glavaš**
 Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole
Remarks on the Venetian and Austrian Phases of the St Nicholas Fortress in Šibenik
- 33 **Anita Gamulin**
 Utvrđivanje na Makarskom primorju u vrijeme mletačko-turskih ratova na primjeru naselja Igrane
Fortification in the Makarska Littoral during the Ottoman-Venetian Wars: the Case of Igrane
- 49 **Marina Fernežir, Žarka Vujić**
 Pilot-istraživanje o obrazovanosti vlasnika graditeljske baštine Hrvatskog zagorja o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima
Pilot Study on the Level of Education of Owners of Heritage Buildings in Hrvatsko zagorje on Research Conservation and Restoration Treatments
- 69 **Anja Radelić**
 Karta rizika – optimalna strategija preventivne zaštite spomenika
Risk Map – Optimal Strategy of Preventive Monument Protection
- 79 **Nataša Nefat, Marina Fernežir**
 Crkva sv. Jeronima u Humu – cjeloviti pregled radova i konzervatorsko-restauratorskih zahvata od otkrivanja zidnih slika do završne prezentacije
Church of St Jerome in Hum – a Comprehensive Overview of Interventions and Conservation and Restoration Treatments from the Discovery of Wall Paintings to Final Presentation
- 101 **Lejla Košćević**
 Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću: pristupi problemu prezentacije zidnog oslika
Conservation and Restoration of Wall Paintings in the Side Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in the Church of St Anthony the Hermit in Slavetić: Approaches to Problems of Presentation of Wall Paintings
- 115 **Sanja Buble**
 Hrvatski dom u Splitu, izazov obnove
“Croatian House” in Split, Restoration Challenges
- 131 **Filip Franković, Ana Đukić, Sanjin Mihelić**
 Prilog poznavanju arheoloških lokaliteta na području Hrvatske Kostajnice te općina Majur i Hrvatska Dubica
Contribution to the Study of Archaeological Sites in the Area of Hrvatska Kostajnica and the Municipalities of Majur and Hrvatska Dubica

- 145 **Lana Križaj**
Industrijske boje za povijesna pročelja
Industrial Paint for Historical Façades
- 159 **Anuška Deranja Crnokić, Pia Sopta**
Upravljanje rizicima u kulturnoj baštini – globalni izazov današnjice
Cultural Heritage Risk Management – A Current Global Challenge
- 167 **Dobitnici „Nagrade Vicko Andrić“ za 2019. godinu**
Winers of the “Vicko Andrić Award” in 2019
- 173 **Dobitnici „Nagrade Vicko Andrić“ za 2020. godinu**
Winers of the “Vicko Andrić Award” in 2020

Ratko Ivanušec

Crkva sv. Martina u Martinu kod Našica

Ratko Ivanušec
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu
HR – 35000 Slavonski Brod, A. Starčevića 43

UDK: [726:272].025.3/4(497.543Našice)(091)
Izvorni znanstveni rad/Scientific Paper
Primljen/Received: 31. 3. 2021.

Ključne riječi: templari, Martin, crkva Sv. Martina, posjed Sv. Martin Našice, pregradnja, sakrarij, templarski grb u obliku štita
Keywords: Knights Templar, Martin, church of St Martin, St Martin Našice estate, reconstruction, sacarium, shield-shaped Templar coat of arms

U radu se donose neke nove spoznaje o graditeljskoj slojevitosti arhitektonskog sklopa templarske crkve sv. Martina u Martinu nedaleko od Našica na temelju analize tlocrta, građevne strukture zidova i arhitektonskih elemenata. Manja romanička templarska crkva podignuta je u prvoj polovini 13. stoljeća i vjerojatno pregrađena u drugoj polovini 13. stoljeća ili kasnije, krajem 13. ili početkom 14. stoljeća. U sklopu te obnove manjoj romaničkoj jednobrodnoj crkvi prigraden je na zapadnoj strani zvonik koji se spominje još 1660. godine. Barokna obnova templarske crkve izvedena je u 18. stoljeću kada je na zapadnoj strani uklonjen zvonik i crkva je tada dobila baroknu kompoziciju pročelja. Posljednja cjelovita obnova crkve uslijedila je 1977. godine, kada je na zapadnom pročelju crkve pronađen templarski grb u obliku štita.

UVOD

Crkva sv. Martina u Martinu pojedinačno je zaštićeno registrirano kulturno dobro koje je upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Listu zaštićenih kulturnih dobara pod rednim brojem Z-1654. Crkva se danas koristi kao grobljanska kapela naselja Martin.

U sklopu zaštitnih radova hitne sanacije krovšta apside templarske crkve sv. Martina 2010. godine na inicijativu autora provedeno je arhitektonsko snimanje crkve, prilikom čega je istovremeno obavljen i detaljniji pregled građevne strukture zidova crkve i bačvastog svoda apside. Na perimetralnim zidovima crkve tada su uočeni određeni zahvati pregradnje arhitektonskog sklopa romaničke crkve koji se i danas mogu iščitavati na pojedinim dijelovima zidova, bez obzira na posljednju obnovu pročelja. Na određene pregradnje izvornoga romaničkog korpusa crkve ukazuje nam djelomično i fotodokumentacija zaštitnih ra-

dova posljednje cjelovite obnove crkve iz 1977. godine.¹ Za analizu pregradnje arhitektonskog sklopa crkve posebno su dragocjene pojedine fotografije iz privatne fototeke prof. Drage Majera iz Našica koji je 1977. godine fotografirao crkvu u tijeku radova obnove.²

Na tim fotografijama vidljivi su određeni zahvati barokne pregradnje zapadnog pročelja crkve, ali i neke ranije intervencije koje ukazuju na pregradnju templarske crkve u razdoblju srednjeg vijeka. U toj posljednjoj obnovi sa zidova crkve uklonjena je pročeljna barokna žbuka. Faktura zidova obrađena je tada na način zatvaranja fuga cementno-vapnenom žbukom.

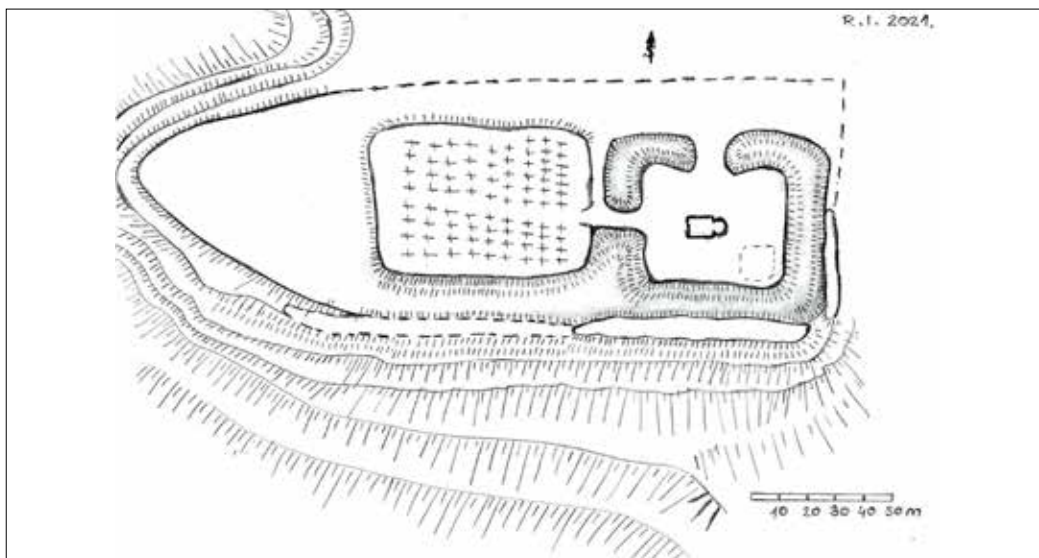
Crkva sv. Martina u Martinu stradala je u ratnoj agresiji 1991. godine prilikom granatiranja iz vojarne JNA, kada je pogođena apside i jugozapadni ugao broda crkve. Ubrzo nakon toga uslijedile su obnova i sanacija oštećenja perimetralnih zidova crkve uzrokovanih ratnim djelovanjem.

PROSTORNA DISPOZICIJA

Crkva sv. Martina smjestila se uz magistralnu cestu Našice – Donja Motičina, zapadno od naselja Gornji i Donji Martin u Osječko-baranjskoj županiji. Crkva je izgrađena na južnom rubu poveće visoravni, ispred koje se na južnu stranu odvaja lokalna cesta za naselje Seonu. S platoa crkve za lijepog vremena, na horizontu u smjeru juga, mogu se vidjeti ostatci ulazne branič-kule utvrde Bedemgrad na brdu Krndiji. Posebno je atraktivna istočna vizura na grad Našice i sakralni kompleks franjevačkog samostana i crkve sv. Antuna Padovanskog koji je udaljen oko 2,7 km zračne linije od lokacije crkve. Templarska crkva podignuta je na gradištu koje se prema konfiguraciji današnjeg terena vjerojatno sastojalo od dviju cjelina. Istočni plato na kojem je smještena crkva kvadratičnog je tlocrta veličine 48

¹ Dosje kulturnog dobra br. 59, Odjel dokumentacije MKMRH – AKOS.

² Ovom prilikom zahvaljujem prof. Dragi Majeru na ustupljenim fotografijama iz njegove privatne fototeke za pisanje ovog rada.

1 Martin, crkva sv. Martina, situacijska skica (crtež: R. Ivanušec, 2021.)
Martin, church of St Martin, site plan sketch (drawing: R. Ivanušec, 2021)

2 Martin, crkva sv. Martina, pogled na gradište i crkvu s jugoistoka – postojeće stanje (foto: R. Ivanušec, 2021.)
Martin, church of St Martin, southeast view of the hillfort and church – present condition (photo: R. Ivanušec, 2021)

3 Martin, crkva sv. Martina, pogled sa sjeveroistoka na gradište s obrambenim jarkom (foto: R. Ivanušec, 2021.)
Martin, church of St Martin, northeast view of the hillfort with defensive ditch (photo: R. Ivanušec, 2021)

x 45 m. Plato je okružen s tri strane dubokim obrambenim jarkom (pri dnu širine 3 m, a u gornjem dijelu 8–10 m). Visina obrambenog jarka iznosi 5–6 m. Zapadno od crkve, odvojen obrambenim jarkom, poveći je plato duljine 75 m na kojemu se danas nalazi groblje naselja Donji i Gornji Martin. S južne i djelomično sa zapadne strane dviju prostornih cjelina nalazi se djelomično sačuvani obrambeni bedem. Na istočnoj strani bedem je debljine 3–4 m, a na južnoj strani debljine 7–8 m. Južni bedem uklonjen je kasnije formiranjem groblja. Prostorna cjelina na kojoj se danas nalazi crkva sv. Martina s grobljem naselja Martin sužava se u obliku stranice štita, na nekih stotinjak metara, u pravcu zapad – sjeverozapad. Južno od crkve nalazi se brdo Grbavica kojim je prema predaji prolazila rimska cesta prema Požeškoj dolini. Smještaj crkve u blizini srednjovjekovnih prometnih pravaca, njezin položaj uz južni rub visoravni, zatim ostatci obrambenog opkopa ukazuju na geostratešku lokaciju na kojoj je izgrađena crkva. Sama

lokacija s gradištem vjerojatno je predstavljala svojevrsnu kontrolnu točku s koje se mogla vršiti zaštita ljudi, odnosno hodočasnika, kao i kontrola trgovine i to iz pravca sjevera i sjeveroistoka prema zapadu, zatim prema jugu i utvrdi Bedemgrad te dalje prema Požeškoj kotlini. Na ovu pretpostavku upućuju mnogobrojni nalazi kasnosrednjovjekovne keramike na oranicama sjeverno i sjeveroistočno od gradišta i crkve sv. Martina.³ Kasnosrednjovjekovna keramika, kao i antički nalazi, otkriveni su i jugoistočno i istočno od gradišta na brežuljkastom prostoru antičkog i srednjovjekovnog lokaliteta „Baštine“. Južno od gradišta, oko potoka Vrela te dalje na lokalitetima Bare i Grbavica I-IV pronađeni su ostatci ruralnih objekata selišta, što nam ukazuje na napučenost tog prostora ljudima u razdoblju 13. – 16. stoljeća⁴ (sl. 1-3).

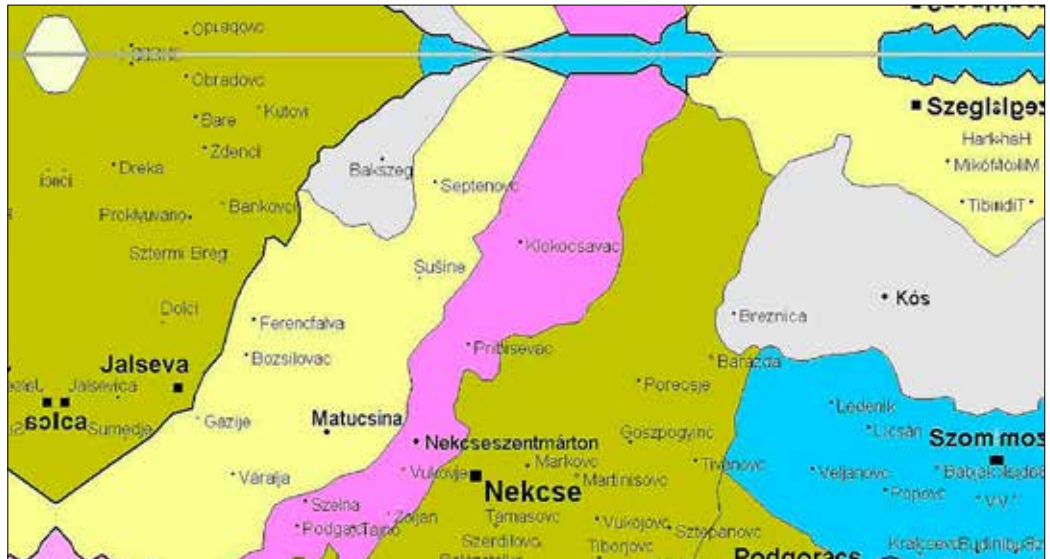
POVIJESNI PODATCI

Povijesne podatke iz razdoblja srednjeg vijeka o templarskoj crkvi sv. Martina u Martinu kod Našica pronalazimo

3 TKALČEC, TATJANA, 2012., 126.

4 MINICHREITER, KORNELIJA; MARKOVIĆ, ZORKO, 2004., 51 – 60.

4 Engel, Pal.
Magyarország a
középkorivégén, PC CD-
ROM Budimpešta, - č 002.
Engel, Pal. Magyarország
a középkorivégén, PC
CD-ROM Budapest, - č
002.

u dijelu arhivske građe koja se odnosi na posjed Našice viteških redova, prvo templara te kasnije ivanovaca ili hospitalaca sv. Ivana Jeruzalemskog.⁵ Posjed Našice darovao je templarima ban Jula iz roda Aba zajedno sa svojom suprugom Jelenom. O darovanju tog posjeda saznajemo iz isprave pape Grgura IX. od 23. prosinca 1230. godine kojom papa potvrđuje darovanje ovog posjeda templarima.⁶ Iako se u povijesnim izvorima ne spominje organizirani našički preceptorat, postojanje same crkve sv. Martina nedaleko od Našica navelo je Lelju Dobronić na mišljenje da je ova lokacija s crkvom sv. Martina bila sjedište templarskog preceptorata.⁷ Na ovu tvrdnju ukazuje i sama pozicija na kojoj je izgrađena templarska crkva, na visoravni, u blizini raskrižja puteva gdje se mogla vršiti kontrola i zaštita ljudi. Osim crkve, unutar templarskog sjedišta vjerojatno se nalazila njihova „kuća“ (*domus*) i ostale pomoćne gospodarske zgrade, kao što su na primjer konjušnice i drugi pomoćni objekti. Nakon ukinuća templarskog reda 4. rujna 1310. godine kralj Karlo Robert privremeno je vratio templarski posjed Našice Julinom potomku Aleksandru, jednom od svojih najvjernijih pristaša, pozivajući se na njegova nasljedna prava.

U slučaju ako bi templari ponovno postigli „milost Rimске kurije“ ili ako bi crkva odredila da ti posjedi trebaju pripasti nekom drugom redu, ta kraljeva donacija ne bi vrijedila i kralj se tada obavezao Aleksandru dati drugi posjed u zamjenu za posjed Našice.⁸ Ovo darovanje kralj Karlo Robert je potvrdio 1312. godine.⁹ Nakon toga ne-

kadašnji templarski posjed i crkvu sv. Martina nasljeđuju ivanovci ili hospitalci viteškog reda sv. Ivana Jeruzalemskog. Iz 14. stoljeća postoji nekoliko dokumenta koji se odnose na našički posjed sv. Martina koji sada drže ivanovci. U ispravi iz 1315. godine brat Roland de Gagnana daje Nikoli, potomku Aleksandrovom od Abe, predij *in territorio nostro de Nekche uz* pristanak Ivana, preceptora Našica, Adama, preceptora kuća u Srijemu i braće Nikole i Emerika. Iz ovog dokumenta saznajemo da su Našice bile sjedište preceptorata na čijem je čelu bio brat Ivan preceptor Našica.¹⁰ Godine 1323. u jednom od dokumenata spominje se *domus nostra Sancti Martini de Nassica*.

Te godine u našičkom sjedištu preceptorata boravio je vrhovni prior priorata ivanovaca za Ugarsku Filip de Gagnana koji potvrđuje ivanovačkom podložniku Krenji kuću s mlinovima i vinogradima i jobagionu Marka s onim što njemu pripada.¹¹

Godine 1347. vodi se pred vesprimskim nadbiskupom spor oko plaćanja desetine na području pečuške biskupije između pečuskog biskupa Nikole i priora ivanovaca za Ugarsku i Hrvatsku Petra Cornuta. Između ostalog, vodi se spor i oko desetine Našica.¹² Ivanovački posjed Našice spominje se i 1356. godine, kada svećenik Benedikt u ime priora Baudona Cornutija prosvjeduje pred pečuškim kapitolom protiv Nikole i Pavla, sinova Andrije Gorjanskog, koji su nastojali prisvojiti ivanovačke posjede Dopsin i Našice.¹³ Crkva sv. Martina i preceptor posjeda sv. Martin kod Našica spominju se u povijesnim izvorima 1372. godine *Ecclesia S. Martini de iuxta Nekche ordinis S. Johannis Jereroslim, preceptor 1372.*, te 1450. godine *Possessio Nexa Zenth Marthon*¹⁴ (sl. 4).

5 Prilikom pisanja ovog rada posebnu zahvalnost upućujem dr. sc. Mariji Karbić iz Hrvatskog instituta za povijest, Podružnica za Slavoniju, Baranju i Srijem na prikupljenim povijesnim izvorima i konzultacijama.

6 WENZEL, GUSZTÁV, 1860., dok. 165, 227, originalna isprava čuva se u MNL OL, DL 25033.

7 DOBRONIĆ, LELJA, 2002., 101.

8 SMICIKLAS, TADIJA, 1904. – 1990., 263-265.

9 Isto, 325-329.

10 NAGY, IMRE, 1878. – 1920., dok. 339, 376.

11 FÉJER, GEORGIUS, 1829. – 1844., dok. 230, 495-496.

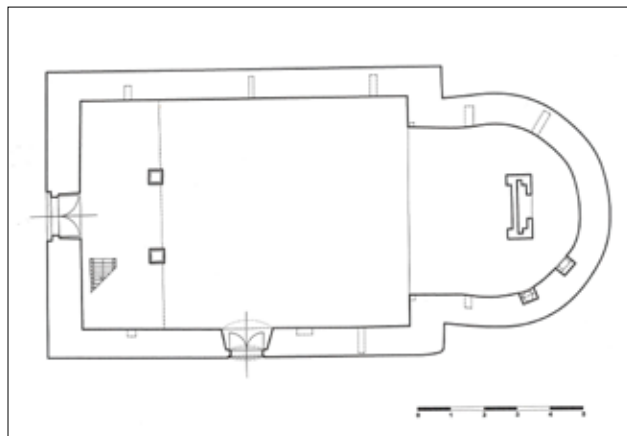
12 FÉJER, GEORGIUS, 1829. – 1844., sv. 11, vol. IX/1: dok. 285, str. 515-518.

13 FÉJER, GEORGIUS, 1829. – 1844., sv. 11, vol. IX/2: dok. 253, 520.

14 BÖSENDORFER, JOSIP, 1910., 292.

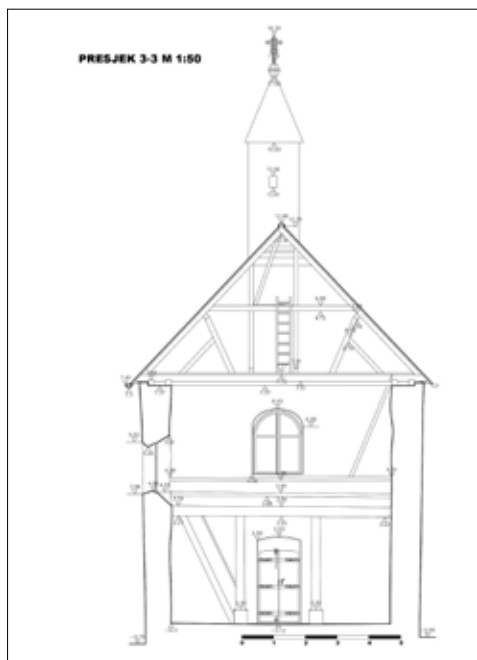

5 Martin, crkva sv. Martina, pogled s jugozapada (foto: R. Ivanušec, 2013.)
Martin, church of St Martin, southwest view (photo: R. Ivanušec, 2013)

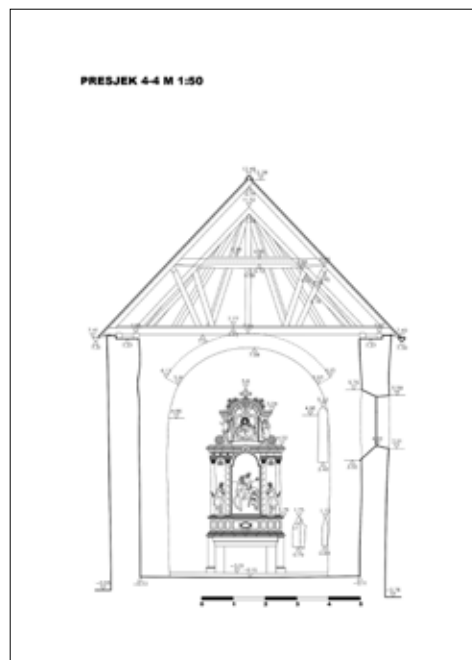

6 Martin, crkva sv. Martina, tlocrt u visini prizemlja – postojeće stanje (crtež: D. Zahirović)

Martin, church of St Martin, ground floor plan – present condition (drawing: D. Zahirović)

7 Poprečni presjek – pogled prema zapadu (crtež: D. Zahirović)
Cross section – west view (drawing: D. Zahirović)

8 Poprečni presjek – pogled prema istoku (crtež: D. Zahirović)
Cross section – east view (drawing: D. Zahirović)

Potkraj 15. stoljeća ivanovački posjed Sv. Martin Našički dio je ivanovačkog vlastelinstva Krassó (Karaševó) te ga zajedno s njime na ime zaloga preuzima Andrija Bota od Bajne.¹⁵ Iz razdoblja turske nazočnosti nešto više o samoj crkvi saznajemo iz kanonske vizitacije o. Petra Nikolića iz 1660. godine. U svom opisu on navodi da se nedaleko od Našica nalazi jedna čitava crkva s tornjem, zove se Martin imenom sv. Martina. U njoj se služi misa, a za Martinje se daje i oprost. Svećenik se šalje iz samostana (*...est etiam ibi parum distans una ecclesia integra cum sua turri et cooperta, vocatur Martinum s. Martini nomine dicta ecclesia, (in qua) celebratur saepissime, est indulgentia in festo. S. Martini; ex conventu mittitur sacerdos...*)¹⁶ Crkva je, kao i našički samo-

stan, stradala potkraj 17. stoljeća od strane Turaka, nakon čega je uslijedila njezina obnova u 18. stoljeću. Arhidakon Juraj Dumbović 1730. godine opisuje da je crkva pokrivena i osposobljena za služenje vjerskog obreda. U unutrašnjosti crkve tada je postavljen i barokni oltar s oltarnom palom sv. Martina.¹⁷

ANALIZA CRKVE

Crkva sv. Martina u Martinu jednobrodna je sakralna građevina zaključena polukružnom apsidom koja prema brodu crkve neznatno prelazi u potkovasti oblik.¹⁸ Vanjska duljina crkve je 16,96 m, a širina 8,58 m. Crkva se ističe svojim proporcijama i visinom zidova od 7,37 m. Debljina zidova je

¹⁵ MNL OL DF (16. 03. 2021.).

¹⁶ FERMENDŽIN, EUSEBIUS, 1892., 43.

¹⁷ CVEKAN, PAŠKAL, 1981., 125-127.

¹⁸ GOSS, VLADIMIR PETER, 2012., 107-108.

9 Martin, crkva sv. Martina, sjeverni zid broda crkve – zid od priklesanog kamena u horizontalnim redovima (13. st.) do visine 5,20 m (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, northern nave wall – veneer stone wall arranged in horizontal rows (13th ct.) up to 5.2 m in height (photo: R. Ivanušec, 2021.)

nejednaka. Zapadni zid broda crkve i zid apside debljine su 105–107 cm, u odnosu na bočne zidove broda crkve koji su nešto tanji i debljine su 85–90 cm. Temeljna stopa zidana je od masivnog kamenja i neznatno je istaknuta u odnosu na zidove. Visina temeljne stope je 150 cm.¹⁹ Apsida je presvođena bačvastim svodom, a brod crkve tabulatom. Krovšte je dvoslivno i pokriveno biber crijepom. Iznad zapadnog pročelja nalazi se drveni tornjić pokriven piramidalnom kapom s pokrovom od lima (sl. 5-8).

U pogledu strukturnih odrednica, crkva je zidana priklesanim i lomljenim kamenom koji je nabavljen iz okolnog prostora oko naselja Martin, iz naselja Gradac i Šumeđe. Od kamena korišteni su vapnenac, pješčenjak i laporasti kamen. Postojeći izgled pročelja crkva je poprimila u obnovi 1977. godine kada je s pročelja crkve uklonjena barokna pročelna žbuka. Na perimetralnim zidovima tada su se mogli uočiti različiti načini zidanja romaničke crkve, iz čega se mogu prepoznati i određeni zahvati pregradnje izvornoga arhitektonskog korpusa romaničke crkve. Analizom fature zidova uočavaju se dva načina zidanja.

Romanička crkva je zidana priklesanim kamenom kvadratnog i pravokutnog oblika i klesancima od kamena pješčenjaka pozicioniranim na uglovima crkve. Karakteristika ovog načina zidanja jest nizanje komada priklesanog kamena u horizontalnim redovima, gotovo jednake visine redova. Zidanje priklesanim komadima kamena karakteristika je sakralnih objekata iz razdoblja druge polovine 13. – 14. stoljeća.²⁰ Na prostoru središnje i zapadne Slavonije izdvajaju se tri crkve romaničko-ranogotičkog ili prijelaznog stila koje su zidane na taj način (crkva sv. Mihovila u Ratkoviću, crkva sv. Stjepana u Opatovcu i crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu). Posebno se izdvaja ziđe koje je otkriveno arheološkim iskapanjima u sklopu postupka registracije lokaliteta crkve sv. Stjepana u Opatovcu neda-

10 Martin, crkva sv. Martina, zapadno pročelje – postojeće stanje (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, west façade – present condition (photo: R. Ivanušec, 2021)

leko od Cernika. Ostatci zapadnog zida te crkve zidani su izrazito kvalitetno priklesanim kamenom različite visine koji je sagan u horizontalne redove.²¹

Na crkvi sv. Martina romanički način zidanja priklesanim kamenom, u horizontalnim redovima, prisutan je na sjevernom zidu do visine oko 5,20 m, na južnom zidu broda crkve te na apsidi, otprilike do visine tjemena prozora (sl. 9).

Drugi način zidanja prisutan je u gornjoj zoni perimetralnih zidova broda crkve i apside te na zabatu zapadnog pročelja. Može se istaknuti da se radi o strukturi, odnosno vrsti ziđa kakvo susrećemo kroz čitavo razdoblje gotike. Karakteristika ovog načina zidanja jest da se kao građevinski materijal koristi lomljeni kamen manje veličine, oko kojega se prostor ispunjava sitnim kamenom.

Grafička analiza tlocrta na način srednjovjekovnog projektiranja, kao i analiza strukturnih odrednica, vrste materijala i načina zidanja ukazuju na zahvat pregradnje izvornoga romaničkog korpusa crkve. Tlocrt manje romaničke crkve izvorno je bio komponiran u romaničkom omjeru 1:2, što predstavlja omjer unutrašnje širine broda prema unutrašnjoj duljini crkve. Konstrukcija tlocrta bila je određena geometrijskom shemom kvadrangulacije s dva kvadrata veličine stranica 6,85 m.

19 MINICHREITER, KORNELIJA, 1972., MKMRH – AKOS.

20 HORVAT, ZORISLAV, 2003., 39.

21 IVANUŠEC, RATKO; SELETKOVIĆ, PETAR, 2020., MKMRH – AKOSB.

11 Martin, crkva sv. Martina, zapadno pročelje nakon uklanjanja barokne pročeljne žbuke u obnovi crkve 1977. (foto: D. Majer, 1977.)

Martin, church of St Martin, west façade after the removal of Baroque façade plaster during the 1977 church restoration (photo: D. Majer, 1977)

Zapadno pročelje

O problematici pregradnje zapadnog pročelja romaničke templarske crkve pisala je u svom doktorskom radu Iva Papić,²² navodeći kao podlogu shematski crtež iz 1924. godine koji donosi u svom radu Lelja Dobronić,²³ na kojem je prikazano stanje zapadnog pročelja iz prve polovine 20. stoljeća. Stvarno stanje barokne pregradnje zapadnog zida broda romaničke templarske crkve može se iščitati na fotografijama pročelja nakon uklanjanja barokne pročeljne žbuke. U sklopu radova obnove pročelja 1977. godine na poziciji barokno oblikovanog prozora pronađen je polukružni otvor izrazite svijetle širine i visine 163 x 215 cm. S obzirom na svoju poziciju na zapadnom zidu i njegovu svijetlu širinu i visinu, može se ustvrditi da se ne radi o izvorno romaničkom prozoru, već o mogućem ulaznom otvoru kojim se iz dograđenog korpusa zvonika ili tornja ulazilo u prostor crkve. Zvonik koji spominje 1660. godine o. Petar Nikolić u svojoj kanonskoj vizitaciji vjerojatno je imao svod u prizemlju. Na to upućuju znakovita ulegnuća zapadnog zida lijevo i desno od portala, koja su postala vidljiva nakon uklanjanja baroknih zidnih ispuna od opeka i lomljenog kamena, a kojima se težilo izravnati fakturu zapadnog zida u baroknoj obnovi pročelja. Na zapadnu prigradnju zvonika na arhitektonski korpus cr-

22 PAPIĆ, IVA, 2019., 167-183; 339-342.

23 DOBRONIĆ, LELJA, 1984., 119.

12 Martin, crkva sv. Martina, barokni prozor formiran na poziciji nekadašnjega ulaznog otvora na zapadnom pročelju crkve – stanje prije obnove crkve 1977. (foto: D. Majer 1977.)

Martin, church of St Martin, Baroque window which replaced the former entrance opening on the west façade – condition before the 1977 church restoration (photo: D. Majer, 1977)

kve upućuju i blago istaknute nepravilne površine lica zida u širini 100–150 cm koje se pružaju u visinu, do početka zabata zapadnog pročelja, kao i graditeljske spojne bočne reške koje se naziru na sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu crkve (sl. 10).

Na fotografiji iz 1977. godine nakon uklanjanja barokne pročeljne žbuke može se vidjeti obim zahvata barokne obnove na zapadnom pročelju crkve. Nakon uklanjanja korpusa zvonika između tjemena lunete portala izveden je okapni vijenac od opeka koji je uklonjen prilikom posljednje obnove pročelja. Za izravnavanje fature zida i za izvedbu užega segmentnog zaključenog prozora koristili su se usitnjeni lomljeni kamen i opeka (sl. 11-13).

Svakako jedan od najvažnijih nalaza obnove templarske crkve sv. Martina 1977. godine jest otkriće templarskog grba u obliku klinastoga gotičkog štita. Grb je otkriven u parapetu segmentno zaključenoga baroknog prozora. Veličina grba je 58 x 58 cm i izrađen je od kamena pješčenjaka. Grb nije sačuvan u cjelovitom izvornom obliku, nedostaje mu gornji desni ugao. Kompozicija štita sastoji se od plastično naglašenoga velikog križa koji obrubljuje tanja konveksna rubna traka. U središnjem dijelu plastično naglašenog križa ukomponiran je manji križ unutar manjega klinastog štita. Oblikovanje grba ukazuje na to da se radi o tipu grba kakav susrećemo tijekom čitavog 13. stoljeća i koji se sastoji samo od štita, u odnosu na grbove iz 14. i

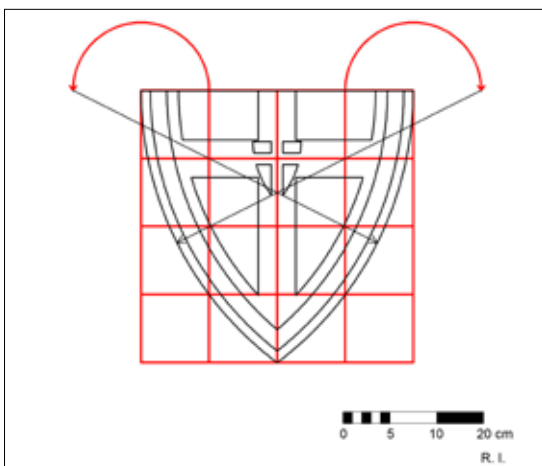
13 Martin, crkva sv. Martina, ulazni otvor veličine 163 x 215 cm na zapadnom pročelju crkve otkriven u obnovi crkve 1977. (foto: R. Ivanušec, 2010.)

Martin, church of St Martin, entrance opening (dimensions 163/215 cm) on the west façade, discovered during the 1977 church restoration (photo: R. Ivanušec, 2010)

14 Martin, crkva sv. Martina, templarski grb u obliku štita otkriven u obnovi crkve 1997. (foto: R. Ivanušec, 2010.)

Martin, church of St Martin, shield-shaped Templar coat of arms discovered during the 1997 church restoration (photo: R. Ivanušec, 2010)

15 Martin, crkva sv. Martina, grafička konstrukcija templarskog grba u obliku štita (crtež: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, graphic rendering of the shield-shaped Templar coat of arms (drawing: R. Ivanušec, 2021)

16 Martin, crkva sv. Martina, zapadni portal crkve – postojeće stanje (foto: R. Ivanušec, 2021.)

16. Martin, church of St Martin, west church portal – present condition (photo: R. Ivanušec, 2021)

15. stoljeća kada se motivi kompozicije proširuju i obogaćuju dodavanjem drugih atributa (kacige, nakita na kacigi, plašta i drugih motiva), ovisno o društvenim prilikama i umijeću kamenoklesara. Konstrukcija grba određena je u omjeru: š:v = 1:1 dijeljenjem stranice kvadrata na četiri dijela. Identičnu jednostavnu konstrukciju posjeduje gotički klinasti oblik štita s nadgrobne ploče Radoslava de Gare, sina Krestonje „de Gara“ iz župe Gora za koji se pretpostavlja da je s kraja 13. stoljeća.²⁴ Kao i kod templarskog grba, konstrukcija štita je jednostavna i izvedena je dije-

ljenjem kvadrata na četiri dijela. Ovakva jednostavnost odraz je novog načina promišljanja komponiranja sakralne arhitekture i razrade detalja koji uvode cistercitski graditelji, sa shemom s dva zarotirana kvadrata i čistim brojčanim odnosima koja traje kroz čitavo gotičko razdoblje sve do 16. stoljeća²⁵ (sl. 14, 15).

U podnožju zapadnog pročelja nalazi se portal romaničkih karakteristika s profilacijom „Wulst“.²⁶ S obzirom na zahvat pregradnje i kasniju baroknu obnovu crkve, portal se nije sačuvao u svom izvornom oblikovanju. Portalu

24 HORVAT, ZORISLAV, 1988., 41-45.

25 HORVAT, ZORISLAV; MIRNIK, IVAN, 1977., 155.

26 HORVAT, ANĐELA, 1984/85., 68-70; SZABO, ĐURO, 1914.

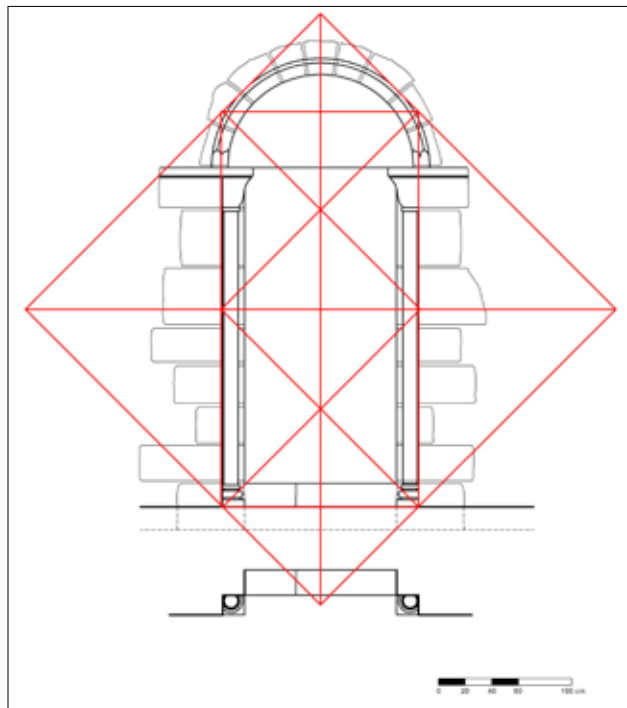

17. Križovljan kod Ludbrega, crkva sv. Križa, zapadni portal – postojeće stanje (foto: R. Ivanušec, 2011.)

Križovljan near Ludbreg, church of the Holy Cross, west portal – present condition (photo: R. Ivanušec, 2011)

nedostaju bočni 3/4 stupići od kojih su ostale samo baze, kao i kapiteli bočnih stupića. Nadalje, portalu nedostaje i polukružna kamena ploča koja je zamijenjena u baroknoj obnovi zidanom ispunom od opeka i usitnjenog lomljenog kamena. Prilikom te obnove visina svijetlog otvora portala je snižena. U komparaciji s drugim portalima 13. stoljeća, sličnu „Wulst“ profilaciju lunete portala posjeduje portal prijelaznog stila crkve sv. Križa u naselju Križovljan kraj Ludbrega. U odnosu na torusnu profilaciju portala crkve sv. Martina, kod ove profilacije osjeća se tendencija ka zašiljenosti, što je već odlika prijelaznog stila oko 1200. godine i prijelaza iz romanike u gotiku.²⁷ Profilaciju u obliku torusa posjeduje i portal crkve sv. Petra u naselju Koška u okolici Našica.

U oblikovanju zapadnog portala korišteni su neki uobičajeni brojčani omjeri 1:2 i 1:1, koji su prisutni u 13. stoljeću i početkom 14. stoljeća na nekim sakralnim objektima Požeške kotline. Na tim sakralnim objektima zamjetan je utjecaj graditelja cistercijske opatije u Kutjevu, koja je osnovana 1232. godine.²⁸ Na primjeru zapadnog portala crkve u Martinu upotrijebljen je primjerice omjer 1:2 (svijetla širina : svijetla visina) za određivanje svijetlog otvora

18. Martin, crkva sv. Martina, grafička konstrukcija zapadnog portala – rekonstrukcija (crtež: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, graphic rendering of the west portal – reconstruction (drawing: R. Ivanušec, 2021)

portala i lunete portala (visina : širina). Omjer 1:1 (visina: širina) korišten je i u oblikovanju baze stupića. Debljina stupića iznosila je 10,8 cm, što je 1/10 debljine zapadnog zida. Lijevo i desno od zapadnog portala na zidu se nalaze dva izduljena profilirana ulomka od kamena pješčenjaka duljine 73 cm. Kamene ulomci oblikovani su u svome donjem dijelu jednostavnom skošenom profilacijom. Prema svom oblikovanju i položaju na pročelju, vjerojatno je riječ o kamenim profiliranim ulomcima iz razdoblja srednjeg vijeka, koji su ugrađeni naknadno u zapadni zid crkve prilikom barokne obnove (sl. 16-18).

Južno pročelje

Iznad bočnog portala južno pročelje crkve rastvoreno je s dva prozora dubokih stranica koji su zaključeni polukružnim nadvojima. Samo oblikovanje prozora, njihova svijetla širina i visina, kao i gruba kamenoklesarska obrada nadvoja prozora i bočnih stranica ukazuju da su izvorno uži prozori prošireni, vjerojatno u baroknoj obnovi crkve (sl. 19).

U središnjoj osi južnog pročelja smješten je bočni ulaz u crkvu. Bočni južni portal jednostavno je zaključen segmentnim nadvojem. Visina svijetlog otvora je 170 cm, a širina 96 cm. Kamenoklesarska obrada kamenog okvira portala ukazuje na nižu razinu znanja i kamenoklesarskih vještina majstora klesara u odnosu na kvalitetniji kamenoklesarski rad koji je prisutan na očuvanim elementima romaničkoga zapadnog porta-

27 HORVAT, ANĐELA, 1975/76., 14.

28 HORVAT, ZORISLAV, 1989.,75.

19 Martin, crkva sv. Martina, prozor na južnom zidu broda crkve (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, window on the southern nave wall (photo: R. Ivanušec, 2021)

20 Martin, crkva sv. Martina, južni bočni portal (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, south lateral portal (photo: R. Ivanušec, 2021)

21 Urisana godina 15(?)5. na segmentnom nadvoju južnoga bočnog portala (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Year 15(?)5 inscribed on the segmental intrados of the south lateral portal (photo: R. Ivanušec, 2021)

la. To je posebno uočljivo u gruboj, pomalo nezgrapnoj obradi rubne stupnjevane profilacije okvira južnoga bočnog portala. Pomalo nevješto klesanje upućuje na pretpostavku da je portal izveden znatno kasnije, možda početkom 16. stoljeća, na što ukazuju i danas slabo čitljive urisane godine 15(?)5. koje se naziru na lijevoj strani segmentnog nadvoja. I na nekim drugim srednjovjekovnim crkvama prijelaznog stila u središnjem dijelu Slavonije (crkva sv. Mihovila u Ratkovici,

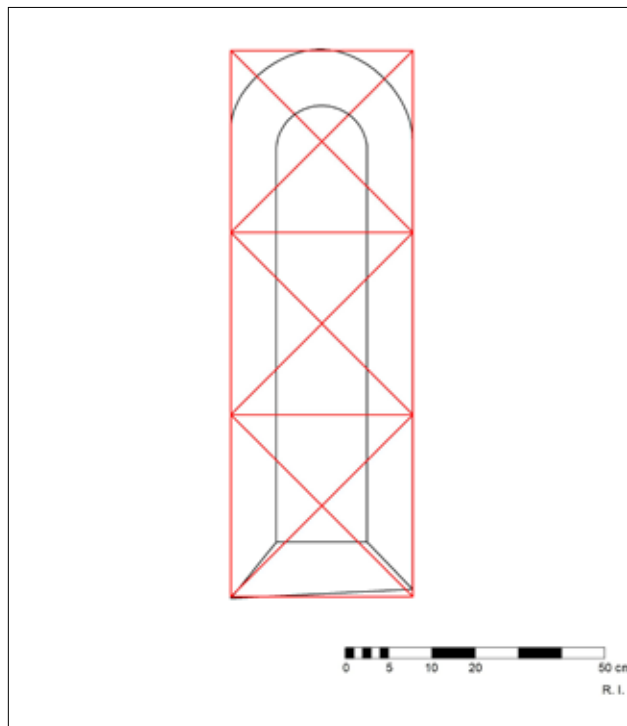
22 Martin, crkva sv. Martina, unutrašnjost crkve – bačvasti svod apsida, crvena oznaka pete nekadašnjeg polukružnog luka (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, interior – apse barrel vault, red marking of the springer of the former semi-circular arch (photo: R. Ivanušec, 2021)

23 Martin, crkva sv. Martina, jugoistočni prozor apside
(foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, south-eastern apse window
(photo: R. Ivanušec, 2021)

24 Martin, crkva sv. Martina, kvadrangulacija jugoistočnog prozora apside (crtež: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, quadrangulation of the south-eastern apse window (drawing: R. Ivanušec, 2021)

crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu) također pronalazimo urisane godine koje vjerojatno ukazuju na njihove kasnije obnove tijekom 16. i 17. stoljeća²⁹ (sl. 20, 21).

Apsida

Crkva je na istočnoj strani zaključena dubokom polukružnom apsidom. Vanjska duljina apside je 5,06 m. Neke pojedini detalji na dijelu istočnog zida broda crkve, ukazuju na to da je apsida povišena istodobno s dogradnjom zvonika. Romanička crkva imala je izvorno nižu apsidu, na što upućuju i radijalno uzidani komadi priklesanog kamena na južnoj strani istočnog zida broda crkve. Njihov položaj u zidu ukazuje da je riječ o peti nekadašnjega nižeg polukružnog luka bačvastog svoda apside (sl. 22).

U pregradnji crkve duboka apsida presvođena je tada novim bačvastim svodom koji je zidan srednjovjekovnim opekama formata 6-6,5 x 13 x 26 cm, 6-6,5 x 11-11,5 x 26 cm i 6-6,5 x 13,5 x 27 cm, kakve susrećemo na sakralnim objektima kontinentalnog dijela Hrvatske tijekom druge

25 Martin, crkva sv. Martina, sakrarij na jugoistočnoj strani apside
(foto: R. Ivanušec, 2020.)

Martin, church of St Martin, sacrarium on the south-eastern side of the apse (photo: R. Ivanušec, 2020)

²⁹ Na tim crkvama urisane godine pronalazimo na portalima, spolijama, uglovima klesancima pročelja. Pored urisanih godina na uglovima klesancima pročelja pronalazimo i mnogobrojne i raznolike crteže animalističkih motiva. Tako je primjerice u tjemenu portala romaničko-ranogotičke crkve prijelaznog stila sv. Mihovila u Ratkoviću s kraja 13. i poč. 14. st. urisana 1585. godina. Zatim na obližnjoj crkvi sv. Luke u Srednjem Lipovcu s kraja 13. st., također prijelaznog stila, na jednom uglovnom klesancu pročelja urisana je godina 1611., a na ulomku dovratnika 1602.; IVANUŠEC, RATKO, 2009-2010., 132., 140.

polovine 13. stoljeća, poglavito nakon provale Mongola.³⁰ Omjer duljih stranica opeka određen je omjerom 1:2. Kod nekih formata opeka duljina opeka odgovara dvostrukoj širini opeka povećanoj za debljinu sudarnice od 2 cm.

³⁰ HORVAT, ZORISLAV, 1972., 14-16.

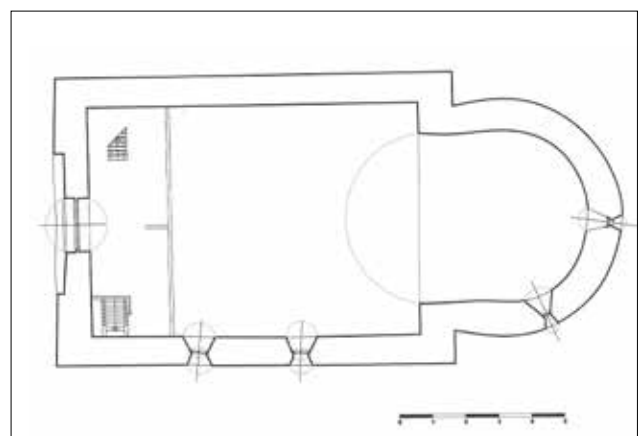
Istim formatima opeka zidana je ranogotička franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog u Našicama koja je građena u posljednjim desetljećima 13. stoljeća.³¹ Povišenje svetišta vidljivo je i s vanjske strane na fakturi zida apside. Dok je dio zida do otprilike visine tjemena prozora svetišta zidan priklesanim kamenom slaganim u horizontalnim redovima, gornji dio zida apside zidan je lomljenim kamenom različite veličine, što je samo jedan od dokaza kasnije pregradnje. Unutrašnjost apside je osvijetljena dvama uskim prozorima dubokih i gotovo okomitih skošenih špaleta. Prozor na jugoistočnoj strani svetišta zadržao je svoju izvornu veličinu svijetlog otvora i prozorske niše tijekom kasnijih obnova crkve. Visina svijetlog otvora tog prozora je 101 cm, a širina 27 cm. Visina njegove prozorske niše je 127 cm, a širina 42 cm. Prozor je zaključen polukružnim nadvojem koji je klesan od jednog komada, što je jedno od obilježja romaničkih prozora u 13. stoljeću. Na bočnim stranama prozor ima profilaciju za ostakljenje. Prozorska niša određena je omjerom 1:3, odnosno s kvadrangulacijom s 3 kvadrata. Sama veličina prozora ukazuje na tip prozora koji nije određen karakterističnim romaničkim omjerom 1:2 (kao što su prozor na južnom zidu broda crkve BDM u Bapskoj, prozor polukružne apside crkve sv. Martina u Lovčiču), već omjerom 1:3 koji je posebno u primjeni na crkvama prijelaznog stila. U odnosu na prozor na jugoistočnoj strani, koji nije pretrpio nikakve intervencije u kasnijim obnovama, prozor u središnjoj osi apside djelomično je preoblikovan u svome gornjem dijelu. Prilikom pregradnje apside izvorni lučni nadvoj zamijenjen je segmentnim nadvojem (sl. 23, 24).

Jedno od obilježja unutrašnjeg prostora apside templarske crkve sv. Martina u Martinu jesu dvije trolisno završene zidne niše na jugoistočnoj strani apside. Jugoistočna zidna niša predstavlja sakrarij. Zidna niša ima u podnožju kružno udubljenje s otvorom za ispuštanje vode u jezgru zida. Istočna zidna niša nema otvor za izljev vode i vjerojatno je riječ o svetohraništu. Visina zidnih niša je 97 cm, širina 48 cm, a dubina 37 cm. Veličina zidnih niša određena je omjerom 1:2 (širina : visina). Slične dvije zidne niše, ali bogatijeg oblikovanja, posjeduje ranogotička templarska crkva BDM u Gori, iz druge četvrtine 13. stoljeća.³² U odnosu na rustikalne zidne niše martinske crkve, trolisno završene zidne niše templarske crkve u Gori uokviruje profilacija u obliku torusa koja je obilježje prijelaznog stila iz romanike u gotiku oko 1200. godine i u 13. stoljeću.³³ Zidne niše iz ranogotičke templarske crkve u Gori većih su dimenzija – visoke su 150 cm, široke 94 cm i duboke 60 cm (sl. 25, 26).

26 Gora, templarska ranogotička crkva BDM, sakrarij na južnom zidu svetišta (foto: R. Ivanušec, 2015.)

Gora, early Gothic Templar church of St Mary, sacralium on the southern presbytery wall (photo: R. Ivanušec, 2015)

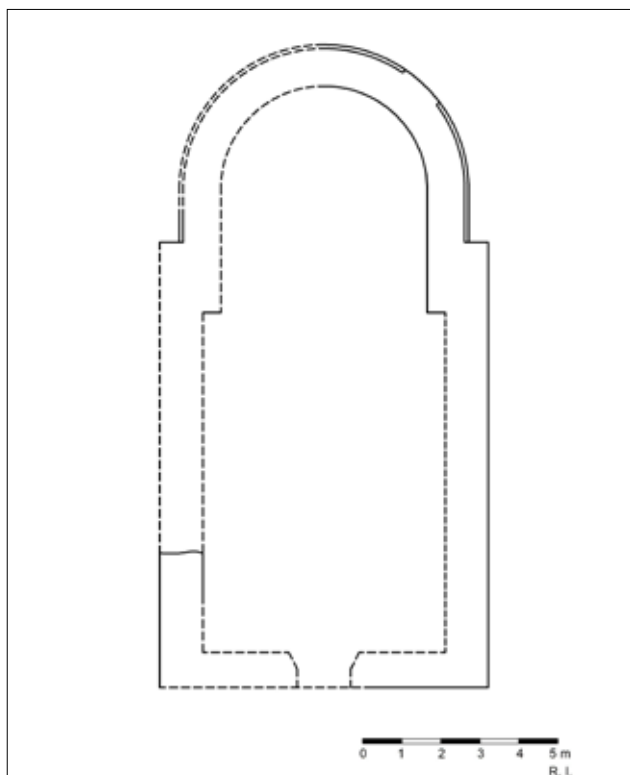
27 Martin, crkva sv. Martina – tlocrt u visini kora (crtež: D. Zahirović, 2010.)

Martin, church of St Martin – choir level floor plan (drawing: D. Zahirović, 2010)

31 IVANUŠEC, RATKO, 2010., 70.

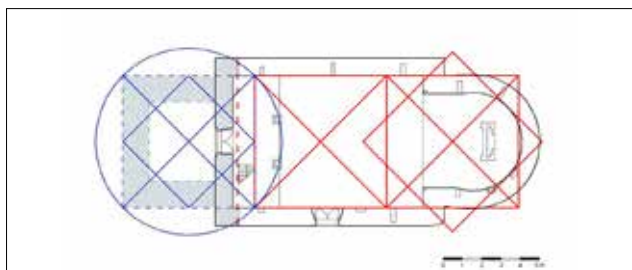
32 MILETIĆ, DRAGO; VALJATO-FABRIS, MARIJA, 1996/97., 139; MILETIĆ, DRAGO; VALJATO-FABRIS, MARIJA 2014., 57-59.

33 HORVAT, ANĐELA, 1986., 152.

28 Drežnik kod Rešetara, crkva sv. Grgura dr. pol. 13. st., romaničko-ranogotička crkva s izduljenim polukružnim svetištem u Slavoniji (crtež: R. Ivanušec)

Drežnik near Rešetari, church of St Gregory, second half of the 13th century, Romanesque – early Gothic church with elongated semi-circular presbytery in Slavonia (drawing: R. Ivanušec)

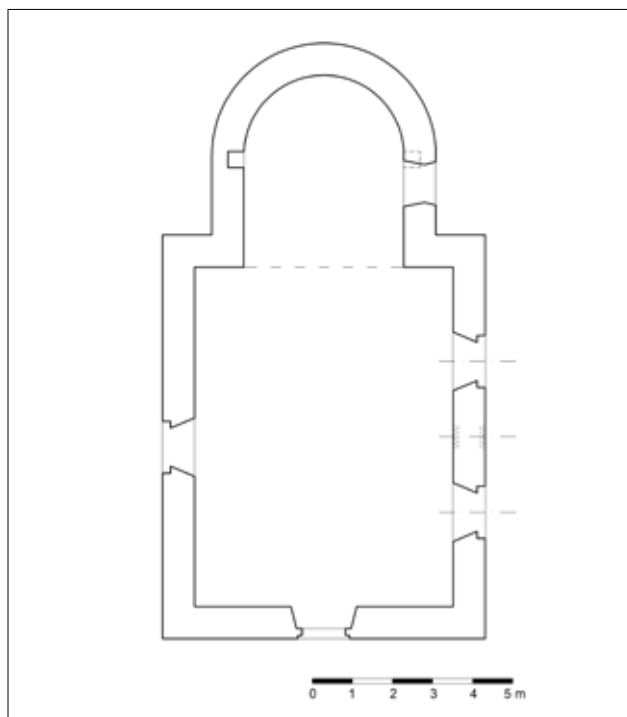

30 Grafička analiza – pokušaj kvadrangulacije tlocrta crkve sv. Martina nakon pretpostavljene zapadne dogradnje zvonika (analiza i crtež: R. Ivanušec, 2021.)

Graphic analysis – attempt of quadrangulation of the floor plan of the church of St Martin after the assumed addition of the western bell tower (analysis and drawing: R. Ivanušec, 2021)

ZAKLJUČAK

Crkvu sv. Martina u Martinu izgradili su templari u prvoj polovini 13. stoljeća, ubrzo nakon što im je 1230. godine ban Jula darovao posjed Našice.³⁴ Prema Lelji Dobronić, lokacija s templarskom crkvom sv. Martina bila je vjerojatno sjedište templarskoga našičkog preceptorata. Templarski kompleks sadržavao je pored crkve i njihovu „kuću“, odnosno *domus*, kao i druge gospodarske zgrade, kao što su konjušnice i ostali pomoćni objekti. Ta cjelina bila je okružena obrambenim jarkom i vjerojatno palisadama. Danas

29 Ratkova, crkva sv. Mihovila, kraj 13. i poč.14. st., romaničko – ranogotička crkva s izduljenim polukružnim svetištem u Slavoniji (crtež: Z. Horvat, preuzeto iz HORVAT, ZORISLAV; MIRNIK, IVAN, 1977., 150.)

Ratkova, church of St Michael, late 13th and early 14th ct., Romanesque – early Gothic church with elongated semi-circular presbytery in Slavonia (drawing: Z. Horvat, source: HORVAT, ZORISLAV; MIRNIK, IVAN, 1977, 150)

nije preostalo tragova od tih građevina, osim neravnina na tlu kvadratičnog platoa. Na jugoistočnoj strani tog platoa na tlu se i danas nazire poveće ulegnuće veličine 10–12 m, što može ukazivati na smještaj neke građevine. Crkva je građena na geostrateškom položaju, u blizini srednjovjekovnih prometnih pravaca s kojih se mogla vršiti zaštita ljudi, kao i kontrola trgovine, i to iz pravca sjevera i sjeveroistoka prema zapadu te dalje prema jugu i Požeškoj kotlini. Na to ukazuju mnogobrojni arheološki lokaliteti na širem prostoru oko crkve, odnosno nalazi kasnosrednjovjekovne keramike. U tlocrtnoj tipologiji crkva pripada skupini jednobrodnih romaničkih crkava zaključenih polukružnom apsidom, koje su presvođene, ovisno o duljini apside, polukupolom ili bačvastim svodom. Jedno od glavnih obilježja tlocrta templarske crkve sv. Martina jest njezina izduljena duboka apsida duljine 5,05 m, koja prema brodu crkve prelazi neznatno u potkovasti oblik.³⁵ Njezina veličina u unutrašnjosti određena je omjerom 1:1 (sl. 27).

Iz skupine romaničkih i romaničko-ranogotičkih crkava u Slavoniji iz 13. i druge polovine 13. – 14. stoljeća još je nekoliko crkava s dubokim polukružnim apsidama. Arheološkim istraživanjima lokaliteta crkve sv. Grgura u Drežniku nedaleko od Rešetara, koja potječe iz druge polovine 13. stoljeća, otkrivena je duboka polukružna apsida vanj-

34 DOBRONIĆ, LELJA, 1984., 118-120.

35 Buduća arheološka istraživanja unutrašnjeg prostora na dijelu spoja broda i apside crkve otkrit će nam koji je razlog takvog oblika apside.

31 Martin, crkva sv. Martina, pogled s jugoistoka – stanje prije obnove crkve 1977. (foto: R. Bartolović)

Martin, church of St Martin, southeast view – condition before the 1977 church restoration (photo: R. Bartolović)

32 Martin, crkva sv. Martina, pogled sa sjevera (foto: R. Ivanušec, 2010.)

Martin, church of St Martin, north view (photo: R. Ivanušec, 2010)

33 Martin, crkva sv. Martina, pogled s jugoistoka – postojeće stanje (foto: R. Ivanušec, 2021.)

Martin, church of St Martin, southeast view – present condition (photo: R. Ivanušec, 2021)

ske duljine 5 m, iste duljine kao i apsida crkve sv. Martina u Martinu.³⁶ Nešto kraću polukružnu, duljine 4,15 m, ima danas pravoslavna crkva Bogorodice u Koprivni južno od Osijeka, nekada ivanovačka crkva.³⁷ Izduljenu polukružnu apsidu posjeduje romaničko-ranogotička crkva sv. Mihovila u Ratkovici.³⁸ Duboka ovalna apsida te crkve nešto je plića od pola kružnice i duljine je 4,79 m. Apsida je kvalitetno presvođena bačvastim svodom i polukupolom od kamena (sl. 28, 29).

Analiza tipoloških i strukturnih odrednica ukazuje na pregradnju, odnosno graditeljsku slojevitost manje templarske romaničke crkve. Prve dvije graditeljske etape odnose se na srednjovjekovno razdoblje kada su crkvu posjedovali viteški redovi templari i ivanovci. Izvorno manja jednobrodna romanička templarska crkva sv. Martina iz prve polovine 13. stoljeća vjerojatno je već pregrađena u drugoj polovini 13. stoljeća, možda nakon provala Mongola ili nešto kasnije krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Nakon te pregradnje na zapadnoj strani crkvi je prigraden

zvonik, odnosno toranj koji se spominje 1660. godine u kanonskoj vizitaciji o. Petra Nikolića. Masivan zvonik bio je svođen u prizemlju i mogao je imati visinu od dvije ili tri etaže. Nakon zapadne dogradnje broda crkve, tlocrt pregrađene romaničke crkve bio je tada određen u omjeru 1:3, odnosno kvadrangulacijom pomoću 3 kvadrata, što je karakteristično za sakralne objekte romaničko-ranogotičke arhitekture iz druge polovine 13. stoljeća te posebno s kraja 13. i početka 14. stoljeća (sl. 30). Istim omjerom 1:3 komponirani su i uski polukružno zaključeni prozori svetišta. Prilikom pregradnje duboka je apsida tada presvođena bačvastim svodom od opeka s dimenzijama opeka karakterističnih za drugu polovinu 13. stoljeća i za kraj 13. i početak 14. stoljeća. Jedno od obilježja ranogotičke pregradnje templarske crkve jest elevacija zidova broda i apside, što u unutrašnjosti već podsjeća na koncepciju gotike.³⁹ Nakon ukinuća templarskoga viteškog reda 1310. godine, templarska crkva, kao i posjed Našice, 1312. godine prelaze u ruke ivanovaca ili hospitalaca viteškog reda sv. Ivana Jeruzalemskog. Crkva je vjerojatno obnovljena i početkom 16. stoljeća, prilikom čega je ugrađen južni boč-

36 IVANUŠEC, RATKO; MIHALJEVIĆ, MARIJA, 2019., MKMRH – AKOSB.

37 DOBRONIĆ, LJELJA, 1984., 124-125; HORVAT, ANĐELA, 1975./76., 14-16.

38 HORVAT, ZORISLAV; MIRNIK, IVAN, 1977., 147.

39 HORVAT, ANĐELA, 1964., 413.

ni portal segmentnog nadvoja. Cjelovita obnova srednjovjekovne templarske crkve izvedena je u 18. stoljeću. Crkva sv. Martina tada je dobila baroknu kompoziciju žbukanog pročelja, s prskanom žbukom i zaglađenim uglovima lezenama i žbukanim prozorskim okvirima. Prilikom te obnove uklonjen je zvonik na zapadnoj strani broda crkve. Zapadno pročelje je preoblikovano na takav način da je na poziciji nekadašnjega katnog polukružnog ulaznog otvora formiran uži barokno oblikovani prozor, prilikom čega je u ispunu zida ugrađen templarski grb u obliku štita. U baroknoj obnovi pročelja crkve djelomično je pregrađen zapadni romanički portal, od kojega su preostale samo romanička profilacija „Wulst“ koja je okruživala nekadašnju lunetu portala te profilirane baze stupića portala u njegovom podnožju. Na južnom pročelju neznatno su prošireni svijetli otvori romaničkih prozora (sl. 31).

Tijekom 19. stoljeća na arhitektonskom sklopu templarske crkve nije bilo značajnijih promjena, sve do 1977. godine kada je izvedena posljednja u nizu obnova pročelja i unutrašnjosti crkve (sl. 32, 33).

LITERATURA

- BADURINA, ANĐELKO, *Leksikon liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006.
- BÖSENDORFER, JOSIP, *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovske i Srijemske te kr. i slob. Grada Osijeka u srednjem vijeku*, Osijek, 1910.
- BUTURAC, JOSIP, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb, 1970.
- CVEKAN, PAŠKAL, *Franjevci u Abinim Našicama*, Našice, 1981.
- DOBRONIĆ, LJELJA, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, knj. 11, JAZU, Razred za likovne umjetnosti, Zagreb, 1984.
- DOBRONIĆ, LJELJA, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.
- GOSS, VLADIMIR PETER, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*, Zagreb, 2012.
- HORVAT, ANĐELA, Martin, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 3, Zagreb, 1964., 413.
- HORVAT, ANĐELA, Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* 18-19, Zagreb, 1975./76., 11-21.
- HORVAT, ANĐELA, Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske, *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti JAZU* 1, 55-56, Zagreb, 1984/85., 59-87.
- HORVAT, ANĐELA, Prilog problematici romanike na Baniiji i Kordunu, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 10, Zagreb, 1986., 151-159.
- HORVAT, ZORISLAV, Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske, *Arhitektura* 113/114, Zagreb, 1972., 11-16.
- HORVAT, ZORISLAV; MIRNIK, IVAN, Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, *Požega 1227 - 1977*, Slavenska Požega, 1977., 121-157.
- HORVAT, ZORISLAV, O nekim osobinama gotičkih nadgrobničkih ploča s grbovima u kontinentalnom dijelu SR Hrvatske, *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti JAZU*, br. 1 (59), Zagreb, 1988., 41-68.
- HORVAT, ZORISLAV, *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb, 1989.
- HORVAT, ZORISLAV, *Srednjovjekovne katedralne crkve Kravasko-modruške biskupije*, Zagreb, 2003.
- IVANUŠEC, RATKO, Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34, Zagreb, 2009. - 2010., 131 - 146.
- IVANUŠEC, RATKO, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom Našicama - konzervatorsko istraživanje i obnova*, Našice, 2010.
- IVANUŠEC, RATKO; HORVAT, ZORISLAV, *Srednjovjekovna fortifikacijska arhitektura - strukturne odrednice (materijal: kamen i opeke)*, katalog izložbe, 2016.
- MILETIĆ, DRAGO; VALJATO-FABRIS, MARIJA, Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22/23, Zagreb, 1996./97., 127-151.
- MILETIĆ, DRAGO; VALJATO-FABRIS, MARIJA, Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, *Portal - Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 5, 2014., 49-70.
- MINICHREITER, KORNELIJA; MARKOVIĆ, ZORKO, Arheološko rekonosciranje obilaznice Našice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXVI, br.1, Zagreb, 2004., 51-60.
- Minichreiter, K. i Marković, Z. (2004.): Arheološko rekonosciranje obilaznice Našice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXVI, br. 1, Zagreb, str. 51-53.
- PAPIĆ, IVA, *Srednjovjekovna sakralna arhitektura istočne Slavonije, Baranje i Srijema te njezine preobrazbe u vremenu osmanske vlasti*, doktorski rad, 2019., 167-183; 339-342.
- TKALČEC, TATJANA, Rekonosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici* (VIII/I), Zagreb, 2012., 115-128.
- ZADNIKAR, MARIJAN, *Romanika v Sloveniji - tipologija i morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana, 1982.

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

- MKMRH – AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek, Odjel dokumentacije
 Dosje kulturnog dobra br. 59
 MINICHREITER, KORNELIJA, Izvještaj sa službenog putovanja u Našice – sv. Martin, od 27. 04. 1972. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Osijek, Odjel dokumentacije MKMRH – AKOS, 1972.
 MKMRH – AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod, Odjel dokumentacije
 IVANUŠEC, RATKO; MIHALJEVIĆ, MARIJA, Probna arheološka istraživanja na lokalitetu Lipanovac – Pustošine (Grgurevo) – Crkva sv. Grgura, Slavonski Brod, 2019.
 IVANUŠEC, RATKO, SELETKOVIĆ, PETAR, Konzervatorska podloga za registraciju lokaliteta crkve sv. Stjepana u Opatovcu, 2020., Slavonski Brod
 MKMRH – Arhiv
 SZABO, ĐURO, Putne bilješke, Zagreb, od 16. IV. 1914., 1914.

IZVORI

- ENGEL, PÁL, Magyarország a középkorivégén, PC CD-ROM, Budimpešta, 2002.
 FÉJER, GEORGIUS, *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis*, sv. 11, vol. IX/1: dok. 285, dok. 230, Budim: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – 1844.
 FERMENDŽIN, EUSEBIUS, *Acta Bosnae potissimum Ecclesiastica cum insertis editorum documentorum, regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagreb, 1892.
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, [dalje: MNL OL DF], Mohács Előtti Gyűjtemény, szekcia Diplomatikai Fénykép gyűjtemény, <https://archives.hungaricana.hu/hu/en/charters/view/237497?pg=0&bbox=-674%2C-2871%2C4444%2C-9> (16. 3. 2021.)
 NAGY, IMRE, Anjoukori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, sv. 7, Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, dok. 339, 1878. – 1920.
 SMIČIKLAS, TADIJA, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae*, CD VIII, JAZU, sv. 18., dok. 221, 1904. – 1990.
 WENZEL, GUSZTÁV, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, Árpád-kori újokmánytár*, sv. 1., dok. 165, Pešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1860.

Summary**CHURCH OF ST MARTIN IN MARTIN NEAR NAŠICE**

The paper presents new insights into the architectural stratification of the complex of the Templar Church of St Martin in Martin near Našice, based on the analysis of the floor plan, wall structure and architectural elements. The small Romanesque Templar church was built in the first half of the 13th century and probably rebuilt in the second half of the 13th or later, in late 13th or early 14th century. This reconstruction included the addition of a bell tower, mentioned in

1660, constructed on the west side of the small Romanesque single-nave church. The bell tower was removed during an 18th-century restoration, which gave the façade of the Templar church its present Baroque arrangement. The last comprehensive restoration of the church was conducted in 1977, when a shield-shaped Templar coat of arms was found on its west façade.

Ivo Glavaš

Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22000 Šibenik, Stube J. Čulinovića 1/3

UDK: 711.559.6(497.581.2Šibenik)(091)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 23. 11. 2020.

Ključne riječi: Tvrđava sv. Nikole, *cinquecento*, Giangirolamo Sanmicheli, Gaspar Moro, polubastioni, terasa, topovski otvori
Keywords: St Nicholas fortress, *Cinquecento*, Giangirolamo Sanmicheli, Gaspar Moro, demibastions, terrace, cannon embrasures

U radu se raspravlja o nekim aspektima mletačke i austrijske faze gradnje šibenske tvrđave sv. Nikole. Datum dovršetka tvrđave 1543. godine, koji je uobičajen u literaturi, i dalje je otvoreno znanstveno pitanje i mogao bi se pomaknuti čak u 1546. godinu. Ispravljaju se starije teze o tome kako ni u to vrijeme tvrđava nije bila fortifikacijski potpuno dovršena. Objasnjeno je funkcioniranje obaju polubastiona, posebno jugozapadnog, na vrhu kojega su pronađeni izvorni venecijanski topovski otvori te je odbačena tvrdnja da je izgradnjom nove terase tvrđave u austrijskoj fazi, tj. odnosom visina uspostavljeno izvorno mletačko stanje navodno prema zamisli graditelja Giangirolama Sanmichelija. Na temelju nacrtu tvrđave iz Bečkoga državnog arhiva iz prve polovine 19. stoljeća analiziraju se promjene koje je tvrđava doživjela u vrijeme austrijske vladavine, s posebnim naglaskom na promjene u drugoj polovini 19. stoljeća. Te su promjene obilježene gradnjom potpuno novih, većih topovskih otvora na zapadnoj kurtini i jugoistočnom polubastionu.

UVOD

Tvrđava sv. Nikole na ulazu u šibenski Kanal sv. Ante kao najznačajniji spomenik mletačkoga fortifikacijskog graditeljstva *cinquecenta* na istočnoj obali Jadrana razmjerno je dobro obrađena u literaturi.¹ Nakon što je 1979. godine tvrđava definitivno izgubila vojnu namjenu, započeli su konzervatorsko-restauratorski zahvati koji se odvijaju i danas.² Međutim, na neka znanstvena pitanja, posebice

vezano uz mletačku i austrijsku fazu tvrđave sv. Nikole, još nisu ponudeni zadovoljavajući odgovori. Čini se da je dosadašnji znanstveni interes za tvrđavu sv. Nikole bio ponajprije okrenut detaljnom istraživanju povijesnih podataka i valorizaciji tvrđave unutar jadranskoga mletačkog fortifikacijskog graditeljstva. Praktični elementi funkcioniranja objekta do sada nisu bili u centru pažnje istraživača, a pokazat će se da su i oni vrijedan izvor povijesnih i graditeljskih informacija o tvrđavi sv. Nikole.

JOŠ O VREMENU GRADNJE TVRĐAVE

Drži se da je tvrđava završena 1543. godine, o čemu je svjedočio natpis koji se nekada nalazio na glavnom ulaznom portalu.³ Ipak, treba naglasiti da natpis poznajemo isključivo iz literature pa se prema pretpostavljenom tekstu moramo odnositi sa stanovitim oprezom. Na najstariji dosad poznati prijepis natpisa iz 1778. godine upozorava Žmegač, ali u toj varijanti natpisa tvrđava je dovršena 1533. godine, a ne 1543., što je sigurno pogreška prepisivača koju je uočio već Galvani.⁴ S obzirom na trajanje mandata šibenskoga gradskog kneza Francesca Coppa (1543. – 1545.), koji se na natpisu spominje, Galvani restituira natpis tako da mu posve opravdano dodaje jednu desetku u godinu završetka gradnje tvrđave sv. Nikole:

FRANCISCO COPPO PRESIDE CAP. URBIS
ORSATO MANOLESSO PRIMO ARCIS PRAEFECTO
IO. HIERONYMO. MICHAELIO. VERON. ARCHITECTO.
MDXXXXIII.⁵

Galvanijevoj restituciji natpisa daju za pravo i podatci iz izvješća šibenskoga kneza i kapetana Jacoba Boldua koje je podnio po povratku s dužnosti u Veneciji 7. svibnja 1542. godine.⁶ Iz tog izvješća je jasno da tvrđava sv. Nikole još

1 Navest ćemo kronološki najvažnije radove koji donose sintezu o tvrđavi sv. Nikole: DEANOVIĆ, ANA, 1968., 37-56; ČUZELA, JOSIP, 1992., 51-76; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2001., 91-100; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2005., 133-151; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 48-57.

2 O tome vidi pregledno kod: ŠKEVIN MIKULANDRA, ANA [et al.], 2017., 25-32.

3 GLAVAŠ, IVO, 2015., 132.

4 TEMANZA, TOMMASO, 1778., 160; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 50, bilj 72.

5 GALVANI, FEDERICO ANTONIO, 1884., 43.

6 CRV 2, 155-158.

1 Fragment reljefa s prikazom anđela i grbom kaštelana Gaspara Mora (foto: Nj. Lapov, 1984.)

Relief fragment with a figure of an angel and coat of arms of castellan Gaspar Moro (photo: Nj. Lapov, 1984)

nije dovršena i da se na njoj još uvijek nalazi glavni graditelj Giangirolamo Sanmicheli. Nakon toga postalo je rašireno u literaturi da je godina dovršetka tvrđave bila 1543., ali je ostalo otvoreno znanstveno pitanje u kojoj mjeri je tvrđava sv. Nikole te 1543. godine doista bila dovršena, ili su neki značajni graditeljski zahvati na njoj vršeni i znatno nakon njenoga službenog dovršetka. Postavljena je čak i teza da je tvrđava sv. Nikole bila nedovršena i prilikom obilaska mletačkog sindika Giustinijanija 1553. godine.⁷ Međutim, u preciznom i detaljnom tekstu itinerara, što ga je sindik Giustinijani podnio mletačkom Senatu, nema naznake da je bilo koji vitalni dio tvrđave nedovršen (polubastioni), a njegove su zamjerke na obrambene mogućnosti tvrđave minimalne.⁸ Štoviše, sindik Giustinijani u kontekstu činjenice da na jugu prema moru Šibenik nema gradskih bedema jer ga štiti tvrđava sv. Nikole, o tvrđavi kaže da je "...fabricato novamente da questa republica, il qual è fortissimo et inespugnabile."⁹ Za tako jaku i neosvojivu tvrđavu mletački sindik predlaže kopanje jarka kojim bi se tvrđava na kopnenom dijelu odvojila od obližnjeg otočica Školjića i time obrambeno ojačala.¹⁰ Dakle, tvrđava sv. Nikole dovršena je bez svake sumnje neko-

liko godina nakon početka gradnje.¹¹ Reljefna ploča u ulaznom holu tvrđave na kojoj se, pored ostalih, nalazi i grb kaštelana Gaspara Mora i uklesana 1545. godina sugerira nam da je tvrđava bila u funkciji obrane Kanala sv. Ante najkasnije 1545. godine.¹² S obzirom na to da je natpis koji spominje prvog kaštelana tvrđave sv. Nikole Orsata Manolesa poznat samo iz prijepisa, možemo posumnjati nije li tvrđava doista službeno dovršena tek 1545. godine, kako stoji na natpisu u ulaznom holu. Pored poznatih natpisa i grbova različitih mletačkih dužnosnika koji su se sačuvali na tvrđavi sv. Nikole ili su poznati iz literature, ovdje donosimo fotografiju fragmenta još jednog reljefa koji se nalazio na tvrđavi, a danas je nepoznato gdje je (sl. 1). Naime, tijekom konzervatorsko-restauratorskog zahvata na tvrđavi 1984. godine pronađen je dio kamene reljefne ploče nevelikih dimenzija.¹³ Na fragmentu se jasno raspoznaje klečeći anđeo na lijevoj strani i dio grba venecijanske plemićke obitelji Moro na desnoj strani. Čini se kao da anđeo u rukama nešto drži (možda model tvrđave?), ali to je s obzirom na kvalitetu fotografije jako teško procijeniti. Pravilne rupe na tijelu i glavi anđela te

7 ČUZELA, JOSIP, 1992., 57.

8 CRV 2, 201.

9 CRV 2, 201.

10 CRV 2, 201.

11 Prokurator sv. Marka Aleksandar Contareno u svojoj relaciji od 8. siječnja 1540. piše da je tvrđava dovršena (CRV 2, 155). Međutim, to je sasvim sigurno pogreška jer u to vrijeme još traje rat Venecije s Osmanlijama, a to potvrđuje i desni lav u metopi na frizu glavnog portala koji ima otvorenu knjigu, što znači da je tvrđava završena u mirnodopsko vrijeme (GLAVAŠ, IVO, 2015., 132).

12 GLAVAŠ, IVO, 2015., 133.

13 S fotografije se tek približno može suditi o dimenzijama fragmenta koji je nešto kraći od kamene ploče popločenja terase tvrđave sv. Nikole iznad koje je snimljen.

2 Pogled na polubastione tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

View of the demibastions of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

iznad profilirane grede upućuju na nepoznatu sekundarnu namjenu fragmenta. Lijevo od grba uklesan je inicijal G, a dolje desno od anđela vidi se brojka 6 pisana rimskom kapitalom. Sve nas to izravno upućuje na kaštelana Gaspara Mora i 1546. godinu kao posljednju godinu njegovog mandata na tvrđavi sv. Nikole. Nije do kraja jasno gdje bi se tako značajan reljef na tvrđavi nalazio. Šupljina iznad reljefne ploče s grbovima u ulaznom holu rezervirana je za reljef krilatog lava sv. Marka, kako je to uobičajeno.¹⁴ Samo je još jedna pozicija na tvrđavi na kojoj je tako značajan reljef mogao stajati, a to je glavni ulazni portal. Atika portala vjerojatno je izvana preoblikovana početkom Druge austrijske uprave, kada je nad njom ponovno postavljena slobodnostojeća skulptura krilatog lava sv. Marka, rad Paola Sanmichelija.¹⁵ Ako prihvatimo mogućnost da je ispod skulpture lava sv. Marka možda bio samo reljef, od kojeg se sačuvao fragment s anđelom i grbom kaštelana Gaspara Mora, dolazi u pitanje općeprihvaćena teza o završetku tvrđave sv. Nikole 1543. godine i taj se datum pomiče u 1546. godinu. Sa stajališta potpune praznine arhivskih povijesnih podataka o završetku tvrđave, ni taj datum nije neprihvatljiv. Ono što o završetku tvrđave

sv. Nikole, među ostalim, sa sigurnošću znamo jest da taj događaj pada u trenutku kad Venecija nije u ratu, jer o tome govori mletački lav *in moleca* u metopi na frizu glavnog portala.¹⁶ Možemo li za datum završetka tvrđave sv. Nikole doista prihvatiti 1543. godinu ili se taj datum može pomaknuti čak u 1546. godinu, saznat ćemo tek ukoliko se pronađu neki novi povijesni dokazi ili ostatci pretpostavljenog natpisa na glavnom portalu tvrđave. Za sada možemo kazati da je točan datum službenog završetka tvrđave sv. Nikole znanstveno još uvijek nepoznat. Koliko je datum završetka tvrđave sv. Nikole intrigantna tema i u kojoj je mjeri upitno je li postojao i kako je glasio natpis na glavnom portalu, posredno potvrđuje i relacija šibenskog kneza i kapetana Almora Cornera po povratku s dužnosti 11. siječnja 1617. godine. Barem sedamdeset godina nakon završetka tvrđave sv. Nikole, on tvrdi da je izgrađena 1544. godine.¹⁷

Nije samo vrijeme završetka tvrđave sv. Nikole relativno sporno, već bi se i početak gradnje mogao pomaknuti za koju godinu unatrag, mada se u načelu drži da je gradnja tvrđave sv. Nikole započela 1540. godine.¹⁸ Naime, u novije vrijeme pojavile su se informacije o nešto ranijem dolasku Giangiolama Sanmichelija u Šibenik. Čini se da je

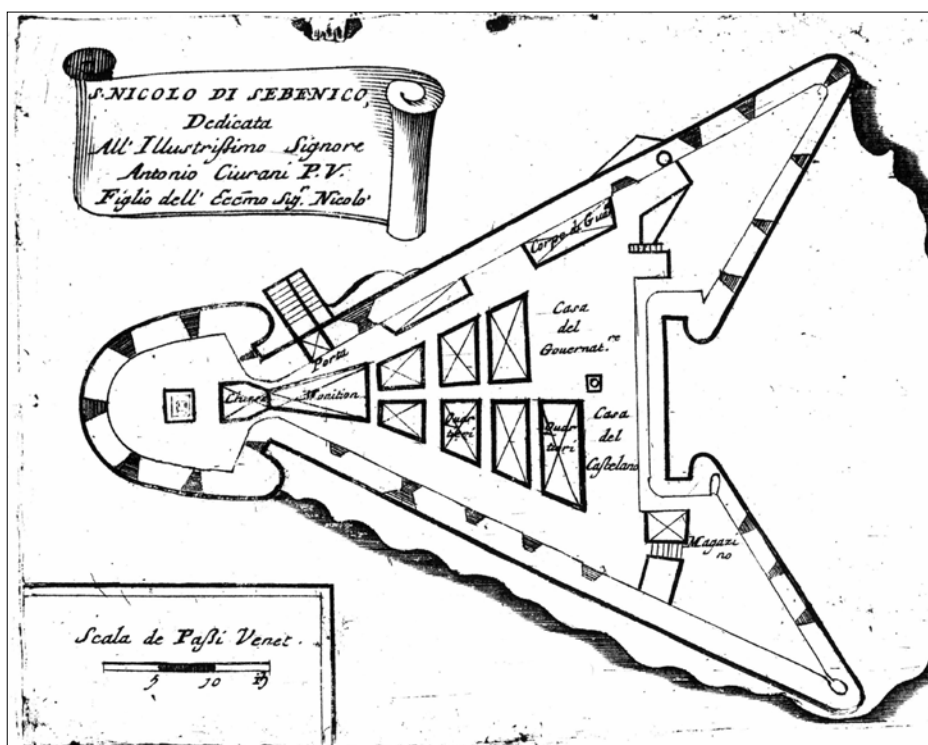
¹⁴ ČUŽELA, JOSIP, 1992., 66.

¹⁵ O problemu autorstva skulpture lava sv. Marka nad glavnim portalom tvrđave sv. Nikole vidi kod: BORIC, LARIS, 2015., 46, bilj. 32. Općenito o sanmichelijevskim portalima vidi kod: VEŽIĆ, PAVUŠA, 2005., 93-106.

¹⁶ GLAVAŠ, IVO, 2015., 132.

¹⁷ CRV 6, 279.

¹⁸ ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a, 48.

3. Coronellijev crtež tvrđave sv. Nikole (preuzeto iz: ČUZELA, JOSIP, 1992.)

Coronelli's drawing of St Nicholas fortress (source: ČUZELA, JOSIP, 1992)

on već 1538. godine bio angažiran oko planiranja obrane šibenske luke, a sljedeće, 1539. godine u rujnu mletački Senat ga službeno šalje u Šibenik da izgradi dvije tvrđave na ulazu u šibenski Kanal sv. Ante.¹⁹ Prema tome, u rujnu sljedeće, 1540. godine, kada Giangiolamo Senatu podnosi svoj opis radova na tvrđavi sv. Nikole, već je najmanje godinu dana zaposlen na njenoj izgradnji.

POLUBASTIONI TVRĐAVE U MLETAČKOJ FAZI

Kako smo prije naveli, prema izvješću sindika Giustinijana tvrđava sv. Nikole imala je dovršene sve fortifikacijske elemente, što se prije svega odnosi na rondel, kurtine i polubastione. Giustinijani ni na koji način nije ukazao na ozbiljne fortifikacijske nedostatke polubastiona na tvrđavi (sl. 2). Prije nego što su tijekom Druge austrijske uprave, o čemu će riječi biti kasnije, preoblikovani topovski otvori na zapadnoj kurtini i djelomično na jugozapadnom polubastionu, na obama polubastionima postojala su tri topovska otvora koji su štitili prostor ispred i između sebe. Osim toga, po dva topovska otvora bila su na uvučenom boku polubastiona na objema razinama, uz još jedan manji topovski otvor u samom vrhu jugozapadnog polubastiona.²⁰ Sâm graditelj tvrđave Giangiolamo Sanmicheli u opisu zahvata na tvrđavi sv. Nikole piše da su oba polubastiona odlično flankirana: "La

fronte de terra ferma ha due fianchi, si come è nel disegno, che si difendono molto bene l'uno con l'altro".²¹ Pozicija triju topovskih otvora na polubastionima koji štite prostor ispred i između sebe jasno se vidi na Coronellijevom i Justerovom crtežu tvrđave sv. Nikole, s tim da Coronelli crta još jedan topovski otvor u vrhu jugoistočnog polubastiona²² (sl. 3). Na crtežu tvrđave sv. Nikole koji se nalazi u komunalnoj biblioteci u Trevisu prikazani su topovski otvori u uvučenom boku polubastiona i to isključivo na gornjoj razini.²³ Iako su na nekim povijesnim crtežima prikazani, konzervatorsko-restauratorskim radovima nije potvrđeno postojanje pozicija za topove na kurtini između dvaju polubastiona, jer je među njima postojao vrlo uzak prolaz na koji nije bilo ni moguće smjestiti topove, a topovska vatra s polubastiona u potpunosti je pokrivala prostor ispred i između njih.²⁴ Tri sačuvana izvorna venecijanska topovska otvora na jugozapadnom polubastionu, koji flankiraju prostor između obaju polubastiona, vrlo su plitki i na relativno velikoj visini u odnosu na kotu današnje terase tvrđave koja je iz kasne austrijske faze (sl. 4). Pomalo je neobično u kojoj je mjeri ta situacija zavarala dosadašnje istraživače, jer se radi o uobičajenoj arhitekturi polubastiona. Dakle, topovski otvori bili su plitki jer su topovi na kurtinu polubastiona izvlačeni preko zemljanog nasipa, kojim su nekad na gornjoj razini bila ispunjena oba polubastiona. Taj način gradnje plitkih

19 Vidi o tome: MAZZI, GIULIANA, 2014., 137-138 i bilj. 91. Još od kraja lipnja 1537. godine Giangiolamo Sanmicheli je u Dalmaciji, konkretno u Zadaru, gdje se na poslu gradnje obrambenih bedema već nalazio Michele Sanmicheli (ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 189).

20 O pronalasku naknadno zazidanih topovskih otvora na donjoj razini uvučenog boka polubastiona kod: GLAVAŠ, IVO, 2017., 72.

21 CRV 2, 151.

22 Vidi te crteže kod: ČUZELA, JOSIP, 1992., 68-69.

23 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009b., 79.

24 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 54; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009b., 79.

4 Tri topovska otvora na jugozapadnom polubastionu tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

Three cannon embrasures on the south-western demibastion of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

topovskih otvora na obrambenim bedemima ispunjenim debelim nanosom zemlje vidljiv je vrlo dobro na kurtinama bedema grada Famaguste na otoku Cipru, koji su se sačuvali gotovo netaknuti iz vremena mletačko-osmanskih sukoba i osvajanja Famaguste 1571. godine²⁵ (sl. 5). U Famagusti je kurtina s unutrašnje strane pojačana izuzetno debelim slojem zemlje, a bedemi su bili izrazito visoki i jarak jako dubok i širok, jer se tako Venecija prilagođavala zastarjelom osmanskome načinu ratovanja, pri čemu su se, među ostalim, osmanski vojnici penjali po bedemima na srednjovjekovni način.²⁶ Stoga ne čudi ni vrlo velika visina bedema tvrđave sv. Nikole. Posebno je taj osjećaj visine izražen na dijelu okrenutom kopnu, gdje visina bedema tvrđave prelazi 12 metara. To nadmašuje i visinu bedema Famaguste koji su visoki oko 10 metara.²⁷ Na venecijanskoj *terrafermi* bedemi su u pravilu redovito znatno niži, a gradska vrata gotovo dvostruko viša od bedema, kao što je to na primjer slučaj u Padovi i Trevisu, jer su ondje najveći neprijatelji Venecije bili Habsburgovci koji ratuju na tada moderan način.²⁸ Dobar usporedni primjer koji oslikava impozantnu visinu bedema tvrđave sv. Nikole jesu bedemi slične mletačke pomorske tvrđave San

5 Plitki topovski otvori na bedemima Famaguste (foto: Zairon, 2017.; preuzeto preko Creative Commons licence:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>

Shallow cannon embrasures on Famagusta ramparts (photo: Zairon, 2017; Creative Commons licence:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>

Felice na jugu Venecijanske lagune u gradu Chioggi.²⁹ Bedemi polubastiona i kurtine na jugoistoku tvrđave San Felice okrenutom gradu izgledaju patuljasto u odnosu na bedeme tvrđave sv. Nikole.³⁰ Bez obzira na to što je tvrđava San Felice pretrpjela znatne promjene u vrijeme austrijske vladavine prostorom nekadašnje Mletačke Republike, osnovni oblici i način funkcioniranja polubastiona okrenutih prema jugoistoku ostali su potpuno isti od vremena izgradnje 1543.

25 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 58. Radove na ojačavanju i moderniziranju bedema Famaguste Venecija je počela neposredno po preuzimanju Cipra 1492. godine, da bi završetak bio vezan uz dolazak Giangiolama Sanmichelija 1550. godine i njegov projekt jedinoga golemog bastiona *alla moderna*, bastiona Martinengo. Vidi o tome: COSMESCU, DRAGOS, 2016., 53-54.

26 Taj srednjovjekovni način ratovanja zbog bočne topovske paljbe s bastiona bio je gotovo nemoguć. Vidi o tome: COSMESCU, DRAGOS, 2016., 57.

27 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 55.

28 Vidi o tome ilustraciju kod: ZAGGIA, STEFANO, 2014., 153-161.

29 Postoji još jedna tvrđava venecijanskog *cinquecenta* slične koncepcije kao šibenska tvrđava sv. Nikole i tvrđava San Felice iz Chioggije. To je Fortezza da basso sagrađena 1573. godine na otoku sv. Teodora koja je bila dio sustava obrane zapadnog prilaza gradu Haniji na otoku Kreti. Trokutastog je oblika s dvama polubastionima na krajevima, samo što joj polubastioni imaju ravne stranice, ali su izrazito šiljati kao kod tvrđave sv. Nikole. Nažalost, ne možemo provjeriti visinu zidova Fortezze da basso, jer od nje gotovo ništa nije ostalo već u doba kad je otok posjetio Giuseppe Gerola. Vidi o tome: GEROLA, GIUSEPPE, 1905., 633-641.

30 MARCHESI, PIETRO, 1984., 184.

6 Kameni umetci na jugozapadnom polubastionu tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

Stone inserts on the south-western demibastion of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

godine.³¹ Takva je situacija i s velikom tvrđavom San Andrea na zapadnom ulazu u Venecijansku lagunu, gdje je glavni ulazni portal gotovo dvostruko viši od kurtine tvrđave.³² Sve su to tvrđave koje stilski i vremenski pripadaju istom periodu kao i šibenska tvrđava sv. Nikole.

Prema tome, nikako nije utemeljena pretpostavka da je izgradnjom novih topovskih otvora i nove terase tvrđave u poodmakloj austrijskoj fazi, tj. odnosom visina uspostavljeno izvorno mletačko stanje. Štoviše, tvrdi se da je „jedinstveni prostor terase koji funkcionira kao jedna obrambena cjelina bez visinskih razlika na pojedinim točkama“ tobože zamisao projektanta tvrđave Giangiolama Sanmichelija.³³ Ni na koji način takvu zamisao Giangiolama Sanmichelija nije moguće potvrditi u njegovom opisu tvrđave sv. Nikole, niti bi to bilo zasnovano na tadašnjim fortifikacijskim standardima.³⁴ Da se radilo o bastionima zidanim u potpunosti, a ne onima ispunjenim zemljom, topovski otvori bili bi na znatnoj nižoj koti i visinski vrlo blizu terasi tvrđave, što ovdje nije slučaj. Sličan su primjer pozicije zidanih topovskih otvora, kombinirane s puškaricama i stražarnicama, na obrambenim bedemima 16. stoljeća tvrđave grčkoga grada Retimna na otoku Kreti. Tvrđava u Retimnu počela se graditi 1573. godine prema

nacrtu Sforze Pallavicinija i tipična je tvrđava u formi *trace italienne*.³⁵ Topovski otvori na tvrđavi u Retimnu dovršeni su 1593. godine.³⁶ Također je netočna tvrdnja da se radovi na tvrđavi sv. Nikole u vrijeme ranije spomenutoga šibenskog kneza i kapetana Almora Cornera iz 1617. godine vide na Coronellijevom crtežu tvrđave sv. Nikole.³⁷ Iz teksta Cornerove relacije nije moguće izvući tezu da je Almor Corner dao nasuti polubastione i urediti ih kao povišene platforme niti je to, kako smo prethodno dokazali, fortifikacijski imalo smisla. Almor Corner tražio je prije svega veću vojnu posadu za tvrđavu sv. Nikole, zbog opasne španjolske flote koja krstari Jadranom pod zapovjedništvom Pedra Girona, španjolskog vojvode i potkralja Napulja.³⁸ Za vrijeme kneza Cornera, po svoj prilici, na tvrđavi sv. Nikole odvijali su se tek neki manji građevinski radovi. Puno su ozbiljniji bili nama neki nepoznati radovi koji su na tvrđavi sv. Nikole završili dvadeset godina kasnije, za vrijeme sasvim drugoga šibenskog kneza Foscarinija 1637. godine.³⁹ Ti su radovi očito bili toliko značajni da je o njima ostavljen i natpis, što je posve uobičajena pojava na fortifikacijskom graditeljstvu. Treba napomenuti da je to jedini do danas sačuvani mletački natpis s tvrđave sv. Nikole, a opravdano pretpostavljamo da je mletačkih natpisa na tvrđavi bilo ukupno dva.

Još je jedan detalj dosad pripisivan austrijskoj, a ne izvornoj mletačkoj fazi tvrđave sv. Nikole. Naime, na jugozapadnom polubastionu tvrđave primjećuje se velik broj kamenih umetaka kvadratnog tlocrta, koji su u horizontalnim nizovima umetnuti u plašt od opeke (sl. 6). Kako su početkom Druge austrijske uprave 1832. i 1835. godine vršeni određeni zahvati na tom dijelu tvrđave, o čemu je Austrija ostavila natpise, tako je i to pripisano istoj intervenciji.⁴⁰ Međutim, radi se o izvorno mletačkim kamenim umetcima koji su mogli služiti za ojačavanje ili/i za određivanje kosine prilikom obnove plašta tvrđave opekom. Takvi kameni umetci nalaze se posvuda u najstarijem mletačkom dijelu bedema Palmanove.⁴¹

MLETAČKA FAZA TVRĐAVE U ODNOSU NA AUSTRIJSKE INTERVENCIJE

Promjene na terasi tvrđave sv. Nikole i promjene na kurtini i polubastionima, od trenutka kada Austrija preuzima tvrđavu, možemo pratiti relativno dobro. Osnova za poznavanje promjena u austrijskoj fazi tvrđave jest objavljeni nacrt iz prvih desetljeća 19. stoljeća iz Bečkoga

31 CONCINA, ENNIO; MOLTENI, ELISABETTA, 2001., 147.

32 MARCHESI, PIETRO, 1984., 179.

33 ČUZELA, JOSIP, 1992., 71-72.

34 Vidi Giangiolamov opis radova na tvrđavi sv. Nikole u: CRV 2, 150-152.

35 Kamen temeljac za tvrđavu u Retimnu postavljen je točno 13. rujna 1573. godine. O tvrđavi u Retimnu vidi kod: GEROLA, GIUSEPPE, 1905., 485-510.

36 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 132.

37 ČUZELA, JOSIP, 1992., 67-68.

38 CRV 6, 279-280.

39 Vidi o tome GLAŠ, IVO, 2015., 135-136.

40 ČUZELA, JOSIP, 1992., 74.

41 MANNO, ANTONIO, 2014., 203.

8 Objekti na kurtini između polubastiona tvrđave sv. Nikole (foto: J. Čuzela, 1979.)

Structures on the curtain wall between the demibastions of St Nicholas fortress (photo: J. Čuzela, 1979)

9 Austrijske prostorije za smještaj posade i projektila između topovskih otvora na tvrđavi sv. Nikole (foto: J. Čuzela, 1981.)

Austrian rooms for accommodation of personnel and projectiles, located between cannon embrasures of St Nicholas fortress (photo: J. Čuzela, 1981)

10 Nanosi zemlje preko mletačkih topovskih otvora na jugozapadnom polubastionu (foto: J. Čuzela, 1981.)

Soil layered over Venetian cannon embrasures on the south-western demibastion (photo: J. Čuzela, 1981)

bastiona jer se ona ionako odvijala uskom, povišenom stazom iza njih.

Dakle, ako pođemo od prilično opravdane pretpostavke da nacrt tvrđave iz Bečkoga državnog arhiva s početka Druge austrijske uprave zapravo uglavnom pokazuje venecijansku fazu tvrđave sv. Nikole, jako nam je olakšano promatrati promjene na terasi tvrđave koje su se dogodile promjenom tipologije vatrenog oružja. U trenutku velikog napretka artiljerije i projektila u drugoj polovini 19. stoljeća, mijenja se izgled obrambenih instalacija na tvrđavi sv. Nikole.⁴⁶ Uz nove, znatno veće austrijske topovske otvore na zapadnoj kurtini okrenutoj prema moru i jugoistočnom polubastionu, postojale su i nasvođene kamene prostorije koje su služile za smještaj posade i projektila. Te prostorije bile su izvorno pokrivene zemljom kako je to uobičajeno na austrijskim utvrdama iz 19. stoljeća (sl. 9). Brojni su takvi primjeri na austrijskim utvrdama u tzv. Quadrilateru u današnjim pokrajinama Veneto i Lombardija u Ita-

liji.⁴⁷ Austrijske vlasti su u potpunosti otkopale nasipe zemlje, koji su bili u obama polubastionima, i tu zemlju iskoristile za dodatno nasipavanje krovišta svih vojnih objekata na terasi tvrđave. Viškom zemlje nasuti su i grudobrani jugozapadnog polubastiona koji je ostao izvoran, dok su na jugoistočnom probijeni novi austrijski topovski otvori. Tom količinom zemlje zatrpani su mletački topovski otvori na jugozapadnom

46 Vidi o tome okvirno kod: ČUZELA, JOSIP, 1992., 71-72.

47 Vidi austrijske utvrde u tzv. Quadrilateru u Veroni i njejoj okolini u ilustracijama Hackelsbergerove monografije, kao što su utvrda San Mattia (HACKELSBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 6), utvrda Franz-Joseph (HACKELSBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 10), utvrda John (HACKELSBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 14) ili utvrda Benedek u Pastrengu, sjeverozapadno od Verone (HACKELSBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 37). Tzv. *Quadrilatero* (njemački *Festungsviereck*) činila su zapravo četiri jako utvrđena grada: Verona, Peschiera del Garda, Mantova i Legnano. Svi ti gradovi imaju stare povijesne slojeve fortifikacija i snažne obrambene bedeme iz 16. stoljeća. Od pada Napoleona to je najveća koncentracija modernih utvrda u Europi koje se tijekom 19. stoljeća stalno moderniziraju i ojačavaju gradnjom brojnih novih utvrda, tako da su gradovi poput Verone štice prstenom utvrda. Velik broj utvrda u Quadrilateru danas je sačuvan i važan je izvor informacija za povijest razvoja austrijskih fortifikacija u 19. stoljeću.

polubastionu, uključujući izvorni mletački topovski otvor koji se nalazio u samom vrhu polubastiona (sl. 10). Uklanjanje zemlje s tvrđave bilo je jedan od prvih konzervatorsko-restauratorskih zahvata, a da se prethodno nije analiziralo što tolika količina zemlje na tvrđavi zapravo radi. Tom prilikom u potpunosti je uklonjena zemlja s krovista austrijskih objekata između topovskih otvora koja je tu bila na svom izvornom mjestu. Sve se to odlično vidi na fotografijama s početka osamdesetih godina kada su konzervatorsko-restauratorski zahvati na tvrđavi sv. Nikole otpočeli. Ta austrijska faza tvrđave mogla bi se nazvati završnom fazom jer je na terasu postavljeno i novo, sadašnje popločenje, a s terase su uklonjeni svi suvišni objekti. Tako na primjer više nije bilo ni barutane koja je izvorno postojala u jugozapadnom bastionu. U toj fazi pregrađuju se i donji dijelovi tvrđave koji služe za smještaj vojne posade. Možemo kazati da tada tvrđava sv. Nikole na terasi dobiva izgled koji najviše odstupa od njenog izvornog izgleda: polubastioni su izgubili svoj terapijenat, jugoistočni polubastion dobio nove topovske otvore, a zapadna kurtina s novim topovskim otvorima posve je preoblikovana. To su najveće i najznačajnije promjene koje su se dogodile na tvrđavi sv. Nikole u odnosu na njen izvorni izgled iz 16. stoljeća.

Zaključimo stoga da kad govorimo o fazama tvrđave sv. Nikole, možemo govoriti samo o dvjema fazama: mletačkoj iz vremena gradnje i austrijskoj iz druge polovine 19. stoljeća. Navedena austrijska faza tvrđave sv. Nikole još nije dovoljno istražena ni arhivski ni terenski, a ona se po svemu uklapa u austrijsko postupanje s postojećim venecijanskim tvrđavama posvuda po Jadranu. Nisu opravdane teze da tvrđava sv. Nikole tobože nije bila dovršena neposredno nakon početka gradnje, jer za to nemamo niti jednoga valjanog znanstvenog dokaza. Točan datum završetka gradnje tvrđave može se dovesti u pitanje, ali ona je u svakom slučaju dovršena najkasnije 1546. godine.

LITERATURA

- BORIĆ, LARIS, Dujam Rudičić, Sanmichelijevi i Girolamo Cataneo u procesu prihvaćanja klasičnog jezika arhitekture od Zadra do Dubrovnika tijekom druge četvrtine 16. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015., 41-54.
- ĆUZELA, JOSIP, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33, 1992., 51-76.
- CONCINA, ENNIO; MOLTENI, ELISABETTA, *La fabbrica della fortezza. L'architettura militare di Venezia*, Verona, 2001.
- COSMESCU, DRAGOS, *Venetian Renaissance Fortifications in the Mediterranean*, Jefferson, 2016.
- DEANOVIĆ, ANA, Il contributo dei Sanmicheli alla fortificazione della Dalmazia, *Castellum* 7, 1968., 37-56.
- GALVANI, FEDERICO ANTONIO, *Il Re d'Armi di Sebenico*, vol. 2, Venezia, 1884.
- GEROLA, GIUSEPPE, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, vol. 1., Venezia, 1905.
- GLAVAŠ, IVO, Marginalije o tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39, 2015., 131-140.
- GLAVAŠ, IVO, Tvrđava sv. Nikole – nova istraživanja, plan obnove i UNESCO, *Kvartal* 14(3-4), 2017., 70-74.
- HACKELSBERGER, CHRISTOPH, *Das k.k. österreichische Festungsviereck in Lombardo-Venetien. Ein Beitrag zur Wiederentdeckung der Zweckarchitektur des 19. Jahrhunderts*, München, 1980.
- LALOŠEVIĆ, ILIJA; PAVIČEVIĆ, RADOJICA, Fortifikacioni sistem Boke Kotorske austrougarskog perioda, *Boka* 33, 2013., 7-55.
- LJUBIĆ, ŠIME (ur.), *Commissiones et relationes Venetae*, vol. 2 (dalje: CRV), Zagreb, 1877.
- MANNO, ANTONIO, Palma, la nuova Aquileia, specchio di Venezia e del Rinascimento, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 191-219.
- MARCHESI, PIETRO, *Fortezze veneziane*, Milano, 1984.
- MAZZI, GIULIANA, Michele Sanmicheli, la cosiddetta scuola sanmicheliana e le difese della Repubblica, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 119-142.
- NOVAK, GRGA (ur.), *Commissiones et relationes Venetae*, vol. 6 (dalje: CRV), Zagreb, 1970.
- ŠKEVIN MIKULANDRA, ANA [et al.], *Tvrđava sv. Nikole: konzervatorsko-tehnički elaborat obnove plašta tvrđave*, Zagreb, 2017.
- TEMANZA, TOMMASO, *Vite dei più celebri architetti, e scultori veneziani che fiorirono nel secolo decimosesto*, Venezia, 1778.
- VEŽIĆ, PAVUŠA, Vrata Michelea Sanmichelija u Zadru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, 2005., 93-106.
- ZAGGIA, STEFANO, Fortitudo e Maiestas Reipublicae: le porte urbane delle città venete nel Rinascimento: evoluzione strutturale e formale, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 143-166.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, Utvrda sv. Nikole pred Šibenikom, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25, 2001., 91-100.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Giangiolamo Sanmicheli, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 49, 2005., 133-151.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009a.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, Još jedan stari prikaz šibenske utvrde sv. Nikole, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, 2009b., 77-82.

Summary

REMARKS ON THE VENETIAN AND AUSTRIAN PHASES OF THE ST NICHOLAS FORTRESS IN ŠIBENIK

The St Nicholas fortress, situated at the entrance of the Channel of St Anthony in Šibenik, is the most important monument of Venetian Cinquecento fortification architecture on the eastern Adriatic coast. It is considered to have been completed in 1543, which was testified by the now lost inscription on the main portal, otherwise known only from later transcriptions, the earliest dated 1778. The question of its actual degree of completion in 1543 remains open, as well as the possibility of some more extensive construction campaigns that might have been carried out well after its official completion. The 1984 conservation and restoration campaign on the fortress revealed a fragment of a rather small stone relief slab with a figure of a kneeling angel on the left and part of the coat of arms of the Venetian noble family Moro on the right. To the left of the coat of arms appears the initial G, and below to the right of the angel number 6, written in Roman square capital. These findings directly point to the castellan Gaspar Moro and the year 1546 as the last year of his command of the fortress of St Nicholas. The relief could have been placed on the attic storey of the main entrance portal of the fortress, which challenges the generally accepted thesis about the completion of St Nicholas fortress in 1543 and postpones that event to 1546. According to the 1553 report of the Venetian syndic Giustiniani, all fortification elements of St Nicholas fortress were completed by that time, which primarily refers to the roundel, curtain walls and demibastions. Prior to the modification of cannon embrasures on the western curtain wall and, partially, on the southwestern demibastion during the Second Austrian Administration, both demibastions featured three Venetian cannon embrasures each that used to protect the area ahead and between them. The three preserved original Venetian cannon embrasures on the southwestern demibastion, which flank the area between the two demibastions, are very shallow and positioned rather high in relation to the elevation of present-day terrace of the fortress, which dates to the late Austrian phase. Cannon embrasures were shallow because cannons used to be pulled on top of the curtain walls of the demibastion over the soil layers that once filled both demibastions on their upper level. This way of building shallow cannon embrasures on defensive walls filled with thick soil layer is visible on the curtain walls of the city of Famagusta on the island of Cyprus, preserved almost intact from the time of Ottoman-Venetian conflicts and the conquest of Famagusta in 1571. Therefore, the assumption that the construction of new cannon embrasures and

a new terrace during the advanced Austrian phase re-established the original Venetian aspect of the fortress is by no means grounded, nor that this was the original idea of Giangirolamo Sanmicheli. The presence of numerous stone inserts of square ground plan, inserted in horizontal rows into the exterior of the southwestern demibastion of the fortress, was also attributed to the Austrian, and not the original Venetian phase of the fortress. However, these are originally Venetian stone inserts that could have been used to strengthen and/or determine the slope during the reconstruction of the exterior of the fortress in brick. Such stone inserts appear in the oldest Venetian part of the Palmanova ramparts. The starting point for detecting the changes that occurred during the Austrian phase of the fortress is the published architectural design of the fortress drawn in the first decades of the 19th century, preserved in the State Archives in Vienna. During the first half of the 19th century, i.e. during the First and at the beginning of the Second Austrian Administration in Dalmatia, the Austrian government did not significantly intervene in the existing Venetian fortifications, so it could be assumed that the structures situated on the terrace of St Nicholas fortress, visible on the design from the Vienna State Archives, also belong to the Venetian phase. At the time of great advances in the development of artillery and projectiles in the second half of the 19th century, the appearance of defensive elements on the St Nicholas fortress changed. In addition to new, much larger Austrian cannon embrasures on the western curtain wall facing the sea and the south-eastern demibastion, there were also vaulted stone rooms that served to accommodate the personnel and projectiles and were originally covered with soil, as was customary in Austrian 19th-century fortresses. The Austrian authorities completely removed the soil that used to fill both demibastions and used it to further fill the roofs of all military facilities on the terrace of the fortress. The ramparts of the southwestern demibastion, which remained original, were also filled with excess soil, while new Austrian cannon embrasures were opened in the south-eastern demibastion. This Austrian phase of the fortress can be considered its final phase, since new, still extant paving was placed on the terrace, which was also cleared of all unnecessary structures. These were the biggest and most significant changes that have taken place at the St Nicholas fortress in comparison to its original, 16th-century layout.

Anita Gamulin

Utvrđivanje na Makarskom primorju u vrijeme mletačko-turskih ratova na primjeru naselja Igrane

Anita Gamulin
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Splitu
RH – 21000 Split, Porinova 2

UDK: 711.559.6(497.583Igrane)(091)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 22. 5. 2020

Ključne riječi: Makarsko primorje, Igrane, mletačko-turski sukobi, Zalina kula, utvrđeno groblje, utvrđeni stambeno-gospodarski sklop

Keywords: Makarska littoral, Igrane, Ottoman-Venetian wars, Zalina tower, fortified cemetery, fortified rural residential complex

U članku se daje pregled povijesnih prilika na Makarskom primorju za vrijeme mletačko-turskih sukoba, obrađuju se fortificirane građevine naselja Igrane kao doprinosi boljem razumijevanju prilika i načina utvrđivanja u Primorju. Kroz primjere utvrđenih građevina u Igranama obrađuje se tipologija građevina i obrambeni elementi, s naglaskom na Zalinu kulu kao najvažniju fortifikaciju naselja, daje se pregled prostornog razvoja građevine, uz opis njenog zatečenog stanja i provedenih građevinskih i konzervatorskih zahvata, kako povijesnih tako i recentnih.

UVOD

Makarsko primorje povijesno se dijelilo na Donje i Gornje makarsko primorje, Igrane su pripadale Donjem primorju,¹ a naselje se razvilo na padinama poluotoka uz more, osamnaest kilometara istočno od Makarske. Zaselak se na ovom položaju počeo razvijati tijekom 16. – 17. stoljeća, dok su zaseoci Gornjih Igrana smješteni na sjevernoj strani Biokova danas uglavnom napušteni, jer se stanovništvo postupno preseljavalo k moru, gdje su imali obradivu zemlju, vinograde i maslinike. Ruralnu cjelinu izgrađenu na padinama poluotoka uz more činile su stambeno-gospodarske kuće izgrađene u nizovima slijedom izohipsi terena koji se terasasto spušta prema moru, nad kojima je dominirala kula izgrađena na uzvisini radi obrane sela od turskih napada. Naselje uz more značajnije se razvija nakon potresa koji je 1962. godine pogodio Makarsko primorje,² a koji je kao i na čitavom Primorju potaknuo napuštanje starih zaselaka redovito izgrađenih na rubu flisne zone pod Bioko-

1 Pogled na naselje Igrane s juga, u prvom planu je stara uljara i ljetnikovac Šimić-Morović, a na uzvisini je Zalina kula i župna crkva Gospe od Ružarija sa zvonikom (fotografija bez datacije, autor nepoznat)

View of Igrane from the south, with old mill and villa Šimić-Morović in the foreground, and Zalina tower and parish church of Our Lady of the Rosary with its belfry on the hill (undated photograph, photographer unknown)

vom. Razvoj turizma, koji je u Igranama imao poticaj u izgradnji velikoga hotelskog kompleksa na samoj punti poluotoka,³ postao je uz maslinarstvo dominantnom privrednom granom te je posredno doveo do napuštanja tradicijskog načina života i privrjeđivanja, a time i do rastakanja tradicijskog graditeljstva, koje gubi svoje izvorne vrijednosti i prilagođava se novim potrebama stanovanja i privrjeđivanja (sl. 1) .

POVIJESNI OKVIR

Prostor Igrana bio je naseljen još u prapovijesno vrijeme, o čemu tek nedavno postoje konkretnija arheološka saznanja.⁴ Antički nalazi su brojniji, makar još uvijek nedovoljno

1 U Donje makarsko primorje spadaju naselja: Brela, Bast, Baška Voda, Veliko Brdo, Makar, Kotišina, Tučepi, Podgora, Drašnice, Igrane i Živogošće te grad Makarska.

2 O potresu u Makarskom primorju više u: BEZIĆ, NEVENKA, 1962., 67-73.

3 Odmaralište Igrane projektirao je 1973. godine arhitekt Ante Rožić. Hotel „Puntu“ projektirala je arhitektica Olga Pavlinović, hotel je 2015. godine renoviran i dograđen.

4 Arheološko rekognosciranje prostora Drašnica i Igrana proveo je Marinko Tomasović u razdoblju od 2007. do proljeća 2013. godine. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 9-11.

sustavno istraženi. Uz arheološka rekognosciranja terena često su rezultat poljoprivrednih ili drugih zemljoradničkih aktivnosti. Na prostoru Igrana ističu se dva arheološka lokaliteta: teren uokolo crkve sv. Mihovila⁵ i prostor oko groblja sv. Spasa smještenog zapadno od današnjeg naselja.⁶ Na samom groblju moguće se nalazila ranokršćanska crkva, zasigurno srednjovjekovna, dok je na sjevernijem lokalitetu Mirine postojala rimska *villa rustica* uz koju se veže i obližnji lokalitet Podoštra, izgrađen uz plodno zemljište na terasama i izvore pitke vode, o čemu do danas svjedoči terenom raspršena keramika.⁷ Visoko pod planinom u drevnim maslinicima smještena je ranoromanička crkva sv. Mihovila koju Pavuša Vežić datira u prvu polovinu ili drugu trećinu 12. stoljeća.⁸ Recentni nalazi pleternih ulomaka uzidani u nedaleku drašničku crkvu sv. Petra na Koledniku⁹ upućuju na kontinuitet života na ovim prostorima, gdje se još od kasne antike nastavlja život prožet agrikulturnom proizvodnjom i kršćanskom religijom.

Sredinom 15. stoljeća prostor Makarskog primorja nalazi se u sastavu Bosanskog kraljevstva, a strateški interes za ovo područje pokazuje i Mletačka republika, koja dolazi u posjed Primorja 1465. godine.¹⁰ Nakon pada Bosne 1463. godine osmanska opasnost približila se istočnoj obali Jadrana. Već 1465. godine Osmanlije su poduzeli novu ofanzivu protiv Hercegovine i počeli su se primicati Primorju.¹¹ Turskoj invaziji oduprli su se Mlečani, koji su kao saveznici i zaštitnici novog hercega Vlatka Kosače zadržali Imotsku krajinu i Makarsko primorje. Najstariji pisani dokument koji spominje selo Igrane seže u 1466. godinu, iz predosmanskog je razdoblja. U dokumentu koji herceg Stjepan Kosača upućuje Mletačkoj republici i traži da se selo Igrane potvrdi uglednom mletačkom vojniku Venturi de Mirabilibus, jer mu ga je herceg poklonio, spominje se selo Igrane koje ima oko pedeset stanovnika.¹² Iako su Imotska krajina i Makarsko primorje još uvijek u rukama Mlečana, nakon pada Počitelja u Hercegovini 1471. godine učestali su osmanski upadi na prostor Primorja, uključujući

pljačkanja i odvođenja stanovništva u ropstvo.¹³ Gornje makarsko primorje potpalo je pod tursku upravu najkasnije do 1492. godine, u čemu svjedoči niz dokumenata iz samostana u Zaostrugu.¹⁴ Donje primorje i grad Makarska odolijevali su zahvaljujući prirodnoj konfiguraciji terena, morskoj zaštiti s juga i planinskom masivu Biokova na sjeveru, no Osmanlije su ga konačno osvojili na zimu 1498. – 1499. godine. Pojedini izvori navode da je prostor Primorja pod Turcima već 1475. godine,¹⁵ što potvrđuju i najnovija istraživanja turskih isprava. U osmanskome defteru za područje Hercegovine iz 1477. godine nabrajaju se sva sela Makarskog primorja, među kojima i Igrane, navedeno kao *Igre*, za koje je navedeno da broji deset domova.¹⁶ Grad Makarska izuzet je iz navedenog popisa jer pada pod tursku upravu tek 1499. godine.¹⁷ Makarsko primorje pripadalo je carskom hasu, čime su preskočene obveze prema feudalcima, npr. spahijama. Primorje je u prvo vrijeme pripadalo dvjema nahijama, Mostarskoj i Humskoj, a selo Igrane pripadalo je džematu Miroslava, sina Sladića.¹⁸ Nahija Primorje, koja se prvi put spominje u turskim ispravama 1494. godine,¹⁹ odgovarala je u najranije vrijeme današnjem pojmu Makarskog primorja, prostoru između uvale Vrulja na zapadu i ušća Neretve na istoku, ubrajajući tu i sva sela na južnim padinama Biokova. Osmanlije prostor Krajine dobivaju pravno tek 1502., nakon mirovnog sporazuma s Mlečanima, a početkom 16. stoljeća Makarska postaje središte nahije. Plemenska organizacija stanovništva u selima, koja je na ovom prostoru postojala prije mletačke i turske okupacije, ostala je nepromijenjena.²⁰ Smatra se da su feudalni odnosi na relaciji zemljoposjednik – kmet bili nepoznanica na Makarskom primorju već od 14. stoljeća. Postojala je podjela na slobodne seljake s privatnim posjedima i sitne posjednike ili bezemljaše koji su radili kao najamnici ili zakupci, a taj se sustav zadržao i za vrijeme osmanske uprave.²¹ Tijekom mletačko-turskog rata 1537. – 1540. godine Mlečani su nakratko ponovno osvojili Makarsku, no već 1540. grad i Primorje ponovno su pod turskom vlašću.²² Lepantska bitka iz 1571. godine u kojoj je

5 Sporadične nalaze keramike istočno od crkve Marinko Tomasović datira u 3.-4. st., dok zapadnije od crkve nailazi na rimsku keramiku zajedno s ilirskom. Upozorava i na lokalitet Samograd jugoistočno od crkve prema Živogošću. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 17-18.

6 Na groblju sv. Spasa sačuvan je antički sarkofag obilježen Kristovim monogramom i srednjovjekovni grobovi. Sjeverno od Igrana je crkva sv. Mihovila iz 11.-12. stoljeća. Vidi: VEŽIĆ, PAVUŠA, 1999., 20, 24-26.

7 Među nalazima dominiraju ostatci tegula, a pronađen je i ulomak antičke košnice, što upućuje na postojanje gospodarske aktivnosti. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 18.

8 Konzervatorsko istraživanje i zaštitni radovi provedeni su kroz program zaštitnih radova na nepokretnim kulturnim dobrima Ministarstva kulture RH tijekom 90-ih godina 20. stoljeća; radove su vodile konzervatorice dr. sc. Zoraida Demori Staničić i Anita Gamulin. O crkvi sv. Mihovila vidi više u: VEŽIĆ, PAVUŠA, 1999., 20, 24-26, 32.

9 Tomasović ulomke datira u drugu polovinu 8. ili početak 9. stoljeća, a pretpostavlja i postojanje ranokršćanske crkve. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 23-24.

10 ČOLAK, NIKOLA, 1959., 88. Lulich navodi da su herceg Vlatko i njegov sin Vladislav prodali Makarsko primorje Mlečanima 1483. godine. Vidi: LULICH, ANTONIO, 1860., 33-34.

11 ŠABANOVIĆ, HAZIM, 1959., 44.

12 LJUBIĆ, ŠIME, 1891., 355.; JURIŠIĆ, KARLO, 1970., 99.

13 ŠUTIĆ, BALDO, 2012., 52.

14 JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 1.

15 Kao vrijeme konačnog osvajanja Makarskog primorja od strane Osmanlija spominju se godine 1492. i 1496., kraj 1498., početak 1499., početak 16. stoljeća, dok se u novijih autora spominje godina 1475. Vidi: ŠUTIĆ, BALDO, 2012., 51-67.

16 UJDUROVIĆ, MIROSLAV, 2002., 16.

17 U defteru iz 1477. godine koji poimenično navodi nazive naselja i popis stanovnika u sandžaku Hercegovina uključena je većina naselja Makarskog primorja: Igrane, Drvenik, Zaostrug, Makar, Brela, Bast, Podgora, Dračnica, Podaca i Tučepi, izuzev grada Makarske. Vidi: ALIČIĆ, S. AHMED, 1985., VI., ŠUTIĆ, BALDO, 2012., 52.

18 JOVIĆ, NEVEN, 2016., 108.

19 U nahiji Primorje spominju se krajem 15. i početkom 16. stoljeća sela: Brehla (Brela), Dračnica, Igrane, Kotišina, Makar, Makarska, Zaostrug, Podgora, Tučepi, Živogošća, Brist, Bačina, Drvenik, Gradac, Podaca, Otoča, Jasenica, Rogoznica i Grnčarić. Vidi: ŠABANOVIĆ, HAZIM, 1959., 162.

20 ČOLAK, NIKOLA, 1959., 89.

21 JOVIĆ, NEVEN, 2016., 109.

22 KADČIĆ PEKO, PETAR, 1863., 93. Godine 1537. – 1540. traje tzv. rat Svete lige.

kršćanska vojska izvojevala pobjedu nad turskom mornaricom imala je odjeka i na prostoru Primorja, kada se tridesetak sela Makarskog primorja, među kojima i Igrane, dragovoljno stavilo pod mletačku upravu.²³ Na ovaj događaj ubrzo je odgovorio mletački dužd Alojzije Mocenigo izdavanjem dukale 4. studenoga 1571. godine, kada je sve stanovnike navedenih sela proglasio mletačkim podanicima i primio ih pod zaštitu Republike, uz obavezu plaćanja poreza od 300 talira godišnje koji su se trebali plaćati mletačkoj blagajni u Zadru, kao što su činili i Omišani, koji su već od ranije mletački podanici.²⁴ Iz navedenog poreza Mletačka se republika obvezala izgraditi utvrde za obranu Primorja, do čega nikada nije došlo.

U opisu bosanskog pašaluka iz vremena oko 1624. godine u popisu naselja hercegovačkog sandžaka spominju se Igrane te se navodi da selo ima 20 kuća.²⁵ U *Darovnici* iz 1628. godine kojom seljaci iz Živogošća daruju novoosnovanom franjevačkom samostanu sv. Križa u Živogošću posjede, među potpisanim svjedocima *Darovnice* spominju se *ljudi izvanjski*, dakle oni koji nisu bili iz Živogošća, na drugom mjestu se spominje *Bartuo Čabarić iz Igrane*.²⁶

U surovim prilikama dugotrajnog Kandijskog rata (1645. – 1669.) stanovništvo Primorja na valove je bježalo na obližnje otoke bojeći se turske odmazde, preostali su se sklanjali u ono malo slabih utvrđenja, a manji broj naoružanih plemića i mještana organizirali su se u hajdučke skupine kako bi odolijevali turskim napadima i ujedno poduzimali protunapade upadima na turski teritorij. Detaljan opis prilika i četovanja u razdoblju od 1622. do 1686. godine opisao je u svojoj Kronici, tkz. *Libretinu* suvremenik događanja fra Pavao Šilobadović.²⁷

Godine 1646., u osvit Kandijskog rata (1645. – 1669.), došlo je do pobune stanovništva u Primorju koju je organizirao biskup fra Petar Kačić²⁸ na poticaj Mlečana, koji su pobunjenike

opskrbili oružjem. Zalina kula u Igranama igrala je tijekom Kandijskog rata značajnu ulogu u obrani naselja. Godine 1663. Osmanlije su napali Igrane i Drašnice radi pljačke, ali su imali značajne gubitke.²⁹ Zalina kula je ponovno napadnuta 1687. godine, kada je uspješno obranjena.³⁰

Razdoblje turske uprave na prostoru Makarskog primorja slabo je poznato razdoblje povijesti. Grad Makarska bio je od posebnog interesa za Osmanlije, budući da se razvijao kao trgovište (skela), posebno za izvoz soli prema unutrašnjosti, pa su ga Osmanlije utvrdile, a ostao je jedini osmanlijski utvrđeni grad na hrvatskom dijelu Jadrana. Za ruralna područja Primorja nije postojao veći interes s obzirom na to da je njihova ekonomska moć bila iznimno slaba, poljoprivreda je bila ometana stalnim turskim upadima pa je jedva dostajala za lokalne potrebe, a životne su prilike bile iznimno oskudne, što je u valovima dovodilo do iseljavanja stanovništva na otoke pod mletačkom upravom (Brač, Hvar, Korčula) pa i na talijansko kopno (pokrajina Molise). Lokalne zajednice zadržale su gotovo srednjovjekovnu organizaciju s glavnom selu na čelu, a u ratnim su se okolnostima samoorganizirale u čete koje su branile vlastiti teritorij, ali se i zalijetale u pljačku na neprijateljski teritorij. Obrana Primorja ovisila je o samoobrani samih Primoraca, koji su u graničnom području, uglavnom van dosega Mletačke uprave, ali i bez pomoći turske države u čijoj su se jurisdikciji uglavnom nalazili, obranu svojih područja organizirali uglavnom o vlastitom trošku, gradeći obrambene građevine shodno vlastitim mogućnostima. Najprimitivniji refugiji nastajali su pregrađivanjem špilja,³¹ a za obranu sela i zaštitu vlastitih života i imovine gradile su se kule³² ili druge fortifikacijske građevine. Brojna makarska sela imala su vlastite kule za obranu³³, dok su manja sela koja si to nisu mogla priuštiti nalazila zaštitu u susjednim, bolje organiziranim selima.³⁴ Za zaštitu su se gradili kašteli³⁵ na takav način da su se pregrađivale plitke biokovske špilje, a kašteli su uz obranu omogućavali stanovništvu dulji boravak. Početkom 18. stoljeća u mirnijem poslijeratnom razdoblju stanovništvo se počinje spuštati uz more, plemići

23 Mjesta Brela, Slime i Bast „skupa s drugih 27 sela“ dragovoljno se stavljaju pod mletačku upravu. Vidi: ČOLAK, NIKOLA, 1959., 89., RAVLIĆ, JAKŠA, 2000. (1934.), 78. Jurišić navodi sva sela koja se dobrovoljno stavljaju pod Mletačku upravu: Rogoznica, Kučice, Svinjišće i Slime s omiškog prostora, zatim sela s prostora Makarskog primorja: Gornja Brela, Donja Brela, Bast, Veliko Brdo, Makar, Kotišina, Tučepi, Podgora, Drašnice, Igrane, Živogošće, Drvenik i Zaostrog, Podaca (navodi se Poca), Brist s izabiokovskim Grnčenikom, Gradac (Lapčanji), te sela neretvanskog područja: Bačina sa zaseokom Poca, Pasičina (Staševica) sa zaseocima Brist i Crnoća, Plina s danas nepoznatim toponimima Grasnize i Nove kuće. Vidi: JURIŠIĆ, KARLO, 1974., 213.

24 JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 97.

25 RAČKI, FRANJO, 1882., 178.

26 Tekst *Darovnice* koja se čuva u Arhivu franjevačkog samostana u Živogošću kao cjelovit tekst prvi put je objavio Karlo Jurišić. Vidi: JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 282-283., JURIŠIĆ, KARLO, 1999., 78-80.

27 Šilobadović precizno, vezano na datume događanja opisuje četovanja, turske upade ili prodore lokalnih grupa na turski teritorij, navodeći brojem stradale na obje strane, zarobljene te veličinu organiziranih skupina. Vidi: SOLDI, JOSIP ANTE, 1993., 15-68.

28 Biskup fra Petar Kačić u Izvještaju o stanju makarske biskupije iz 1650. godine navodi: „...Makarska se zajedno sa 23 sela Primorja i Krajine priklonila Veneciji, a ostali daleko veći dio biskupije i dalje je pod Turcima. Turci su za osvetu opustošili i spalili grad i spomenuta sela, a stanovništvo je dijelom zarobljeno, a dijelom se razbježalo... Vjernike koji su se razbježali i posakrivali po obližnjim brdima i špiljama ili na otoke hvarske i korčulanske biskupije pohađa biskup osobno.“ Vidi: KOVAČIĆ, SLAVKO, 1975., 49-50.

29 Pavao Šilobadović u svojoj kronici piše: „1663. Gospoiščaka na 16. - Istoga dneva druga vojska udari na Igrane i na Drašnice (!), 1600 ljudi. Opališe oba sela, odagnaše goveda 50 a male živine 100, ali se malo pofališe jer ji ubiše 40, a raniše 26.“ Vidi: SOLDI, JOSIP ANTE, 1993., 22.

30 ZLATOVIĆ, STIPAN, 1897., 110.

31 Špilje kao refugiji postojale su u Bastu, Velikom Brdu, Tučepima, Drašnicama, Podgori i Bristu.

32 Na području Makarskog primorja među najočuvanijima ističemo kulu na Zelenki u Makarskoj, Šarića, Bušelića i kulu u Sridi Sela u Tučepima, Kulu na obali, Roščića i Šundića kulu u Podgori, kulu u Podaci, Grmi, a još je velik broj kula sačuvan u arheološkom sloju ili se samo spominje u izvorima.

33 Posebno ističemo kule u Tučepima, Podaci i Podgori.

34 Na primjer, stanovnici naselja Brist koje nije imalo vlastitu kulu za obranu sklanjali su se u kulu u obližnjem selu Podaci.

35 Sačuvani su Veliki i Mali kaštel u Kotišini, kaštel u Makru i više kaštela u Podgori.

2 Igrane, Austrijski katastar, 1835. godina, Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju

Igrane, Austrian land cadastre, 1835, State Archives in Split, Archive of Maps of Istria and Dalmatia

2a Igrane, orto-foto pogled i položaj Zaline kule, Geoportal, 2021.

Igrane, orthophoto view and location of Zalina tower, Geoportal, 2021

grade ljetnikovce³⁶ uz svoje posjede, od kojih neki nose i obrambene karakteristike, dok se ruralno stanovništvo organizira u utvrđene stambeno-gospodarske sklopove.³⁷ Makarska plemićka i veleposjednička obitelj Ivanišević gradi ljetnikovac u Igranama uz more, koji je kasnije ženidbenim vezama pripao igranskim obiteljima Šimić-Morović. Kasno-barokni ljetnikovac reprezentativnim je pročeljem okrenut k moru, ima kapelicu s vanjskim pristupom i prema zapadu ograđeni vrt uz koji je postojalo manje kolonatsko naselje s nizom prizemnica s gospodarskim dvorištima ograđenim zidom.³⁸ Ljetnikovac je sagrađen u kasnom 18. stoljeću nad ostatcima ranijeg sklopa i kasnobaroknim oblikovanjem glavnoga, istočnog pročelja najreprezentativnija je građevina u Igranama.³⁹ Crkva sv. Mihovila sve do 1633. godine spominje se kao župska, godine 1753. na položaju iznad Zaline kule sagrađena je nova župna crkva Gospe od Rozarija, koja će početkom 20. stoljeća dobiti reprezentativni zvonik oblikovan po uzoru na zvonik sv. Duje u Splitu,⁴⁰ koji danas dominira vizurom naselja (sl. 2).

36 Veleposjedničke i plemićke obitelji Makarskog primorja uz svoje posjede uz more grade ljetnikovce: Grubišić, Ivanišević i Kačić-Cobrnici u Tučepima, dva ljetnikovca Ivčević u Drveniku, ljetnikovac Ivanišević i Mrkušić u Podgori, ljetnikovac Diana-Kačić Miošić u Bristu, od kojih neki imaju i obrambene arhitektonske elemente. Više o ljetnikovcima Makarskog primorja vidi u: DEMORI STANIČIĆ, ZORAIDA, 2006, 131-142.

37 Utvrđeni stambeno-gospodarski sklopovi Filipovići i Kričak grade se u Brelima, Kačića dvori se grade u Bratušu, a naselje Baška Voda nastaje od više utvrđenih stambeno-gospodarskih sklopova.

38 Manje kolonatsko naselje izgrađeno uz ljetnikovac Šimić-Morović u Igranama nastaje više od 200 godina nakon kaštelanskih utvrđenih naselja; moguće je u odnosu organizacije prostora na relaciji veleposjednik – kolon povući paralelu s planiranim naseljima u Kaštel Gomilici, Kaštel Lukšiću, Kaštel Starom, Kaštel Novom i drugima. Iako je kod kaštelanskih naselja koja nastaju na samom početku 16. stoljeća redovito riječ o većim naseljima s definiranim obrambenim elementima, koncept osiguravanja smještaja za vlastite kolone uz ljetnikovac ima određene poveznice s igranskim primjerom. Vidi: MARASOVIĆ, KATJA, 2002., 76, 144, 228, 258 i dr.

39 DEMORI STANIČIĆ, ZORAIDA, 2006., 136-137.

40 Zvonik je sagrađen u razdoblju od 1923. do 1925. godine prema projektu arhitekta Nikole Perića. Vidi: <https://igrane.org/hr/15/zupna-crkva-crkva-gospe-od-ruzarija> (3. 5. 2020.); JURIŠIĆ, HRVATIN GABRIJEL, 1998.-1999., 347-348.

U ovom tekstu posebnu pozornost posvećujemo igranskim utvrdama, kako bismo rasvijetlili način obrane jedne manje ruralne zajednice u zahtjevnim vremenima 16. i 17. stoljeća, na granici dvaju sukobljenih svjetova, Mletačke republike i Turskog carstva, gdje lokalna zajednica vlastitim naporima, bez pomoći državnih struktura i vojnih inženjera gradi građevine za vlastitu obranu, među kojima se posebno ističe Zalina kula.

UTVRĐENJA NA PROSTORU IGRANA

U igranskom zaseoku Markovićima, već duže vrijeme napuštenom i većim dijelom ruševnom,⁴¹ tako da mu se gubi svaki trag, prema povijesnim izvorima postojala je kula ili utvrđena kuća.⁴² Materijalne ostatke ove građevine koju Nevenka Božanić-Bezić smješta na prostoru između crkve sv. Mihovila i crkve sv. Spasa⁴³ nije moguće ubicirati, no zaselak Markovići imao je svoje junake u borbi protiv Osmanlija, koje spominje Andrija Kačić-Miošić u zbirci poezije *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*.⁴⁴ Vrijednost djela Kačića-Miošića kao povijesnog izvora sastoji se ponajviše u tome što je u pjesmama donio brojna nepoznata imena lokalnih harambaša i drugih nepoznatih ratnih sudionika, vrlo često poimenice ih nabrajajući, čime je trajno zabilježio

41 Nevenka Bezić-Božanić već je prije 1970. godine prilikom konzervatorskog obilaska lokaliteta opisala ruševno stanje zaseoka i nemogućnost utvrđivanja položaja kule koja je bila poznata iz izvora. Vidi: BEZIĆ, NEVENKA, 1970., 323.

42 BOŽANIĆ-BEZIĆ, NEVENKA, 1970., 323.

43 BOŽANIĆ-BEZIĆ, NEVENKA, 1970., 323.

44 Zbirka poezije *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* tiskana u Veneciji 1756. godine jedno je od najvrjednijih djela hrvatske književnosti 18. stoljeća. Pisana je na štokavskoj ikavici uglavnom u desetercu, s osloncem na narodno pjesništvo. U mnogim pjesmama nižu se imena likova s kratkim atribucijama i najčešće jezgrovitim prikazom njihovih junačkih djela, koja prevladavaju u drugom dijelu knjige, gdje Kačić tematizira mletačko-turske ratove. Sam Kačić je u predgovoru drugog izdanja 1759. godine istaknuo kako mu je najbitnija bila povijesna vjerodostojnost. Zbirka je imala nemjerljiv utjecaj na razvoj hrvatskoga standardnog jezika, a do 2. svjetskog rata čitana je i recitirana napamet u mnogim selima svih dijelova Hrvatske. Vidi: Hrvatski biografski leksikon, Dukić, Davor (2005.), preuzeto 21. srpnja 2013.

osobe i događaje značajne za lokalnu povijest.⁴⁵ U 113. pjesmi *Slidi pisma o vitezova Primorskih Kačić-Miošić* pjeva o junacima Makarskog primorja, a donosimo izvadak koji se odnosi na igranskog junaka Deli-Markovića:⁴⁶

*Igrane je selo ponosito,
ponosito ter je glasovito,
jer porodi tića sokolića,
po imenu Deli-Markovića.*

*Slave njega latinska gospoda
i delije našega naroda,
jer bijaše Deli-Markoviću
na oružju drugi Kraljeviću.*

*Kada godir na vojsku iđaše,
vazda turske glave odsicaše;
već se taki ne rodi vojvoda
od Primorja, mista kamenoga.⁴⁷*

Na lokalitetu Kulina, na udaljenosti od oko stotinjak metara sjeveroistočno od igranskog groblja, nalaze se arheološki ostatci utvrđene građevine na kojoj je sačuvan niz puškarnica.⁴⁸ Dimenzije građevine prvi je detaljnije opisao Karlo Jurišić još 1999. godine, kada navodi da su na terenu sačuvani arheološki ostatci građevine tlocrtnih dimenzija 17 x 18 metara, a zidovi su sačuvani u visini od 2-3 metra.⁴⁹ Tlocrtni gabariti građevine znatno odstupaju od uobičajenih tlocrtnih dimenzija kula kakve nalazimo na prostoru Makarskog primorja, stoga pretpostavljamo da se radi o stambeno-gospodarskoj ili gospodarskoj utvrđenoj građevini, izgrađenoj vjerojatno na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće,⁵⁰ a koja je izgrađena u blizini obradivih površina, zbog udaljenosti zaselaka koji su smješteni sjevernije pod Biokovom, a kojima su navedene obradive površine pripadale.

45 VRANDEČIĆ, JOSIP, 2007., 304.

46 Više je pripadnika igranskog roda Delimarković koji su zauzimali visoke časničke položaje kapetana, bojnika i kolunela. Među njima se ističe Mikula Delimanović koji je nosio titulu *kavaljera* (viteza) Svetog Marka, a sudjelovao je na egejskom bojištu oko 1650. godine. Njegovi sinovi Marko i Bartol sudjelovali su u Kandijском ratu, u kojem su i poginuli, Marko prilikom zauzimanja Zadvarja 1648. godine, a Bartol kao kapetan na Kandiji. Vidi: RIMAC, MARKO, 2020., 20-22.

47 KAČIĆ-MIOŠIĆ, ANDRIJA, 1889., 384, 386, 421.

48 Već Nevenka Božanić-Bezić navodi da je iz ruševnih ostataka teško odrediti radi li se o kuli, dijelu obrambenog zida s puškarnicama ili nekoj kući koja je služila vlasnicima polja i vinograda za obranu, pa je radi sigurnosti imala nešto jače zidove s puškarnicama. Vidi: BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 323-324.

49 JURIŠIĆ, KARLO, 1999., 77.

50 BEŽIĆ BOŽANIĆ, NEVENKA, 1970, 323.; JURIŠIĆ, KARLO, 1999., 77. Na lokalitetu je nađen srebrni pečatnjak s natpisom SG. M. MATIJAŠEVIĆ. Jurišić zaključuje da je pečatnjak pripadao obitelji Matijašević iz Drašnica, i to onoj koja je nosila nadimak Knez. Matijaševići se u arhivskim vrelima spominju u Drašnicama u prvoj polovini 17. stoljeća, u *Darovnici* iz 1628. godine kojom seljaci iz Živogošća daruju samostanu posjede. Među potpisanim svjedocima *Darovnice* spominju se *ljudi izvanjski*, dakle oni koji nisu bili iz Živogošća, na prvom mjestu se spominje *Ivaniš Matiašević iz Dračnica*. Vidi: JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 282-283.; JURIŠIĆ, KARLO, 1999., 78-80.

3 Igrane, lokalitet Kulina (objavio Karlo Jurišić 1999. godine)
Igrane, Kulina site (published by Karlo Jurišić, 1999)

Petar Kadčić Peko pišući o nastanku Franjevačkog samostana u Živogošću⁵¹ navodi da su se mostarski franjevci, kada su napustili svoje boravište u Drašnicama, kamo dolaze 1580. godine, a prije doseljavanja u Živogošće 1584. godine,⁵² nakratko zaustavili na nekoj lokaciji kod Igrana. Pisac navodi: ... *prije biahu naselili u Stojnom polju kod Drašnica, na razvalinama nepoznate dobe, pak prognani od kneza Matiaševića prišli u Žanjevo kod Igrana, (i odatle) godine 1612. (u Živogošću) utemelje sad postojeći samostan*. Iako privremeno boravište franjevaca na njihovom putu iz Drašnica u Živogošće do danas nije ubicirano, valja napomenuti da je gore navedeni lokalitet u narodu poznat pod nazivom *manastir*⁵³ pa ga možda valja razmatrati i kao potencijalno privremeno boravište franjevaca,⁵⁴ što bi svakako trebalo potkrijepiti arheološkim istraživanjima (sl. 3).

Južno od magistrale, a zapadno od današnjeg naselja Igrane nalazi se ograđeno groblje, smješteno na katastarskoj čestici oznake k.č.zgr. 220 i k.č.zem. 2153 k.o. Igrane. Širi lokalitet groblja prepoznat je kao antički lokalitet, a rimska gradnja ubicirana je i na obližnjem lokalitetu Mirine. Na igranskom groblju sačuvani su ostatci pravokutne apside

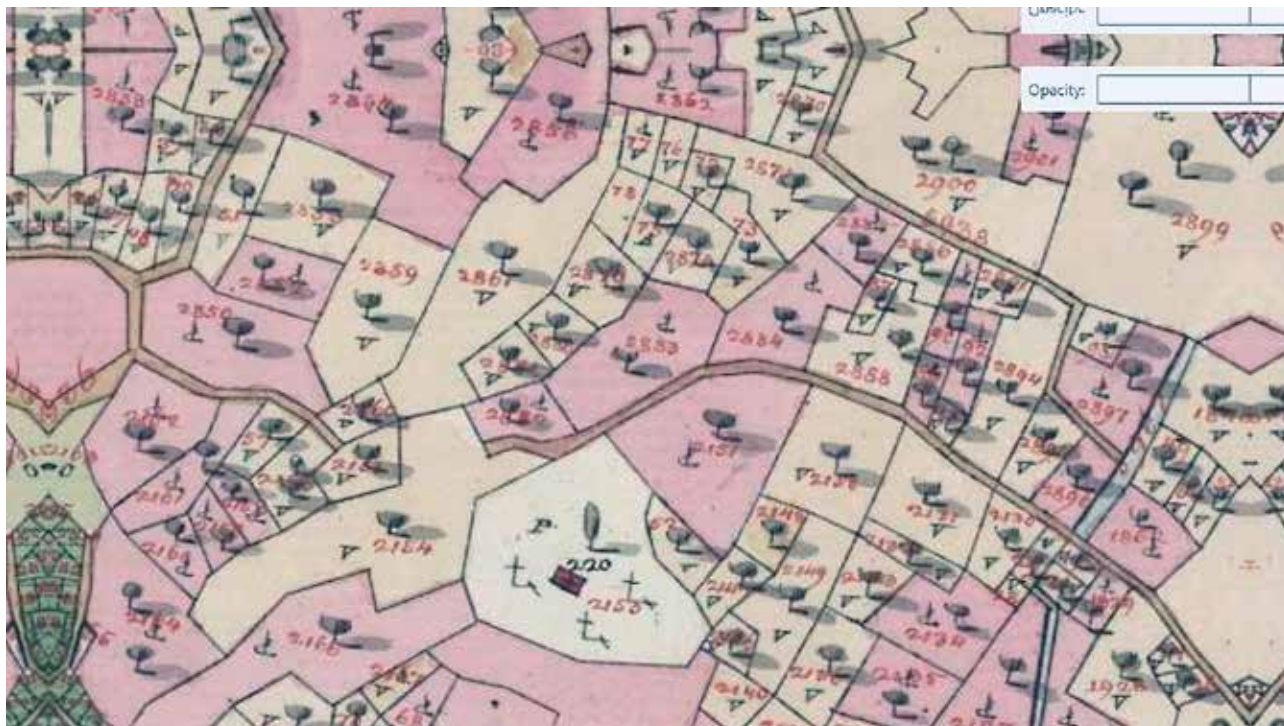
51 KADČIĆ PEKO, PETAR, 1863., 108.

52 Čini se da je do 1600. godine franjevačko prebivalište u Drašnicama steklo status pravog samostana, no već 1623. godine samostan je napušten, kako se čini iz više razloga, ne samo zbog turskog ugnjetavanja, već i zbog loše klime, jakih bura i posolica, škrte zemlje i siromašnog puka, ali i zbog čestih potresa koji su pogadali ovo područje. Vidi: JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 127.

Pojedini izvori bilježe godinu 1612. kao godinu osnivanja franjevačkog samostana u Živogošću, koji je potvrđen na Saboru franjevačkog reda 1614. godine. Vidi: ZLATOVIĆ, STJEPAN, 1888., 55, 266.; BARJAKTAREVIĆ, SULEJMAN, 1961., 384.; BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 324.; JURIŠIĆ, KARLO, 1972., 104.; BADURINA, ANDELKO, 1984., 249.

53 BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 324.

54 Ovu je pretpostavku navela Nevenka Božanić-Bezić. Vidi: BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 324. Marinko Tomasović navodi da je riječ o predaji koja ne mora nužno biti utemeljena i predaju o samostanu vezuje za obližnji arheološki lokalitet Mirine. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 19., bilj. 53.

4 Austrijski katastar groblja i crkve sv. Spasa i refugija, 1835., detalj groblja

Austrian land cadastre record of the cemetery, church of St Saviour and refuge, 1835, detail of the cemetery

5 Današnje stanje obrambenog zida refugija (foto: A. Gamulin, 2018.)

Present state of the refuge defensive wall (photo: A. Gamulin, 2018)

srednjovjekovne crkve koja je porušena 20-ih godina 20. stoljeća, a uokolo crkve nalaze se stećci.⁵⁵ Na groblju su sačuvani reutilizirani poklopac antičkog sarkofaga i poklopac ranokršćanskog sarkofaga.⁵⁶ Unatoč kontinuiranim novim ukopima koji poništavaju ranije slojeve, na groblju nalazimo grobne ploče iz 15. stoljeća pa je evidentan kontinuitet ukapanja, stoga i potreba da se u razdobljima osmanlijskih osvajanja groblje dodatno utvrdi obrambenim zidom. Sagrađeni obrambeni zid građen lomljenim kamenom u mortu,

⁵⁵ JURIŠIĆ, KARLO, 1969., 141-142.; BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 297.; BOŽEK, SANJA – KUNAC, ANA, 1998., 40.; TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 18.

⁵⁶ TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012., 18-19.

organičnog oblikovanja, do danas je samo djelomično sačuvan u izvornom obliku. Na prostoru Makarskog primorja sačuvana su utvrđena groblja u Tučepima, jugoistočno od zaseoka Srida Sela, uz nekadašnju crkvu sv. Ante, a današnju kapelu sv. Roka, dok je najbolje sačuvano utvrđeno groblje u Živogošću – Muravi uz crkvu sv. Dominika. Na prostoru Srednje Dalmacije utvrđeno groblje nalazimo još u Dugopolju, pa načelno možemo zaključiti da je riječ o relativno rijetkom načinu utvrđivanja u tipu refugija, redovito na prostorima gdje su izostala jača utvrđenja ili se nisu nalazila dovoljno blizu da pruže zaštitu (sl. 4, 5).

ZALINA KULA, k.č.zgr. 150 k.o. Igrane

Kula u Igranama, poznatija kao Zalina kula, jedna je od značajnijih kula Makarskog primorja. Vezana je uz ime primorskog serdara i kapetana Ivana Antičića Zale (+1692.),⁵⁷ koji je 1687. godine junački obranio Igrane od osmanlijskog napada.⁵⁸ Fra Pavao Šilobadović, suvremenik događanja Kandijskog rata, u *Libretinu* opisuje dva događaja, napad na Igrane 1663. godine i pohod Ivana Zale 1664. godine prema mostarskom Blatu:

1663. gospoiščaka na 16. -istoga dneva druga vojska udari na Igrane i na Dračnice (!), 1600 ljudi. Opališe oba sela,

⁵⁷ Zlatović govori o borbi za kulu 1687. godine. Vidi: ZLATOVIĆ, STIPAN, 1897., 110.; BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 321., bilj. 42.; TOMASOVIĆ, MARINKO, 2013., 69.

⁵⁸ ZLATOVIĆ, STIPAN, 1897., 110. Petar Kadčić Peko navodi: „Igrane ima starinsku kulu, s koje Sale, zapovjednik omiriv iz šibe, prebije barjak i znom usmrti barjaktara turskoga na planini.“ Vidi: KADČIĆ PEKO, PETAR, 1863., 99.

*odagnaše goveda 50 a male živine 100, ali se malo pofališe jer ji ubiše 40, a raniše 26. ...*⁵⁹

1664., miseca sičnja na 12. harambaša Ivan Zale, samo 60 junaka, dogna iz mostarskoga Blata male živine 250 a goveda 3i svi zdravo. f. B.⁶⁰

Godine 1663. vojska Ali paše Čengića udarila je prvo na Kotišinu, Tučepe i Podgoru, a zatim na Igrane i Drašnice, koje su spalili i oteli nešto stoke, ali su sami imali velike gubitke. Kačić pripisuje smrt osmanskog zapovjednika Kurbegovića iz Gabele upravo Tomici Antičiću, koji je uz Zalu (Ivana) Antičića zapovijedao Igranama.⁶¹ Poznato je da je Tomica Antičić bio stariji, ali rodbinski odnos dvaju junaka nije do kraja razriješen. Budući da se Zale Antičić u oporuci potpisao kao Tomičić, a pod tim se imenom navodi i 1687. godine kao zarobljenik kod Zadvarja, Rimac smatra da je Tomica Antičić mogao biti Zalin otac ili djed.⁶²

Ivan Antičić Zale postao je 1685. godine primorskim serdarom, a 1691. godine kapetanom, da bi konačno bio promoviran u upravitelja (guvernera) oružja u Makarskom primorju.⁶³ Andrija Kačić-Miošić u zbirci poezije *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* u ranije spomenutoj pjesmi *Slidi pisma o vitezova Primorskih* spominje zasluge serdara Zale i vojvode Tomice, obojice iz roda Antičića:

*Zmija biše Zale iz Igrane,
kojino se čuje na sve strane:
biše serdar rata od Kandije
i delija, pobre, od starine,
Soko biše Tomica vojvoda
od Igrane, sela malenoga,
koji često na mejdan iđaše
ter mejdane Turkom odnosaše.*

*Ako želiš znati, pobratime,
od koga je Zale iz Igrane
i Tomica, na glasu vojvoda,
poslušaj me, kazat ću ti pravo.*

*Oni jesu roda Antičića,
od kolina, pobre, junačkoga,
od koga su bili kapetani,
koluneli i mladi serdari.*⁶⁴

Kačić spominje Zalinu kulu i kada govori o Grguru Miošiću, junaku Kandijskog rata, koji je kod Zaline kule pogubio

barjaktara neprijateljske vojske:

*On pogubi dva zmaja ognjena:
Više Graca Hasana Babića,
Unkraj bile kule od Igrana
Barjaktara Šarića Omera.*⁶⁵

Na sličan način hvali i junaštvo vojvode Tomice, Ivanovog pretka, koji se zajedno s njim istaknuo u brojnim borbama:

*Da li nam je kurbegović Mujo,
Mrki muče od Gabele grada?
Posiće ga Tomica vojvoda
Više bile kule od Igrana.*⁶⁶

U objavljenoj literaturi uvriježila se pretpostavka da je kulu uočiti ili tijekom Kandijskog rata (1645. – 1669.) podigao upravo Ivan Antičić,⁶⁷ no analizom građevnog stanja i povijesnog razvoja kule uočavamo da je kula imala tri građevne faze pa je u svakoj bila nadograđivana i dodatno utvrđena. Tomasović smatra da je kula izgrađena radi nadzora kasnoantičkog i srednjovjekovnog puta koji je od Živogošća vodio prema Drašnicama i prolazio sjevernije od kule⁶⁸, moguće već u prvom razdoblju osmanlijske okupacije Primorja. U dva su se navrata primorska sela stavljala pod zaštitu Mletačke republike, u 1571. godini, potaknuti kršćanskom pobjedom kod Lepanta, kada je i potpisana Mocenigova dukala,⁶⁹ te pred Kandijski rat. Pretpostavljamo stoga da su navedeni povijesni događaji i ratne prilike potakli rekonstrukciju i nadogradnju kule u dva navrata.

Božanić-Bezić uočava da je kula izgrađena na vrhu sela koje se terasasto spušta prema moru, smještena tako da štiti ulicu koja se istočno od kule spušta prema jugu.⁷⁰ Temeljem popisa naselja hercegovačkog sandžaka, početkom 17. stoljeća u Igranama postoji dvadesetak kuća,⁷¹ no nije moguće utvrditi odnosi li se popis na igranske zaseoke u Biokovu ili se već formiralo selo uz kulu pa bi prema tome bila opravdana potreba da se na uzvisini sagradi ili rekonstruira kula za obranu. Položaj kule u odnosu na naselje detaljno je dokumentiran u Austrijskom katastru iz 1835. godine (sl. 6).

Najstariji grafički prikaz kule datira iz 1853. godine; autor crteža Mijat Sabljar prikazao je kulu gledano sa sjeveroistoka. Na crtežu se uočavaju ugaoni breteži i središnji

⁶⁵ KAČIĆ MIOŠIĆ, ANDRIJA, 1983., 382.

⁶⁶ KAČIĆ MIOŠIĆ, ANDRIJA, 1983., 430.

⁶⁷ BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 321.; TOMASOVIĆ, MARINKO, 2013., 69.

⁶⁸ TOMASOVIĆ, MARINKO, 2012, 21.

⁶⁹ Trideset sela, među kojima i Igrane, dragovoljno se stavilo pod mletačku upravu, a uvjeti su definirani u Mocenigovoj dukali. Vidi: ČOLAK, NIKOLA, 1959., 89.; RAVLIĆ, JAKŠA, 2000. (1934.), 78.

⁷⁰ BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970., 321. I ovaj navod možemo smatrati utemeljenim, budući da kula na pročeljima ima uz ugaone i središnje breteže, čime je pojačana njena obrambena uloga prema opisanom komunikaciji koja vodi prema moru.

⁷¹ RAČKI, FRANJO, 1882., 178.

⁵⁹ SOLDI, JOSIP ANTE, 1993., 22.

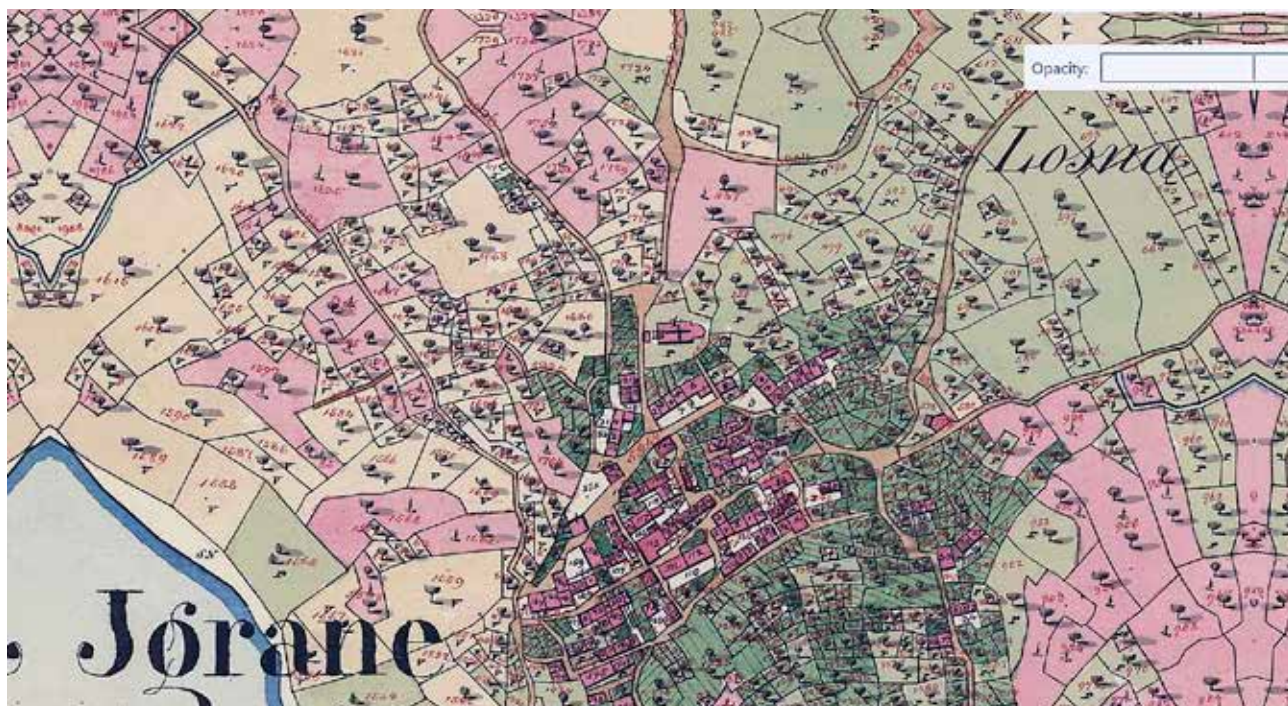
⁶⁰ ZLATOVIĆ, STIPAN, 1889., 93.; SOLDI, JOSIP ANTE, 1993., 25.

⁶¹ RIMAC, MARKO, 2020., 27.

⁶² RIMAC, MARKO, 2020., 29-30.

⁶³ JURIŠIĆ, HRVATIN GABRIJEL, 1998.-1999., 353.

⁶⁴ <http://sss-makarska.hr/spisi/velikani/kacic/razgovor/113.htm> (3. 5. 2020.).

6 Austrijski katastar, 1835. godina, detalj – položaj kule (katastarska čestica broj 150)
Austrian land cadastre, 1835, detail – location of the tower (parcel no. 150)

breteš sjeveroistočnog pročelja, s nizom puškarnica na raznim nivoima sjeveroistočnog i sjeverozapadnog pročelja⁷².

Izgled kule kako ju je prikazao Mijat Sabljar tijekom terenskih obilazaka 1853. godine sačuvan je gotovo u istoj mjeri do 60-ih godina 20. stoljeća, uz nešto više konstruktivnih oštećenja koja su se uočavala na nosivim zidovima kule kao posljedica jakog potresa koji je 1962. godine pogodio Makarsko primorje (sl. 7).

Kula je višekatnica pravokutnog tlocrta, vanjskih gabarita 7 x 8,40 metara. Građena je od priklesanog kamena u mortu, a na uglovima pojačana većim kamenim blokovima. Na jugozapadnom pročelju u prizemlju su vrata s lučnim otvorom, vjerojatno otvorena naknadno, budući da su na istom pročelju i manja vrata u nivou prvog kata, kakva su uobičajena na obrambenim građevinama.⁷³ Vratima koja su postavljena na višem nivou pristupalo se drvenim ljestvama koje su branitelji uvlačili u kulu i time se dodatno osiguravali od provala. Na svim pročeljima kule niz je puškarnica, a na najvišem nivou sačuvani su zidani breteši na

kamenim konzolama, smješteni na uglovima kule te u središnjem dijelu svakog pročelja.

Na kuli se uočavaju tri faze gradnje. Na jugoistočnom pročelju kule i danas su vidljivi tragovi nekadašnjeg zabata, iz čega zaključujemo da je u prvoj fazi kula bila dvokatna građevina u visini od oko 6 metara do strehe, s dvostrešnim krovom. Sva su pročelja opremljena većim brojem puškarnica, koje flankiraju i vrata na jugozapadu. U drugoj fazi gradnje kula je nadograđena za kat, kada dobiva četverostrešno krovno s pokrovom od lomljenih kamenih ploča⁷⁴ te na jugozapadnom zidu breteš na kamenim konzolama koji dodatno osigurava ulaz u kulu. U trećoj fazi gradnje, vjerojatno tijekom Kandijskog rata, nadograđen je završni kat kule s bretešima na uglovima i u središnjem dijelu svih pročelja.⁷⁵ Na svim je pročeljima kule niz puškarnica na ukupno pet nivoa, što Zalinu kulu čini jednom od najviših kula Makarskog primorja.⁷⁶ Posebnost u odnosu na druge kule Makarskog primorja predstavlja unutrašnja međukatna konstrukcija Zaline kule. Uočavamo izostanak zidane svodne konstrukcije nad prizemljem, koju imaju gotovo sve kule Makarskog primorja.⁷⁷ Na

72 Mijat Sabljar (1790. – 1865.) bio je cesarski i kraljevski major, javni radnik i znanstvenik, osnivač i upravitelj Arheološkog odjela Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, kasnije Arheološkog muzeja. Od rujna 1853. do svibnja 1854. godine poduzeo je drugo putovanje po Dalmaciji, kada je obišao Makarsku i njeno primorje. Tijekom putovanja svoje je spoznaje bilježio u putnim ili terenskim bilježnicama, koje se pod brojevima 8 i 20 uz ostalu njegovu ostavštinu čuvaju u Ministarstvu kulture RH u Zagrebu. Vidi: TOMASOVIĆ, MARINKO, 2013., 11, 70.

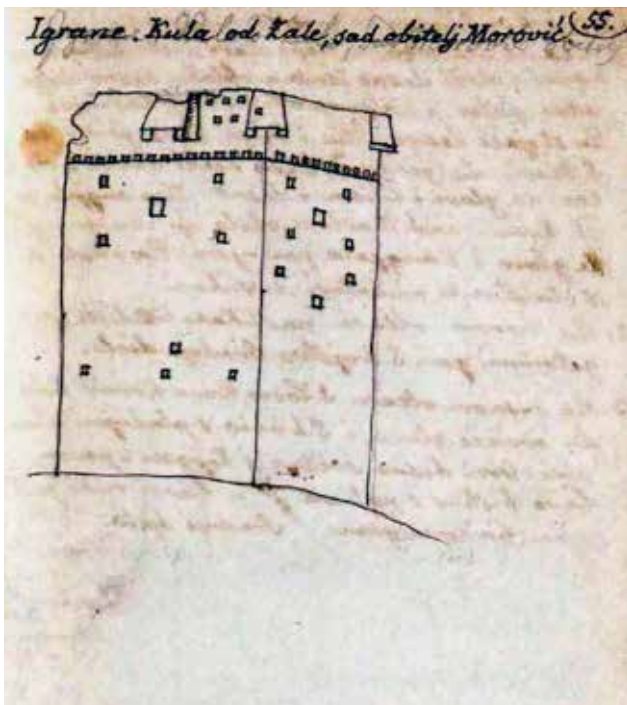
73 U Makarskom primorju manja vrata na prvom katu nalazimo na Lalića kuli u Sridi Sela, Tučepi, Jurića kuli u Čisti, Gradac, kuli u Podaci, kuli na Zelenki, Malom kaštelu u Kotišini i dr. Karakteristična su i vrata na luk u prizemlju, redovito dvokrilna, za koja smatramo da se otvaraju naknadno jer su u kontradikciji s obrambenom funkcijom vrata na katu. Nalazimo ih na kulama i kaštelima: kuli u Čisti, Velikom kaštelu u Kotišini, Lalića kuli u Sridi Sela, Tučepi i dr.

74 I danas se u nivou nadogradnje treće faze gradnje kule uočava otučena streha od lomljenih kamenih ploča, kao i promjena u strukturi zidanja. Visina strehe druge faze nadogradnje iznosi 8,80 metara.

75 Breteši završnog kata kule građeni su kamenom, a nad konzolama je konstruktivno postavljen kameni nadvoj bez zasjeka.

76 Visina kule do strehe krova iznosi 10,80 metara. Komparativne primjere nalazimo u danas jako oštećenoj Rošića kuli u Podgori i kuli u zaseoku Čista, Gradac.

77 Svodnu konstrukciju, redovito u tipu bačvaste konstrukcije, nalazimo u kuli u Podaci, kuli na Zelenki u Makarskoj, Bušelića i Lalića kuli u Sridi Sela u Tučepima, kuli na obali i Rošića kuli u Podgori i dr. O kuli u Podaci i kuli u Čisti vidi više u: GAMULIN, ANITA, 2012., 93-104.; UJDUROVIĆ, MIROSLAV, 2012., 105-120.

7 Mijat Sabljar, crtež Zaline kule, 1853.

Mijat Sabljar, drawing of Zalina tower, 1853

svim nivoima kule sačuvane su u unutrašnjosti kamene konzole koje su nosile drvene međukatne konstrukcije, a izostanak svoda treba tražiti u dimenzijama kule, odnosno u rasponu koji je lakše savladati drvenom konstrukcijom. Također pretpostavljamo da je ovakvo stanje konstrukcije određeno već prvom fazom građevine koja je bila u tipologiji kuće – kule, budući da u toj fazi gradnje izostaju svod u prizemlju i breteši, koje redovito nalazimo kod ostalih kula u Primorju (sl. 8).

Vrata na luk koja danas postoje u prizemlju jugozapadnog pročelja kule grade se vjerojatno kada jenjava ratna opasnost, dakle kada se potpisanim sporazumima mletačko-turska granica pomiče prema zaleđu⁷⁸ pa je Makarskim primorjem donekle zavladao sigurnost. Ipak se i nakon uspostave granice izvan obuhvata Primorja sporadično osmanlijske čete zalijeću na prostor Primorja, stoga se sve do sredine 18. stoljeća u Primorju grade građevine koje imaju obrambene karakteristike.⁷⁹ Ne treba stoga čuditi da su i vrata u prizemlju flankirana puškarnicama za sigurniju zaštitu kule. Gledano s obrambenog aspekta, vrata u prizemlju i na katu ne mogu postojati istovremeno, jer tada vrata na katu gube smisao, pogotovo kada znamo da unutrašnjost kule nema svodnu konstrukciju koja bi bila dodatna barijera za obranu. Pretpostavljamo dakle da se vrata u prizemlju grade u prvom dijelu 18. stoljeća, kada kula gubi svoj obrambeni značaj. Već 1853. godine kula je dokumentirana bez namjene i bez

krova, dakle degradirana je već ranije, a takav će izgled zadržati sve do 2000. godine, kada se rekonstrukcijom kuli vraća izgled iz četvrte graditeljske faze (sl. 9, 10).

Trećoj fazi kule kao višekratne građevine s nizom breteša pod strehom krova nalazimo komparativni primjer u Nonkovića kuli u Kleku, koju u 17. stoljeću gradi obitelj Nonković koja se istakla u oslobađanju Donje Neretve na strani Mlečana,⁸⁰ ali isto tako i u osmanskom graditeljstvu, na primjeru Bišćevića kule u Gabeli, koju u sklopu vlastitog posjeda gradi ugledna mostarska obitelj Bišćević⁸¹ (sl. 11, 12).

Bez krova još od sredine 19. stoljeća, Zalina kula dodatno je konstruktivno oštećena u potresu 1962. godine. Konzervatorski zavod za Dalmaciju u godinama nakon potresa proveo je konstruktivnu sanaciju kule izvedbom rešetkastog a-b nosača koji je s unutrašnje strane podupirao kulu.⁸² Nosač se sastojao od sustava četiriju vertikalnih a-b nosača izvedenih u uglovima kule i horizontalnih a-b greda izvedenih u razini nekadašnjih međukatnih konstrukcija kule, koji je činio prostornu podupornu konstrukciju.⁸³ Armatura vertikalnih i horizontalnih nosača „točkasto“ je povezana s nosivim zidovima kule, bez usijecanja serklaža,⁸⁴ tako da nije napravljena devastacija izvornih zidova kule, ali zahvatom nije rehabilitiran izvorni korisni prostor kakav je mogla osigurati potpuna sanacija i rekonstrukcija kule. Pretpostavljamo da se nisu bili stekli financijski uvjeti za potpunu rekonstrukciju kule, stoga se nastojalo podupornom konstrukcijom u njenoj unutrašnjosti osigurati stabilnost do buduće obnove. Iako je konstrukcija izvedena od suvremenog materijala – armiranog betona, valja napomenuti da je način njene izvedbe zadržao i danas važeće konzervatorske principe, budući da se konstrukcija nije ugrađivala u zidanu strukturu kule, već se samo točkasto spajala armaturom s unutrašnjim licem zidane konstrukcije, što je prilikom obnove koja je uslijedila tek nakon gotovo četrdeset godina omogućilo njeno lako uklanjanje bez devastiranja unutrašnjeg lica zida (sl. 13).

U razdoblju od 2000. do 2004. godine proveden je cjelovit zahvat sanacije i rekonstrukcije Zaline kule financiran kroz redovni program zaštitnih radova Ministarstva kulture RH.⁸⁵ Obnova kule uključila je uklanjanje ranije opisane armirano-betonske poduporne konstrukcije iz unutrašnjosti kule,

⁸⁰ BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1965., 175.

⁸¹ ZELENKA, ANĐELKO, 1978., 91.

⁸² BEŽIĆ, NEVENKA, 1962, 70.; BOŽANIĆ-BEŽIĆ, NEVENKA, 1970, 321-323.; DEMORI STANIČIĆ, ZORAIDA, 1998.-1999., 382-383. U Staroj planoteci Konzervatorskog odjela u Splitu čuva se nacrt armaturnog plana izrađen tijekom obnove kule nakon 1962. godine.

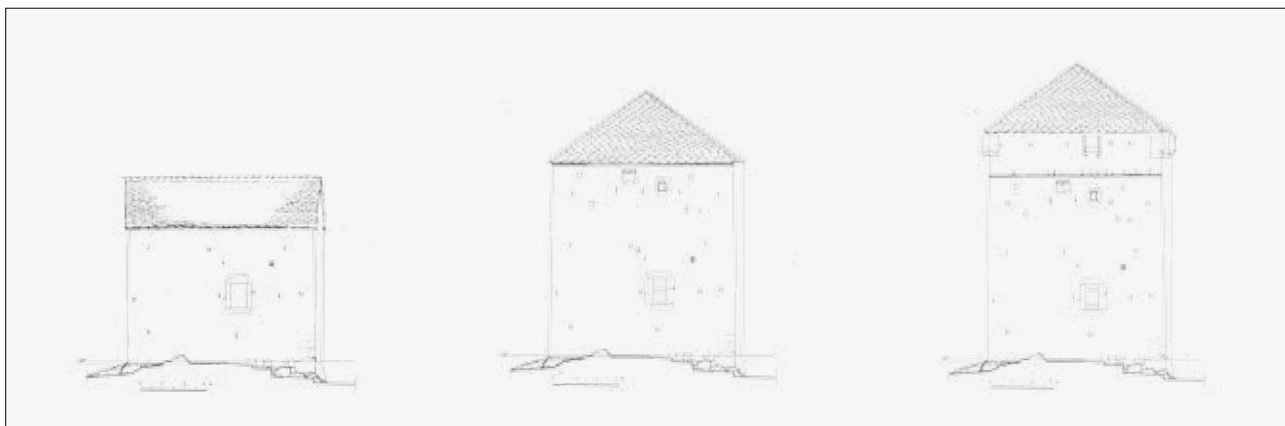
⁸³ U Arhivu Konzervatorskog odjela u Splitu sačuvana je arhitektonska dokumentacija i detaljni armaturni plan opisane konstrukcije.

⁸⁴ Nacrt armature pohranjen je u Staroj planoteci Konzervatorskog odjela u Splitu, nije datiran i nema navedenog projektanta.

⁸⁵ Arhitektonsku dokumentaciju postojećeg stanja kule izradio je 2000. godine Konzervatorski odjel u Splitu, konzervatorski tehničari Nenad Ivanišević i Mladen Popović. Projekt rekonstrukcije kule izradila je 2000. godine tvrtka „Grading projekt“ d.o.o. iz Splita temeljem konzervatorskih smjernica nadležne konzervatorice Anite Gamulin, d.i.a. Radove sanacije i rekonstrukcije kule izvela je tvrtka „Građevinar“ iz Podbablja, vlasnika pokojnog Branka Čapina.

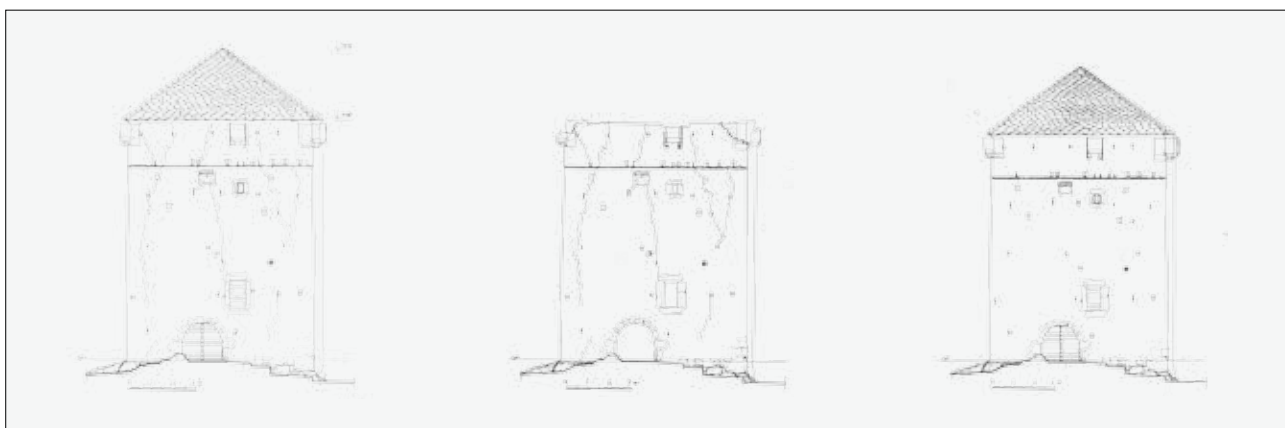
⁷⁸ Mir u Srijemskim Karlovcima potpisan je 1699. godine, a Požarevački mir 1718. godine.

⁷⁹ Uz more se sve do sredine 18. stoljeća grade ljetnikovci i stambeno-gospodarski sklopovi od kojih mnogi imaju zatvorena dvorišta, obrambene zidove i puškarnice.

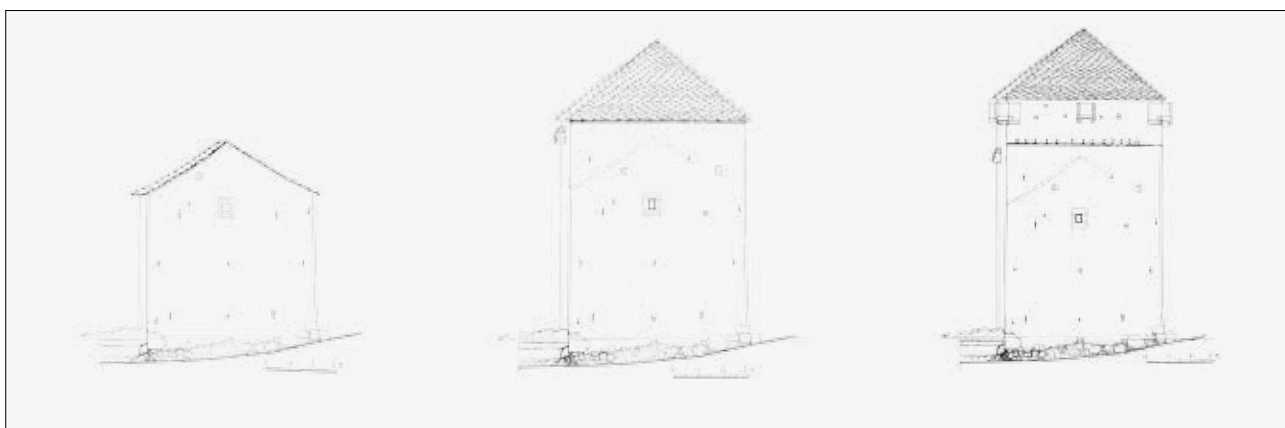
8 Zalina kula, jugozapadno pročelje, tri faze prostornog razvoja kule (crtež: A. Gamulin, 2020.)

Zalina tower, southwest façade, three phases of spatial development (drawing: A. Gamulin, 2020)

9 Zalina kula, jugozapadno pročelje, stanje iz prvog dijela 18. stoljeća, stanje od 1853. do 2000. godine i stanje nakon obnove 2000. godine (crtež: A. Gamulin, 2020.)

Zalina tower, southwest façade, state in the first half of the 18th century, state between 1853 and 2000 and state after restoration on 2000 (drawing: A. Gamulin, 2020)

10 Zalina kula, jugoistočno pročelje, prve tri faze prostornog razvoja kule (crtež: A. Gamulin, 2020.)

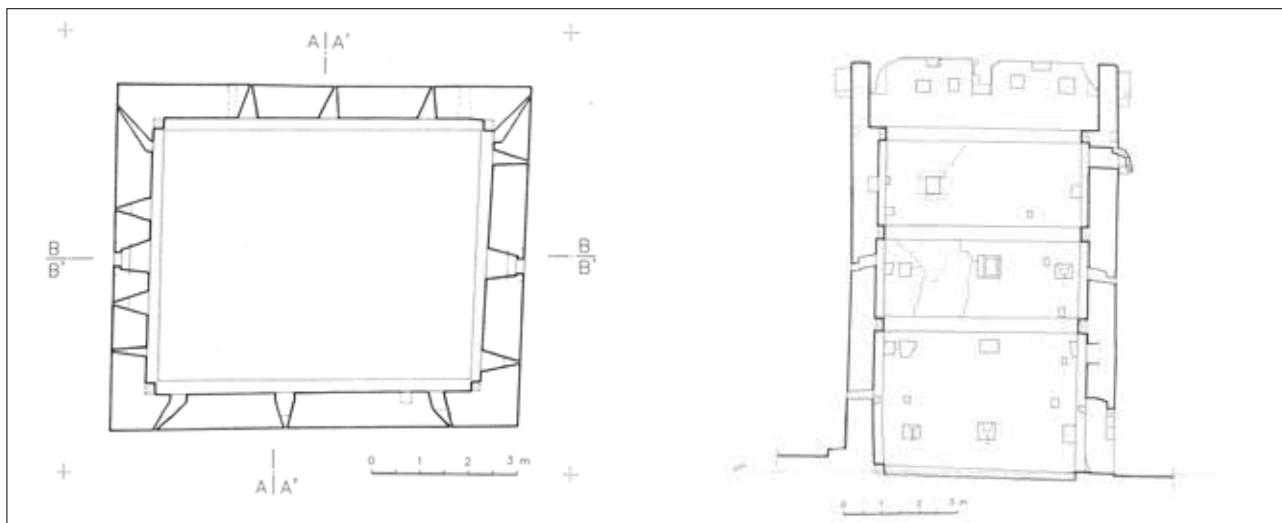
Zalina tower, southwest façade, first three phases of spatial development (drawing: A. Gamulin, 2020)

11 Nonkovića kula u Kleku
(fototeka KO Split)
Nonkovića tower in Klek
(photo library of the
Conservation Department
Split)

12 Bišćevića kula u Gabeli
(objavio Anđelko Zelenika
1972.)
Bišćevića tower in Gabela
(published by Anđelko
Zelenika, 1972)

13 Igrane, Zalina kula, karakterističan kat i presjek kule nakon zahvata sanacije 1962. godine (Planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu, nakon 1962. Godine)

Igrane, Zalina tower, typical floor and section of the tower after 1962 restoration (Architectural Drawings Collection of the Conservation Department Split, after 1962)

14 Zalina kula,
sjeveroistočno
pročelje (foto: D.
Domančić, 1962.)
Zalina tower,
northeast façade
(photo: D.
Domančić, 1962)

15 Zalina kula,
sjeveroistočno
pročelje (foto: A.
Gamulin, 2010.)
Zalina tower,
northeast façade
(photo: A. Gamulin,
2010)

16 Zalina kula, pogled s juga (foto: D. Domančić, 1962.)
Zalina tower, south view (photo: D. Domančić, 1962)

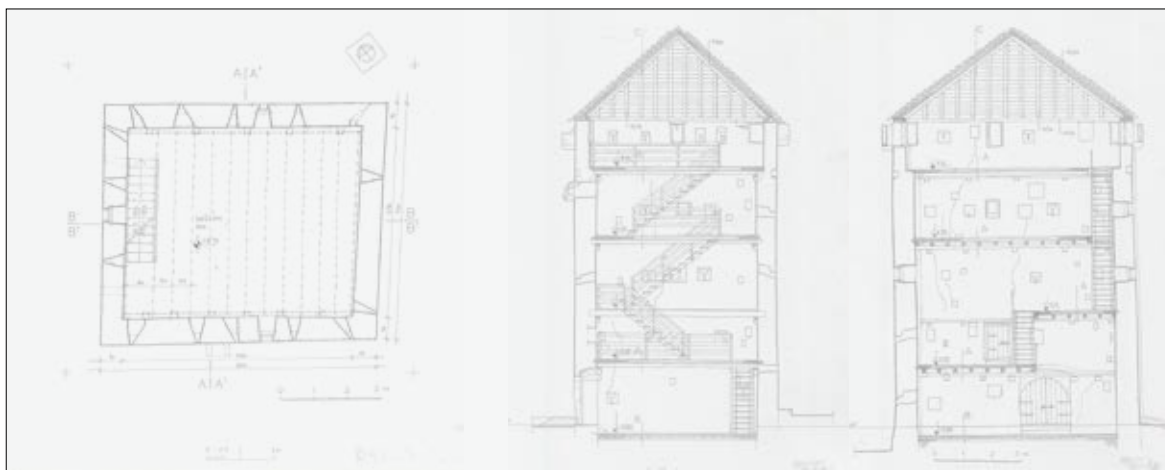

17 Zalina kula, pogled s juga (foto: A. Gamulin, 2010.)
Zalina tower, south view (photo: A. Gamulin, 2010)

18 Tipologija breteša 2. i 3. faze razvoja kule
(foto: A. Gamulin, 2010.)

Breteche types belonging to 2nd and 3rd architectural phases of the tower
(photo: A. Gamulin, 2010)

19 Igrane, Zalina kula, projekt rekonstrukcije – karakterističan kat i presjeci kule (izradio „Grading projekt“ d.o.o., Split, 2000.)
Igrane, Zalina tower, reconstruction project – typical floor and sections of the tower (Grading projekt d.o.o., Split, 2000)

konsolidaciju nosivih zidova postupcima injektiranja i fugiranja te rekonstrukciju svih međukatnih drvenih konstrukcija na izvornim nivoima koji su definirani sačuvanim kamenim konzolama, i to kao tradicionalnih drvenih grednjaka nad nazidnicama. Kula je zakrovljena četverostrešnim drvenim krovom s tradicijskim pokrovom od lomljenih kamenih ploča, kakav je kula izvorno imala. Sve puškarnice na pročeljima kule su sanirane, a breteši rekonstruirani (sl. 14-17).

Uočena su dva tipa breteša. Iz druge faze gradnje sačuvan je na jugozapadnom pročelju breteš na kamenim konzolama koje na unutrašnjoj strani imaju utor kako bi mogle prihvatiti čeno ugrađenu monolitnu kamenu ploču. Breteši iz treće faze imaju nad konzolama horizontalni kameni nadvoj nad kojim je građen zaštitni zid od lomljenog kamena (sl. 18).

Istražnim radovima u prizemlju kule ustanovljeno je postojanje zemljane podnice pa je pod obnovljen na sličan način, izvedbom žbukane podnice. Puškarnice su opremljene fiksnim staklima kako bi se onemogućio prodor oborinske vode i stekli uvjeti za korištenje kule u zimskom periodu, a vrata u prizemlju i na katu dobila su tradicijski izvedenu stolariju opremljenu kovanim okovom (sl. 19).

Unatoč uspješno provedenim radovima rekonstrukcije, koji su u odnosu na izvorno stanje napravili samo manji ustupak koji se sastojao u tome da je konstrukcija prvog kata izvedena do pola tlocrta kako bi se ostvario prostraniji ulaz, budući da su izvorne međukatne visine kule izrazito niske i iznose svega 220 cm, kula dulje vrijeme nije dobila adekvatnu namjenu. Izvorno osmišljena kao centar društvenog i kulturnog života Igrana, kula je trebala objediniti kulturnu ponudu za turiste u ljetnim mjesecima i postati prostor za razna društvena događanja domicilnom stanovništvu tijekom godine, no nažalost nije zaživjela. Općina Podgora, koja je vlasnik kule, tek je povremeno koristila prizemlje kule za turističko-ugostiteljsku namjenu, dok su gornji katovi ostajali bez namjene. Tek 2020. godine Turistička zajednica Igrane pokrenula je izradu projekta virtualnog muzeja u kuli, a sugerirana je upravo tema obrane Makarskog primorja u vrijeme mletačko-turskih sukoba tijekom 16. i 17. stoljeća, koja je slabije poznata široj javnosti. Program će se kandidirati za financiranje iz programa Europskih fondova (sl. 20).

LITERATURA

- ALIČIĆ, S. AHMED, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985.
- BADURINA, ANĐELKO, Samostanska arhitektura podbiokovskog područja franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, *Kačić, Zbornik franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 16., Split, 1984., 233-253.
- BAJRAKTAREVIĆ, SULEJMAN, Turski dokumenti Franjevačkog samostana u Živogošću i Makarskoj, *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu*, Vol. 4., Zagreb,

20 Igrane, Zalina kula, jugozapadno pročelje (foto: A. Gamulin, 2019.)
Igrane, Zalina tower, southwest façade (photo: A. Gamulin, 2019)

1961., 383-392.

- BEZIĆ NEVENKA, Makarsko primorje i potres, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 3, Zagreb, 1962., 67-73.
- BOŽANIĆ-BEZIĆ, NEVENKA, Prilog evidenciji spomenika Donje Neretve, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, godina XIV, br. 6, Zagreb, 1965., 173-178.
- BOŽANIĆ-BEZIĆ, NEVENKA, Kule na Makarskom primorju, *Makarski zbornik*, br. 1, Makarska, 1970., str. 321-323.
- BOŽEK, SANJA; KUNAC, ANA, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Makarska, 1998.
- ČOLAK, NIKOLA, Iz života iseljenika Makarske i njenog primorja na srednje dalmatinskom otočju u XVII. i XVIII. stoljeću, *Prilozi povijesti otoka Hvara 1*, Split, 1959., 87-121.
- DEMORI STANIČIĆ, ZORAIDA, Zaštita spomenika kulture u Igranima, *Kačić - Zbornik franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 30-31, Split, 1998.-1999., 379-384.
- DEMORI STANIČIĆ, ZORAIDA, Ladanjska arhitektura na Makarskom primorju, *Kultura ladanja, Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića“ održanih 2001. i 2002. godine*, (ur.) Nada Grujić, Zagreb, 2006., 131-142.
- GAMULIN, ANITA, Kula u Podaci, *Makarsko primorje*, br. 10, Makarska, 2012., 93-104.

- JOVIĆ, NEVEN, Makarsko primorje u razdoblju osmanske uprave, *Rostra*, Vol. 7, No. 7, Zadar, 2016., 105-122.
- JURIŠIĆ, GABRIJEL HRVATIN, Pogled u prošlost i sadašnjost Igrana, *Kačić – Zbornik franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 30-31, Split, 1998.-1999., 341-369.
- JURIŠIĆ, KARLO, Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. stoljeće), *Kačić – Zbornik franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 2, Split, 1969., 101-151.
- JURIŠIĆ, KARLO, Nazivi naselja Makarskog primorja, *Makarski zbornik*, br. 1, Makarska, 1970., 83-113.
- JURIŠIĆ, KARLO, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb, 1972.
- JURIŠIĆ, KARLO, Lepantska pobjeda i Makarska krajina, *Adriatica maritima Instituta JAZU u Zadru*, sv. 1., Zadar, 1974., 211-225.
- JURIŠIĆ, KARLO, Nalaz pečatnjaka drašničkog kneza Matijaševića u Igranima, *Makarsko primorje*, br. 4, Makarska, 1999., 77-81.
- KAČIĆ-MIOŠIĆ, ANDRIJA, *Razgovor ugodni naroda slovin-skoga*, Zagreb, 1889.
- KAČIĆ-MIOŠIĆ, ANDRIJA, *Razgovor ugodni naroda slovin-skoga*, Split, 1983.
- KADČIĆ PEKO, PETAR, Poviest okružja makarskoga, *Arkiv za povjestnicu jugoslovensku*, Knjiga VII, Zagreb, 1863., 92-128.
- LULICH, ANTONIO, *Compendio storico e cronologico di Marcarsca e del suo litorale ossia Primorje*, Split, 1860.
- LJUBIĆ, ŠIME, Listine X., *Monumenta SHSM*, XXII., Zagreb, 1891.
- MARASOVIĆ, KATJA, *Kaštelanski kašteli*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2002.
- RAČKI, FRANJO, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka, *Starine JAZU*, Knj. XIV., Zagreb, 1882., 173-195.
- RAVLIĆ, JAKŠA, Makarska i njezino primorje, Dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Makarska, 2000. (1934.)
- RIMAC, MARKO, *Zalina kula u Igranima – povijesni kontekst i načini interpretacije povijesnih zbivanja*, Omiš, 2020.
- SOLDO, JOSIP ANTE, *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split, 1993.
- ŠABANOVIĆ, HAZIM, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.
- ŠUTIĆ, BALDO, Makarsko primorje pod turskom upravom (1475.-1684.), *Makarsko primorje*, br. 10, Makarska, 2012., 51-66.
- TOMASOVIĆ, MARINKO, Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrana do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta, *Makarsko primorje*, br. 10, Makarska, 2012., 7-33.
- TOMASOVIĆ, MARINKO, *Mijat Sabljar (1690.-1765.) i Makarsko primorje*, Makarska, 2013.
- UJDUROVIĆ, MIROSLAV, Kula na Čisti u Gracu, *Makarsko primorje*, br. 10, Makarska, 2012., 105-120.
- VEŽIĆ, PAVUŠA, Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja, *Makarsko primorje*, br. 4, Makarska, 1999., 19-33.
- VRANDEČIĆ, JOSIP, Motivi mletačko-osmanskih ratova u Kačićevu stvaralaštvu, *Fra Andrija Kačić Miošić i njegovo doba*, HAZU, Zagreb, 2007., 295-307.
- ZELENKA, ANĐELKO, *Gabela na Neretvi u doba Turaka, Historijski pregled, obrambeni značaj i zaštitno-konzervatorski problem*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Centar za postdiplomski studij Dubrovnik, Dubrovnik, 1978.
- ZLATOVIĆ, STJEPAN, *Franovci države Presvetog Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888.
- ZLATOVIĆ, STJEPAN, Kronika o. Pavla Šilobatovića o četovanju na Primorju (1662-86.), *Starine JAZU*, knj. XXI, Zagreb, 1889.
- ZLATOVIĆ, STJEPAN, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, god. III, br. 3 i 4, Knin, 1897., 110-113.

IZVORI

Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju
Planoteka i fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu

MREŽNI IZVORI

www.mapire.ez/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1898286.301305819%2C5355221.92616788%2C1900538.8049830978%2C5355460.791881272 (6. 3. 2020.)
Hrvatski biografski leksikon, Dukić, Davor (2005.) (21. 7. 2013.)
www.igrane.org/hr/15/zupna-crkva-crkva-gospe-od-ruzarija (3. 5. 2020.)
<http://sss-makarska.hr/spisi/velikani/kacic/razgovor/113.htm> (3. 5. 2020.)
<http://mapire.eu/map/cadastral> (22. 3. 2021.)
<http://geoportal.dgu.hr>, pristup (22. 3. 2021.)

Summary

FORTIFICATION IN THE MAKARSKA LITTORAL DURING THE OTTOMAN-VENETIAN WARS: THE CASE OF IGRANE

The village of Igrane is situated in the Makarska littoral, 18 kilometres east from Makarska. During the Ottoman-Venetian wars in the 16th and 17th centuries, Igrane shared the fate of all Makarska villages from the end of the 15th century, when the littoral came under Ottoman rule, until the end of Ottoman control obtained with the Treaty of Karlowitz in 1699. Despite their efforts to receive protection of the Venetian Republic together with other villages on the coast, when it came to defence they often depended on their own strength and resourcefulness, since Venice, despite the promises given, did not have enough strength or interest to protect the coast and its inhabitants. The specific geographical and strategic position of the entire littoral (and thus also of Igrane) on the very border of the two great forces at war, led to the self-organization of the inhabitants and the construction of different types of fortifications. In the now abandoned hamlet of Markovići, there was a tower that can no longer be precisely located, and next to the cemetery of St Saviour in Igrane there once existed a defensive wall, today partially preserved. The site of Kuline northeast of the cemetery contains archaeological remains of a fortified structure that was probably used for residential agricultural purposes. The most important defensive structure in Igrane is the Zalina tower, named after the coastal serdar and captain Ivan Antičić Zala († 1692). Previous studies mostly state that the tower predates the Cretan War (1645 – 1669), but the analysis of the architectural

structure of the tower shows three distinct phases of construction. In the first phase, the structure corresponded to the type of a fortified house on two floors with a series of loopholes, a door on the first floor and a gable roof. During the second phase, the structure was extended and provided with a bretèche on its south-west façade and a hip roof; it was reconstructed again before the Cretan War by a series of bretèches under the hip roof, constructed at the corners and in the middle of each façade. At the beginning of the 18th century, the tower lost its primary defensive function, so a double arched door was added on the ground floor. The loss of defensive purpose led to gradual degradation of the tower, and the earliest drawing of the tower made by Mijat Sabljarić in 1853 already shows it as a ruined, roofless structure. After the 1962 earthquake which struck the entire Makarska littoral, a reinforced concrete grid was built inside the tower, but the tower itself was not completely restored. Only in 2000 was the tower restored and reconstructed as part of the regular protective programme of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. The original appearance of the tower was re-established by the restoration of walls and bretèches and the construction of a four-pitched roof with a stone slab covering, while the restoration of five wooden floor structures in the interior resulted in an adequate space for cultural, social and tourist purposes.

Marina Fernežir, Žarka Vujić

Pilot-istraživanje o obrazovanosti vlasnika graditeljske baštine Hrvatskog zagorja o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima

Marina Fernežir
HR – 10000 Zagreb, Ohridska 15
Žarka Vujić
Filozofski fakultet u Zagrebu
HR – 10000 Zagreb, I. Lučića 3

UDK: 72-057.772(497.522):7.025.3/4
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 1. 4. 2020.

Ključne riječi: graditeljska baština, istraživanje vlasnika, zaštita spomenika, zidne slike, povijesna obojenja, Hrvatsko zagorje
Keywords: architectural heritage, owners research, monument protection, wall paintings, historical painted layers, Hrvatsko zagorje

U ovom prilogu predstavljeni su rezultati pilot-istraživanja o obrazovanosti vlasnika graditeljske baštine na području Hrvatskog zagorja u odnosu na informacijski sloj i važnost istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova povijesnih obojenja i zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine. Pilot-istraživanje bilo je motivirano hipotezom koja će se provjeravati tijekom budućih istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije, a glasi ovako: vlasnici graditeljske baštine na području Hrvatskog zagorja nisu dovoljno obrazovani o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima povijesnih obojenja i zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine. Slijedom toga, pilot-istraživanje je bilo usmjereno na odabrane vlasnike graditeljske baštine s područja Krapinsko-zagorske županije s kojima su provedeni intervjui. Iznjedrilo je brojna saznanja, kako o pozitivnim tako i negativnim iskustvima i ponašanjima. Ova potonja zahtijevat će organiziranje različitih aktivnosti koje će pridonijeti njihovom otklanjanju te povećanju aktivnog znanja vlasnika graditeljske baštine o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima. Svojom metodologijom i sažetim rezultatima istraživanje može poslužiti svim sudionicima u procesu zaštite i upravljanja graditeljskom baštinom, kako u spomenutoj regiji, tako i na području čitave Hrvatske. Uz to se prilog nastojalo obogatiti suvremenim komparativnim inozemnim iskustvima i projektima. Radovi na zaštiti, ali i prezentiranju svih elemenata graditeljske baštine u rukama vlasnika (uključujući i sakralnu baštinu Katoličke crkve), pa tako i povijesnih obojenja te zidnih slika, zahtijevaju i nakon potresa institucionalnu, društvenu i pojedinačnu podršku, jer jedino tako – proaktivno i u zajedništvu, dijeljenjem znanja i iskustava – možemo osigurati njihovo očuvanje.

UVOD

Ovo pilot-istraživanje nastalo je u okviru nastave na Poslijediplomskom studiju informacijskih i komunikacijskih znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. No, kako se temelji i na praktičnom profesionalnom iskustvu konzervatora-restauratora, specijaliziranog za konzervaciju-restauraciju zidnih slika, s velikim brojem istražnih radova provedenih na povijesnim obojenjima i zidnim slikama graditeljske baštine, smatramo kako objavljeno u strukovnom časopisu može dati nov pogled na odnos konzervatora-restauratora i vlasnika graditeljske baštine, kao i na potrebu obrazovanja i osvješćivanja vlasnika o važnosti i načinu očuvanja ovog vida graditeljske baštine.

VAŽNOST ISTRAŽIVANJA VLASNIKA GRADITELJSKE BAŠTINE

Pristupi razumijevanju i komuniciranju baštine, koji su razvijeni u području muzeologije i upravljanja baštinom, stvorili su nove mogućnosti za još smislenije očuvanje, ali i pristup kulturnim dobrima i uživanje u njihovim vrijednostima.¹ Tim pristupima pripada i istraživanje vlasnika graditeljske baštine koje povezuje zaštitu spomenika i muzeologiju kao interdisciplinarnu znanost koja se posljednjih desetljeća bavi ne samo, kako je to pisao Ivo Maroević: *izučavanjem naslijeđenoga nematerijalnog i predmetnog svijeta koji nas okružuje te identificiranjem njegove muzealnosti, sa svrhom zaštite kulturne i prirodne baštine, nego i interpretacijom i komuniciranjem njenih poruka bez vremenskih i prostornih ograničenja, a u funkciji dobrobiti određenog društva.*² Time se *preklapanje sfere muzejske djelatnosti i djelatnosti brige za kulturnu i prirodnu baštinu sve više širi...*³ *Upravo je muzeologija u Hrvatskoj afirmirala potrebu za ozbiljnim uzimanjem*

¹ ATECA-AMESTOY, VICTORIA, 2015., 13. (preuzeto iz: BAKSHI H.; THORSBY, D., 2010.).

² MAROEVIĆ, IVO, 1993., 100.

³ Isto, 101.

u obzir i istraživanja korisnika u objema sferama⁴, a kojima pripadaju i istražni konzervatorsko-restauratorski radovi graditeljske baštine. Kasniji doprinos dao je znanstveni projekt Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa (MZOŠ) *Istraživanje korisnika baštine 2006.-2013.*

Podsjetimo, konzervatorsko-restauratorski⁵ istražni radovi graditeljske baštine jesu multidisciplinarni procesi gdje se na temelju povijesnih i arhivskih istraživanja, zatim analize i dokumentacije zatečenog stanja te terenskih, sondažnih istraživanja, nadopunjenih laboratorijskim i drugim analizama, utvrđuje povijesni građevinski razvoj i/ili faze oblikovanja unutrašnjosti i vanjštine zaštićenoga nepokretnog kulturnog dobra.

Svrha istražnih radova s elaboratom jest valorizacija svih utvrđenih građevinskih i oblikovnih faza te izrada prijedloga daljnjeg smjera konzervatorsko-restauratorskih radova koje konačno određuje nadležni Konzervatorski odjel Ministarstva kulture i medija RH/Gradski zavod za zaštitu spomenika, kulture i prirode. Konačni cilj mora biti stručna konzervacija-restauracija te daljnja zaštita, očuvanje i održavanje kulturnog dobra, kako bi se ostvarila određena uporabna namjena i njegovo funkcioniranje u određenoj zajednici.

Povijesna obojenja kao i zidne slike integralan su dio graditeljske baštine i često su najneposredniji dio spoznaje o prezentiranom izgledu kulturnog dobra. Na temelju istražnih radova povijesnih obojenja i zidnih slika odlučuje se i o načinu konzervacije i restauracije istih. Povijesna obojenja na graditeljskoj baštini definirana su kao:

- *jednolični naliči (obojenja), koji podrazumijevaju završnu obradu vanjskih i unutarnjih površina povijesnih građevina (obrtnički rad),*
- *polikromni dekorativni naliči (obrtnički rad s dekorativnom vrijednošću).*

Drugi segment su zidne slike s umjetničkom vrijednošću (figuralni, geometrijski ili dekorativni motivi).

- *Standardi istraživanja i dokumentacije graditeljske baštine obuhvaćaju četiri važna elementa:*
- *povijesna i arhivska istraživanja – prije radova in situ,*

odnosno istraživanje povijesnog razvoja građevine,

- *izradu kronoloških tablica gdje se povezuju periodi te različiti arhitektonski elementi, građevinske faze razvoja objekta,*
- *izradu fotodokumentacije zatečenog stanja prije početka radova (budući da većina zgrada nakon konzerviranja-restauriranja te ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja ima velike promjene te su fotografije važno svjedočanstvo prethodnog stanja)*
- *sondiranje, odnosno fizičko zadiranje s ciljem utvrđivanja stratigrafije bojenih/slikanih slojeva na zidnim, svodnim i stropnim površinama te na pročeljima ili mikrouzorakovanje poprečnih presjeka bojenih i žbukanih slojeva, koje obuhvaća izradu uzoraka i mikroskopiranje.*⁶

To su standardi koje je postavila i provodi struka. No, ona ne može djelovati izolirano od ostalih članova društva koji sudjeluju u društvenom procesu označavanja pojedine građevine kulturnim dobrom. U tom procesu spoznavanja, označavanja, zaštite i na kraju komuniciranja vrijednosti graditeljske kulturne baštine njeni vlasnici imaju iznimno značajnu ulogu. Napokon, oni su često i naručitelji istražnih i konzervatorsko-restauratorskih radova, a i njihovi su investitori. Da bi mogli proaktivno djelovati u odnosu na svoj posjed, potrebno ih je osvijestiti i obrazovati o važnosti optimalnih konzervatorsko-restauratorskih postupaka. Jednako tako potrebno ih je i upoznati, saznati njihova razmišljanja vezana uz zaštitu, održavanje i upravljanje njihovom graditeljskom baštinom.

Godine 2006. Sarah Hils i Derek Worthing⁷ proveli su znanstveno istraživanje o pristupima održavanja zaštićene graditeljske baštine od strane privatnih vlasnika u Ujedinjenom Kraljevstvu. Istraživanje je bilo dio većega istražnog programa graditeljske baštine nazvanog *Maintaining Value* koje je bilo organizirano od strane neprofitne organizacije *Maintain our Heritage*⁸. Provedeno je među privatnim vlasnicima koji posjeduju više od trećine zaštićene graditeljske baštine u Ujedinjenom Kraljevstvu⁹ u svrhu utvrđivanja do koje mjere su vlasnici osvijesteni i održavaju svoje građevine iz perspektive konzervacije-restauracije, koja naglašava maksimalno zadržavanja povijesnog materijala i potiče preventivno

⁴ Počelo se to događati krajem 90-ih godina 20. stoljeća kad se u okviru teorijske muzeologije i promišljanja o muzejskom predmetu kao znaku dala važnost onom koji dodjeljuje značenje – interpretatoru, odnosno korisniku. VUJIĆ, ŽARKA, 1999., 200-208. Kasniji doprinos dao je znanstveni projekt Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa (MZOŠ) *Istraživanje korisnika baštine 2006.-2013.*

⁵ *Povelja Burra* iz 1979. godine ICOMOS-a Australije, definira konzervaciju-restauraciju kao *sve procese brige o mjestu kako bi ono zadržalo svoju kulturnu vrijednost [...]*, a pod vrijednošću se podrazumijeva estetska, znanstvena ili društvena vrijednost za prošle, sadašnje i buduće generacije. Citirano prema: AUSTRALIA ICOMOS, *Povelja Burra*, 1999., članak 1, točke 1.2 i 1.4. U dokumentu *English Heritagea Principi konzervacije-restauracije, politike i smjernice za održivo upravljanje povijesnim okolišem* iz 2008. godine konzervacija-restauracija definirana je kao *proces upravljanja promjenom na značajnom mjestu u njenom okruženju na načine koji će najbolje održati vrijednosti njezine baštine, uz prepoznavanje mogućnosti za otkrivanje ili jačanje tih vrijednosti za sadašnje i buduće generacije*. Citirano prema: DRURY, PAUL; ANNA MCPHERSON, 90, 2008.

⁶ SOLBERG, KRISTIN, 2006., 10-12.

⁷ Dr. sc. Sarah Hils je profesorica geografije i upravljanja okolišem na Sveučilištu West of England Centre for Environment & Planning, Faculty of the Built Environment, u Bristolu, UK. Njezino područje interesa je održivi razvoj i njegova primjena u nizu okruženja, uključujući organizacije, javnu politiku i prostorni razvoj. Dr. sc. Derek Worthing je profesor na sveučilištu West of England, School of Land and Property Management Faculty of the Built Environment, Bristol, UK. Njegovo područje interesa je upravljanje graditeljskom baštinom.

⁸ Neprofitna organizacija iz Ujedinjenog Kraljevstva. *Skupina aktivista za očuvanje građevina, akademika i drugih koji su se prvi put okupili 1997. godine, nakon što su svi shvatili kako se očuvanje građevina u Velikoj Britaniji usredotočilo na spašavanje povijesnih zgrada prije propadanja, umjesto da ih spriječi od propadanja odgovarajućim i pravovremenim održavanjem* <https://www.maintainourheritage.co.uk/about/> (19. 9. 2021).

⁹ HILS, SARAH; WORTHING, DEREK, 2006., 203.

održavanje¹⁰ kao optimalnog konzervatorsko-restauratorskog zahvata. Održavanje je u istraživanju definirano kao sustavna aktivnost koja teži produljenju života građevnih elemenata i cijele zgrade kroz dnevne ili periodične aktivnosti, kao što su čišćenje, čišćenje žljebova, bojenje i manji popravci (npr. popravljavanje odvojenih krovnih crijeptova) koji uključuju malo ili ništa fizičkog gubitka ili oštećenja strukture građevine i koji su usmjereni prema sprječavanju nepotrebnog propadanja.¹¹ U sklopu istraživanja korištene su kombinirane metode. Prvo je upotrijebljena metoda fokus-grupe kako bi se saznala glavna problematika i pitanja održavanja baštine. Prema dobivenim podacima pripremljen je upitnik koji je poslan uzorku od tisuću vlasnika. Budući da ne postoji objedinjena nacionalna baza podataka, uzorak je bio preuzet iz baze podataka čiji je vlasnik *Listed Property Owners Club*¹² (LPOC). Dodatnih šezdeset i šest upitnika poslano je vlasnicima čija su imena dobivena od lokalnih konzervatorskih odjela. Ključna pitanja koja su proizašla iz odgovora bila su detaljnije istražena putem telefonski obavljenih intervjua s dvadeset ispitanika. Istraživanjem je zaključeno da vlasnici, iako su bili svjesni svojih obaveza održavanja građevina pod zaštitom, nisu razmišljali o njima, niti su stavljali prioritet na održavanje iz kulturne, to jest konzervatorsko-restauratorske perspektive. Jedan od primarnih motiva zbog kojih su radili na održavanju građevina bila je činjenica kako je riječ o njihovom domu u kojem žive.

Prema rezultatima istraživanja koje donose Hils i Worthing vlasnici su općenito svjesni glavnih problema i oštećenja građevina, osnovno održavanje i popravci često su zanemareni. Jednako tako ističu dob, dohodak i ušteđevinu, spol i averziju od ometanja i nereda povezanih s građevinskim radovima kao ključne čimbenike koji mogu ograničiti održavanje i popravke.¹³ Littelwood i Munro,¹⁴ pak, navode kako su starost, tip i lokacija građevine također čimbenici koji utječu na vjerojatnost njezina popravka. Leather¹⁵ identificira nedostatak svijesti vlasnika o važnosti održavanja i popravaka i neadekvatne općenite strategije za vođenje i financiranje poslova kao ključne barijere provođenja održavanja zgrade u privatnom vlasništvu.

Četiri su glavne smjernice koje Hils i Worthing sugeriraju kako bi se poboljšalo upravljanje održavanja graditeljske baštine koja je pod zaštitom od strane privatnih vlasnika u Ujedinjenom Kraljevstvu:

1. Raditi na porastu svijesti vlasnika zaštićene graditeljske baštine o važnosti građevinske strukture kao kulturnog artefakta i učiniti jasnom nezamjenjivu ulogu preventivnog

održavanja pri očuvanju navedenog, kao i financijsku korist pri smanjivanju budućih troškova uslijed neodržavanja [...],

2. Za svaku zgradu jasno naznačiti što je čini kulturno značajnom kako bi vlasnici i tijela sa zakonskim ovlastima mogle donijeti bolje informirane odluke o zaštiti¹⁶,
3. Regulirati zakon prema kojem bi porezne olakšice bile omogućene i za održavanje, ne samo za popravke zgrada,
4. Zamijeniti djelomične savjete i upute koje se nalaze dostupne na više izvora jednim sveobuhvatnim i lako pristupačnim izvorom informacija i tehničke potpore. Ako se napravi adekvatan sustav savjetovanja, tehničke potpore i fiskalne inicijative, tada bi moglo biti primjereno i postrožiti zakonske obveze vlasnika provođenja preventivnog održavanja, kroz zakonsku obavezu.¹⁷

U sklopu konferencije *Architectural Paint Research in Building Conservation*, održane u Nacionalnom Muzeju u Kopenhagenu 2005. godine, koja je rezultirala knjigom, dio tematike obrađivao je istraživanje vlasnika/korisnika graditeljske baštine. Iznesena su mišljenja koje bi karakteristike potencijalno „dobar klijent“, odnosno vlasnik/korisnik graditeljske baštine, trebao imati te koje su obrazovne metode, problemi prezentacije i mogućnosti nadogradnje postojećeg znanja o istražnim radovima.

Prema Smithu i Cricku, konzervatorima-restauratorima za graditeljsko/arhitektonsko istraživanje boje u tvrtki *Crick Smith Conservation Limited*, dan je popis koja znanja i karakteristike definiraju „dobrog klijenta“. U njemu se navodi kako je za mnoge klijente, to jest vlasnike graditeljske baštine graditeljsko/arhitektonsko istraživanje boje, relativno nova disciplina. Što je više shvaćena i promovirana njena vrijednost, ona raste i to kao metoda istraživanja u konzervatorsko-restauratorskim projektima. Time biva uključena u projekt kao dio projektnih specifikacija. Sami klijenti često su zabrinuti jer ne znaju što se točno očekuje provođenjem istraživanja te koliko će ih to stajati. „Dobar klijent“, prema ovim praktičarima, može sljedeće:

1. Razumjeti razliku između arhitektonskog istraživanja boje i laboratorijskih analiza boje [...] Istraživanja često traže nadležni organi ili mogu biti dio klauzule u dokumentaciji za dobivanje sufinanciranja [...] Ukoliko su tražene laboratorijske analize, treba definirati njihove točne razloge i svrhovitost provedbe [...] Klijenti trebaju relevantna istraživanja koja su usmjerena pribavljanju dostupnih informacija u formatu koji im olakšava donošenje odluka.¹⁸
2. Ocijeni kvalitetno provedeno istraživanje u odnosu na uložena sredstva.
3. Uvidjeti da su laboratorijske analize samo dio metoda, odnosno alata kojim se istraživač služi za prikupljanje

¹⁰ Isto, 203.

¹¹ Isto, 203.

¹² Društvo vlasnika čiji su objekti pod zaštitom.

¹³ HILS SARAH; WORTHING, DEREK, 2006., 205. Citirano prema: Littlewood, A.; Munro, M., 1996., 503–525.

¹⁴ Isto, 205. Citirano prema: Leather, P.; Young, S., 1998.

¹⁵ Isto, 205.

¹⁶ Isto, 205.

¹⁷ Isto, 211–212.

¹⁸ CRICK, NEILIAN; SMITH, MICHAEL, 2006., 133.

podataka.¹⁹

4. *Shvatiti da istraživač ne može raditi učinkovito ako je izoliran od projektnog tima bez dodatnih informacija ili podataka. Istraživač mora biti uključen, informiran i saslušan.*
5. *[...] Očekivati da putem istražnih radova kvalitetnije razumije projekt.*
6. *Razumijeti kako istraživanja trebaju biti provedena prije provedbe glavnog projekta.*
7. *Prepoznati da su dekorativni oslici i naliči koji su preostali na građevini od jednake važnosti kao i drugi aspekti građevine, odnosno da su i oni izvor povijesnih informacija;*
8. *Znati da istraživanje može biti upotrijebljeno za oblikovanje konzervatorsko-restauratorskog plana, za razumijevanje povijesne važnosti boja koje su ostale sačuvane, elementa stolarije, žbuke na svodu i zidovima, trenutni raspored i format interijera te procijeni da će te informacije reducirati rizik od donošenja loših odluka.*
9. *Raspravljati ciljeve projekta s istraživačem, cijeneći njegov profesionalizam*
10. *Razumjeti da će istraživač samostalno napraviti izvještaj [...].*
11. *Imati dovoljno povjerenja u istraživača i njegovo razumijevanje ciljeva projekta*
12. *Razumjeti da mora postojati razumljiv vremenski period za provedbu projekta.*
13. *Prihvatiti odgovornost za jasno zadavanje ciljeva projekta i time potvrditi da istražni radovi mogu pomoći pri realizaciji tih ciljeva.*
14. *Neće pokušati rezati troškove nepotrebnim ograničavanjem istraživanja.*
15. *Neće točno specificirati broj i pozicije uzoraka [...].*
16. *Dat će smjernice istraživaču kod pripreme prijedloga i troškovnika za provedbu vjerodostojnoga istražnog projekta.²⁰*

PILOT-ISTRAŽIVANJE: HIPOTEZA, UZORAK, KONTEKST TE METODOLOGIJA

Naše pilot-istraživanje bilo je motivirano hipotezom koja će se provjeravati tijekom budućih istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije i glasi ovako: vlasnici graditeljske baštine na području Hrvatskog zagorja nisu dovoljno obrazovani o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima povijesnih obojenja i zidnih slika koje su integralni dio graditeljske baštine. Slijedom toga, pilot-istraživanje bilo je usmjereno na odabrane vlasnike graditeljske baštine s područja Krapinsko-zagorske županije. Vlasnici mogu biti privatni ili javni. Prema načinu i dugotrajnosti stjecanja vlasništva ili korištenja kulturnog dobra sudionici pilot-istraživanja obuhvaćali su sljedeće kategorije:²¹

- a. „Autohtone“ privatne vlasnike, koji su u posjedu graditeljske baštine putem nasljeđa, obično duži niz godina ili generacija
- b. vlasnike koji su u posjedu graditeljske baštine koju su kupili
- c. župnike, koji su upravitelji graditeljske baštine čiji je vlasnik Crkva.²²

Za kvalitetno razumijevanje vlasnika potrebno je poznavati graditeljsku baštinu na koju se istraživanje odnosi, stanje njezine očuvanosti te namjenu kulturnog dobra. Stoga ovdje dajemo pregled i analizu samo jednog segmenta graditeljske baštine, a koji se odnosi na dvorce i kurije. Uz dvorce i kurije, graditeljsku baštinu Krapinsko-zagorske županije čini i bogata sakralna te ostala profana graditeljska baština.

Graditeljska profana baština (bez obzira je li zaštićena kao nepokretno kulturno dobro ili nije) na području Krapinsko-zagorske županije u razmjerno je lošem stanju.

Zagorski dvorci i plemićke kurije, kao najprepoznatljiviji i najvrjedniji fenomen koji svojom brojnošću i gustoćom karakterizira područje županije, u izrazito su lošem stanju, mahom zapušteni, dobrim dijelom napušteni i bez namjene ili s neadekvatnom namjenom te prepušteni ubrzanom propadanju.

Ukupno ima trideset i četiri dvorca i kurije upisanih u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao trajno zaštićeno kulturno dobro. Od dvadeset i sedam dvoraca, koliko ih je ukupno zaštićeno kao kulturno dobro na području Krapinsko-zagorske županije, sedam ih je bez namjene (Novi Dvori Klanječki, Borkovec, Oroslavje Donje, Poznanovec, Mali Tabor, Velika Horvatska i Zajezda), osamnaest ih je u funkciji, od čega samo pet ima muzejsku ili srodnu namjenu (Veliki Tabor, Kulmer kod Velike Vesi, dvorac Oršić u Gornjoj Stubici, Sveti Križ Začretje, Razvor). Stubički Golubovec trenutno nema namjenu, no u njemu se namjerava urediti znanstveno-obrazovni centar. Za dvorac Miljanu planiraju se poslovne, turističke i srodne namjene. U dvorcu Bračak smještena je Regionalna energetska agencija Sjeverozapadne Hrvatske. U dvorcu Lovrečan je pogonski objekt za potrebe tvrtke Soldus. Ugostiteljsku namjenu imaju tri dvorca (Bežanec, Mihanović i Gredice), dok su u tri dvorca smještene bolnice, odnosno ustanove socijalne skrbi (Gornja Bedekovčina, Mirkovec i Lobar). Za ove posljednje, mada imali i neadekvatnu namjenu, može se reći da ih je upravo ona održala na životu, jer bez nje ne bi bili obavljani ni oni najnužniji radovi na njihovom održavanju kao što su popravci pokrova, održavanje stolarije i prozora i slično. Šest dvoraca koji su u privatnom vlasništvu koriste se za povremeno ili stalno stanovanje (Donja Bedekovčina, Trnovec, Hellenbach, Miljana, Dubrava i Gorica) i ovisno o mogućnostima vlasnika, bolje su ili lošije održavani.

Dvoraca i kurija koji se nalaze u privatnom vlasništvu

¹⁹ Isto, 34.

²⁰ Isto, 134.

²¹ Detaljna kategorizacija vlasnika s definiranim uzorkom istraživanja bit će dana u sklopu doktorske disertacije.

²² BRKAN, JURE, 2002., 138. U sklopu istraživanja uključeni su župnici kao zakoniti zastupnici župe i redoviti upravitelji župnih dobara čiji je vlasnik Crkva.

1 Dvorac Miljana, Poljana Sutlanska (fototeka Konzervatorskog odjela u Krapini)

Miljana manor, Poljana Sutlanska (photo Library of the Conservation Department in Krapina)

ima ukupno sedamnaest. U vlasništvu institucija četiri su dvorca ili kurije, pet dvoraca ili kurija su u vlasništvu Republike Hrvatske,²³ od čega su dva u vlasništvu Republike Hrvatske s pravom korištenja i upravljanja Muzeja Hrvatskog Zagorja²⁴ te je jedan u dijeljenom vlasništvu između Republike Hrvatske i Grada Donja Stubica.²⁵ Pet dvoraca je u vlasništvu privatnih tvrtki, a jedan je u vlasništvu jedinice lokalne samouprave. Kao vlasnik dvorca Kulmer naveden je Državni arhiv u Varaždinu. Od tridesetčetiri dvorca i kurija koji su upisani u Registar kao trajno zaštićeno kulturno dobro ukupno šesnaest dvoraca ili kurija je u dobrom stanju, obnovljeno ili održavano, sedam ih je u osrednjem stanju te se održavaju, dok se jedno kulturno dobro u osrednjem stanju ne održava i prepušteno je propadanju. U lošem stanju, napušteno, zapušteno, prepušteno propadanju ili djelomično ruševno je šest dvoraca ili kurija, a tri dvorca su u stanju ruševine (dvorci Zajezda, Poznanovec i kompleks dvorca Novi dvori Klanječki).²⁶ U potresu 22. ožujka 2020. godine stradala je i graditeljska baština Krapinsko-zagorske županije. U potresu su stradali dvorac Stubički Golubovec,

²³ Utvrda Samci (Dvorac Oršić), ima navedeno samo vlasništvo Republike Hrvatske, mada su u njemu smješteni Muzeji Hrvatskog zagorja (Muzej seljačkih buna koji je u sastavu MHZ-a, ali i sama uprava MHZ-a). Kurija Razvor je u vlasništvu RH, s pravom upravljanja MHZ-a, bez namjene je. Muzeji Hrvatskog zagorja bi kuriju obnovili i priveli svrsi kao muzejski prostor, ali nemaju sredstava.

²⁴ Dvorac Veliki Tabor i Dvorac Oršić.

²⁵ Dvorac Stubički Golubovec je u dijeljenom vlasništvu između Republike Hrvatske i Grada Donja Stubica i u njemu se namjerava urediti znanstveno-edukacijski centar.

²⁶ Pročelnica konzervatorskog odjela Lana Križaj u dopisu Upravi za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Krapini od 15. studenog 2016. godine opisuje provedeno istraživanje o namjeni i stanju dvoraca i kurija Krapinsko-zagorske županije. Predmet: Konzervatorski odjel u Krapini, otvorena pitanja i ideje. (Nije navedena klasa predmeta). Podaci iz dopisa su ažurirani pregledom popisa graditeljske baštine dvorca i kurija koji je dobiven iz Registra kulturnih dobara, <https://www.minv+kulture.hr/default.aspx?id=6212>; Vlasnička struktura pregledavana je putem zemljišno knjižnih izvadaka, <https://oss.uredjenazemlja.hr/public/IrServices.jsp?action=publicIdbExtract>.

dvorac Poznanovec, čije je stanje već bilo ruševno, kao i dvorac Oršić u Gornjoj Stubici. Ministarstvo kulture i medija s nadležnim Konzervatorskim odjelom u Krapini trenutno radi procjenu nastalih oštećenja graditeljske baštine Hrvatskog zagorja, te će točni podaci o novonastalom stanju kurija i dvoraca biti poznati naknadno.

Buduće istraživanje temeljit će se na dvjema dionicama. U prvoj će se fazi primijeniti kvalitativna metoda istraživanja – strukturirani intervjui, dok će se u drugoj implementirati ona kvantitativna putem ankete.

Prije nego što će se intervjui te anketni upitnici provesti na uzorku svih vlasnika graditeljske baštine Hrvatskog zagorja, u sklopu Poslijediplomskog studija informacijskih i komunikacijskih znanosti realiziran je ovaj pilot-projekt i to na manjem uzorku kako bi se utvrdilo koje je izmjene, odnosno nadogradnju u metodologiji potrebno napraviti. Tijekom prikupljanja podataka napravljena su potrebna preformuliranja ili upotpunjavanja istraživačkih pitanja. Pitanja su formulirana na takav način da su ponuđeni odgovori te su istovremeno dana pitanja otvorenog tipa kojima je cilj bio dublja spoznaja o stavovima na temelju kojih nastaju ti odgovori. Kako bi istraživanje bilo uspješno, zasnovano je na sustavnosti, dokumentiranosti i argumentiranosti postupka.²⁷ Također, kako bi se smanjile pogreške u podacima i bilo sigurno da je zaista preneseno ono što su ispitanici govorili, zapisani deskriptivni podaci dani su na verifikaciju ispitanicima.²⁸

Pitanja su prilagođena kontekstu istraživanja, to jest odabranim ispitanicima. Intervjui su provedeni sa sljedećim ispitanicima:

1. stručnim predstavnicima Konzervatorskog odjela u Krapini,
2. vlasnicima koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,
3. privatnim „autohtonim“ vlasnicima koji su u posjedu graditeljske baštine kroz generacije, koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova na graditeljskoj baštini vlasnikom koji ima minimalno, ili uopće nema iskustvo i znanje u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine.

Iz prve tri grupe ispitanika za realizaciju pilot-projekta odabrani su ispitanici za koje se smatralo kako posjeduju tražene karakteristike: iskustvo, znanje, mišljenje, informacije te ostale vrijednosti značajne za svrhu istraživanja. Što se tiče župnika, upravitelja sakralne graditeljske baštine čiji

²⁷ Za više o metodama istraživanja vidi kod HALMI, ALEKSANDAR, 1996., 26.

²⁸ Za više o metodama istraživanja vidi kod MEJOVŠEK, MILKO, 2005., 159.

2 Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, nad ulazom zidna slika s godinom 1818., Pregrada (fototeka KOKR)

Parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, wall painting dated 1818 above the entrance, Pregrada (KOKR photo library)

je vlasnik Crkva, koji nema iskustva ili ima minimalno iskustvo (četvrta grupa), cilj je bio dobiti uvid u njegove stavove i razmišljanja i segmente (ne)znanja. Intervjui su provedeni klasičnim načinom intervjuiranja *licem u lice*.

Struktura intervjuja, to jest formulirani set pitanja, bio je istovjetan za predstavnike Konzervatorskog odjela u Krapini, kao i za privatne, „autohtone“ vlasnike, koji su u posjedu graditeljske baštine kroz generacije (Vidislav Kiš Šaulovečki, vlasnik kurije-dvorca kod Zlatara i Spomenka Štimec, vlasnica kurije Belošević u Hrašćini) te za župnika – ovlaštenog predstavnika sakralnog objekata koji ima minimalno ili nikakvo iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine (župnik Luka Slijepčević, upravitelj crkve Blažene Djevice Marije od Sedam Žalosti u Velikom Trgovišću). Dodatan set pitanja formuliran je za „autohtone“ vlasnike graditeljske baštine.

Sličan set pitanja formuliran je za vlasnike koji imaju iskustvo postupka realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine – vlasnika graditeljske baštine (*Kamgrad objekt d.o.o* u vlasništvu dvorca Miljana, zastupan po vlasniku tvrtke Dragutinu Kamenskom), te župnika, upravitelja sakralne graditeljske baštine (Ivan

Mikec, upravitelj crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pregradi). Dragutin Kamenski vlasnik je građevinske tvrtke Kamgrad, te ima iskustva u radu na graditeljskoj baštini. Dvorac Miljana u Poljani Sutlanskoj bio je restauriran 80-ih godina 20. stoljeća te je po tome specifičan primjer u kojem vlasnik izvodi svojevrsan nastavak konzervacije-restauracije, a ne kreće od samog početka (sl. 1). Budući da je riječ o dvama različitim segmentima konzervacije-restauracije, bilo je potrebno ispitati jesu li u drugoj fazi konzervacije-restauracije rađeni istražni radovi. Župnik Ivan Mikec trenutno je u fazi konzervatorsko-restauratorskih radova te ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja na pročeljima takozvane „Zagorske katedrale“, odnosno crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pregradi (sl. 2).

Prvo je proveden intervju s djelatnicama Konzervatorskog odjela u Krapini – pročelnicom Lanom Križaj i konzervatoricom-arhitekticom Melindom Trbojević. Budući da imaju bogato iskustvo u radu s vlasnicima/korisnicima graditeljske baštine, intervjuima se došlo do važnih spoznaja o motivima i stavovima koje vlasnici imaju, te o problemima s kojima se susreću. Istovremeno, došlo se do spoznaja s kojom se problematikom u radu s vlasnicima susreću stručni djelatnici te koji su mogući modeli nadogradnje. Za intervju je pripremljen veći broj pitanja, gdje je cilj bio da se na temelju dobivenih odgovora napravi odabir najboljih pitanja za standardizirani intervju. Pročelnicu i konzervatoricu zamolilo se za sugestiju dodatnih pitanja te se pod dijelom „razno“ navelo što intervjuirane smatraju da bi još bilo dobro istražiti o vlasnicima nepokretne kulturne baštine.

Potom su provedeni intervju s odabranim ispitanicima, koji su već odradili konzervatorsko-restauratorske istražne radove oslika na svoju inicijativu, i/ili uz potporu institucija i zajednice. Cilj je bio utvrditi kolika je njihova osviještenost o vrijednosti kulturne baštine te koji su motivi njihovog postupka realizacije istraživanih radova. Stvorena je lista pitanja i odgovora kroz koje se vidjelo koji proces su vlasnici već prošli prilikom istražnih te daljnjih konzervatorsko-restauratorskih radova te kako su motivirani da krenu u taj postupak. Završno, odraden je intervju s upraviteljem sakralne graditeljske baštine čiji je vlasnik Crkva bez iskustva u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova.

Pripremljen je veći broj pitanja čiji je cilj bio kroz intervju unutar pilot-projekta i na temelju dobivenih odgovora napraviti odabir najkvalitetnijih i svrhovitih pitanja. Sama pitanja oblikovana su na takav način da se utvrdi ne/znanje, informiranost i stupanj osviještenosti vlasnika o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na graditeljskoj baštini, ali i konzervatorsko-restauratorskim radovima općenito te mogućnostima i zainteresiranosti vlasnika za obrazovanje. Ispitalo ih se i koliko koriste muzeološke interpretacijske i povezane marketinške metode za promociju graditeljske baštine čiji su vlasnici.

3 Salon s dekorativno-figurativnim prikazima na konzerviranim-restauriranim zidnim slikama u južnom krilu dvorca, dvorac Miljana, Poljana Sutlanska (foto: M. Fernežir, 2021.)

Salon with decorative and figurative scenes on conserved and restored wall paintings in the south wing of the manor, Miljana manor, Poljana Sutlanska (photo: M. Fernežir, 2021)

Potom se pristupilo provođenju pilot-istraživanja i analizi rezultata. Tijekom analize izrađene su tablice s objedinjenim pitanjima te sažetim odgovorima vlasnika radi lakše i brže usporedbe informacija i dobivanja ključnih sadržaja iz cjelokupnih intervjua. Napravljene su tri grupe tablica:

Tablica 1., pitanja za sve tipove vlasnika:

- *vlasnici koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *„autohtoni“ vlasnici, to jest vlasnici koji su duži niz generacija u posjedu objekta te koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *vlasnici s minimalnim iskustvom ili bez iskustva u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *navedeni su i odgovori svih vlasnika.*

Tablica 2., pitanja za:

- *“autohtone” vlasnike, to jest vlasnike koji su duži niz generacija u posjedu objekta te koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *vlasnika s minimalno ili bez iskustva u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i daljnjih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *navedeni su i odgovori svih vlasnika.*

Tablica 3., pitanja za:

- *vlasnike koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i daljnjih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine,*
- *navedeni su i odgovori svih vlasnika.²⁹*

Na temelju spoznaja prikupljenih tijekom ovoga posebnog istraživanja bit će kasnije (u okviru doktorske disertacije) moguće napraviti odgovarajuću konačnu verziju anketnih upitnika kojima će se ispitati sve vlasnike zaštićene

²⁹ Tablica 1. i 3. nalaze se u prilogu članka.

4 Alegorijska scena jeseni sa zodijskim znacima koji vladaju jesenskim mjesecima (Vaga, Škorpion, Strijelac). Čovjek naslonjen na globus i majka sa djecom simboliziraju mudrost i zrelost kao stadij čovjekova života, detalj oslika iz salona s pastoralnim scenama i alegorijama na konzerviranim-restauriranim zidnim slikama u južnom krilu dvorca, dvorac Miljana, Poljana Sutlanska (foto: M. Fernežir, 2021.)

Allegorical scene with autumn Zodiac signs (Libra, Scorpio, Sagittarius). Man leaning on a globe and mother with children symbolise wisdom and maturity as a stage of man's life, detail of wall paintings in the salon with pastoral scenes and allegories on conserved and restored wall paintings in the south wing of the manor, Miljana manor, Poljana Sutlanska (photo: M. Fernežir, 2021)

graditeljske baštine Hrvatskog zagorja. Popis objekata preuzeti će se sa Središnjeg državnog portala, iz popisa Registra kulturnih dobara.

SAŽETI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja iz perspektive konzervatora-restauratora upućuju kako postoji jasna potreba osvještavanja vlasnika o kulturnoj vrijednosti graditeljske baštine i očuvanju autentičnosti, te obrazovanja o konzervatorsko-restauratorskoj perspektivi i etičkim principima svih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine. Konzervatorsko-restauratorski pristup stavlja naglasak na maksimalno zadržavanje povijesnih obojenja i zidnih slika i potiče preventivno održavanje kao najmanje destruktivno od svih konzervatorsko-restauratorskih intervencija. Istražni radovi su pri tome temelj prije nego što se pristupi radovima konzervacije-restauracije i ostalim postupcima zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine.

Istaknuto je kako su posljedice neznanja vlasnika graditeljske baštine u prošlosti nažalost dovele do njene

5 Crkva Blažene Djevice Marije od Sedam Žalosti u Velikom Trgovišću (fototeka KOKR)

Church of Our Lady of Seven Sorrows in Veliko Trgovišće (KOKR photo library)

devastacije i oštećenja. U slučaju kada vlasnici samoinicijativno poduzimaju radove, a da o njima ne obavijeste nadležni Konzervatorski odjel, konzervatorsko-restauratorski istražni radovi u pravilu izostaju. Time vlasnik krši Zakon³⁰ budući da je vlasnik dužan prije radova na kulturnom dobru o istom obavijestiti nadležni Konzervatorski odjel. Sve navedeno ističe i potvrđuje potrebu provođenja postupka obrazovanja i osvještavanja vlasnika koji bi se trebao primijeniti na državnom nivou. Obrazovanje vlasnika također bi trebalo ići u smjeru definiranja razlika između konzervatorsko-restauratorskih postupaka te zamjene i kompletne renovacije izvornika.

Poseban problem u zaštiti i očuvanju kulturnih dobara jest to što, unatoč tomu što su zakonom³¹ predviđene sankcije za devastaciju odnosno zapuštanje i neodržavanje graditeljske baštine, ista se rijetko provodi te navedena problematika nije dovoljno prepoznata na pravnom i sudskom nivou te ne postoje mehanizmi za njihovu provedbu. Postoji potreba za provedbom sankcija kako bi se smanjila ili spriječila daljnja devastacija kulturnih dobara. Istraživanje ukazuje kako je spremnost vlasnika na suradnju ovisna o izvoru financiranja. Vlasnici kulturnih dobara su po zakonu dužni prijaviti zaštitne radove te poslati dokumentaciju na odobrenje, bez obzira na izvor financiranja. Također, ako je posebnim uvjetima propisana obveza istražnih radova, onda se ona mora provesti, neovisno o izvorima financiranja radova. Suradnja s nadležnim Konzervatorskim odjelom je propisana zakonom, neovisno o svjesnosti vlasnika o vrijednosti istražnih radova te njihovoj (ne)spremnosti i slično. Međutim, praksa je pokazala kako su vlasnici spremniji na

³⁰ Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara

³¹ Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara

6 Kurija pl. Belošević u Hrašćini s vlasnicom Spomenkom Štimec (foto: M. Fernežir)

Belošević manor in Hrašćina and its owner Spomenka Štimec (photo: M. Fernežir)

7 Izložba raznovrsne prikupljene građe o takozvanoj Zagorskoj uspomeni belgijske princeze Louise i Geze pl. Matačića u nekadašnjoj gospodarskoj zgradi kod kurije pl. Belošević u Hrašćini (foto: M. Fernežir)

Display of various items related to the so-called Memory of Zagorje of the Belgian princess Louisa and Geza of Matačić in a former farm building near Belošević manor in Hrašćina (photo: M. Fernežir)

suradnju s nadležnim Konzervatorskim odjelom ako se radi o sredstvima Ministarstva kulture i medija, dok su inače djelomično ili nisu uopće spremni na suradnju. Osvješćivanjem i obrazovanjem vlasnika o vrijednosti istražnih radova te graditeljske baštine općenito, pomoglo bi se da vlasnici provode radove u skladu sa Zakonom te da financiranje Ministarstva kulture i medija ne bude presudan motiv za suradnju s nadležnim konzervatorima.

U odnosu na smislenu primjenu novih tehnologija bilo bi neophodno stvoriti preduvjete informatičke pismenosti i tehnološke opremljenosti vlasnika, kako bi se mogli očekivati rezultati u povezivanju konzervatora i vlasnika i to radi bolje suradnje i boljeg osvješćivanja i obrazovanja vlasnika o njihovoj baštini. Navedeno otvara dodatnu problematiku gdje je moguće istražiti negativne posljedice digitalizacije dokumentacije (natječajne ili informativne) koje se događaju kada krajnji korisnik/vlasnik, kojemu je dokumentacija namijenjena, nije informatički pismen.

Navedena stručna mišljenja konzervatora o tome tko sve može sudjelovati u obrazovanju vlasnika o vrijednosti njihove kulturne baštine i mogućnostima istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova potvrđuju kako postoji prostor za nadogradnju postojećih sustava i razvoja smjernica obrazovanja.

Upitom konzervatora što misle na koji način i u kojem smjeru bi se trebali istražiti i potom konzervirati-restaurirati povijesna obojenja i zidne slike graditeljske baštine Hrvatskog zagorja dobiveno je mišljenje da bi istraživanja trebalo provoditi na postojeći način, jer za drukčiji pristup nema ni financijskih niti ljudskih sredstava. Međutim, daljnjim istraživanjem (u sklopu disertacije) cilj je razraditi i elaborirati potrebu da se realizira projekt baze podataka koja bi sadržavala popis konzervatorsko-restauratorskih

istražnih radova povijesnih obojenja i zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine koja je pod zaštitom. Pročelnica Konzervatorskog odjela u Krapini, Lana Križaj donosi važno razmatranje koje dobro definira trenutnu problematiku kod konzerviranja-restauriranja te ostalih postupaka zaštite očuvanja i održavanja graditeljske baštine u Hrvatskoj i ističe kako je potrebna šira strategija što s kulturnim dobrom općenito napraviti. Budući da Ministarstvo kulture i medija vodi Registar kulturnih dobara RH, bilo bi dobro u katalošku jedinicu uključiti i podatak o postojanju zidnog oslika u/na pojedinom kulturnom dobru. Ti podaci većim dijelom već jesu u Registru navedeni u sažetom opisu kulturnog dobra, ali nisu izlučeni kao zasebni podatci tako da Registar nije moguće pretraživati po tom ključu. Pročelnica Lana Križaj također je skrenula pozornost na što se treba usmjeriti pri razvoju strategije: postoje mnogi problemi nerazriješenih vlasničkih pitanja, osobito u pogledu kulturnih dobara koja su bila nacionalizirana i upisana u zemljišne knjige kao općenarodna imovina, a ima i problema s usklađivanjem katastarskih i zemljišnih podataka.

Zanimljivo razmatranje na isti upit donosi i vlasnik građevinske tvrtke *Kamgrad d.o.o.*, Dragutin Kamenski, čija je tvrtka vlasnik dvorca Miljana iz Poljanice Sutlanske. Ističe kako treba postojati strategija i popis objekata, gdje bi trebalo utvrditi je li bilo zidnih oslika u graditeljskoj baštini. Navodi kako prvo treba utvrditi ako obojenje i/ili zidne slike postoje i onda ih vrednovati i napraviti rangiranje. Onda se dobiva potencijalna vrijednost i podatak kako vrednovati obojenje i/ili zidne slike te graditeljsku baštinu. Dobiva se niz podataka koji su bitni. Ovo mišljenje o razvoju strategije bilo je važno jer je doneseno iz perspektive vlasnika koji je aktivirao provođenje postupaka zaštite očuvanja i održavanja te konzervirao-restaurirao dvorac i vidio potencijal

8 267. obljetnica hraščinskog meteorita u kuriji pl. Belošević u Hraščini (foto: S. Štefić, www.njegus.com)
267th anniversary of the Hraščina meteorite in Belošević manor in Hraščina (photo: S. Štefić)

graditeljske baštine (sl. 3, 4). Istovremeno, riječ je o osobi koja realizira projekte strategije građevinske obnove s više-godišnjim iskustvom u vođenju poslovanja. Istražni radovi i elaborati su temelj kojim se dobiva uvid u stanje objekta, a na temelju čega se donosi procjena konzervatora, koji donose daljnje smjernice i strategije konzervacije-restauracije i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja.

Istraživanje je pokazalo kako su svi vlasnici informirani o tome što su istražni radovi, iako ponekad u definiciju uključuju i konzervatorsko-restauratorske radove i radove zaštite, očuvanja i održavanja te daju različita tumačenja pojma. Razgovor sa župnikom Lukom Slijepčevićem, koji nije imao iskustva s realizacijom istražnih radova, pokazao je kako je zapravo već informiran o tome što su istražni radovi te da je za njihovo provođenje nadležan Konzervatorski odjel. To je stoga što je iskustvo stekao radom kao kapelan u prošlim župama te je informacije i saznanja dobio i komunikacijom s drugim župnicima. Međutim, postoji potreba za dogradnju informiranosti i dodatno obrazovanje vlasnika o istražnim radovima koji uključuju i razumijevanje izvještaja i elaborata s rezultatima istraživanja. Kompleksnost istražnih radova i postupci realizacije i financiranja istraživanja otvaraju prostor za dodatno obrazovanje vlasnika. S druge strane, sadržaj izvješća i elaborata izvedenih u sklopu istraživanja, trebalo bi standardizirati, kako bi se rezultati istraživanja i prezentirali razumljivije i praktičnije za vlasnika graditeljske baštine.

Moralni motiv jedan je od temeljnih pokretača vlasnika za realizaciju istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova; nakon kojih slijede radovi konzervacije-restauracije te ostali postupci zaštite, očuvanja i održavanja. Spoznaja o postojanju obojenja i/ili zidnih slika putem istražnih radova također za vlasnika može biti motiv i pokretač za daljnje radove. Prethodna iskustva provedenih konzervatorsko-restauratorskih

radova te zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine, pod nadzorom i smjernicama konzervatora, relevantna su za vlasnike u daljnjim postupcima realizacije istražnih radova. Obrazovanje također pomaže u osvješćivanju vlasnika o vrijednosti graditeljske baštine i razvoju moralne potrebe za njenim očuvanjem.

Iako je ispitan manji uzorak, s većim naglaskom na već osviještene i obrazovane vlasnike, pozitivno je saznanje kako su vlasnici informirani o ulozi konzervatora, to jest Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture i medija koje je nadležno tijelo za donošenje smjernica zaštite, očuvanja i održavanja. Vlasnici su također upućeni kako im je objekt upisan u Registar zaštićenih kulturnih dobara budući da svaki vlasnik dobije rješenje o zaštiti kulturnih dobara čiji je vlasnik. Svi vlasnici su i zainteresirani za rezultate istražnih radova te su svjesni kako su istražni radovi nužni kako bi se moglo pristupiti daljnjim radovima konzervacije-restauracije i ostalim postupcima zaštite, očuvanja i održavanja.

Positivan je i stupanj osviještenosti vlasnika o važnosti izbora boje i tona ličenja pročelja, kod postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine. Ističe se i svjesnost vlasnika koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova na graditeljskoj baštini te su svjesni važnosti prezentiranja objekta u izvornom stanju, iako suvremene smjernice konzervacije omogućuju i prezentaciju određene povijesne faze. Primjerice, Dragutin Kamenski, čija je tvrtka *Kamgrad objekti d.o.o* vlasnik dvorca Miljana, istaknuo je očuvanje izvorne forme: *iz razloga što me vodila misao i želja da na dvorcu uključivo sva pročelja očuvamo u izvornom obliku*, a župnik Ivan Mikec mislio je na čitav objekt: *važno mi je da se crkva vrati u prvobitno stanje, u izgled kakav je imala kad je nastala*. Iako župnik Luka Slijepčević, ovlašteni upravitelj sakralne graditeljske baštine, crkve Blažene Djevice Marije od Sedam

žalosti u Velikom Trgovišću (sl. 5), u vlasništvu Katoličke crkve, koji nije imao iskustva u postupcima prijave istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova odgovara da mu nije važan odabir, objašnjava to razlogom kako je svjestan da odluku o prezentaciji donosi nadležni Konzervatorski odjel. Spomenka Štimec navodi: *meni je bilo važno da se objekt obnovi po uzoru na staro stanje. Koje stanje od njegovih povijesnih lica treba obnoviti – to neka odredi konzervator, jer on poznaje epohe.* Kod „autohtonog“ vlasnika Vidislava Kiša Šaulovečkog specifična je situacija, jer ne bi žbukao i ličio pročelje već bi ga samo preventivno zaštitio (građu bi ostavio vidljivom).

Prioriteti obnove za vlasnike s iskustvom, župnika Ivana Mikeca i Dragutina Kamenskog, dijelom se razlikuju. Župnik Ivan Mikec je odgovorio da su prioritet obnove građevinska (i statička³²) sanacija crkve, kako bi se moglo pristupiti dijelu rekonstrukcije zidne slike (koja se nalazi na pročelju crkve). Dragutin Kamenski navodi kako nije bilo posebnih prioriteta. Logičan slijed radova na graditeljskoj baštini određuje nadležni Konzervatorski odjel. Ivan Mikec i Dragutin Kamenski imaju bogato iskustvo u provođenju konzervacije-restauracije te ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja graditeljske baštine, što im sve omogućava sagledavanje šire slike prioriteta i metoda koje donosi nadležni Konzervatorski odjel, temeljeno na principu minimalnih intervencija i zadržavanja povijesnih obojenja i zidnih slika te očuvanja izvornih građevinskih elemenata.

Stupanj osviještenosti o mogućnostima financiranja pokazao se kao visok. Iako je na primjerima dvaju „autohtonih“ vlasnika pokazano kako su podnosili prijave duži niz godina na natječaje financiranja prije nego što su dobivena sredstva za konzervaciju-restauraciju i obnovu. Neobično je što Dragutin Kamenski, čija je tvrtka *Kamgrad objekti d.o.o.* vlasnik dvorca Miljana, nije bio upoznat s informacijom da se mogu dobiti bespovratna sredstva za istražne radove.

Problemi s kojima se župnik Ivan Mikec susreo pri postupcima zaštite, očuvanja i održavanja i konzervaciji-restauraciji također su se ticali osiguravanja novčanih sredstva potrebnih za radove i (ne)poznavanja mogućnosti dobivanja sredstava putem natječaja, donacija, sponzorstva, sredstvima lokalnih zajednica, županija, gradova i drugih izvora. Vlasnici su naručitelji svih radova koji se provode na njihovim objektima. Bez ispravnih smjernica za djelovanje i angažmana vlasnika oko osiguravanja sredstava obnova graditeljske baštine može izostati. Drugi je problem to što su crkve i kurije u funkciji te je potrebno objašnjavanje zajednici koja ondje živi kako je obnova dugotrajan proces. Tu je zapravo riječ i o izazovu i zahtjevnosti prezentacije postupka, odnosno konzervacije-restauracije povijesnih obojenja i zidnih slika zajednici. Nema sumnje kako su

kulturna dobra naše zajedničko bogatstvo, te kako njihove vrijednosti oplemenjuju vlasnike, ali i cijelu zajednicu. Obrazovanje i osvješćivanje potrebni su svima. Kulturna baština dio je zajednice, a u slučaju crkava često i jak simbolični i identifikacijski element određene sredine.

Važnost istražnih radova tijekom kojih dolazi do novih spoznaja, istaknuo je Dragutin Kamenski čija je tvrtka *Kamgrad objekti d.o.o.* vlasnik dvorca u kojemu su upravo provedeni istražni radovi i zidne slike otkrivene tijekom njih, bili poticaj i razlog za realizaciju kompletne konzervacije-restauracije. S druge strane, župnik Ivan Mikec je prilikom istražnih radova na pročelju posvjedočio kako je bio upoznat s poviješću svoje crkve (kroz kanonske vizitacije) te je stoga znao kakvo je bilo izvorno stanje crkve iz vremena nastanka. No, istovremeno je istaknuo i svoja iskustva koja je stekao kao župnik u Loboru u crkvi Majke Božje Gorske, odnosno rezultate istražnih radova i otkrivene vrijednosti dobivene njima.

Kod upita o suradnji s konzervatorima, župnik Mikec je naveo kako je suradnja bila jako pozitivna. Smatra kako mora postojati dobra suradnja s konzervatorima i kako župnici ne bi smjeli raditi stvari na svoju ruku. Istaknuo je i problematiku podređivanja vrijednosti kulturne baštine novim liturgijskim pravilima, a što je bila navela i pročelnica Konzervatorskog odjela Lana Križaj.

Uz to, župnik Mikec istaknuo je kao problem i nedostatak obučanih građevinskih radnika za radove, dok je, pak, Dragutin Kamenski, istaknuo vrhunski tim restauratora koji je bio važan za konzervaciju-restauraciju. Oba vlasnika naglasila su činjenicu kako je za kvalitetnu provedbu postupka zaštite, očuvanja i održavanja bilo koje vrste važan profesionalan izvođač radova (građevinar za radove sanacije, to jest konzervator-restaurator za istražne i konzervatorsko-restauratorske radove).

Obojicu se pitalo smatraju li da je obnovom njihovih objekata, crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pregradi i dvorca Miljane, čitava županija dobila dodatnu vrijednost. Župnik Ivan Mikec je odgovorio potvrdno: *svakako. Obnovljena crkva, ili bilo koja povijesna građevina na teritoriju županije dobiva na vrijednosti, pogotovo ako se stavlja u funkciju turizma ili bilo čega drugoga.* Kamenski je ovako rezimirao: *apsolutno. Zagorje je regija dvoraca koji nažalost nisu održavani korektno ili uopće, te se svakim ovakvim primjerom revitalizacije samog povijesnog identiteta nemjerljivo podiže vrijednost regije.*

O kulturnom dobru je potrebno razmišljati kroz više aspekata: povijesno-umjetničkog, socijalnog, ekonomskog i ostalih važnih za pojedino dobro. Primjerena uporaba namjena kulturnog dobra te, ne manje važna, daljnja organizacija kulturnih, znanstvenih i drugih sadržaja u njima, doprinosi revitalizaciji i re-interpretaciji. Organizacije koncerata u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije

³² Navedeni podatak je utvrđen kod prvog pitanja vezanog uz motivaciju obnove.

9 Kurija Šćrbinec (foto: V. Kiš Šaulovečki)

Šćrbinec manor (photo: V. Kiš Šaulovečki)

u Pregradi ili konferencija i drugih događanja u dvorcu Miljana kvalitetni su primjeri toga.

„Autohtoni“ vlasnici imaju poseban senzibilitet prema svojoj graditeljskoj baštini. Iz njihovih odgovora očituje se velik osjećaj dužnosti koji imaju prema održavanju svoje baštine, te potreba isticanja segmenta povijesne vrijednosti koja se prenosi i uči s generacije na generaciju. Graditeljska baština u ovoj je skupini naslijeđe pojedine obitelji i čini dio njihovog identiteta. Spomenka Štimec se ističe kao vlasnica koja je sačuvala i stvorila autentičnost i identitet svoga kulturnog dobra, kurije, te istovremeno stvorila ekonomsku korist kroz razvoj turističkog potencijala (sl. 6, 7). Uključivanje elementa ekonomskog i turističkog razvoja omogućio je održavanje i obnovu kurije kao i dobivanje bespovratnih sredstava. Naravno, ističe se i veliki financijski angažman same vlasnice. Razvojem događanja u kuriji, u svrhu turističke ponude, dodatno je obogaćen kulturni sadržaj. Riječ je o specifičnim projektima koji mogu poslužiti kao primjer drugim vlasnicima u ostvarivanju primjerene namjene njihovih objekata te samoodrživosti³³ (sl. 8).

„Autohtoni“ vlasnik Vidislav Kiš Šaulovečki također je doprinio promociji svoje kurije-dvorca Šćrbinec i

prezentiranju njenih povijesnih i kulturnih vrijednosti, iako nije ostvario financijsku korist kroz turističku promociju. Kod vlasnika je posebno uočena svijest o važnosti kurije – dvorca kao obiteljskog naslijeđa čiji se značaj prenosi s generacije na generaciju i to je dodatni poticaj za očuvanje (sl. 9).

„Autohtoni“ vlasnici dodaju značenje svojoj graditeljskoj baštini jer dobro poznaju njenu povijest, povijest obitelji, tradiciju, ali i autentične legende povezane s njom koje se prepričavaju iz naraštaj u naraštaj. „Autohtoni“ vlasnici dodaju povijesnu i emotivnu vrijednost svojoj baštini. Čuvaju bogatstvo povijesnih i obiteljskih odnosa, arhive zabilježbi i knjiga, podatke tko je posjećivao obitelj vlasnika u prošlosti. Tu su i slojevi kulturno-političkog i duhovnog bogatstva života protkanog tradicijom, a koje vlasnici poznaju i bilježe. Sve to dodatno obogaćuje ovu graditeljsku baštinu. Dobar primjer za to je Dragutin Kamenski, koji predstavlja profesionalni primjer razrade strategije za revitalizaciju jednog dvorca uz sagledavanje šireg konteksta cijele regije, a sve kako bi revitalizacija bila

³³ Četiri su glavna projekta koje je vlasnica Spomenka Štimec realizirala: izložba raznovrsne prikupljene građe o takozvanoj *Zagorskoj uspomeni* belgijske princeze Louise i Geze pl. Matačića; kulturni program *Susret meteorita* koji se kontinuirano organizira više od dva desetljeća svake zadnje subote u svibnju, *Susret esperantskih književnika* u rujnu te mogućnost noćenja i boravka turista u nekadašnjoj gospodarskoj zgradi

uspješna te postignut cilj da dvorac bude samoodrživ.³⁴

Dragutina Kamenskog pitalo se koje je njegovo mišljenje: bi li trebale postojati porezne olakšice za zaštitu, očuvanje i održavanje graditeljske baštine i na koji način bi ih bilo najbolje provesti (npr. kroz PDV, porez i prirez). Kamenski je ovako odgovorio: *apsolutno, što se tiče obnove kulturne baštine, svako ulaganje bi trebalo biti porezno priznato, sam model treba razraditi, Model po kojem je ulaganje u kulturnu baštinu oslobođeno PDV-a, a da troškovi budu porezno priznati. Također da se stavljanjem u funkciju istog, u daljnjoj poslovnoj eksploataciji bude oslobođen poreza na dobit, i PDV-a.* Dakle, potrebno je stvoriti poreznu politiku kojom će se putem poreznih olakšica adekvatno obnoviti i dalje eksploatirati kulturno dobro. Kulturno dobro je, kako je već navedeno, zajedničko bogatstvo uže i šire zajednice, te je njegovo očuvanje čimbenik kojim se definira i afirmira njihov kulturni identitet. Pravilnom zaštitom kulturno dobro se prenosi idućim generacijama na korištenje.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Istraživanje vlasnika postavljeno na znanstvenim temeljima uvijek uključuje postavljanje teze i stvaranje novog znanja, koje će ne samo pružiti osnovu za razvijanje teorije o baštinskom djelovanju, nego i inicirati praktične promjene unutar odabrane grupe ispitanika i njihovog konteksta. Već je i ovo pilot-istraživanje, kao prethodnica onom obuhvatnijem i složenijem koje će uslijediti, iznjedrilo brojna saznanja kako o pozitivnim tako i o negativnim iskustvima i ponašanjima. Ova potonja zahtijevat će organiziranje različitih aktivnosti koje će pridonijeti njihovom otklanjanju.

Prije svega, trebat će povećati aktivno znanje vlasnika graditeljske baštine o istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima, a to se prije svega može postići dostupnijim informacijama o dobivenim rezultatima istražnih radova. No, aktivno znanje potrebno je i posjetiteljima graditeljske

baštine.³⁵

Provođenje različitih istraživanja može pripomoći razvijanju senzibiliteta vlasnika za vrijednost i uporabljivost rezultata istražnih radova, primjerice na takav način da se ponovno upotrebljavaju tradicionalne boje u lokalnom geografskom području te na taj način ojača lokalni identitet. Tu je i odličan primjer istraživanja vanjskih obojenja na kućama i stanovima južne Švedske iz 19. stoljeća, koje je 2006. godine provodio u okviru svoga doktorskog rada Richard Kjellström iz Odjela za arhitektonsku konzervaciju-restauraciju Instituta za tehnologiju u Lundu. Na terenu se upoznao s mnogim vlasnicima zgrada i članovima zajednice koji su bili iskreno zainteresirani za predmet istraživanja – boje zgrada, i zaključio kako je potrebna detaljnija prezentacija saznanja o svemu tome.³⁶

Što se tiče praktičnog doprinosa istraživanja u našoj sredini, svakako treba strpljivo započeti s obrazovanjem i osvješćivanjem vlasnika graditeljske baštine. Najneposredniji način bilo bi organiziranje konferencije i seminara. Uloga konferencije koja bi okupila nadležne konzervatore iz Konzervatorskog odjela u Krapini te konzervatore iz ostalih odjela Ministarstva kulture i medija, konzervatore-restauratore, povjesničare umjetnosti, muzeologe, djelatnike turističke zajednice, predstavnike Ministarstva kulture i medija, Županije i Grada; bilo bi stvaranje što šireg i potpunijeg uvida u spomenutu problematiku. Na temelju toga mogla bi se kvalitetno pripremiti radionica za vlasnike graditeljske baštine, župnike i ostale predstavnike Crkve. Pripremljena kraća predavanja, uključujući i primjere dobre inozemne prakse, kao i razmjena iskustava između stručnjaka i vlasnika te zajedničko određenje o najboljim kanalima razmjene informacija svakako bi pridonijeli ne samo boljem obrazovanju vlasnika, nego i uspostavi one toliko potrebne mreže socijalizacije zaštite spomenika. Konzervirana-restaurirana graditeljska baština može dati novi sadržaj i smisao te dobiti novu namjenu s kojom vlasnik može realizirati održavanje i stvaranje dodane materijalne i nematerijalne vrijednosti. S tim potencijalom stvara se nova turistička ponuda, što znači da turisti donose sredstva od kojih vlasnik i lokalna zajednica imaju financijsku dobit. U funkciju se tako stavlja ukupna vrijednost i povijesna zbilja graditeljske baštine s kojom se u konačnici stvara brendiranje, identificiranje i novi imidž mjesta.

³⁴ Za revitalizaciju su angažirani stručnjaci i specijalizirane tvrtke za izradu studija. Pri tome se promišlja koji se još sadržaji mogu ponuditi osim razgledavanje dvorca, a analizira se i postojeće okruženje, uključujući i susjednu Sloveniju. Temeljem toga, kao i temeljem najboljeg poslovnog modela koji će omogućiti samoodrživost, pristupa se prijedlogu namjene i promociji dvorca. Na primjer: organiziranje izložbi u dvorcu, ili oblikovanje parka skulptura. Također, može se tiskati brošura, knjiga o dvorcu Miljana te organizirati druge promotivne aktivnosti. U turističkom obimu, uzimajući u obzir sklop cijelog Zagorja, sagledavaju se mogućnosti otvaranja smještajnih kapaciteta, terena za golf i drugog. Nema sumnje kako je najbolje, ukoliko postoje financijski uvjeti, pri izradi strategije revitalizacije graditeljske baštine, angažirati profesionalce.

³⁵ I tu informacijska tehnologija postaje nezamjenjiva. Mislimo pri tome, primjerice, na Dexis – softver za prezentaciju povijesnih slojeva interijera. Dobar primjer njegove primjene je projekt obnove sobe Muniment u Nostell Prioryu u Engleskoj, gdje se ciljano tražila metoda koja će pomoći u odabiru rekonstrukcije odabranoga povijesnog sloja i istovremeno javnosti dati informaciju o različitim dekorativnim shemama. Dexis je softver koji se smatra ne samo izvrsnim sredstvom za vizualizaciju prije konačne odluke o prezentaciji, već i interpretativnim sredstvom za posjetitelje. Citirano prema: LEBACK SITWELL, CHRISTINE, 2006., 193. Nema sumnje kako bi on mogao biti iskorišten i kao obrazovni alat pri dijeljenju rezultata istražnih radova u Hrvatskoj, specifično među vlasnicima graditeljske baštine na području Hrvatskog zagorja

³⁶ KJELLSTRÖM, RICHARD, 2006., 182-185.

Tablica 1. Pitanja za sve tipove vlasnika¹ graditeljske baštine te odgovori

	Vlasnik: tvrtka <i>Kamgrad objekti d.o.o.</i> , zastupana po vlasniku tvrtke, Dragutinu Kamenskom	Vlasnik: Crkva, upravitelj župnik, Ivan Mikec	„Autohtoni“ privatni vlasnik, Vidislav Kiš Šaulovečki	„Autohtoni“ privatni vlasnik, Spomenka Štimec	Vlasnik: Crkva, upravitelj župnik, Luka Slijepčević
Objekt graditeljske baštine u posjedu vlasnika	Dvorac Miljana	Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pregradi	Kurija –dvorac Šćrbinec (kod Zlatara)	Kurija Belošević, Hrašćina	Crkva Majke Božje Žalosne u Velikom Trgovišću
Tipovi vlasnika	vlasnici koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili restauratorskih radova i /ili radova obnove na graditeljskoj baštini		vlasnici koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili restauratorskih radova i/ili radova obnove na graditeljskoj baštini te koji su u posjedu graditeljske baštine kroz generacije		vlasnik koji ima minimalno, ili uopće nema iskustvo i znanje u postupku realizacije istražnih i/ili restauratorskih radova, i/ili radova obnove na graditeljskoj baštini
Pitanja za vlasnike graditeljske baštine					
Prema Vašem mišljenju i saznanju, što sve obuhvaćaju istražni konzervatorsko-restauratorski radovi povijesnih obojenja te zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine? ²	Oni predstavljaju temeljito istraživanje na samom terenu, čišćenje i rekonstrukciju samog oslika, istraživanje literature kao i odabir načina restauracije i sagledavanje kakav će biti krajnji rezultat.	Odabir kojom će se bojom crkva oličiti u konačnici, kao i utvrđivanje strukture žbuke.	Spašavanje kulturne baštine, i istraživanje povijesti. A u prošlosti je mnogo toga bilo devastirano.		Istraživanje, izrada sonde na građevini da se vidi koliko slojeva ima do građe.

Navedite koji je od navedenih razloga glavni motiv zašto radite ili biste radili istražne konzervatorsko-restauratorske radove povijesnih obojenja te zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine objekta čiji ste vlasnik i koji je zaštićeno kulturno dobro. (Može se zaokružiti više odgovora.) - Na temelju preporuke, to jest sugestije treće osobe (nekoga tko nije direktno vezan uz sam objekt) - Na temelju preporuka nadležnog Konzervatorskog odjela - Na temelju preporuke konzervatora-restauratora - Na temelju preporuke građevinara - Na temelju osiguranja - Zato što je to najjeftiniji i najbolji pristup - Osobno zadovoljstvo - Zbog moralne obveze - Zbog prisile, nametnuto je - Zgrada je investicija - Da bi se izbjegla šteta od daljnjeg oštećenja - Strah od velikih računa u budućnosti ukoliko se zgrada ne istraži i/ili konzervira-restaurira - Zgrada je pod zaštitom - Zgrada je stara - Zgrada je dom u kojem živim - Zbog uvjeta od Konzervatorskog odjela prije radova zaštite očuvanja i održavanja - Budući da ne razumijem značenje ne mogu ponuditi odgovor - Ostalo _____	- moralna obveza - osobno zadovoljstvo - da bi se izbjegla šteta od daljnjih oštećenja	-moralna obveza	- moralna obveza - zgrada je pod zaštitom - zgrada je dom u kojem živim	-moralna obveza	- moralna obveza - zgrada je pod zaštitom - zgrada je stara - zgrada je dom u kojem živim - zbog uvjeta od Konzervatorskog odjela prije radova zaštite, očuvanja i održavanja
Koga prvo tražite ili biste prvo tražili savjet ukoliko je potrebno odraditi istražne konzervatorsko-restauratorske radove graditeljske baštine ? - Arhitekta - Građevinski nadzor, inspektora - Konzervatorskog djelatnika - Restauratora - Prijatelja/člana obitelji - Građevinara - Ostalo	- konzervatora - restauratora	-konzervatora	-konzervatora	-konzervatora - građevinara	- nadležni konzervatorski zavod - kolegu župnika
Je li Vam odabir tona boje (koji određuje nadležni konzervator temeljem istražnih radova i elaborata) važan prilikom radova na pročeljima (bojenja)? (da, ne) Ako da, navedite je li Vam važno i da se pročelja oboje po uzoru na stanje kojim je objekt bio ličen tokom povijesti ? (da, ne) Obrazložite ! Napomena: objekt može biti bojen kroz povijest u više faza te je moguće prezentirati neku od faza, ne samo izvorno, prvotno stanje.	Da Da Iz razloga što me vodila misao i želja da na dvorcu uključivo sva pročelja očuvamo u izvornom obliku.	Da Da Važno mi je da se crkva vrati u prvobitno stanje, u izgled kakav je imala kad je nastala.	/ / Ne bih žbukao i ličio pročelje, već bih ga samo preventivno zaštitio (građu bih ostavio vidljivom).	Da Da Meni je bilo važno da se objekt obnovi po uzoru na staro stanje. Koje stanje od njegovih povijesnih lica treba obnoviti – to neka odredi konzervator, jer on poznaje epohe.	Ne Ne Nije mi presudno kad znam da ne može drugačije od onoga što odredi nadležni Konzervatorski odjel. Poštuju se pravila struke.

Jeste li zainteresirani za uvid u rezultate koji se dobiju konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima povijesnih obojenja te zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine vezano uz Vaš objekt? Da, jer _____-(navedite) Ne, jer ih ne smatram važnim. Ne, jer _____-(navedite) Ne znam što točno istražni radovi znače.	Da	Da	Da	Da	Da
Jeste li znali da su istražni konzervatorsko-restauratorski radovi potrebni kako bi se moglo pristupiti daljnjim radovima konzervacije-restauracije i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja na objektu koji je upisan u registar zaštićenih kulturnih dobara od Ministarstva kulture? (da, ne)	Da	Da	Da	Da	Da
Jeste li upoznati da možete dobiti bespovratna sredstva za istražne konzervatorsko-restauratorske radove povijesnih obojenja te zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine koja se nalazi pod zaštitom? (da, ne)	Da	Ne	Da	Da	Da
Jeste li iskoristili turistički potencijal objekta čiji ste vlasnik (da, ne, planira)	Planira	Da	Ne	Da	Ne
Koji su bili izvori financiranja za provedene istražne i/ili daljnje konzervatorsko-restauratorske radove i radove zaštite, očuvanja i održavanja?	- privatno - tvrtka (<i>Kamgrad objekti</i>)	- župa - Ministarstvo kulture - Grad (Pregrada)	- privatno - Ministarstvo kulture	- privatno - Ministarstvo kulture - Ministarstvo turizma - Županija	(nema provedenih istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova od strane vlasnika/župnika ³)

1 Vidi popis tipova vlasnika unutar tablice.

2 Kod „autohtonih“ vlasnika, i vlasnika s malo ili bez iskustva u odnosu na vlasnike s iskustvima pitanje je formulirano na različiti način. No smisao upita je istovjetan: definiranje što su istražni konzervatorsko – restauratorski radovi povijesnih obojenja te zidnih slika koji su integralni dio graditeljske baštine.

3 Prethodni vlasnik/župnik je proveo radove obnove, no izvori financiranja za prethodne radove ovdje nisu predmet upita. Ove je godine župnik prvi put podnosio prijavu prema Ministarstvu kulture te su tražili sredstva za izradu projektne dokumentacije, za sanaciju vlage u kapeli Majke Božje Snježne, sanaciju vlage i poda u kapeli Sv. Jurja te sanaciju vlage u kuriji.

Tablica 3. Vlasnici koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova i ostalih postupaka zaštite, očuvanja i održavanja na graditeljskoj baštini

	Vlasnik: Crkva, ovlašteni predstavnik: župnik Ivan Mikec	Vlasnik: tvrtka <i>Kamgrad objekti d.o.o.</i>, zastupana po vlasniku tvrtke Dragutinu Kamenskom
Objekt graditeljske baštine u posjedu vlasnika	Crkva Blažene Djevice Marije u Pregradi	Dvorac Miljana
Tipovi vlasnika	vlasnici koji imaju iskustvo u postupku realizacije istražnih i/ili konzervatorsko-restauratorskih radova na graditeljskoj baštini	
Pitanja za vlasnike graditeljske baštine	Odgovori ¹	
Koji su prioriteti zaštite, očuvanja i održavanja objekta² i vezanih konzervatorsko-restauratorskih radova?	Građevinska sanacija i statička sanacija crkve, nakon toga rekonstrukcija zidne slike na pročelju crkve.	Nije bilo posebnih prioriteta, zaštita, očuvanje i održavanje je gledano u cjelini.
Koje ste sve radove zaštite, očuvanja i održavanja te vezanih konzervatorsko-restauratorskih radova provodili? 1. konzervacija-restauracija zidnih slika 2. građevinski radovi 3. ličilački radovi 4. sanacija vlage, npr. drenaža 5. injektiranje 6. sanacija stolarije 7. sanacija interijera (stolovi, stolci, komode, dvosjedi) 8. konzervacija i restauracija slika na platnu 9. obnova kaljevih peći 10. ostalo – navedite	Izvedene su sve ponuđene opcije navedene u pitanju (1-10). Iako je sanaciju interijera (bidermajer sofe) te postupak kojim je spriječio rušenje kaljevih peći izveo dok je bio župnik u Loboru. Također je kao župnik slao knjige na restauraciju.	Izvedene su sve ponuđene opcije navedene u pitanju (1-10). Izvedena je obnova i čišćenje bunara, obnova kamenih elemenata na pročelju, obnova kamene žbuke te druge stavke koje nisu sve nabrojili.
S kojim ste se problemima susretali pri zaštiti, očuvanju i održavanju objekta te vezanih konzervatorsko-restauratorskih radova na objektu te kako ste ih rješavali?	- Novčana sredstva (potrebna za konzervaciju-restauraciju). - Crkve i kurije su u funkciji te je problem objašnjavanje zajednici koja tamo živi razlog duljine trajanja konzervacije-restauracije. To jest, istaknuta je zahtjevnost prezentacije široj masi ljudi o konzervaciji-restauraciji oslika vezano uz duljinu trajanja radova. - Rješavanje problematike: kvalitetne prezentacije zajednici o radovima u toku. - Novčana sredstva su skupljana od župljana, Ministarstva kulture i Grada Pregrade.	- Nema problematike. Bilo je problema s odvojenom žbukom na kojoj je bio oslik (tehnoški problemi). - Rješavanje izvedeno u sklopu konzervatorsko-restauratorskih radova.
Jeste li tijekom procesa istražnih radova konzervacije-restauracije oslika došli do novih spoznaja o objektu?	Ne potpuno: do novih spoznaja je već došao proučavanjem kanonskih vizitacija.	Da, istražni radovi su bili okidač za konzervaciju-restauraciju svakog sljedećeg salona.
Kakva je bila Vaša suradnja s nadležnim konzervatorima?	Jako pozitivna.	Korektna.

Jeste li zadovoljni s načinom na koji se objekt konzervira-restaurira te provode postupci zaštite, očuvanja i održavanja? (da, ne) Obrazložite!	Da, ali ističe nedostatak adekvatnih radnika kod građevinskih izvođača.	Da, imao je vrhunski tim restauratora predvođen Nevenom Kraljem.
Smatrate li da je konzervacijom-restauracijom te ostalim postupcima zaštite, očuvanja i održavanju objekta čitava županija dobila dodatnu vrijednost?	Svakako. Obnovljena crkva, ili bilo koja povijesna građevina na teritoriju županije dobiva na vrijednosti, pogotovo ako se stavlja u funkciju turizma ili bilo čega drugoga.	Apsolutno. Zagorje je regija dvoraca koji nažalost nisu održavani korektno ili uopće, te se svakim ovakvim primjerom revitalizacije samog povijesnog identiteta nemjerljivo podiže vrijednost regije.
Je li objekt otvoren za javnost? Ako jest, u kojem periodu?	Da, jedan dio predvorja od 7 ujutro do 19:30-20 sati. Uz prethodnu najavu dolaze grupe (ekskurzije).	Ne; trenutno se obrađuju temeljite analize koje bi trebale rezultirati krajnjim ciljem, a to je otvaranje dvorca za javnost.
Organizirate li neka događanja u objektu. Ako da, koja? ³	koncerte	• konferencije • seminare • poslovna druženja • poslovne sastanke • koncerte
Planirate li ili je odrađen neki vid promocije kulturne vrijednosti konzerviranog-restauriranog objekta? (da, ne) Ako da, na koji način? 1. Radio – oglašavanjem 2. Televizija – oglašavanjem 3. Novine – oglašavanjem 4. Internet – oglašavanjem 5. Promocija na mrežnim stranicama Turističke zajednice 6. Mrežne stranice _____-(navedite) 6. E-mailom 9. Promocijom u stručnim ili popularnim emisijama (radio ili televizija) 10. Člankom u novinama 11. Plakatima 12. Tiskanjem deplijana 13. Izradom otvorenja nakon što je objekt konzerviran-restauriran 14. Tiskanjem pozivnica ukoliko se radi otvorenje 15. Davanjem intervjua putem medija (radio, televizija, internet, novine) 16. Ostalo_	• internet – oglašavanjem • promocija na mrežnim stranicama župe • e-mailom • objavom u Glasu Koncila • župnim listićima • promocijom u stručnim ili popularnim emisijama (radio ili televizija) • člankom u novinama: <i>Radio Kaj</i>, novine <i>Zagorski list</i> • plakatima • tiskanjem deplijana • izradom otvorenja nakon što je objekt restauriran (bit će otvorenje i blagoslov crkve) • davanjem intervjua putem medija (radio, televizija, internet, novine) • organiziranjem događanja u crkvi: <i>Zagorje info</i> objavljuje intervju na <i>webu</i> • Izdan je kratak vodič o nastanku crkve, o gradnji crkve, o tvrtki Focht koja je radila orgulje, Ziegleru, autoru oltarne slike. Napravljeni su letci koji se dijele posjetiteljima, tako da se ljudi vraćaju.	Planiraju u sklopu temeljitih analiza.

1 Odgovori vlasnika su sažeti kako bi se istaknule ključne stavke odgovora (duži opisi su dani u rezultatima istraživanja u seminarskom radu nastalom u okviru nastave na Poslijediplomskom studiju informacijskih i komunikacijskih znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, dok se kompletni odgovori nalaze u prilogu s intervjuima dostupnim kod autorica teksta).

2 Kod pitanja u tablici navodi se objekt, a što je u pitanjima za intervju s I. Mikcem označavalo crkvu Blažene Djevice Marije, a kod D. Kamenskog njegov dvorac.

3 Ivanu Mikecu je u sklopu odgovora navedena opcija koncerti i mogućnost da navede ostale događaje. Dragutinu Kamenskom je naveden veći broj opcija budući da je riječ o dvorcu, gdje je pretpostavljena mogućnost održavanja više događanja.

LITERATURA

- AUSTRALIA ICOMOS; INTERNATIONAL COUNCIL ON MONUMENTS AND SITES. The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013
- BAKSHI, HASAN; THORSBY, DAVID, Culture of Innovation. An economic analysis of innovation in arts y cultural organization, London: NESTA, 2010
- BRKAN, JURE, Zakoniti zastupnik župe i redoviti upravitelj župnih dobara, Crkva u svijetu, 2002. (2), 131-171
- CRICK, NEILIAN; SMITH, MICHAEL, The „ideal“ client doesn't exist but a „good“ client can! A paint researcher's perspective, Paint research in building conservation, (ur.) Bregnhoi, Line; Huges, Helen; Lindbom, Jenni; Olstad, Tone; Verwelj, Edwin, London: Archetype, 2006.
- DRURY, PAUL; MCPHERSON, ANNA, 2008. Conservation principles, policies and guidance: for the sustainable management of the historic environment. English Heritage, London, 2008.
- HALMI, ALEKSANDAR, Kvalitativna metodologija u društvenim znanostima, Samobor, 1996.
- HILS, SARAH; WORTHING, DEREK, Private home, public cultural asset: the maintenance behaviour of listed building owner-occupiers, Journal of Housing and the Built Environment, 2006, 203-213
- KJELLSTRÖM, RICHARD, Interpretation and accessibility to the public: a challenge for architectural paint research, Paint research in building conservation, (ur.) Bregnhoi, Line; Huges, Helen; Lindbom, Jenni; Olstad, Tone; Verwelj, Edwin, London: Archetype, 2006, 182-185.
- LEATHER, P.; YOUNGE, S., Repair and maintenance in the owner occupied sector. Birmingham: Centre for Urban and Regional Studies, University of Birmingham, 1998
- LEBACK SITWELL, CHRISTINE, Paint research in building conservation, (ur.) Bregnhoi, Line; Huges, Helen; Lindbom, Jenni; Olstad, Tone; Verwelj, Edwin, London: Archetype, 2006, 193-197.

- LITTELWOOD, A.; MUNRO, M., Explaining disrepair: Examining owner occupiers' repair and maintenance behaviour. Housing Studies, 11(4), 1996, 503-525.,
- MAROEVIĆ, IVO, Uvod u muzeologiju, Zagreb, 1993.
- MEJOVŠEK, MILKO, Metode znanstvenog istraživanja, Jastrebarsko, 2005.
- SOLBERG KRISTIN, Data on strata NIKU's practice for the documentation of architectural paint research, Paint research in building conservation, (ur.) Bregnhoi, Line., Huges, Helen; Lindbom, Jenni; Olstad, Tone; Verwelj, Edwin, London: Archetype, 2006, 10-12
- VUJIĆ, ŽARKA (ur.), Istraživanje korisnika baštine, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2014.

DOPIS

- KRIŽAJ LANA, dopis Upravi za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Krapini od 15. studenog 2016. godine Predmet: Konzervatorski odjel u Krapini, otvorena pitanja i ideje.

INTERNETSKI IZVORI

- ATECA-AMESTOY VICTORIA Cultural heritage management: insights and challenges, Built heritage, management and conservation in use: round table with national and international experts / António Lamas... [et al.], Museu da Presidência da República, Lisabon, 2015., 1-16. https://issuu.com/aegpc/docs/cultural_heritage_management__ateca, (17. 10. 2019)
- Registar kulturnih dobara, <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212>, (25. 03. 2020.)
- Zemljišno knjižni izvadci Republike Hrvatske <https://oss.uredjenazemlja.hr/public/lrServices.jsp?action=publicLdbExtract> (25. 03.2020.)
- Maintain our Heritage <https://www.maintainourheritage.co.uk/about/> (19. 9. 2021.)

Summary

PILOT STUDY ON THE LEVEL OF EDUCATION OF OWNERS OF HERITAGE BUILDINGS IN HRVATSKO ZAGORJE ON RESEARCH CONSERVATION AND RESTORATION TREATMENTS

The paper presents the results of a pilot study on the level of education of owners of heritage buildings in Hrvatsko zagorje in relation to the information-bearing layer and importance of research conservation and restoration treatment of historical painted layers and wall paintings that represent an integral part of architectural heritage. The research was conducted as a part of postgraduate research but is based on the professional experience of conservator-restorer of wall paintings and researcher of historical painted layers and wall paintings as an integral part of

architectural heritage, with the aim of providing a new insight into the relationship between conservators-restorers and owners of heritage buildings. In this relationship, but also in the entire social process of constructing, protecting and communicating the value of heritage buildings, their owners have an extremely important role. They are often the ones that commission research and conservation and restoration treatment, as well as co-finance them. In order to be able to act proactively in relation to their property, it is necessary to raise their awareness of the fact that conservation,

restoration and other procedures aimed at protection, preservation and maintenance of architectural heritage need to be carried out according to conservation and restoration principles. It is equally important to get to know them and hear their thoughts regarding the protection, maintenance and management of their heritage buildings.

Such research has already been conducted in some countries: a survey of the behaviour of building owner-occupiers in the United Kingdom in relation to building maintenance was conducted by Sarah Hills and Derek Worthing in 2006, while in 2005 Smith and Crick presented their research on the Architectural Paint Research in Building Conservation conference in Copenhagen, which introduced a set of characteristics of a potentially good "client"-owner and discussed methods of education and presentation of gained knowledge, as well as opportunities to upgrade existing knowledge about research work.

This pilot study was guided by the hypothesis that will be tested in a future larger study, that the owners of heritage buildings of Hrvatsko zagorje are not sufficiently educated about the importance of research conservation and restoration treatment of historical painted layers and wall paintings that represent an integral part of architectural heritage. Consequently, a decision was made to first research the opinions, experiences and attitudes of the owners' representatives and compare them with those of heritage professionals and employees of the Conservation Department in Krapina. As for the owners, this group was divided into three categories – private "indigenous" (owners of heritage buildings through inheritance), those who bought the building and parish priests as managers of ecclesiastical heritage. The owners were further distinguished into two groups: those that had previous experience and knowledge and other values relevant to the purpose of the research, and those who have no or minimal experience. The research was conducted using the classic face-to-face interviewing method. A number of questions were tested during research, in order to select the highest quality and most appropriate ones that would be used in future comprehensive research. Results analysis included the compilation of three groups of tables with integrated questions and concise answers given by the owners, designed to facilitate the comparison of information and to obtain key data from interviews. They have already shown interesting data. The conservators stated that the heritage buildings owners' ignorance has led to devastation and damage in the past (there is no mechanism for enforcing sanctions) and that there is a clear need to raise the owners' awareness of the "cultural" value of architectural heritage and preservation of its authenticity. The

owners' willingness to cooperate depends on the source of funding, as they are ready to cooperate if treatment is funded by the Ministry of Culture and Media; otherwise they are partially or not ready to cooperate at all. For meaningful application of new technologies in the education of owners, it would be necessary to ensure preconditions related to information literacy and technological equipment of owners, etc. As for recording data on wall paintings that represent an integral part of architectural heritage, they believe that they should be included in the Registry alongside information on individual cultural assets.

As for the opinion of the owners, those with experience point out the need for strategy and a list of buildings that would determine whether wall paintings existed in a heritage building. All owners know the meaning of research campaigns, although they sometimes think that they include conservation and restoration works and other protection, preservation and maintenance procedures, and give different interpretations of the term. There is still need for additional education, i.e. the owners believe that the results of the research should be presented in the most understandable and practical way. The owners' level of awareness on the importance of the choice of colour, the tone of façade coatings in restoration of architectural heritage is also positive, while the level of awareness of funding opportunities is similar.

"Indigenous" owners have developed a special sensibility towards their heritage building. They are well acquainted with its history as well as the history and tradition of the family and the legends associated with it, which inspires them in finding the appropriate use for the building and planning various forms of revitalization (concerts, exhibitions, conferences and other events).

In anticipation of a comprehensive survey, the authors propose to commence with educational activities in order to raise the awareness of heritage buildings owners. The simplest way would be to organize conferences and seminars. The aim of the conference, which would bring together relevant conservators, conservator-restorers, art historians, museologists, employees of tourist boards and representatives of various levels of government, would be to provide the broadest and most complete insight into the issue, which would provide a basis for the preparation of a workshop for owners of heritage buildings. Prepared short lectures, which would include examples of good practice in international context, exchange of experiences between experts and owners and joint conclusions regarding the best channels of information exchange would certainly contribute not only to better education of owners, but also to the establishment of the much-needed network of monument protection socialization.

Anja Radelić

Karta rizika – optimalna strategija preventivne zaštite spomenika*

Anja Radelić
HR – 10000 Zagreb, Ljerke Šram 2

UDK: 7.025.3/4
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 1. 3. 2021.

Ključne riječi: Cesare Brandi, Giovanni Urbani, Karta rizika, održavanje kulturnih dobara, opasnosti okoliša, Pio Baldi, preventivna zaštita spomenika, prioriteti u konzerviranju, ranjivost spomenika

Keywords: Cesare Brandi, Giovanni Urbani, Risk map, cultural heritage management, environmental risks, Pio Baldi, preventive monument protection, conservation priorities, monument vulnerability

Radom je predstavljena talijanska Karta rizika, odnosno njezina djelomično prilagođena verzija, kao primjenjiva, efikasna i relevantna metoda i strategija, čija bi primjena mogla značajno unaprijediti preventivnu zaštitu spomenika. Prikazan je razvoj Karte rizika u Italiji, ukratko je opisana njezina svrha i metodologija te je predstavljena eksperimentalna primjena Karte rizika na primjeru triju kulturnih dobara grada Rijeke.

UVOD

Preventivna zaštita neosporno je jedna od najzahvalnijih strategija zaštite spomenika, ali često i vrlo zahtjevna u smislu organizacije, dosljednosti i podjele odgovornosti pri njezinom provođenju. U Hrvatskoj, unatoč zakonskim odredbama i sudeći prema ukupnom stanju, praćenje stanja i održavanje kulturnih dobara i njihovog okoliša nije na zadovoljavajućoj razini, a preventivna zaštita poprima različita značenja¹ pa unatoč individualnom trudu konzervatora mnoga kulturna dobra i drugi spomenici nepovratno i gotovo neopaženo propadaju.

Talijanska Karta rizika desetljećima je razvijana metoda i strategija, čija bi sustavna primjena (uz mogućnost prilagodbe) mogla donijeti značajne pomake u preventivnoj zaštiti kulturnih dobara u Hrvatskoj. Unaprijed utvrđenom metodologijom propitujući dvije glavne kategorije rizika za

spomenike – individualnu ranjivost spomenika i opasnost okoliša² – a zatim objedinjujući tako dobivene podatke o svim spomenicima nekog područja, Karta rizika omogućava planirano konzerviranje, prevenciju štete i adekvatno upravljanje građevinom i njezinim okolišem, odnosno krajolikom.³ Ona je, ako postoje uvjeti za njezinu primjenu, praktičan i prilagodljiv instrument, jer podrazumijeva preuzimanje već gotovih, javno dostupnih podataka o okolišu, uglavnom samo vizualni pregled građevine (kao najmanje tehnički i financijski zahtjevan, ali i najmanje invazivan način) te dopušta realne situacije poput nedostupnosti pojedinih dijelova građevine za pregled. Konačno, Karta rizika ima za cilj financijski održivo konzerviranje i objektivno (na usporedivim činjenicama) postavljanje prioriteta u konzerviranju. U svjetlu nedavnih potresa, već pripremljena Karta rizika predstavljala bi nezamjenjiv oslonac u hitnim intervencijama, ali i u dugotrajnom procesu obnove.

Prikupljanje prethodno nabrojenih podataka u Italiji je prepušteno regionalnim službama zaštite, a obrada središnjoj, nacionalnoj službi.⁴ Konačni rezultat kartografski je prikaz i brojčano izraženi indeksi rizika za svaki pojedinačni spomenik, koji se izračunavaju primjenom takozvanog statističkog modela.⁵ Moguće je, međutim, pogotovo ako je riječ o manjem broju spomenika, prilagoditi spomenuti model pa čak i zadržati se u okviru zadaća regionalne službe, a ipak dobiti vjerodostojne i u praksi primjenjive rezultate. Osobito pragmatičan pri tome je pristup regije Lombardije te će stoga ovdje ugrubo biti predstavljen dodatno prilagođeni deskriptivni „lombardski“ model Karte rizika, bez osvrta na statistički model i hijerarhiju službe.

Neovisno o detaljima metodološkog pristupa, namjera je ovog rada još jednom skrenuti pažnju na važnost preventivne zaštite i upozoriti na dostupnost Karte rizika kao možda i optimalne strategije unutar tog koncepta. Tek planiranje

*Rad se djelomično temelji na diplomskom radu Anje Radelić *Eksperimentalna primjena lombardskog modela Karte rizika na odabranim kulturnim dobrima grada Rijeke* obranjenom 2020. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom dr. sc. Franka Čorića i komentorstvom dr. sc. Jasenke Gudelj.

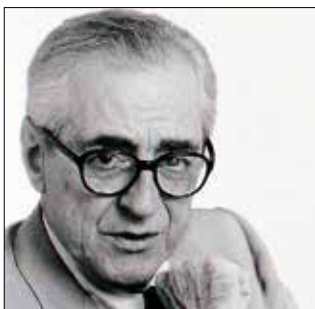
1 Prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 44/17, 62/20) preventivna zaštita je zakonska odredba o pravnoj zaštiti „dobra za koje se predmnijeva da ima svojstva kulturnog dobra“, a u praksi se najčešće shvaća kao preventivni zahvat restauratora na predmetu pokretne baštine.

2 GERMANÀ, MARIA LUISA, Significati dell'affidabilità negli interventi conservativi, *La conservazione affidabile del patrimonio architettonico*, (ur.) Alberto Sposito, Maria Luisa Germanà, Flaccovio Dario, Palermo, 2004., prema: CECCHI, ROBERTO; GASPAROLI, PAOLO, 2010., 51.

3 DEZZI BARDESCHI, MARCO [et al.], 2002., H 24.

4 <http://www.cartadelrischio.it/ita/poli.asp> (26. 7. 2020.).

5 BALDI, PIO [et al.], 1995., 1-16.

1 Giovanni Urbani, idejni začetnik Karte rizika u Italiji (preuzeto s: <https://www.goeventi.com/evento/2994/giornate-vitruviane-giovanni-urbani-1925-1994> [27. 2. 2021.])

Giovanni Urbani, author of the Risk map concept in Italy (source: <https://www.goeventi.com/evento/2994/giornate-vitruviane-giovanni-urbani-1925-1994> [27 February 2021])

konkretne primjene zahtijevalo bi raspravu o konačnoj prilagodbi metodologije, a tom koraku prethodi još mnogo drugih. Ipak, eksperimentalna primjena lombardskog modela Karte rizika na trima kulturnim dobrima u gradu Rijeci, o čemu će također biti riječi, pokazala je moguće domete čak i vrlo sažete metodologije Karte rizika.⁶

RAZVOJ KARTE RIZIKA U ITALIJI

Valja naglasiti kako talijanska Karta rizika nije jedini takav projekt u Europi, već je poznato da se slična strategija primjenjuje i u dijelovima Francuske i Švicarske,⁷ no njihove sličnosti i razlike ovom prilikom nisu bile proučene, stoga će se razvojni tijek Karte rizika pratiti u granicama Italije.

Na idejnoj razini, Karta rizika može se povezati već s razmišljanjima Cesarea Brandija, prvog ravnatelja Središnjeg instituta za konzerviranje i restauriranje u Rimu. Njegova je teorija restauriranja stavila naglasak na prevenciju, brigu o materijalnom aspektu spomenika i na osiguravanje povoljnih uvjeta okoliša za njih.⁸

Riječima Simona Lamberta, Brandijeva će ideja tek djelovanjem njegovog studenta i stvarnog začetnika Karte rizika Giovannija Urbanija prerasti iz „teorijske apstrakcije“⁹ u konzerviranje usmjereno „konkretnoj akciji i mjerljivim rezultatima“.¹⁰ Urbani, kasnije također ravnatelj Instituta, vjerovao je kako se očuvanje prirode i spomenika mora odvijati istovremeno i međusobno se nadopunjavati.¹¹ Bio je zagovaratelj preventivnog konzerviranja, uloge znanosti i odlučivanja o konzerviranju na znanstveno utemeljenim činjenicama, ali je isto tako inzistirao i na globalnom rješavanju problema i na sagledavanju „velikog uzorka“, a ne

samo individualnih spomenika.¹² Za konzerviranje koje je promicao Urbani je koristio izraz „programirano (odnosno planirano) konzerviranje“ jer je smatrao kako se ono ustvari temelji na tehnici koja pomaže planirati intervencije u određenim intervalima,¹³ što je i ostalo među najvažnijim aspektima Karte rizika.

Godine 1976. Središnji institut za konzerviranje i restauriranje predstavio je Urbanijev *Pilot-plan za planirano konzerviranje kulturne baštine Umbrije*. Osnovna ideja pilot-plana bila je iskušati metodu koja će omogućiti dublje razumijevanje ranjivosti umbrijske kulturne baštine i njezine izloženosti štetnim čimbenicima okoliša.¹⁴ Već u prvoj fazi plana prikupljena je značajna količina informacija te su izrađene zemljopisne karte s prikazom rasprostranjenosti spomenika na teritoriju Umbrije te potencijalno opasnih uvjeta okoliša za spomenike na pojedinim područjima. Urbani je naglašavao važnost obuke konzervatora u pravcu planiranog konzerviranja i uporabe takvih karata, važnost decentralizacije službe zaštite spomenika i donošenja nove legislative.¹⁵ Smatrao je kako je rizik glavni kriterij određivanja prioriteta djelovanja, formiranja politike upravljanja teritorijem, prevencije i planiranih intervencija.¹⁶ Urbanijev plan tada nije zaživio, no u kontekstu pokretanja inicijative i postavljanja osnovnih načela i metoda, upravo se Giovannija Urbanija može smatrati ključnom figurom u razvoju Karte rizika (sl. 1).

Tek je na inicijativu arhitekta Pia Baldija 1987. godine pokrenut projekt pod nazivom Karta rizika, utemeljen na Urbanijevom pilot-planu.¹⁷ To je ujedno bila i prva uporaba tog naziva. Karta rizika, kako ju je predstavio Baldi, obuhvatila je „samo jedan aspekt“ Urbanijevog pilot-plana, a to je mapiranje baštine i rizika okoliša, odnosno intenziteta rizika okoliša.¹⁸ Lambert donosi reakciju Urbanija, koja je bila pozitivna, iako on sâm nije više bio uključen u projekt: „Ovakva karta omogućava da rad bude organiziran na temelju nečega što je definirano, analizirano i vremenski određeno. Danas nadležni nemaju ništa od toga. I nitko nikada ne govori o održavanju. S tehničkog gledišta iz ovoga bi se mogla razviti prava strategija zaštite baštine.“¹⁹ Pio Baldi je zadržao i termin „programirano (planirano) konzerviranje“, pri čemu konkretno govori o „odlučivanju unaprijed“ i to s obzirom na hitnost, vrijeme (trajanje i interval) i troškove

6 Izvan talijanskog konteksta, rasprava o prednostima i nedostacima pojedinih aspekata metodologije Karte rizika tek je načeta u radu *Eksperimentalna primjena lombardskog modela Karte rizika na odabranim kulturnim dobrima grada Rijeke*, gdje je i predložen „lombardski“ model i mogući koraci koji prethode širokoj primjeni.

7 BONAZZA, ALESSANDRA [et al.], 2018., 79.

8 BRANDI, CESARE, 2005., 79-83.

9 LAMBERT, SIMON, *Storia della conservazione preventiva. La formazione di una coscienza collettiva*. Diplomski rad, Università degli Studi di Urbino, Urbino, 2008. prema: LAMBERT, SIMON, 2010., 8.

10 LAMBERT, SIMON, 2010., 8.

11 Isto, 7.

12 URBANI, GIOVANNI, *Il restauro e la storia dell'arte, Intorno al restauro*, (ur.) Bruno Zanardi, Skira, Milano, 1968., prema: LAMBERT, SIMON, 2010., 7.

13 LAMBERT, SIMON, 2010., 8.

14 Isto, 7.

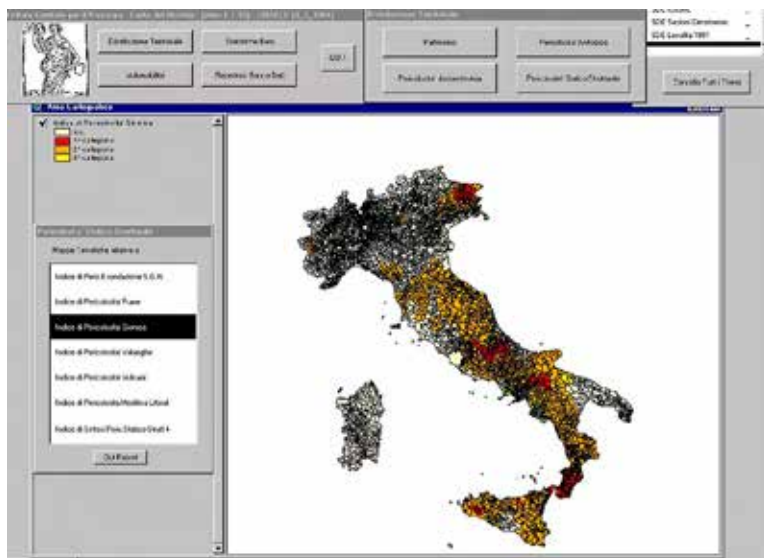
15 Isto, 9.

16 URBANI, GIOVANNI, *Piano Pilota per la conservazione programmata dei beni culturali in Umbria, progetto esecutivo*, Roma, 1995., prema: SPIZZICHINO, DANIELE [et al.], 2013., 34.

17 LAMBERT, SIMON, 2010., 10.

18 Isto, 10.

19 URBANI, GIOVANNI, *La Carta: un inedito di Urbani, Il Sole 24 Ore* (29. 6. 1997.), prema: LAMBERT, SIMON, 2010., 10.

2 Karta rizika: primjer distribucije seizmičke opasnosti okoliša (preuzeto iz: ACCARDO, GIORGIO [et al.], 2005.)

Risk map: example of distribution of seismic environment risk (source: ACCARDO, GIORGIO [et al.], 2005)

pojedinih zahvata.²⁰ Ipak je Baldi Kartu rizika vidio kao u potpunosti mjerljiv i objektivan sustav te je razvio ideju o numeričkom izračunu rizika – ne kao kategorije, nego kao egzaktne vrijednosti. Metodologija se u tom slučaju većinski oslanjala na statističke modele i matematička predviđanja²¹ te je ona ustvari do danas ostala u srži takozvanog statističkog modela Karte rizika.

Karta rizika počela se u Italiji zapravo provoditi od 1992. godine te je kraj eksperimentalne faze, koja je uključivala područje Rima, Ravenna, Torina i Napulja, bio predviđen za 1995. godinu.²² Između 1992. i 1996. razvijen je informacijski sustav Karte rizika (SIT)²³, a projekt je od 2002. do 2005. dodatno napredovao po pitanju prikupljanja podataka, njihove sistematizacije i georeferenciranja.²⁴ Ipak, Lambert piše kako niti dvadeset godina kasnije (u odnosu na 1990-e) projekt nije u potpunosti zaživio na području cijele države.²⁵ Unatoč tomu, podatci za 2013. godinu ukazuju na to da je u sustav Karte rizika bilo uključeno već 100.258 kulturnih dobara,²⁶ a kontinuitet istraživanja i metodoloških iskoraka govori o aktualnosti projekta i volji za njegovim daljnjim provođenjem.

METODOLOGIJA I STRATEGIJA KARTE RIZIKA

Kao što je već spomenuto, metodologija Karte rizika bazira se na katalogiziranju graditeljske baštine, procjeni stanja građevina i opasnosti okoliša koji ih okružuje, pri čemu se podatci redovito ažuriraju. Preklapanje navedenih podataka ima svrhu planiranja inspekcija i minimalnih zahvata održavanja, planirano odvajanje sredstava za posebno ugrožene

spomenike i područja gdje se očekuju određene nepoželjne pojave te formiranje racionalne politike upravljanja teritorijem i spomenicima. Uz to, potencijalni pozitivni učinci odnose se i na informiranje korisnika kulturnih dobara o statusu i „potrebama“ građevine, učestalu komunikaciju i suradnju s njima, zajedničko djelovanje stručnjaka iz različitih znanstvenih područja te mogućnost pripremljene reakcije službi na izvanredne događaje koji utječu na pojedino kulturno dobro. Sve navedeno predstavlja smislenu i pripravnu strategiju preventivnog konzerviranja. Prilikom preklapanja spomenutih podataka kao najzahvalnija metoda pokazao se kartografski prikaz,²⁷ dok se samo prikupljanje podataka odvija, s jedne strane, vizualnim pregledima građevina (podatci o ranjivosti),²⁸ a s druge, povlačenjem javno dostupnih podataka o okolišu iz različitih izvora (podatci o opasnosti okoliša)²⁹ (sl. 2).

Individualna ranjivost spomenika definira se kao „osjetljivost na oštećenja koja proizlazi iz intrinzičnih karakteristika građevine“, a to su materijal, konstrukcija, na njima nastale promjene i pretrpljene štete,³⁰ odnosno izloženost građevine agresivnosti okoliša, ali zbog smanjenja vlastite otpornosti. Osnovne varijable za procjenu ranjivosti građevine jesu težina i rasprostranjenost oštećenja, iz čega proizlazi i stupanj hitnosti intervencije.³¹ Ranjivost spomenika utvrđuje se vizualnim pregledom građevine. On se provodi pomoću već definiranih obrazaca za pregled, kojima se bilježi težina oštećenja, stupanj raširenosti i hitnost za svaki pojedini dio građevine. Obrasci su prilično detaljni, fleksibilni i univerzalni za različite tipove spomenika, a predviđaju i sasvim

20 <http://www.aec2000.eu/riskmap/english.htm> (28. 7. 2020.).

21 BALDI, PIO [et al.], 1995., 1-16.

22 <http://www.aec2000.eu/riskmap/english.htm> (28. 7. 2020.).

23 <http://www.cartadelrischio.it/ita/info.asp> (28. 7. 2020.).

24 <http://www.cartadelrischio.it/ita/evoluzione.asp> (28. 7. 2020.).

25 LAMBERT, SIMON, 2010., 10.

26 SPIZZICHINO, DANIELE [et al.], 2013., 26.

27 ACCARDO, GIORGIO [et al.], 2005., 1.

28 <http://www.cartadelrischio.it/ita/vulnerabilita.asp> (29. 7. 2020.).

29 <http://www.cartadelrischio.it/ita/staticostrutturale.asp> (29. 7. 2020.).

30 GERMANÀ, MARIA LUISA, 2004., prema: CECCHI, ROBERTO; GASPAROLI, PAOLO, 2010., 51.

31 <http://www.cartadelrischio.it/ita/vulnerabilita.asp> (29. 7. 2020.).

SCHEDA A	
Tipologia degli Elementi	FONDAZIONI
Presente/assente	P = Presente
Parte ispezionabile	0 = La totalità degli elementi non è ispezionabile
Assenza danni	
Tipologia del danno	
Gravità del danno	
Diffusione in %	
Grado di urgenza	
Intervento	
Concentrato/diffuso	
Localizzazione dei danni	

Tipologia degli Elementi	STRUTTURE IN ELEVAZIONE
Presente/assente	P = Presente
Parte ispezionabile	5 = elementi ispezionabili sul totale degli elementi stessi variabile dall'80% al 100%
Assenza danni	
Tipologia del danno	B = Disgregazione materiale comprende: - ossidazione/corrosione - alveolizzazione/decoesione/disgregazione/ polverizzazione di malte e leganti - alveolizzazione/decoesione/disgregazione/ polverizzazione del costituente - erosione - crosta nera
Gravità dei danni	1 = Danni lievi e medi
Diffusione in %	40
Grado di urgenza	1 = Fenomeno visibilmente rilevabile e diffuso, ma non in progressione e quindi attribuibile a una causa non in atto
Intervento	
Concentrato/diffuso	B = Diffuso

3 Lombardski obrazac Karte rizika (preuzeto iz: DEZZI BARDESCHI, MARCO [et al.], 2002.)

Lombardy model of Risk map (source: DEZZI BARDESCHI, MARCO [et al.], 2002)

moćne situacije poput nemogućnosti pregleda određenih dijelova građevine. Upravo ta njihova detaljnost i razdvajanje cjelovitog spomenika na elemente nailazi na potencijalne kritike, poput straha od gubitka „cjelovite slike“, no itekako je opravdana jer baš time otvara mogućnost „odabira točke gledišta“. ³² Postoji nekoliko vrsta obrazaca, a odnose se na osnovne informacije o spomeniku, dvije razine vizualnog pregleda i na zasebnu analizu ranjivosti umjetnički oblikovanih elemenata (sl. 3, 4).

Opasnost okoliša označava „razinu potencijalne agresivnosti određenog teritorija“. ³³ Opasnosti okoliša dijele se u tri osnovne kategorije, a to su statičko-strukturalna, atmosferska i antropogena opasnost. ³⁴ U statičko-strukturalne opasnosti okoliša pripadaju potresi, klizišta, poplave, obalna dinamika, lavine i vulkanska aktivnost. ³⁵ Ove opasnosti primarno su izdvojene zbog njihovog utjecaja na konstrukciju i strukturalne karakteristike građevina, ³⁶ no, kao i u svim kategorijama, vrijedi i obrnuto – konstrukcijske i strukturalne karakteristike građevina utječu na njihovu ranjivost s obzirom na pojedinu opasnost unutar

OBRAZAC A	
Tipologija komponente	Temelji
Prisutan/Odsutan	P
Dio dostupan za procjenu (%)	0 – komponenta nije dostupna za procjenu
Odsutnost oštećenja	
Tipologija oštećenja	
Težina oštećenja	
Rasprostranjenost oštećenja	
Stupanj hitnosti	
Intervencija	
Koncentrirano/Raspršeno	
Lokacija oštećenja	

Tipologija komponente	Temelji
Prisutan/Odsutan	
Dio dostupan za procjenu (%)	
Odsutnost oštećenja	
Tipologija oštećenja	
Težina oštećenja	
Rasprostranjenost oštećenja	
Stupanj hitnosti	
Intervencija	
Koncentrirano/Raspršeno	
Lokacija oštećenja	

4 Prilagođeni obrazac Karte rizika (A. Radelić, 2020.)

Adapted model of Risk map (A. Radelić, 2020)

ove kategorije. Atmosferska opasnost okoliša odnosi se na čimbenike klime i onečišćenja zraka, a primarno utječe na (vanjske) površine spomenika. ³⁷ Antropogena opasnost predstavlja kategoriju koja se najnepreciznije definira, a odražava ljudski „pritisak“ na određeni teritorij koji potencijalno ima negativan učinak na spomenike, ali i na cijelo područje. U to je uključena dinamika gustoće stanovništva (negativan utjecaj prenapučenosti, ali jednako tako i depopulacije), turistička eksploatacija te izloženost krađi i vandalizmu (procjenjuje se s obzirom na učestalost sličnih kriminalnih radnji u određenom razdoblju). ³⁸ Za nekoliko velikih gradova u Hrvatskoj moguće je prikupiti podatke o opasnostima okoliša i to iz izvora poput karti opasnosti od poplave Hrvatskih voda ³⁹, procjena rizika od potresa (u izvornom istraživanju korištena je karta izrađena 2017. godine na inicijativu Hrvatske udruge kriznog menadžmenta ⁴⁰,

32 MOIOLI, ROSSELLA, 2003., 77.

33 <http://www.cartadelrischio.it/ita/modellologico.asp> (29. 7. 2020.).

34 <http://www.cartadelrischio.it/ita/modellologico.asp> (29. 7. 2020.).

35 <http://www.cartadelrischio.it/ita/staticostrutturale.asp> (29. 7. 2020.).

36 <http://www.cartadelrischio.it/ita/modellologico.asp> (29. 7. 2020.).

37 <http://www.cartadelrischio.it/ita/modellologico.asp> (29. 7. 2020.).

38 <http://www.cartadelrischio.it/ita/antropica.asp> (29. 7. 2020.).

39 <https://www.voda.hr/hr/opasnosti-od-poplava> (22. 2. 2021.).

40 <https://net.hr/danas/rijeka-rizik-od-potresa-klizista-erozije-poplava/> (22. 2. 2021.).

5 Rijeka, karta rizika od poplave (srednja vjerojatnost poplavlivanja): skladišta su označena crvenim, crkva zelenim i palača žutim trokutom (na temelju karata preuzetih s *GeoPortal Hrvatskih voda*, <https://preglednik.voda.hr/?topic=Opasnosti%20od%20poplava&lang=hr&bgLayer=hr.raster.tk-crno-bijeli> [17. 8. 2020.], uredila A. Radelić, 2020.)

Rijeka, flood risk map (intermediate probability of flooding): warehouses marked by red, church by green and palace by yellow triangles (based on maps available at *GeoPortal Hrvatskih voda*, <https://preglednik.voda.hr/?topic=Opasnosti%20od%20poplava&lang=hr&bgLayer=hr.raster.tk-crno-bijeli> [17 August 2020], adapted by A. Radelić, 2020)

unatoč poznatim zamjerkama⁴¹) te podacima o klimi i za-
gađenju zraka Državnoga hidrometeorološkog zavoda i
Zavoda za javno zdravstvo. Ti su podatci javno dostupni,
iako većinom nisu sasvim prilagođeni ovakvoj primjeni, jed-
nako kao i izvješća Ministarstva unutarnjih poslova⁴² koja
bi eventualno mogla poslužiti pri određivanju antropogene
opasnosti okoliša. Ipak, uz postojanje ambicije za stvarnu
i dugoročnu primjenu Karte rizika u Hrvatskoj, tu teškoću
ne bi trebalo biti teško otkloniti.

Kako regionalne službe zaštite u Italiji imaju određeni
stupanj autonomije u prilagodbi osnovnog nacrtu Karte
rizika, Lombardija je u kontekstu metodologije pozornost
usmjerila na individualni rizik za pojedinačne spomenike,⁴³
revidiranje obrazaca za procjenu ranjivosti spomenika,⁴⁴
primat jedne (prve razine) procjene,⁴⁵ „prostornu anali-
zu“ koja nastoji utvrditi rizike koji utječu na okruženje
spomenika,⁴⁶ razvoj profesionalnih profila na polju pre-

ventivnog konzerviranja,⁴⁷ na razvoj drugih alata preven-
tivnog konzerviranja te, općenito, na njegovanje „kulture
prevencije“.⁴⁸ Spomenuti pristup, a posebno alati, zanimljivi
su kao još pragmatičniji korak naprijed ionako pragmatične
Karte rizika. Riječ je o alatima kao što su konzervatorski
plan, tehnički priručnik i priručnik za korištenje. Konzer-
vatorski plan na osnovi prikupljenih informacija („s ekspli-
citnim referencama na istraživanje u sklopu Karte rizika“⁴⁹)
konkretno predviđa praćenje stanja spomenika, potencijalne
„dijagnoze“ i intervencije te redovite radove održavanja.⁵⁰
Tehnički priručnik na temelju analize materijala, tehnike
izrade i stanja svakoga pojedinog elementa određuje rizične
zone građevine i pomaže odrediti ograničenja uporabe po-
jedinih dijelova.⁵¹ Priručnik za korištenje dodatno elaborira
informacije iz prethodnih dvaju dokumenata, a namijenjen
je uključivanju korisnika u proces zaštite jer sadrži sve de-
taljne upute za postupanje.⁵²

Uzimajući u obzir sve navedeno, treba ipak imati na
umu kako je već i deskriptivnim preklapanjem podataka
o ranjivosti građevine i opasnosti okoliša moguće odrediti
strategiju redovitog održavanja i praćenja stanja spome-
nika, postaviti prioritete u dugoročnom planiranju op-
sežnih zahvata, informirati korisnike, poduzimati pre-
ventivne mjere i planirati strategiju upravljanja okolišem

41 Ova procjena je prema tadašnjim saznanjima bila jedina dovoljno
detaljna i dostupna za primjenu, a manjkavosti u procjeni mogle su se
donekle nadomjestiti unutar metodologije Karte rizika. U dogledno
vrijeme trebali bismo moći računati na mnogo kvalitetniji izvor po
pitanju statičko-strukturalne opasnosti za građevine, a to bi bio
rezultat planiranog projekta snimanja i digitalizacije podataka o riziku
od poplave i potresa za ljude i imovinu za područje cijele Republike
Hrvatske koji je dogovoren 2020. godine.

42 Na primjer: POLICIJSKA UPRAVA PRIMORSKO-GORANSKA, Ured
načelnika policijske uprave, *Izvješće o sigurnosnom stanju za 2017.
godinu na području grada Rijeke*, siječanj 2018., ili statistički podatci:
<https://primorsko-goranska-policija.gov.hr/statistika/81> (22. 1. 2021.).

43 CANNADA BARTOLI, NINFA [et al.], 2003., 12.

44 Isto, 5.

45 Isto, 9.

46 Isto, 13.

47 Isto, 7.

48 Isto, 14.

49 PRACCHI, VALERIA, 2003., 51.

50 CANNADA BARTOLI, NINFA [et al.], 2003., 14.

51 D'ASCOLA, SIMONA, 2003., 35.

52 MOIOLI, ROSSELLA, 2003., 77.

6 Rijeka, pukotine i deformacija zida na zapadnom pročelju palače Bakarčić (foto: A. Radelić, 2020.)

Rijeka, wall cracks and deformations on the western façade of Bakarčić palace (photo: A. Radelić, 2020)

spomenika. S obzirom na to, moguće je i dalje raspravljati o adekvatnoj metodologiji, nadležnosti, suradnji i profesionalnim profilima čija bi zadaća bila formiranje Karte rizika i koordiniranje i provođenje preventivnih akcija koje iz nje proizlaze.

PRIMJER PRIMJENE KARTI RIZIKA U HRVATSKOJ

S ciljem propitivanja mogućnosti, ali i dokazivanja da je uz već postojeće resurse (što je, dakle, velika prednost Karte rizika) i unatoč različitim preprekama potencijalno moguće primijeniti Karti rizika u Hrvatskoj, provedena je eksperimentalna primjena već spomenutog „lombardskog“ modela Karte rizika na primjeru triju kulturnih dobara grada Rijeke. „Lombardski“ je model odabran (odnosno izuzet iz sveobuhvatne metodologije Karte rizika i dodatno prilagođen s obzirom na mogućnosti i uvjerenja) primarno zbog izraženije naklonosti prema deskriptivnom pristupu.⁵³

Odabrana su tri kulturna dobra u Rijeci – crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, palača Bakarčić i lučka skladišta 12 (XIII) i 13 (XV) – kako bi bilo moguće istaknuti prioritete, ali i zbog unaprijed očekivanoga zatečenog stanja i rizika okoliša za pojedino dobro.⁵⁴ Svakako se može prigovoriti malom uzorku, improvizaciji i, uostalom, neiskustvu u primjeni opisane metodologije, no podsjećanjem na važnost preventivne zaštite, ukazivanjem na mogućnosti koje (već!) postoje i pravac u kojem je moguće usavršavati metodologiju,

kadrove i sustav ostvarena je zadaća eksperimentalnog pristupa.

Podatci o opasnostima okoliša preuzeti su iz izvora koji su prethodno navedeni. Kao najpouzdaniji podatci za grad Rijeku uzeti su podatci o opasnosti od potresa i poplave (statičko-strukturalna opasnost), dok je atmosferskoj opasnosti s puno manje uspjeha pristupljeno kroz podatke Zavoda za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije⁵⁵ i već dostupne županijske procjene rizika⁵⁶ te na temelju zatečenog stanja, a antropogenoj isključivo na temelju zatečenog stanja. Jasno je da zatečeno stanje primarno treba služiti utvrđivanju ranjivosti te da iz tog razloga ovakav pristup ne možemo smatrati adekvatnim, međutim, pokazalo se kako je većina podataka ipak već dostupna, ali (zasad) nečitka u kontekstu procjene opasnosti okoliša za spomenike, što nije velika prepreka ako bismo u tu svrhu predvidjeli, primjerice, izradu godišnjih tematskih izvješća različitih službi (primjerice, Ministarstva unutarnjih poslova) (sl. 5).

Ranjivost svih triju kulturnih dobara utvrđena je vizualnim pregledom provedenim uz upotrebu spomenutih obrazaca, uz određene izmjene uvjetovane situacijom, što razrađenost Karte rizika kao metode, pokazalo se, može jednim dijelom amortizirati.

Rezultati istraživanja ukazali su na opasnosti okoliša za pojedino kulturno dobro, od kojih se na neke ne može utjecati (potres), na neke se može djelomično utjecati (primjerice, održavanjem vodotoka Rječine ili infrastrukture odvoda oborinskih voda u svrhu prevencije poplava), a na neke se može ciljano i uspješno usmjeriti (smanjenjem prometa i drugog zagađenja u neposrednoj blizini spomenika, vandalizma i neadekvatne uporabe). S druge strane, u vezi ranjivosti svakog od spomenika vrlo je jasno što treba poduzeti, počevši od planiranja velikih zahvata (primjerice, osiguravanja statičko-strukturalnih karakteristika palače Bakarčić)⁵⁷ do manjih zahvata održavanja (primjerice, popravljivanja i čišćenja oluka na lučkim skladištima)⁵⁸ i redovitih inspekcija (do poduzimanja velike intervencije potrebno je najčešće pratiti stanje spomenika koji je najugroženiji i najranjiviji). U kontekstu prioriteta istaknuta je palača Bakarčić, zatim crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije te lučka skladišta.⁵⁹ Ipak, treba naglasiti kako postavljanje prioriteta ne znači zanemari vanje ostalih, manje rizičnih kulturnih dobara, već racionalniju raspodjelu resursa i održavanje postojećega povoljnijeg stanja malim i redovitim zahvatima održavanja (sl. 6).

Primjenom Karte rizika osigurali smo detaljno poznavanje svakog nepokretnoga kulturnog dobra, predvidjeli nekolicinu mogućih situacija, pronašli način za postavljanje prioriteta, otvorili mogućnost informiranja korisnika i njihova kvalitetnijeg uključivanja u brigu o građevini, ustanovili potrebu

⁵⁵ <http://www.zzjzpgz.hr/zrak/index.php?show=zrak&file=postaje> (17. 8. 2020.).

⁵⁶ PRIMORSKO-GORANSKA ŽUPANIJA, *Procjena rizika od velikih nesreća za područje Primorsko-goranske županije*, 2018.

⁵⁷ RADELIĆ, ANJA, 2020., 78.

⁵⁸ Isto, 79.

⁵⁹ Isto, 78.

⁵³ RADELIĆ, ANJA, 2020., 15.

⁵⁴ Isto, 2.

7 Posljedice potresa u Petrinji 29. prosinca 2020. (foto: T. Petrinc)

Consequences of earthquake in Petrinja on 29 December 2020 (photo: T. Petrinc)

za kontroliranjem okoliša spomenika i redovitim praćenjem promjena na kulturnom dobru (ali također planiranim u logičnim intervalima s obzirom na stanje) te njegovom kontinuiranom, sveobuhvatnom njegom.⁶⁰ To je ujedno i trenutak kada Karta rizika prerasta iz metode u strategiju preventivne zaštite.

U kontekstu eksperimentalne primjene otvorili smo također pitanja poput dostupnosti i čitljivosti potrebnih podataka, shvaćanja i prihvaćanja metodologije Karte rizika, potrebne suradnje, unaprjeđenja sustava i obrazovanja svih potencijalno uključenih u njezinu primjenu.⁶¹

RELEVANTNOST KARTE RIZIKA U SVJETLU ZAGREBAČKOG I PETRINJSKOG POTRESA

U kontekstu prošlogodišnjih zbivanja u Zagrebu, Petrinji i okolnim područjima, kao konačni prikaz funkcionalnosti Karte rizika, korisno je osvrnuti se još jednom na potencijalnu dobrobit koja bi proizašla iz njezina pravovremenog pripremanja (sl. 7).

Osim što bismo u idealnom slučaju doista održavali kulturna dobra prema strategiji određenoj Kartom rizika, počevši od redovitih zahvata održavanja koje bi poduzimali sami vlasnici pa do kompleksnijih sanacija najkritičnijih (prioritetnih) oštećenja, te bi cjelokupni fond kulturnih dobara potres dočeka otporniji, imali bismo jasnu sliku slabih točaka (najranjivijih spomenika) na pogođenom području. To bi omogućilo hitno zbrinjavanje pojedinih spomenika logičnim slijedom, što se ne odnosi samo na žurnu konsolidaciju i, u najgorem slučaju, spašavanje preostalih elemenata

građevine, već i na evakuaciju pokretne baštine (pa i druge imovine i ljudi) iz onih građevina za koje se pretpostavlja da su najviše nastradale, odnosno da bi uslijed pretrpljene traume postale definitivno nesigurne. U kontekstu uništenih (dekorativnih) elemenata, možda bismo barem djelomično izbjegli slučaj poput onoga gdje su nakon zagrebačkog potresa otpali dekorativni elementi odvezeni na smetlište⁶² jer bismo imali sliku o tome gdje su pojedini elementi već bili oštećeni ili slabije pričvršćeni i jer bismo se znali ciljano pobrinuti za njih nakon katastrofe.

Kada je riječ o opasnostima okoliša, ti su podatci također značajni, ne samo u prevenciji (prioritet u održavanju su statičko-strukturalne karakteristike, osobito znajući da je riječ o trusnom području), već i u trenutcima nakon katastrofe. Primjer za to nažalost je situacija nakon potresa kada su u okolici Petrinje rijeke zaprijetile poplavom.⁶³ Do većih problema srećom nije došlo, no kada bismo imali pripremljenu Kartu rizika, znali bismo poimence koja su kulturna dobra istovremeno u zoni poplave i potresa i ponovno bismo mogli spremnije reagirati u trenutcima kada situaciju ocijenimo dovoljno ozbiljnom, kako po pitanju fizičke zaštite nepokretnih dobara od poplave, tako i evakuacije pokretnih. Taj primjer pokazuje trenutačnu promjenu prioriteta koja bi bila objektivno utemeljena i koja bi potencijalno spriječila dodatne probleme. Naravno, kada bismo se pak doista i dugoročno vodili strategijom preventivne zaštite (ne samo kulturnih dobara), vjerojatno bismo intervencijama u okolišu već

60 Isto, 80-81.

61 Isto, 81.

62 DAMJANOVIĆ, DRAGAN, 2020., 11.

63 <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/novi-problemi-za-banovinu-prijete-poplave-zbog-rasta-vodostaja---634363.html> (31. 1. 2021.).

8 Posljedice potresa u Petrinji 29. prosinca 2020. (foto: T. Petrinec)
Consequences of earthquake in Petrinja on 29 December 2020 (photo: T. Petrinec)

bili osigurali znatno manji rizik od poplave za to područje.

Osim toga, dokumentirano (povoljno) stanje građevina prije katastrofe potencijalno bi predstavljalo i argument da se odrede dodatni kriteriji i pregledi pojedinih građevina prije odluke o rušenju koje, ponovno na primjeru Petrinje, ostavlja dojam da bi moglo biti masovno i beskompromisno.⁶⁴ Moguće je da u većini slučajeva ne bi došlo do promjene stava, ali možda je moguće i iznenađenje kroz otkriće da stanje izgleda gore nego što jest i da je određeni dio strukture za koji je bilo moguće jamčiti prije potresa ipak opravdao očekivanja i može se sačuvati. Konačno, dokumentiranje stanja i povijesnoumjetničko istraživanje svakog spomenika, a koje prethodi uspostavi Karte rizika, izvor je velikog broja informacija, fotografija i mjerenja. U slučaju katastrofe koju preventivno djelovanje nije uspjelo umanjiti, ispunjeni obrasci Karte rizika i popratna dokumentacija mogu poslužiti kao pouzdan izvor za rekonstrukciju ili barem memoriju, ako do rekonstrukcije ne dođe.

ZAKLJUČAK

Sve navedeno ukazuje na primjenjivost, efikasnost, relevantnost i kvalitetu Karte rizika kao metode, a osobito kao strategije preventivne zaštite spomenika. To nam dopušta, možda, tvrditi kako je (barem za trenutne hrvatske prilike) Karta rizika doista optimalna strategija preventivne zaštite.

Podrazumijeva se, što je eksperimentalnom primjenom i dokazano, da nije moguće nepripremljeno i nekritički preuzeti metodologiju talijanske Karte rizika. Jasno je, i nekoliko puta rečeno, kako svakom konkretnijem pokušaju primjene ili čak ozbiljnije i konstruktivnije rasprave

o primjeni Karte rizika u Hrvatskoj treba prethoditi prije svega prevođenje literature o toj temi, zatim suradnja s talijanskim stručnjacima i učenje od njih, uspostava nacrt edukacije, osposobljavanja i doškolovanja profesionalnih profila te interdisciplinarnе suradnje i suradnje konzervatorske službe s drugim relevantnim institucijama. Uspostavljeni kontakt i suradnja s takozvanim „Plavim kacigama“ na potresom pogođenom području Petrinje⁶⁵ može biti poticaj i u smjeru nastavka suradnje s talijanskim stručnjacima i u domeni preventivnog konzerviranja. Iz tog razloga predstavljeno istraživanje i ovaj rad valja shvatiti kao ideju, grubi nacrt primjene koji zahtijeva korekciju, ali prije svega kao poticaj na promišljanje ukupnog stanja kulturnih dobara i preventivnog konzerviranja u Hrvatskoj te kao upozorenje na dostupnost već razrađene strategije i metodologije i, ipak, možda ograničenu i nepotpunu, ali dokazanu mogućnost i praktičnost njezine primjene.

LITERATURA

- ACCARDO, GIORGIO [et al.], Il Sistema Informativo Territoriale della Carta del Rischio, *ARKOS – Scienza e Restauro dell'Architettura* 10 (2005.), 1-17.
- BALDI, PIO [et al.], Models and Methods for The Construction of Risk Maps for Cultural Heritage, *Journal of the Italian Statistical Society* 1 (1995.), 1-16.
- BONAZZA, ALESSANDRA [et al.], *Safeguarding Cultural Heritage from Natural and Man-Made Disasters: A comparative analysis of risk management in the EU*, Luxembourg, 2018.
- BRANDI, CESARE, *Theory of restoration*, Firenze, 2005.
- CANNADA BARTOLI, NINFA [et al.], Carta del rischio del patrimonio culturale. Il polo regionale della Lombardia,

64 <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/pocinje-rusenje-graevina-koje-su-jako-ostecene-u-potresu-371129> (31. 1. 2021.); <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/milanovic-u-sisku-pozvao-na-sto-brzu-obnovu-bolnice-tu-ce-bit-i-rusenja-sto-prije-to-bolje-15048268> (13. 2. 2021.).

65 <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/hrvatski-tim-strucnjaka-uz-plave-kacige-na-podrucju-pogodjenom-potresima/20428> (30. 1. 2021.).

- Bollettino ICR* 6-7 (2003.), 4-25.
- CECCHI, ROBERTO; GASPAROLI, PAOLO, *Prevenzione e manutenzione per i beni culturali edificati*, Firenze, 2010.
- DAMJANOVIĆ, DRAGAN, *Od Donjeg grada do Jakuševca, Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost* 682 (2020.), 11.
- D'ASCOLA, SIMONA, *Il manuale tecnico: la definizione delle problematiche, La conservazione programmata del patrimonio storico architettonico*, (ur.) Stefano Della Torre, Guerini, Milano, 2003., 29-37.
- DEZZI BARDESCI, MARCO [et al.], *Approcci metodologici, Il manuale del restauro architettonico*, (ur.) Luca Zevi, Mancosu Editore, Roma, 2002.,
- LAMBERT, SIMON, *Italy and the history of preventive conservation, Conservation, Exposition, Restauration d'Objets d'Art EGG* 1 (2010.), 1-14.
- MOIOLI, ROSSELA, *Il manuale d'uso, La conservazione programmata del patrimonio storico architettonico*, (ur.) Stefano Della Torre, Guerini, Milano, 2003., 77-83.
- POLICIJSKA UPRAVA PRIMORSKO-GORANSKA, Ured načelnika policijske uprave, *Izvješće o sigurnosnom stanju za 2017. godinu na području grada Rijeke*, siječanj 2018.
- PRACCHI, VALERIA, *Il programma di conservazione: indicazioni di metodo per le attività preventive, La conservazione programmata del patrimonio storico architettonico*, (ur.) Stefano Della Torre, Guerini, Milano, 2003., 51-55.
- PRIMORSKO-GORANSKA ŽUPANIJA, *Procjena rizika od velikih nesreća za područje Primorsko-goranske županije*, 2018.
- RADELIĆ, ANJA, *Eksperimentalna primjena lombardskog modela Karte rizika na odabranim kulturnim dobrima grada Rijeke*. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2020.
- SPIZZICHINO, DANIELE [et al.], *Beni culturali e rischio idrogeologico in Italia, Bollettino ICR* 27 (2013.), 25-35.
- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, *Narodne novine* 44/17, 62/20.
- INTERNETSKI IZVORI**
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/poli.asp> (26. 7. 2020.)
- <http://www.aec2000.eu/riskmap/english.htm> (28. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/info.asp> (28. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/evoluzione.asp> (28. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/vulnerabilita.asp> (29. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/staticostrutturale.asp> (29. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/modellogico.asp> (29. 7. 2020.)
- <http://www.cartadelrischio.it/ita/antropica.asp> (29. 7. 2020.)
- <http://www.zzjzpgz.hr/zrak/index.php?show=zrak&file=postaje> (17. 8. 2020.)
- <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/novi-problemi-za-banovinu-prijete-poplave-zbog-rasta-vodostaja---634363.html> (31. 1. 2021.)
- <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/hrvatski-tim-strucnjaka-uz-plave-kacige-na-podrucju-pogodjenom-potresima/20428> (30. 1. 2021.)
- <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/pocinje-rusenje-gradevina-koje-su-jako-ostecene-u-potresu-371129> (31. 1. 2021.)
- <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/milanovic-u-sisku-pozvao-na-sto-brzu-obnovu-bolnice-tu-ce-biti-i-rusenja-sto-prije-to-bolje-15048268> (13. 2. 2021.)
- <https://www.voda.hr/hr/opasnosti-od-poplava> (22. 2. 2021.)
- <https://net.hr/danas/rijeka-rizik-od-potresa-klizista-erozije-poplava/> (22. 2. 2021.)
- <https://primorsko-goranska-policija.gov.hr/statistika/81> (22. 1. 2021.)

Summary

RISK MAP – OPTIMAL STRATEGY OF PREVENTIVE MONUMENT PROTECTION

The Risk map as a method and strategy of preventive protection of monuments provides great opportunities for improving conservation approaches and actions. The paper presents the development of the concept and method of the Risk Map in Italian context, starting from the ideas of Cesare Brandi, Giovanni Urbani as the author of the Risk map concept, and Pio Baldi, who designed the statistical model and started its application, to be introduced as a system at state level. The paper gives an overview of the purpose and methodology of the Risk map, as well as the advantages of the model adapted according to the model of its application to the Italian region of Lombardy. The

experimental application of this model is presented on the example of three selected cultural heritage sites in the city of Rijeka, with an analysis of the possibilities and obstacles for the application of the Risk map and the steps that should be taken prior to its application. The author discusses the advantages of the existing Risk map related to natural disasters such as earthquakes in the areas of Zagreb and Petrinja. The aim of the paper is primarily to draw attention to the importance of the strategy of preventive conservation, as well as presentation of the Risk map as an applicable, effective, flexible, and accessible method.

Nataša Nefat, Marina Fernežir

Crkva sv. Jeronima u Humu – cjeloviti pregled radova i konzervatorsko-restauratorskih zahvata od otkrivanja zidnih slika do završne prezentacije

Nataša Nefat
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Puli
HR – 52100 Pula, Ulica grada Graza 2
Marina Fernežir
HR – 10000 Zagreb, Ohridska 15

UDK 75.052.025.3/.4(497.571Hum)
[726:272].025.3/.4(497.571Hum)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 19. 4. 2021.

Ključne riječi: Hum, Sv. Jeronim, freske, romanika, Majstor Antun iz Padove, konzerviranje-restauriranje zidnih slika, retuš, grafiti

Keywords: Hum, St Jerome, frescos, Romanesque, Master Antun from Padua, conservation and restoration of wall paintings, retouch, graffiti

Rad donosi prvi cjeloviti pregled radova i konzervatorsko-restauratorskih zahvata nakon otkrivanja zidnih slika 1947. godine. Freske je otkrio Branko Fučić 1947., a jedini restauratorski zahvat na zidnom osliku izveo je Restauratorski zavod Hrvatske 1972. – 1973. godine. Njihovo je propadanje potaknulo cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat na crkvi koji se odvijao od 2014. do 2020. godine. U novom zahvatu, kojemu su prethodila povijesnoumjetnička, konzervatorska i laboratorijska istraživanja te izrada grafičke dokumentacije i restauratorskog elaborata, primijenjeni su suvremeni materijali i restauratorske tehnike kompatibilne s vrijednošću zidnih slika. Retuš, kao najznačajnija faza estetske i vizualne interpretacije, izveden je s ciljem revalorizacije zidnog oslika kao umjetničke kreacije i kao vrijednog povijesnog dokumenta. Posebna pažnja posvećena je očuvanju i boljoj čitljivosti pisanih i slikovnih grafita, kao izuzetnog dokumenta za razumijevanje lokalne povijesti.

Crkva sv. Jeronima nalazi se na groblju, na maloj uzvisini nasuprot utvrđenoga grada Huma. To je pravilno orijentirana jednobrodna građevina, izduženoga pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom upisanom u ravno začelje. Građena je pravilno klesanim blokovima od sivoga vapnenačkog pješčenjaka, kvadratnog i pravokutnog oblika, slaganim s vanjske strane u pravilne redove s tankim sljubnicama. Taj je građevni materijal široko rasprostranjen i često korišten u graditeljstvu u unutrašnjosti Istre, posebice u njenom sjevernom i sjeveroistočnom dijelu. Unutrašnja lica zidova

1 Hum, crkva sv. Jeronima, pogled na južno i zapadno pročelje (foto: N. Nefat, 2019.)

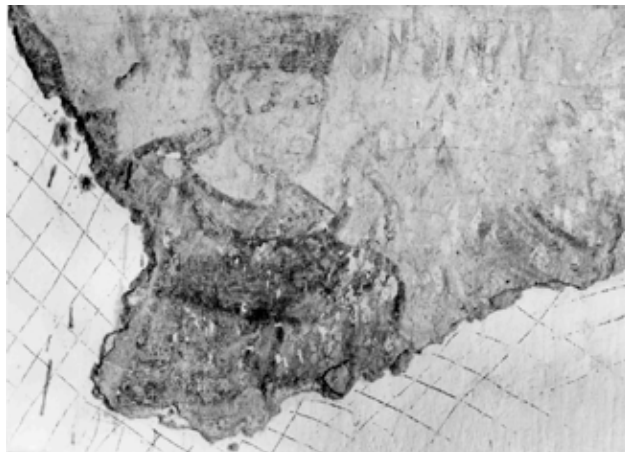
Hum, church of St Jerome, view of the south and west façade (photo: N. Nefat, 2019)

građena su uslojenim lomljenim kamenom, što govori da je od početka bila zamišljena njihova završna obrada vapneno-om žbukom. Sjeverni i južni zid crkve na uglovima su pri vrhu zaključeni karakterističnim ukoso istaknutim blokovima, tzv. romaničkim „krilcima“. U sredini zapadnog pročelja istaknuto je plitko tijelo zvonika, zaključeno preslicom s dva luka za zvona. Tijelo zvonika građeno je istovremeno s pročeljem crkve (sl. 1). Plitkim segmentnim lukom u tijelu zvonika presvođen je pristup polukružno zaključenom portalu ulaza u središnjoj osi pročelja. Crkveni brod osvjetljavaju dva pravokutna prozora na južnom pročelju. Istočni prozor ima kamene okvire ukošenih bridova, dok zapadni prozor ima jednostavne kamene okvire pravokutnog presjeka. Prostor crkve zaključen je ravnim stropom, a potkrovlje se proteže i iznad kalote upisane apside (nije prekinuto zidom iznad trijumfalnog luka). Krovište je dvostrešno, drvene konstrukcije

2. Sjeverni zid, prizor *Polaganje u grob* (foto: B. Fučić, fototeka KORi, 1947.)

Northern wall, *Entombment* (photo: B. Fučić, KORi photo library, 1947)

3 *Mučeništvo sv. Lovre*, detalj (foto: J. Vranić, fototeka KORi, 1955.)

Martyrdom of St Lawrence, detail (photo: J. Vranić, KORi photo library, 1955)

i prekriveno kupama kanalicama. Pod svetišta izdignut je od broda za dvije stepenice, a cijeli je pod izveden u cementnoj podlozi u crno-bijelom kvadratnom rasteru. U podu je sačuvan kameni okvir i ploča jedne ukopane grobnice.

POVIJESNOUMJETNIČKA ISTRAŽIVANJA I INTERPRETACIJE

Crkva je u povijesnoumjetničkoj literaturi poznata zbog zidnih slika sačuvanih u većim površinama na sjevernom zidu i trijumfalnom luku te u manjim segmentima u konhi apside i na južnom zidu. Freske u crkvi sv. Jeronima u Humu nisu bile poznate do Branka Fučića. Vođen nepogrješivim konzervatorskim instinktom, pronašao je 1947. godine ispod više slojeva vapnenog naliča ostatke višebojnih zidnih slika. Razlučio je dva slikana sloja: donji, stariji, koji svrstava u romaničko slikarstvo i gornji sloj, prisutan samo u sredini sjevernog zida u formi oltarnog retable slikanog na zidu. Od starijeg sloja Fučić je prepoznao niz prizora iz Kristološkog ciklusa (prikaz Muka) na sjevernom zidu: *Posljednja večera*, *Judin poljubac*, *Raspeće*, *Skidanje s križa* te *Polaganje u grob* (sl. 2) ispod kojeg je u zoni velarija prikaz Mučeništva sv. Lovre u formi „vezene“ slike (sl. 3, 4). Na južnom zidu nizali su se prizori iz Kristova života, od kojih je sačuvan samo dio prizora Pohoda Mariji lijevo od prozora. Trijumfalni luk zauzima scena Navještenja, s anđelom u lijevom trokutnom odsječku i Marijom u desnom (sl. 5). U apside su sačuvani samo ulomci naslikane ovještene zavjese u zoni velarija i donji dio središnjeg prikaza u konhi. Fučić je kao dobar poznavatelj istarskoga zidnog slikarstva zaključio da ovim slikama u Istri nema pandana. Detaljnom morfološkom i ikonografskom analizom svakog prizora Fučić je uočio snažne bizantske utjecaje u većini ikonografskih shema. Dok u nekima traži izravne utjecaje s istoka (*Navještenje*, *Pohodjenje*), u drugima (*Raspeće*, *Skidanje s križa*) uočava da su do Istre stigli prerađeni kroz iskustvo romaničkoga zapadnog slikarstva.

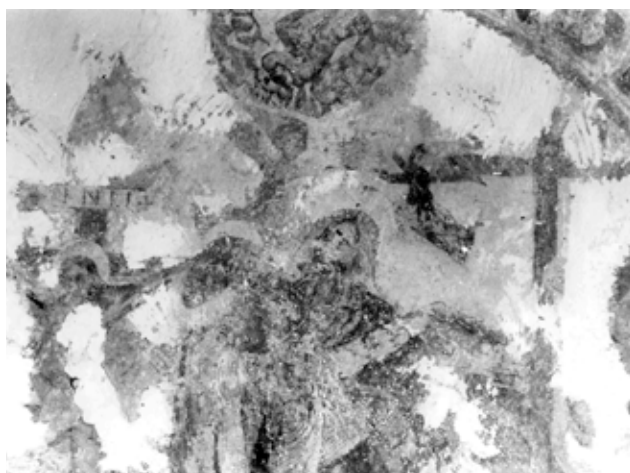
4 *Mučeništvo sv. Lovre*, detalj nakon restauracije (foto: N. Nefat, 2020.)

Martyrdom of St Lawrence, detail after restoration (photo: N. Nefat, 2020)

U pojedinim je prizorima prepoznao ikonografska rješenja karakteristična isključivo za zapadno slikarstvo 11. – 12. stoljeća kakve bizantsko slikarstvo srednjeg razdoblja, na koje se referira u potrazi za bizantskim utjecajima, ne poznaje (*Polaganje u grob* u obliku sarkofaga s velikim brojem likova, *Mučeništvo sv. Lovre*). Nakon iscrpne analize Fučić je zaključio kako bizantski utjecaji nisu preneseni izravno, već ikonografija humskih slika potječe s prostora na kojemu je prethodno došlo do stapanja narativnih elemenata naglašenoga emocionalnog naboja karakterističnih za slikarstvo europskog zapada i krućih bizantskih shema. Miješanje utjecaja odražava se i u slikarskoj tehnici. Prostor u kojem se formira likovni izričaj humskog majstora pronalazi na području sjevernog Jadrana i prostora južno od Alpa, osobito na prostoru utjecaja Venecije i Akvileje, kojemu pripada i Istra. Zidne slike datira u drugu polovinu 12. do najkasnije prve polovine 13. stoljeća (*terminus ante quem* je glagoljski

5 Pogled na trijumfalni luk (foto: B. Fučić, fototeka KORi, 1947.)
View of the triumphal arch (photo: B. Fučić, KORi photo library, 1947)

6 Sjeverni zid, *Sveti Antun Opat* (foto: J. Vranić, fototeka KORi, 1955.)
Northern wall, *St Anthony the Abbot* (photo: J. Vranić, KORi photo library, 1955)

grafit na jednoj sceni datiran u početak 13. stoljeća). Zbog likovne kvalitete slika, koja nadilazi ukus i skromne mogućnosti male pogranične sredine, naručitelja je potražio izvan Istre, u osobi akvilejskog patrijarha koji početkom 12. stoljeća postaje feudalni gospodar Huma, a od početka 13. stoljeća i cijele Istarske Markgrofovije.¹ Tijekom izrade dokumentacije stanja u crkvi 1955. godine Fučić je iznad ulaznih vrata na zapadnom pročelju zabilježio glagoljski grafit iz 1537. godine koji datira gradnju lopice pred crkvom.²

Premda su odmah nakon otkrića bile poznate stručnoj javnosti i objavljene,³ Fučićeve interpretacije iz 1963. i 1964. godine ostavile su velikog traga u identifikaciji modela i

kulturnog kruga kojemu su pripadale te interpretaciji ikonografskih motiva. Donedavno se većina autora vodila upravo Fučićevom interpretacijom i prijedlogom datacije,⁴ vezujući pojedine scene uz izvore utjecaja u kojima su bizantinizmi već otprije prerađeni (Venecija, Torcello) ili izravne bizantske utjecaje s područja Makedonije. Većina autora fokusirana je na pojedine figurativne aspekte na humskim slikama, posebice na ikonografske sheme. Pojedini autori prepoznaju stapanje utjecaja pristiglih s prekoalpskog područja (iz Salzburškog kruga), prenesenih preko akvilejskoga kulturnog kruga na područje Veneta na kojemu su bili znatno jači bizantinizmi makedonskog podrijetla. U novije se vrijeme naglasak više stavlja na zapadnjačku komponentu ovog ciklusa, posebice vezi s prekoalpskim zidnim slikarstvom i minijaturama u oslikanim kodeksima, a manje izravnim utjecajima bizantskog slikarstva ili bizantinizirajućim komponentama već prerađenima u sjevernoj Italiji.⁵ Enrica Cozzi, pišući o humskim freskama, prepoznaje ih kao sponu između zidnih slika u kripti bazilike u Akvileji (datira ih oko 1180.), koja na prostoru sjevernog Jadrana ima ulogu „katalizatora“ različitih stilskih i ikonografskih rješenja počevši od radionice sv. Marka u Veneciji, i zidnih slika u više crkava u Furlaniji i Venetu (kraj 12. i prva polovina 13. stoljeća), te ih datira pobliže u posljednja dva desetljeća 12. stoljeća.⁶ Pojedini prizori posljednjih se godina ikonografski tumače drugačije od Fučića (fragment prvog prizora kao *Pranje nogu*, a drugi prizor kao *Uspon na Kalvariju* ili *Nošenje križa*). Iznesene su pretpostavke da se u apsidi nalazio prizor *Maiestas Domini*, a u donjoj zoni bočnih zidova hagiografski prikazi iz života i mučeništva svetaca.⁷ U novije je vrijeme N. Maraković temeljito preispitala sve dotadašnje hipoteze o izvorima ikonografskih shema i stilskih obilježja te slikarske tehnike kao elemente za dataciju, zaključivši da zidne slike u Sv. Jeronimu pripadaju isključivo zapadnome umjetničkom krugu. Pojedini ikonografski motivi koji se mogu prepoznati kao bizantskog podrijetla (s balkanskog prostora ili istočnog Sredozemlja) već su u ranijim razdobljima uvedeni u likovni govor na području sjeveroistočne Italije, Austrije i južne Njemačke, gdje su prerađeni tijekom 11. i 12. stoljeća. Dirdirne točke humskih slika s južnotirolskim slikarstvom prve polovine 13. stoljeća i romaničkim slikarstvom na području Furlanije i Veneta objašnjava mobilnošću majstora i slikarskih radionica, uporabom sličnih uzoraka te zajedničkim formiranjem. Uočene veze sa zidnim slikarstvom i iluminiranim kodeksima 12. stoljeća na području južne Njemačke i Austrije posljedica su intenzivne razmjene ideja putem radionica ili korištenja uzoraka različitog podrijetla. Slike

1 FUČIĆ, BRANKO, 1963.; FUČIĆ, BRANKO, 1963.-1964., 13; FUČIĆ, BRANKO, 2007., 189-206.

2 Konzervatorski odjel u Rijeci – Fototeka (KORi-F), Hum: Hum 49 (I-3417), J. Vranić, 1955. Za natpis: FUČIĆ, BRANKO, 2006., 255.

3 O humskim je slikama napisan veći broj radova koje neću zbog dužine teksta ovdje pojedinačno citirati. Za potpuni pregled objavljenih radova o zidnim slikama u Humu vidi u: MARAKOVIĆ, NIKOLINA, 2013., bilj. 1.

4 PERČIĆ, IVA, 1963., 7, katalog br. 5-6; BISTROVIĆ, ŽELJKO, 2009., 5-6.

5 RUPNICH, DANIELA, 1994., 113-153; COZZI, ENRICA, 1996., 27-42; COZZI, ENRICA, 2016., 127-143.

6 COZZI, ENRICA, 1996., 27-42; COZZI, ENRICA, 2016., 127-143.

7 COZZI, ENRICA, 2016., 132-133.a.

7 Južno i zapadno pročelje (foto: Ulrih, fototeka KORi, 1963.)
South and west façade (photo: Ulrih, KORi photo library, 1963)

8 Zapadno pročelje
(foto: Prelog, fototeka KORi, 1959.)
West façade (photo: Prelog, KORi photo library, 1959)

datira oko 1200. godine, u vrijeme akvilejskih patrijarha Gotfredusa (1183. – 1194.), Peregrinusa II. (1194. – 1204.) ili najvjerojatnije Wolfgera (1204. – 1218.). Zaključivši da je naručitelj vjerojatno bio upravitelj patrijarhovog feuda u Istri iz redova germanskog plemstva, iz kojeg su se sve do sredine 13. stoljeća postavljali akvilejski patrijarsi, crkvu sv. Jeronima tumači kao privatnu plemićku kapelu feudalnog gospodara Huma (tu tezu odbacuje E. Cozzi).⁸

S druge strane, mlađi sloj zidnih slika u stručnoj je literaturi prošao gotovo nezapaženo jer je oslik bio dosta loše sačuvan (sl. 6). Prizor je teško čitljiv zbog oštećenja pigmenta: unutar kvadratnog, segmentnim lukom zaključenoga dekorativnog okvira, pred prikazom nekog grada u pozadini smještena je Kalvarija s dva križa. Prizor se odvija s vremenskim pomakom unutar slike. Na lijevom križu, koji nosi pločicu s natpisom INRI, još uvijek je raspeto Kristovo tijelo ispod kojeg se naziru glave dvaju likova (vjerojatno Marije i Ivana, ali su teško oštećeni), dok je s desnog križa tijelo upravo spušteno. U središtu sv. Antun duge brade i kose, zaogrnut plaštem, na rukama drži klonulo Kristovo tijelo i obavija ga platnom. Nad njima lebdi golubica Svetog Duha okružena girlandom te dva anđela koji pridržavaju trnovu krunu. S desne strane svecu se u žalovanju pridružuje veća figura anđela. I ovdje je za atribuciju slika bila ključna Fučićeva erudicija. Pišući o apostolskoj vizitaciji Agostina Valiera po Buzeštini 1580. godine, povezao je prikaz u sredini sjevernog zida crkve sv. Jeronima s glagoljskim natpisom na drvenom oltarnom retablu s tri pale slikane na platnu, tzv. Humskom triptihu, koji također potječe iz crkve sv. Jeronima, već otprije pripisanom majstoru Antonu s *Padove*.⁹ Središnju figuru prikaza u Humu prepoznao je kao

sv. Antuna Opata i Pustinjaka, te ga povezuje s natpisom na triptihu datiranim 1533. (ili 1529.).¹⁰ Natpis kaže da je one godine kada je majstor Antun naslikao spomenuti retabl pokrivena crkva (vjerojatno se odnosi upravo na sv. Jeronima), postavljeno malo zvono i postavljena „figura na antar Svetoga Antona“. Ta zidna slika zapravo predstavlja oltarni retabl naslikan na zidu, odnosno manje skupu i maloj ruralnoj sredini poput Huma dostupniju inačicu od drvenih oltara sa slikanim palama. Zanimljivo je da je Humski triptih naručila ista osoba, pop glagoljaš Andrija Prašić, župnik koji je naručio i oslikavanje crkve sv. Roka u Draguču 1529. godine. Mada to ne kaže izričito, Fučić je na taj način povezao ciklus zidnih slika u crkvi sv. Roka u Draguču, pripisan majstoru Antonu s *Padove* na temelju potpisa, s potpisanim humskim triptihom i sa slikanim oltarnim retablom na sjevernom zidu crkve sv. Jeronima u Humu, čime ga je datirao u 1529. (ili 1533.) godinu. Nedavno je poznatom ciklusu Majstora Antuna s *Padove* Željko Bistровić pripisao i ostatak zidne slike s prikazom Raspeća u župnoj crkvi sv. Trojstva u Račicama nedaleko Draguča, te slike u crkvi sv. Roka u Oprtlju, povećavši time inače slabo poznat korpus renesansnih zidnih slika u Istri.¹¹ Formalna analiza niza detalja na navedenim djelima zaista potvrđuje da se radi o proizvodima istog majstora ili radionice.

PREGLED ZAHVATA NA CRKVI DO 2014. GODINE Građevinski radovi na crkvi i u okolišu

Stanje krova i pročelja crkve poznato je na temelju najstarijih sačuvanih fotografija iz 1956. i 1959. godine¹² (sl. 7, 8). Lopica

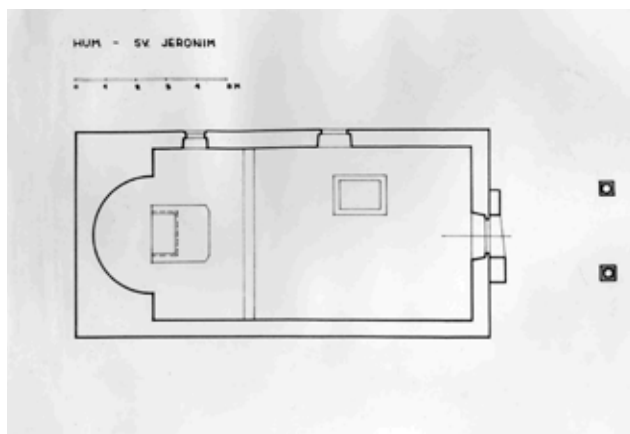
8 MARAKOVIĆ, NIKOLINA, 2013., 25-58.

9 Triptih je danas izložen u Zbirci sakralne umjetnosti u sklopu Eufrazijeve bazilike u Poreču.

10 O natpisu na Humskom triptihu piše na više mjesta, ali ponekad natpis datira u 1529., a ponekad u 1533. godinu. FUČIĆ, BRANKO, 2006., 128 i bilj. 38; FUČIĆ, BRANKO, 2007., 207-210; FUČIĆ, BRANKO, 2007., 333-362.

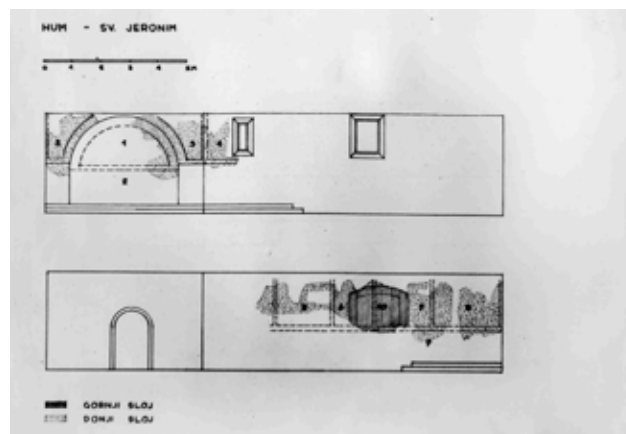
11 BISTROVIĆ, ŽELJKO, 2008.; BISTROVIĆ, ŽELJKO, 2017., 16.

12 KORi-F, Hum: Hum (I-2764), Prelog, 1956.; Hum 53 (I-6513), Hum 54 (I-6514), J. Vranić, 1959.

9 Tlocrt crkve (foto: Ulrih, fototeka KORi, 1964.)

Ground floor plan of the church (photo: Ulrih, KORi photo library, 1964)

10 Razvijeni pogled na zidni plašt sa zidnim slikama (foto: Ulrih, fototeka KORi, 1964.)

Unfolded elevation with wall paintings (photo: Ulrih, KORi photo library, 1964)

ispred crkve tada više nije postojala, ali su se na zapadnom pročelju mogli vidjeti utori greda, dok su ispred crkve još stajala dva kamena stupa na koja se oslanjala njena krovna konstrukcija.¹³ Na zapadnom uglu, na spoju unutarnjeg lica zapadnog i vanjskog lica južnog zida već je tada bila vidljiva vertikalna pukotina, a postojala je i vertikalna pukotina na spoju apsidalnog i južnog zida. Sljubnice (fuge) pročelja bile su isprane od veziva te je kroz njih u zidove crkve prodirala oborinska voda. Na bočnim stranama preslice vidjeli su se tragovi izvorne visine sljemena krova nekoć prekrivenog kamenim škrljama. Zabat postojećeg krova bio je u nekom popravku u novije doba podignut s nekoliko redova kamenih škrlja iznad pravilno građenog zida crkve. Već 1959. godine taj spoj više nije bio vidljiv jer je krov popravljen, a vijenac na zapadnom pročelju prekriven žbukom.¹⁴ U istom su zahvatu fugiranjem pokrivena manja oštećenja na zapadnom i sjevernom pročelju te popravljena manja oštećenja na preslici. Zbog uočenih oštećenja zidnih slika, uzrokovanih prodorom kapilarne vlage kroz zidove, prema projektu M. Mršulje izveden je 1959. godine uz sjeverni zid zaštitni iskop za drenažni kanal koji je potom zapunjen krupnim kamenom i šljunkom te prekriven betonskom pločom širine jednog metra.¹⁵ Prvi poznati arhitektonski snimak crkve s ucrtanim pozicijama stupova lopice te nacrt razvijenoga zidnog plašta s položajima i stratigrafijom zidnih slika izrađen je 1964. godine¹⁶ (sl. 9, 10).

Udar groma u preslicu 1970. godine izazvao je teška oštećenja.¹⁷ Cijeli sjeverni luk preslice urušio se na krov, konstrukcija srednjeg stupa je napuknula, a cijela se preslica nagnula prema

krovu. Padom kamenih blokova oštećeni su krovna konstrukcija i pokrov. Od siline udara iz tijela zvonika ispali su pojedini kameni blokovi, a već isprane sljubnice dodatno su proširene. Oštećenja su otvorila konstruktivnu vezu između tijela zvonika i crkve potvrdivši da se radi o građevini izvedenoj u jednom zahvatu, barem do visine baze preslice. Prvi preventivni zahvat sanacije krova na mjestu urušenja preslagivanjem pokrova izveden je djelomično 1971. godine. Preslica je rekonstruirana prema izvornom obliku, a oštećenja na tijelu zvonika sanirana su ugradnjom izvornih blokova tijekom 1972. godine¹⁸ (sl. 11). Za potrebe ugradnje gromobrana na crkvu ponovno je iskopan drenažni kanal iz 1959. godine duž sjevernog i istočnog zida, pri čemu je ispitana statička i konstruktivna stabilnost građevine. Iskopane su građevinske sonde uz zapadni zid i dio južnog zida. Utvrđeno je da su zidovi crkve građeni na temeljima oslonjenima o živu stijenu koja pada od sjevera prema jugu, stoga uočene pukotine u zidovima nisu povezane s pomacima u temeljima, već su nastale znatno ranije zbog različitog slijeganja terena na mjestima većeg opterećenja (uz zvonik i uz apsidu).¹⁹ Temelji su izgrađeni na dubini od oko 1,2 metra ispod poda crkve, a prošireni su stepenasto na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani oko 50 cm od vanjskog lica zida, dok je prošireni temelj istočnog zida ravno zidan. Tijekom radova presložena je velika kamena ploča ispred ulaza u crkvu. Budući da drenažni kanal iz 1959. godine nije spriječio prodiranje kapilarne vlage i oštećenja fresaka, u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika Rijeka izrađen je 1972. godine projekt izvedbe novog kanala. U kanal duž sjevernog i istočnog pročelja ugrađena je 1974. godine drenažna cijev i odvod, a u cilju sprječavanja nakupljanja veće količine oborinske vode

13 KORi-F, Hum: Hum 59 (II-6258), Ulrih 1963.

14 BISTROVIĆ, ŽELJKO, Povijest konzervatorskih zahvata, 2008., bilj. 7.

15 Hum – sv. Jeronim, Zaštitni radovi 1991., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka, br. 297.

16 KORi-F, Hum: Hum 71 (I 8404), Hum 72 (I 8405), 1964.

17 KORi-F, Hum: Hum 150-156, foto I. Perčić 1970.; Hum 111-123, Ružić 2/1972.

18 KORi-F, Hum: Hum 124-126, Ružić 5/1972.; Hum 133-134, Ružić, 7/1972.

19 GRIGIĆ, DANKO; SABLJAK, ZVONIMIR; GREBLO, SREČKO, u: Hum – sv. Jeronim, Zaštitni radovi 1991., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka, br. 297.

11 Obnova urušene preslice 1972. (foto: Ružić, fototeka KORi, 1972.)
Restoration of damaged bell-gable in 1972 (photo: Ružić, KORi photo library, 1972)

12 Polaganje u grob, detalj (foto: J. Vranić, fototeka KORi, 1955.)
Entombment, detail (photo: J. Vranić, KORi photo library, 1955)

razina okolnog terena je spuštena. Drenažni je kanal ponovo prekriven betonskom košuljicom, a pristupni put duž sjeverne strane crkve popločen je lomljenim kamenim pločama.²⁰ U sklopu radova M. Štrk, dipl. ing. arh. i I. Petani, dipl. ing. arh. iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Rijeci izradile su novi arhitektonski snimak crkve.

Oštećenja krova nastala udarom groma te višegodišnje ne-održavanje doveli su do postupnog propadanja krovne konstrukcije i stropa crkve, stoga je SIZ za kulturu, fizičku i tehničku kulturu Općine Buzet 1990. godine naručio od tvrtke „Geoprojekt“ iz Buzeta prijedlog rekonstrukcije krova crkve s namjerom podnošenja zahtjeva za sufinanciranje obnove crkve Ministarstvu kulture (odnosnoj tadašnjoj Republičkoj samoupravnoj interesnoj zajednici u Zagrebu) za 1991. godinu. Međutim, povjerenstvo Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture koje su činili D. Stepinac, dipl. ing. arh., B. Uršić, dipl. ing. arh., V. Bedenko, dipl. ing. arh. i T. Fiedler, dipl. ing. arh. ocijenilo je prijedlog zamjene drvene krovne konstrukcije crkve novom armirano-betonskom konstrukcijom neprihvatljivim jer bi takva konstrukcija nepotrebno opteretila zidove i stvorila dodatna oštećenja. Stoga je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka (Danko Grigić, arh. teh.-konzervator, Zvonimir Sabljak, statičar – konzultant, Srećko Greblo, prof. povijesti umjetnosti i konzervator) 1991. godine pripremio dokumentaciju s pregledom dotada izvršenih radova, novim arhitektonskim snimkom i prijedlogom sanacije crkve.²¹ Na osnovi tog prijedloga, odobrenog od strane Republičkog zavoda, rekonstruirana je lopica pred zapadnim pročeljem crkve. Prezidan je temelj nagnutog stupa, stupovi su presloženi, a na njima je izveden novi trostrešni krov lopice. Drvene grede koje

nose krovnu konstrukciju lopice oslonjene su na izvorna ležišta u kamenom zidu, a krov je prekriven kupama kanalicama. Pod ispod lopice, ranije prekriven humusom i zatravnjen, snižen je i popločen lomljenim kamenom kakvim je već 1974. popločena pristupna staza duž sjevernog zida crkve. Pod je projektiran sa stepenicama na sjevernoj strani i s padovima prema jugu, snižen u odnosu na prag ulaza u crkvu kako se ne bi nakupljala oborinska voda. Premda je prijedlogom radova bilo predviđeno i vraćanje zvona na preslicu, ona nisu postavljena. Prijedlog radova obuhvatio je i nekoliko varijanti rekonstrukcije krovne konstrukcije crkve drvenom građom, od kojih je jedna predlagala zadržavanje svih zdravih hrastovih greda i prekrivanje novim kupama kanalicama. Međutim, kako se kasnije pokazalo, nije izvedena niti jedna od predloženih varijanti. Pokrov krova je presložen, a u krovnoj su konstrukciji zamijenjene samo pojedine, najviše propale hrastove grede. Predložena je izvedba serklaža na vrhu perimetralnih zidova crkve i ugradnja čeličnih spona, injektiranje vertikalnih pukotina u južnom zidu te zamjena cementnog poda u crkvi podom od piljenih kamenih ploča, ali oni u konačnici nisu izvedeni. Dotrajala i dijelom urušena stropna konstrukcija od letvica pričvršćenih na stropne grede, na koje je bila nanosena produžna žbuka, zamijenjena je novim stropom, ali je nažalost na njega ponovno nanosena produžna cementna žbuka. Unutrašnji zidovi crkve, ogoljeni 1973. godine, prežbukani su također produžnom žbukom, što je u slijedećim godinama u uvjetima povećane vlažnosti negativno utjecalo na stanje zidnih slika.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama od 1947. do 2008. godine

Iz radova B. Fučića poznato je da su zidne slike otkrivene 1947. godine.²² Najstarije fotografije iz arhive Ministarstva kulture i medija koje pokazuju stanje u crkvi nisu

20 KORi-F, Hum: Hum 103-106, M. Štrk, 1972; Hum 127-136, Ružić 7/1972; Hum 139-140, 146-149, M. Štrk, 1972.

21 Hum – sv. Jeronim, *Zaštitni radovi 1991.*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka, br. 297. Radi se o dokumentaciji objekta s prijedlogom za sanaciju. Preslika elaborata nalazi se u arhivi Konzervatorskog odjela u Puli.

22 FUČIĆ, BRANKO, 1963.; FUČIĆ, BRANKO, 1963.-1964., 13; FUČIĆ, BRANKO, 2007., 189-206.

13 *Navještenje*, arhanđeo Gabrijel, detalj (foto: J. Vranić, fototeka KORi, 1955.)

Annunciation, Archangel Gabriel, detail (photo: J. Vranić, KORi photo library, 1955)

datirane, ali prema još uvijek prisutnim većim plohama naliča preko slikanih slojeva može se zaključiti da su nastale u vrijeme ubrzo nakon njihovog otkrivanja. Istom vremenu pripadaju fotografije prof. F. Stelée iz Ljubljane i fotografije B. Fučića iz 1947., sačuvane u fototeci Konzervatorskog odjela u Rijeci.²³ Na fotografiji detalja prizora *Polaganja u grob* vidi se pripremna žbuka između slikanih segmenata s uparanim dijagonalnim linijama (žbuka je uklonjena tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova 1973. godine, tako da se danas ne može procijeniti kojoj je tehnološkoj i kronološkoj fazi pripadala). Premda tada još

23 Ministarstvo kulture i medija, Fototeka kulturne baštine, Hum, fotografije n. 1 (6503-II-603), n. 2 (6504-II-604), n. 3 (6505-II-605), R. Novoryta, 1947. (?); Konzervatorski odjel u Rijeci, Fototeka, Hum: Hum 3 (po. 251), Hum 4 (II-43); Hum 5 (II-44); Hum 6 (II-45), B. Fučić, 1947. Na ovom mjestu treba istaknuti jednu arhivsku zanimljivost. Naime, gore navedene tri fotografije iz fototeke MKM-FKB i KORi su identične! Na fotografijama u Zagrebu na poledini je ispisano rukom ime R. Novoryta, ali bez datuma, dok je u legendi riječkih fotografija kao autor potpisan B. Fučić, a datirane su u 1947. godinu. Pitanje je tko je zapravo autor fotografija, mladi konzervator Fučić ili iskusni fotograf Stanislav Novoryta kojega je Fučić poveo na teren radi kvalitetnije dokumentacije, kako pretpostavlja Sanja Grković. Ovo pitanje ostavljamo otvorenim za neka daljnja arhivistička istraživanja. Ovom prilikom zahvaljujemo kolegi Damiru Krizmaniću, voditelju fototeke Konzervatorskog odjela u Rijeci i Sanji Grković iz Fototeke kulturne baštine Ministarstva kulture i medija na pomoći oko prikupljanja i tumačenja podrijetla arhivskih fotografija.

nisu bili uklonjeni svi naliči, na prizorima *Polaganja u grob* i *Pohoda* oštećenja i manjkavosti u slikanom sloju su ista ona koja se kroz dokumentaciju mogu pratiti i sljedećih desetljeća. Nažalost, s fotografija se može zaključiti da su neka oštećenja na prizoru Svetog Antuna s početka 16. stoljeća nastala pri neopreznom skidanju naliča s izrazito fragilnog i praškastoga slikanog sloja (sl. 6). Također se uočava da je izvorni kolorit bio znatno intenzivniji, a crtež čitljiviji no što je zatečen pri obilasku terena 2008. godine i kasnije, što se osobito ističe na jasnim kontrastima inkarnata i draperija te svijetlih *lumeaggiatura* (sl. 12, 13). Ostatci naliča nisu bili u cijelosti uklonjeni sve do 1973. godine.²⁴

Građevinski radovi uzrokovani padom dijela preslice na krov potaknuli su početak konzervatorsko-restauratorskog zahvata na zidnim slikama 1972. godine. U projekt obnove zidnih slika uključen je Restauratorski zavod Hrvatske (RZH) iz Zagreba, pod vodstvom Emila Pohla i Velislava Gobeljića. Evidencijom stanja zidnih slika uočeno je da je prodor vode kroz oštećeni krov uzrokovao nastanak podbuhlina slikanog sloja i žbuke prihvatnice. Zbog povećane kapilarne vlage u crkvi kao posljedice nefunkcionalnoga drenažnog kanala i ispranih sljubnica u istočnom zidu, u zidovima i konhi apsida te na južnom zidu pojavili su se mikroorganizmi i zelene alge. Slikani sloj je bio neočišćen, uočeno je njegovo oprašivanje, a žbuka prihvatnica je bila razrovanjena. Tijekom radova sa svih je unutrašnjih zidova uklonjena vapneno-cementna žbuka zbog negativnog utjecaja na vapnenu žbuku prihvatnicu i *intonaco*. Nakon restauratorskog zahvata na zidnim slikama zidovi nisu nanovo ožbukani, već su samo vapnenom žbukom površno zatvorene sljubnice, premda je prijedlogom cjelovitih konzervatorsko-restauratorskih radova bilo predviđeno nanošenje nove vapnene završne žbuke u cilju sprječavanja prodora oborinske vode kroz zidove, ali i kvalitetnije likovne integracije. Vapneno-cementna žbuka na stropu je prilikom radova 1973. godine samo popravljena, ali nije uklonjena. Radovi na zidnim slikama izvedeni su u dva zahvata 1972. i 1973. godine, pri čemu su do kraja očišćeni ostatci naliča sa svih površina sačuvanih zidnih slika te su otkriveni do tada nepoznati ulomci zidnih slika, posvetni križevi i niša kustodije na južnom zidu, ali nije dovršeno fino mikročišćenje ostataka novijih žbuka i naliča. Nakupine mikroorganizama i zelenih algi dezinficirane su 2-postotnim natrijevim pentaklorfenolatom. Vertikalne pukotine i otvorene sljubnice zapunjene su vapnenom žbukom, kao i oštećenja u žbuci prihvatnici i *intonacu*, uz toniranje odgovarajućim pijeskom radi bolje likovne integracije. Oslabljani rubovi žbuke prihvatnice, *intonaca* i slikanog sloja opšiveni su vapneno-kazeinskom žbukom (u omjeru 1:4), a oštećeni dijelovi mjestimice su

24 KORi-F, Hum: Hum 19 - Hum 21, Hum 20, snimio Čalagović 1955.; Hum 24 (II-3637) snimio Serak 1955.; Hum 25 - 48, snimio Vranić 1955.; Hum 63, Hum 67, snimio Ulrih 1963.

14 Stanje u unutrašnjosti prije početka cjelovitog konzervatorsko-restauratorskog zahvata (foto: N. Nefat, 2014.)

Interior before comprehensive conservation and restoration treatment (photo: N. Nefat, 2014)

injektirani smjesom vapnenog kazeinata (u omjeru 1:3) uz dodatak 2-postotnoga natrijevog pentaklorfenolata.²⁵ Korištenje tada općeprihvaćenog kazeina kao restauratorskog materijala pokazat će se u recentnom konzervatorsko-restauratorskom zahvatu kao jedan od uzroka daljnjeg propadanja. Prema izrađenoj grafičkoj dokumentaciji injektiranje je izvršeno u zoni ispod prizora *Polaganja u grob* na sjevernom zidu, u konhi apsida i dijelovima prizora *Pohoda* na južnom zidu. Na dnevnoj razini bilježene su promjene temperature i vlage u crkvi tijekom radova. Premda je nastavak cjelovitog konzervatorsko-restauratorskog zahvata bio planiran u 1974. i 1975. godini, zbog nedostatka sredstava nije bio nastavljen. U tom stanju prekinutoga restauratorskog zahvata zidne slike su dočekale početak obnove 2015. godine (sl. 14).

U sklopu projekta analize pigmenata u istarskim crkvama oslikanima freskama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu i Instituta „Ruđer Bošković“ u Zagrebu analizirani su i uzorci pigmenata s humskih zidnih slika, važni za razumijevanje degradacije pigmenata i odabira odgovarajućih restauratorskih metoda.²⁶ RDG metodom utvrđeno je da su modru boju činili kalcit, kvarc u tragovima, mnogo gipsa i male količine ultramarina. Zelena je sastavljena od kalcita, kvarca, glaukonita i

gipsa, a crvena od kalcita, kvarca u tragovima i hematita u tragovima.

Premda se stanje zidnih slika redovito pregledavalo i u kasnijim godinama, nakon zahvata provedenih početkom 1970-ih godina na njima nisu izvršeni nikakvi konzervatorsko-restauratorski zahvati. Tijekom radova 1991. godine uočeno je da je stara, neadekvatna produžna vapneno-cementna žbuka na stropu predebelo nanescena tako da je na mjestima prekrivala slikani sloj. Zbog prodora oborinske vode stropna je žbuka ponovno bila oštećena. Premda je pripremljenim elaboratom riječkog Zavoda iz 1991. prvobitno planirana obrada unutarnjih zidova i stropa kapelice, ti su radovi izostali.

Pregled i analiza stanja 2008. godine koju su proveli Ž. Bistровić iz Konzervatorskog odjela u Puli i viši restaurator R. Oštrić za potrebe pripreme prijedloga radova pokazali su niz oštećenja izazvanih uvijek istim neriješenim građevinskim situacijama. Uslijed prokišnjavanja kroz slabo izveden spoj krova i preslice na zapadnom zidu te oslabljenih opšava bakrenim limom, kao i zbog oslabljenog veziva sljubnica u zidovima te neodržavanog i začepljenoga drenažnog kanala uz sjeverni zid crkve, na zapadnom, sjevernom zidu i u apsidi ponovno su se pojavile značajne nakupine mikroflora (alga i gljivica). Osim toga, uočili su značajno raslojavanje žbuke iznad trijumfalnog luka, u zoni iznad anđela u prizoru *Navještenja*, nastalo kao posljedica širenja pukotine u zidu trijumfalnog luka i nestručno izvedenih radova žbukanja stropa. Vapneno-kazeinska žbuka kojom su u ranijim

²⁵ Hrvatski restauratorski zavod, Arhiva, Dosje objekta: crkva sv. Jeronima – zidne slike, Hum (Buzet), evid. br. N 10617.01 (RZH šifra: 164). Ovom prilikom zahvaljujem voditeljici arhiva Vesni Bujan koja mi je omogućila uvid u građu i kolegici Marti Budicin na pomoći u potrazi za dokumentacijom.

²⁶ KOJIĆ-PRODIĆ, BISERKA; DEANOVIĆ, ANA; BRNIČEVIĆ, NEVENKA, 1976.

15 Ortofoto zidnih slika – sjeverni zid (Vektra d.o.o., Varaždin, 2016.)

Orthophoto of wall paintings – northern wall (Vektra d.o.o., Varaždin, 2016)

konzervatorsko-restauratorskim zahvatima opšiveni ostatci zidnih oslika mjestimice je u potpunosti otpala ili je vezivo u žbuci značajno oslabilo. Na slikanom sloju mjestimice su bile vidljive podbuhline kao posljedica slabljenja veziva u žbuci. Inače intenzivne boje oslika bile su slabo čitljive zbog naslaga nečistoća i prašine, kao i tragova starijih žbuka i naliča koji nisu bili u potpunosti odstranjeni.²⁷ Unatoč pripremljenom prijedlogu radova prošlo je još nekoliko godina do početka sustavno pripremljenog konzervatorsko-restauratorskog projekta obnove crkve i restauracije zidnih slika.

Pripreme za cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat na crkvi – građevinski i istražni radovi

Aktivno degradirajuće stanje u crkvi potaknulo je skupinu humskih žitelja okupljenih u udruzi „Hum – od utvrde do najmanjeg grada na svijetu“ da zatraže pomoć u planiranju i financiranju od Ministarstva kulture – Konzervatorskog odjela u Puli²⁸. Prikupivši postojeću dokumentaciju, odlučeno je da se prvo izvedu nužni građevinski radovi u svrhu poboljšanja mikroklimatskih uvjeta u crkvi. Kako je i prethodnih desetljeća glavni uzrok propadanja zidnih slika bilo nakupljanje vlage u zidovima i s tim povezani procesi, revidiran je postojeći sustav odvodnje oborinske vode. Dno postojećeg kanala uz sjevernu stranu crkve je zadržano, ali je u njega ugrađena nova perforirana PVC cijev, omotana u geofoliju. Pad kanala je duž istočne strane crkve spušten, izveden je novi betonski rigol (kanal) dimenzija 60 x 30 cm na dubini od dvadesetak centimetara ispod visine poda u crkvi, u koji je postavljena cijev s padom prema jugu te

duž južnog pročelja prema zapadu izvan perimetra crkve i groblja. Na taj je način oborinska voda prikupljena površinski i odvedena od zidova crkve. Zidovi crkve otvoreni pri iskupu kanala fugirani su NHL-om (prirodnim hidrauličnim vapnom), a temelji su premazani vodonepropusnim premazom u dva sloja radi zaštite od prodora vode. Kanal je ispunjen usitnjenim kamenom, a hodna ploča duž sjevernog pročelja ponovno je prekrivena pločama od lomljenog kamena kao u zahvatu 1974., dok je duž istočne i južne strane prekrivena šljunkom i dijelom zatravnjena. Zamijenjena je dotrajala drvena stolarija prozora na južnom pročelju kako bi se zaustavilo procjeđivanje vode po ostacima zidnih slika.

Rekonstrukcija krovne konstrukcije prema projektu i troškovniku koji je pripremio D. Ružić, dipl. ing. građ. iz Poreča, izvršena je tijekom 2015. godine.²⁹ Pregledom krova ustanovljeno je kako prilikom radova 1991. godine nije bila izvedena niti jedna od predloženih varijanti, a budući da je u međuvremenu drvena konstrukcija znatno propala odlučeno je da se cijela zamijeni novom drvenom građom (drvenim jelovim gredama, daščanom oplatom, letvicama), ugradi suvremena vodonepropusna-paropropusna folija i prekrije novim kupama kanalica postavljenima sistemom na vješanje (tzv. ventilirani krov). U skladu s prijedlogom prof. Sabljaka iz 1991., a prema projektu D. Ružića ugrađene su četiri nove zatege u krovnu konstrukciju kojima je pojačana konstruktivna veza zidova. U unutrašnjosti crkve

27 BISTROVIĆ, ŽELJKO; OŠTRIĆ, RADOVAN, 2008., 1-5.

28 ČALIĆ ŠVERKO, GORDANA, 2014., 17; arhiva predmeta Konzervatorskog odjela u Puli.

29 Radovi izvođeni 2014. godine financirani su iz proračuna Ministarstva kulture u iznosu od 70.000,00 kn, uz financiranje od strane Grada Buzeta u iznosu od 10.000,00 kn, a 2015. godine uz iznosu od 10.000,00 kn iz proračuna MK te ponovno 10.000,00 kn od strane Grada Buzeta. Građevinske radove je izvela Zadruga u građevinarstvu „Pinguentum“ iz Buzeta, a arheološki nadzor proveo je Hrvatski restauratorski zavod, Služba za arheološku baštinu – voditelj J. Višnjić.

16 Sjeverni zid crkve nakon fugiranja (foto: N. Nefat, 2019.)
Northern wall after grouting (photo: N. Nefat, 2019)

uklonjena je dotrajala stropna konstrukcija (hrastove grede velikih dimenzija i štukatur-letvice), obrađena produžnom vapnenom cementnom žbukom. Rekonstrukcija stropa zamjenom dotrajalih stropnih greda i izvedbom novog stropa sa štukatur-letvicama, završno obrađenima vapnenom žbukom ojačanom rabić pletivom, izvedena je 2016. godine kao preduvjet za početak sustavnoga konzervatorsko-restauratorskog zahvata na zidnim slikama. Ojačane su odavno poznate vertikalne pukotine na južnim uglovima građevine ugradnjom križnih ankera u tri razine, uz injektiranje pukotina vapnenom smjesom na bazi hidratiziranog vapna. Budući da je na zapadnom zidu i nakon rekonstrukcije krova primijećen prodor oborinske vode, zamijenjen je stari opšav od bakrenog lima. Tijelo preslice injektirano je vapnenim mortom, a oslabljeni pokrov preslice od kamenih škrlja, obnovljen 1972. godine, ponovo je presložen. U unutrašnjosti je nakon pažljivog sondiranja pod nadzorom restauratora uklonjena štetna produžna vapneno-cementna žbuka s južnog i sjevernog zida crkve. Time je završena glavovina građevinskih radova na crkvi koja je morala tehnološki biti izvedena prije konzervatorsko-restauratorskih radova.³⁰

Prije navedenih građevinskih radova na krovu i stropu zbog opasnosti od urušavanja bilo je nužno izvršiti hitne preventivne konzervatorsko-restauratorske radove na dijelu zidnih slika i žbuci prihvatnici na kojima je već 2008. zabilježeno značajno odvajanje izvornoga žbukanog i slikanog sloja od zidova. Hitne preventivne radove opšivanja i konsolidiranja na zidom osliku u zoni trijumfnog luka i ramenu istočnog prozora, na ulomku izvorne žbuke na zapadnom pročelju, te uklanjanje dotrajale žbuke u donjem dijelu sjevernog zida ispod ostataka zidnog oslika radi nanošenja žrtvene žbuke pripremila je i tijekom 2015. i 2016.

godine izvela licencirana restauratorica Marina Fernežir, pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Puli (o tehnici izvedbe i primijenjenim materijalima niže u ovom tekstu).

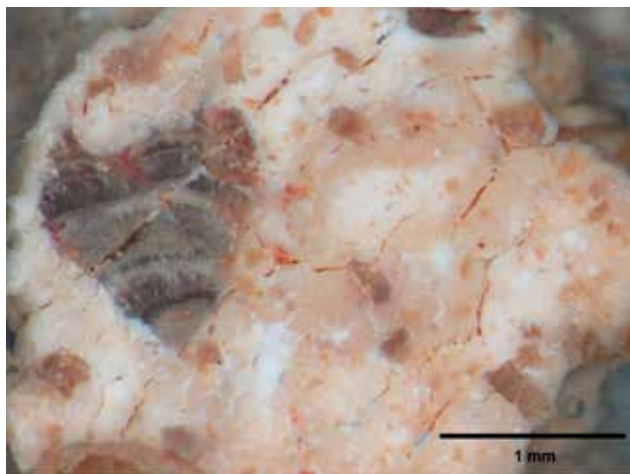
Preduvjet za početak cjelovitog konzervatorsko-restauratorskog zahvata na zidnim slikama bila je izrada restauratorskog elaborata. Prema smjernicama Konzervatorskog odjela u Puli elaborat je morao sadržavati geodetsku podlogu, povijesnoumjetničku analizu i pregled izvršenih zahvata na osliku, prikaz stratigrafije slojeva žbuka i naliča, prikaz položaja i vrsta svih oštećenja te je trebao uključivati rezultate laboratorijskih ispitivanja uzoraka žbuka, pigmenta i soli. U tu svrhu 2016. godine izrađen je elaborat „Geodetska izmjera, 3D lasersko skeniranje i fotografiranje zidova i apside crkve, s izradom 2D mjerljivih pogleda ravnih zidova i razvijenih površina apside“ tvrtke Vektra d.o.o. iz Varaždina kao grafička podloga za restauratorsku dokumentaciju (sl. 15). Tea Zubin Ferri, Josipa Bilić i Vedrana Grozdanić iz Ustanove Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris iz Pule provele su uzorkovanje i analizu žbuka i pigmenta za potrebe procjene stupnja onečišćenja i oštećenja žbuka i oslika (o metodama i rezultatima istraživanja dalje u tekstu).³¹ Na osnovi ulazne dokumentacije restauratorica Marina Fernežir pripremila je traženi restauratorski elaborat s prijedlogom konzervatorsko-restauratorskih radova.³²

Cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat na zidnom osliku započeo je 2017., a dovršen je 2020. godine, o čemu će biti riječ u nastavku teksta. Prateći faze konzervatorsko-restauratorskih radova u unutrašnjosti crkve, podžbukno su položene elektroinstalacije, a unutrašnji zidovi na kojima

30 Radove je izvela Zadruga Pinguentum iz Buzeta prema troškovniku i elaboratu D. Ružića, dipl. ing. građ. iz Poreča tijekom 2016. i 2017. godine.

31 Mjerenja su provele Josipa Bilić i Vedrana Grozdanić. Stručno mišljenje sastavila je Tea Zubin Ferri, a izvještaj je sastavila Josipa Bilić. ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, GROZDANIĆ, VEDRANA, 2016.

32 Ministarstvo kulture izdvojilo je u 2016. godini za radove i izradu dokumentacije 100.000,00 kn, Grad Buzet 10.000,00 kn, a preostalo je osigurala Udruga Hum. Slijedeće godine Ministarstvo kulture osiguralo je za program 150.000,00 kn, a Grad Buzet 10.000,00 kn.

17 Sjeverni zid, *intonaco* romaničkog sloja, uzorak 6^a 32 X 6ž (foto: J. Bilić, 2014.)

Northern wall, Romanesque layer *intonaco*, sample 6^a 32 X 6ž (photo: J. Bilić, 2014)

nije bilo tragova oslika i povijesnih žbuka (dio južnog i zapadni zid) ožbukani su vapnenom žbukom u dva sloja, toniranom prema uputama konzervatorice i restauratorice. Kao dio završnih radova s vanjskih su zidova pažljivo uklonjeni ostatci starih nestabilnih zapuna sljubnica cementnim mortom te su nakon čišćenja zidova ponovno fugirane vapnenom smjesom³³ (sl. 16). Nažalost, zamjena cementnog poda, planirana još 1991. godine, i ugradnja nove rasvjete u crkvu odgođeni su za neko drugo vrijeme.

TEHNIKA I TEHNOLOGIJA IZVEDBE ZIDNIH SLIKA

Romanička zidna slika, datirana u kraj 12. – početak 13. stoljeća, izvedena je u *secco* tehnici, za njenu izvedbu korišteni su pigmenti: oker, crveni oker (hematit), zelena zemlja (celadonit) i kalcijev karbonat. Na sjevernom zidu oslikana je linija, riječ je o *sinopiji* – pripremnom crtežu za izradu kompozicije, koji je ujedno označavao granicu *pontate*. Tragovi crnog i crvenog crteža, *sinopije* na *arricciu*, utvrđeni su i na južnom zidu. Zidni oslik izveden je na dvoslojnoj vapnenoj žbuci: *arricciu* i *intonacu*, s agregatom na bazi kalcita. *Intonaco* (debljine do 0,5 cm) je zaglađen, žbuka je prilikom aplikacije snažno pritisnuta. Analizama je utvrđena granulacija žbuke 0,1 – 1 mm. Uzorak uzet s *intonaca* sadrži usitnjeni vapnenac te ima mnogo mikrofraktura (sl. 17). Omjer veziva i punila je manje od 30%, stoga je vjerojatno upravo to bio razlog njenog pucanja još u fazi sušenja.³⁴ U uzorku su utvrđeni i tragovi ljuštura školjkaša, a vezivo je kalcijev karbonat. Žbuka upotrijebljena za zidanje, odnosno žbuka spojnica, jest oker gruba vapnena žbuka. Vidljive su primjese

³³ U razdoblju 2018. – 2020. godine za izvršene radove iz Ministarstva kulture osigurano je 300.000,00 kn, a od strane Grada Buzeta 30.000,00 kn. Time je za ovaj program od 2014. do 2020. godine izdvojeno ukupno oko 800.000,00 kn (iz proračuna Ministarstva kulture 720.000,00 kn, od strane Grada Buzeta 70.000,00 kn te dio iz vlastitih sredstava Udruga Hum).

³⁴ U uzorku je utvrđeno 30% punila.

18 *Navještenje*, arhanđeo Gabrijel prije konzervatorsko-restauratorskog zahvata (foto: M. Fernežir, 2014.)

Annunciation, Archangel Gabriel before conservation and restoration treatment (photo: M. Fernežir, 2014)

granula vapna te mljevene opeke. Kameni zidovi presvučeni su slojem *arriccio* žbuke, debljine jedan do dva centimetra, koja je mjestimično prelićena vapnenim mlijekom. *Arriccio* je očuvan u najvećoj površini na sjevernom i južnom zidu, a vidljiv je u zonama gdje nedostaje izvorni zidni oslik. Analizama je utvrđena granulacija žbuke 0,1 – 3 mm, a sadrži oko 30% punila. Sadrži usitnjenu opeku i vapnenac, karbonizirani organski materijal, a malo pijeska. Primjese su vrlo okruglaste, što je karakteristično za starije žbuke. Vezivo je kalcijev karbonat. Utvrđene su i frakture unutar vezivne matrice, što ukazuje na njihovo slabije stanje očuvanosti.

Zidna slika na sjevernom zidu s početka 16. stoljeća preklada niz romaničkih prikaza Kristovih Muka u centralnom dijelu. Izvedena je u *secco* tehnici. Pri izradi zidne slike korišteni su pigmenti: oker, crveni oker (hematit), zelena zemlja (celadonit), kao i minij, vermilion te malahit i atakamit. Pigmenti minij i vermilion utvrđeni su na osliku anđela, s desne strane kompozicije. Zidni oslik je izveden dijelom na *arriccio* žbuci zidnog oslika s kraja 12. – početka 13. stoljeća. *Intonaco* (debljine 0,5 cm) je zaglađen, žbuka je prilikom aplikacije snažno pritisnuta. Analizama je utvrđena granulacija žbuke 0,1 – 1 mm. Uzorak sa zidnog oslika iz 16. stoljeća sadrži usitnjeni vapnenac i nešto malo usitnjene opeke, no sadrži i drugu smjesu (uočavaju se ružičasti grumeni). Moguće je da je sastavljen od ostataka drugih žbuka, možda od izvorne žbuke, to jest od žbuke *arriccio* zidnog oslika

datiranog u kraj 12. – početak 13. stoljeća. Vezivo je kalcijev karbonat, a omjer veziva i punila je ispod 30%. Utvrđeni su i tragovi ljuštura školjkaša.

Na lijevoj strani sjevernog zida sačuvan je žbukani sloj s vapnenim naličjem te naslikanim posvetnim križevima. U zoni spoja dijelom prelazi preko *arriccio* žbuke romaničkog sloja, što je potvrdilo da je mlađeg postanka. Mlađi žbukani sloj debljine je od 1 do 2 centimetra, svijetle oker-smeđe boje. Vidljive su primjese, kamenčići smeđe boje, a moguće je da je bila dodana i mljevena opeka. Na žbuci je naslikan crveni posvetni križ koji u središnjem dijelu ima voštanu tamnu mrlju. S njegove desne strane je posvetni križ iscrtan jednostavnim crvenim konturama na sloju bijeloga vapnenog naliča. U sklopu radova ispod slojeva naliča otkriven je crtež broda izveden jednostavnim crnim linijama.

Manji fragmenti žbuka iz kasnijih povijesnih perioda (17. – 18. stoljeća) utvrđeni su na lijevoj strani sjevernog zida, kao i u zoni trijumfnog luka, apsida te dijela južnog zida. Otvor kustodije ispod prozora na južnom zidu ožbukana je bijelom žbukom s primjesama oker-smeđih kamenčića, a istom žbukom obrađen je otvor prozora. Romanički zidni oslik dijelom prekriva bočnu stranu prozorske niše, izvorno manjih dimenzija.

Prema navedenom, kronološki najstariji sloj jest romanički zidni oslik (kraj 12. – početak 13. stoljeća) koji čini *arriccio* sloj s naslikanom linijom na vapnenom premazu, s *intonacom*. Slijedi zidni oslik iz 1529. (1533.) na *intonacu* koji je dijelom izveden na *arriccio* žbuci romaničkoga zidnog oslika. Lijeva strana sjevernog zida s naslikanim posvetnim križevima pripada mlađem povijesnom sloju u odnosu na romaničke zidne slike, a po sastavu žbuke razlikuje se i od zidnog oslika iz 16. stoljeća, izvedenog na fino zaglađenom *intonacu*.

STANJE SAČUVANOSTI ZIDNE SLIKE I PRETPOSTAVLJENI UZROCI PROPADANJA

Opis zatečenog stanja zidnih slika te pretpostavke o uzrocima njihova propadanja izneseni su na temelju povijesne dokumentacije, laboratorijskih izvješća te pregleda zidnih oslika *in situ*.³⁵

Zidni oslici koji su nekada prekrivali sve zidove crkve sačuvani su samo djelomično. Veće plohe sjevernog, istočnog i južnog zida čini građa zida kamenom lomljenjem u nejednakim redovima. Treba pritom naglasiti da je vanjsko lice zida građeno pravilno klesanim kamenim blokovima, slaganim u pravilne, ali nejednake redove te je završno bilo prelićeno tankim slojem vapnenog naliča koji se sačuvao u manjim krpicama samo na zapadnom pročelju crkve. Zapadni zid te dio južnog zida u unutrašnjosti crkve naknadno je ožbukana neadekvatnom

produžnom žbukom, dok je ostala kamena građa u unutrašnjosti naknadno fugirana vapneno-gipsanom žbukom. Vapneno-kazeinska žbuka, kojom su prilikom restauratorskih radova 1972. – 1973. opšiveni rubovi zidnih slika, mjestimično je bila otpala ili je pak izrazito oslabila njezina vezivna snaga, osobito na sjevernom i južnom zidu crkve.

Navedeno je kako je pregledom objekta u 2008. godini duž sjevernog zida te u apsidi u razini iznad poda zapažen razvoj mikroflore (alge i gljivice). Granica podizanja zemne vlage ponegdje se na sjevernom zidu približavala donjem rubu sačuvanih površina zidnih slika. Uzrok ovim oštećenjima bio je zapušten drenažni kanal s vanjske strane zidova, koji uslijed zapunjenosti ili neodgovarajuće izvedbe nije bio u adekvatnoj funkciji. Čitava površina slikanog sloja bila je prekrivena prašinom i nečistoćama te manjim ostatcima vapnenih naliča. Fragmenti u gornjim zonama sjevernog i južnog zida bili su gotovo nečitki zbog ostataka novijih žbuka neadekvatnog sastava koje su bile neoprezno nanese-ne. Tvrdokorniji vapneni premazi utvrđeni su na osliku te *arriccio* žbuci u donjim zonama apsida. Raslojavanja žbuka su utvrđena na cijelom području zidnih slika te su bitan uzrok njihova propadanja. Značajno je bilo već opisano raslojavanje žbuke iznad trijumfnog luka, u zoni iznad anđela u prizoru *Navještenja* (sl. 18). Duž cijele površine zidnog oslika s kraja 12. – početka 13. stoljeća bila su vidljiva manja oštećenja slikanog sloja. Zidni oslik iz 16. stoljeća, u središnjem dijelu sjevernog zida slabijeg stanja očuvanosti, imao je veći broj manjih oštećenja nastalih vjerojatno uklanjanjem naknadnih slojeva vapnenih naliča. Na zidnim slikama mjestimično su bili vidljivi tragovi razlike u intenzitetu tonova i premazi voskom, utvrđeni laboratorijskim analizama.

Rezultati i interpretacija laboratorijskih analiza

Integralna laboratorijska izvješća o rezultatima analiza uzoraka žbukanih slojeva, veziva soli i pigmenta te mikrobiološku analizu u razdoblju od 2016. do 2018. godine izvela je Ustanova Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris (Tea Zubin Ferri, Josipa Bilić i Vedrana Grozdanić).³⁶ Uzorkovani su uzorci žbuka zidnih oslika čiji je sastav prethodno opisan u poglavlju tehnike i tehnologije zidnih slika. Analizom veziva u uzorcima utvrđena je prisutnost kalcijeva karbonata bez primjesa organskih supstanci. Primjesa kalcijeva sulfata dihidrata utvrđena je u uzorku uzetom na zidnom osliku s početka 16. stoljeća te u uzorcima s naknadnih opšava. Originalna receptura fine vapnene žbuke zidnog oslika s početka 16. stoljeća možda uključuje dodatak

³⁵ ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA; GROZDANIĆ VEDRANA, 2016.; ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018.; ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018.; ZUBIN FERRI, TEA, 2018.

³⁶ ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA; GROZDANIĆ, VEDRANA 2016.; ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018.; ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018.; ZUBIN FERRI, TEA, 2018.

19 Sjeverni zid, *Polaganje u grob*, stanje nakon čišćenja zidnih slika te postava žrtvene žbuke (foto: M. Fernežir, 2018.)

Northern wall, *Entombment*, state after cleaning and application of sacrificial render (photo: M. Fernežir, 2018)

gipsa, iako se to na temelju jednog uzorka ne može zaključiti (gips je mogao u uzorku biti zabilježen i od nekog prethodnog zahvata obnove – primjerice s opšava na kamenoj građi). Laboratorijskim analizama utvrđeno je kako su recentne zakrpe, koje se protežu duž neožbukanih dijelova sjevernog, južnog i istočnog zida, izvedene vapnenom žbukom (kalcijev karbonat) uz dodatak gipsa te su kao takve neadekvatne.

Vizualnim pregledom utvrđeno je kako su pojedini dijelovi zidnih oslika intenzivniji u tonu. U četiri uzorka utvrđeni su tragovi voska. Rezultati upućuju kako su u određenom vremenskom razdoblju zidne slike dijelom premazane tankim slojem voska. Premaz voskom mogao bi se povezati s razdobljem nastanka romaničkih zidnih slika ili zidne slike iz početka 16. stoljeća. Moguće je i da se radi o voštanim premazima koji su na zidne slike nanášeni u prijašnjim zaštitnim zahvatima. Vosak je prisutan najvjerojatnije kao završni premaz, a ne kao vezivno sredstvo za slikanje. Vosak se rabio kao zaštita za *in secco* izvedene zidne slike još u antičkoj Grčkoj.³⁷ Razlog prisutnosti voska može biti i to što su na osliku iz 16. stoljeća utvrđeni crveni pigmenti minij i vermilion koji su znali biti premazivani voskom s namjerom da se spriječi njihovo tamnjenje.³⁸ Riječ je o mineralnim pigmentima koji se upotrebljavaju u fresko slikarstvu iako nisu bili preporučeni zbog navedene promjene tona. Vermilion (cinober) se izrađivao iz minerala cinobarita, živinog sulfida, a uočeno je da tijekom vremena može potamniti. Uzrok nije kemijska promjena, već fizička modifikacija kristalne strukture, a promjena može biti inicirana utjecajem svjetla i vlage.³⁹ Temeljem laboratorijskih analiza zaključeno je kako uzorak preuzet s tamnog crno-smeđeg tona andela na zidnoj slici iz 16. stoljeća sadrži pigmente cinober (živin sulfid kemijske formule HgS) i minij (olovni tetraoksid kemijske formule $2\text{PbO} \cdot \text{PbO}_2$). S obzirom na mjestimičnu prisutnost

20 Apsida, detalj nakon čišćenja, prije zatvaranja vapnenom žbukom i retuša (foto: M. Fernežir, 2018.)

Apse, detail after cleaning, before application of lime plaster and retouching (photo: M. Fernežir, 2018)

pigmenta crne boje na uzorku koji sadrži olovo, kisik i sumpor, moguće je pretpostaviti da je djelomice došlo do kemijske promjene minija, odnosno do nastanka olovnog dioksida kemijske formule PbO_2 , inače tamnosmeđe ili crne boje.⁴⁰ Navedene promjene pigmenta vermilion i minija vjerojatni su uzrok tamnjenja oslika andela na zidnoj slici s početka 16. stoljeća te se mogu smatrati jednim od razloga premaza zidnog oslika voskom kao zaštitnim slojem.

U dva uzorka sa zidnog oslika iz 16. stoljeća utvrđeni su pigmenti atakamit i malahit, što je moguće izvorno bio pigment azurit. Dobro je poznato kako se azurit može transformirati u malahit kada je vlaga visoka i u alkalnim uvjetima. Također dolazi do transformacije u kloride bakra (atakamit, paratakamit, klinoatakamit). Istraživanja provedena na zidnim slikama u crkvama Italije i Austrije pokazuju da do transformacije azurita dolazi u manjim zonama, gdje su uzrok promjeni otopine koje sadrže kloride.⁴¹ U slučaju zidnih slika u Sv. Jeronimu 1972. i 1973. godine izvedeno je tretiranje 2-postotnim natrijevim pentaklorfenolatom, što je mogući uzrok promjene.⁴²

Prisutnost veće količine kalcijeva oksalata u analiziranim uzorcima ukazala je na moguće biološko onečišćenje i/ili degradaciju eventualnih prethodnih premaza/tretmana. EDS mikroanaliza pigmenta, osim sastava pigmenta, pokazala je kako određeni uzorci sadrže male količine sumpora te klora,

37 SRŠA, IVAN, 2010., 9.

38 Isto, 9.

39 MORA, PAOLO; PHILIPOT, PAUL; MORA LAURA, 1984., 66.

40 ZUBIN FERRI, TEA, 2018., 6.

41 CAVALLO, GIOVANNI, 2008., 26.

42 KOLIĆ SUZANA, 2001.

21 Nanošenje toniranoga vapnenog naliča na ožbukane lakune na sjevernom zidu (foto: M. Fernežir, 2020.)

Application of coloured lime putty on plastered lacunae on the northern wall (photo: M. Fernežir, 2020)

što je moguće povezati s njihovim konzervatorskim stanjem, odnosno s mogućom prisutnošću soli u zidnoj strukturi odakle su preuzeti. Mikrobiološkom analizom nije utvrđena prisutnost gljivica i plijesni, bar ne na dijelu na kojemu je preuzet uzorak, no ograničeno zamućenje hranjivih podloga ukazuje na minimalan rast bakterijskih kultura.⁴³ Moguće je da je prisutnost proteinskog veziva, kazeina, unesenog konzervatorsko-restauratorskim tretmanom 70-ih godina 20. stoljeća, uzrokovalo formiranje kalcijevog oksalata uslijed oksidacije organskog materijala i/ili njegove biorazgradnje zbog djelovanja mikroorganizama. Također je moguće da je došlo do reakcije kalcijevog karbonata iz podloge (žbuka i slikanog sloja) s oksalnom kiselinom koju su mikroorganizmi izlučili. Kalcijevi oksalati koji su utvrđeni u uzorcima na zidnim slikama nisu imali vidljivu formaciju te ih stoga nije bilo potrebno uklanjati, s obzirom na to da ne štete slikanom sloju, odnosno ne čine ga nečitkim. Mikroorganizmi (alge i gljivice) su utvrđeni na sjevernom zidu i apsidi iznad razine poda, gdje zidni oslik većim dijelom nedostaje, međutim na zidnim slikama nisu utvrđeni, osim što je potvrđen minimalan rast bakterijskih kultura u jednom uzorku. Moguće je da su mikroorganizmi nekoć bili prisutni i na samim zidnim slikama, no da su izumrli.⁴⁴ Vrlo je vjerojatno da su tragovi klora utvrđeni zbog prethodnih restauratorskih tretmana iz 1972. – 1973. godine, kada su injektiranje i dezinfekcija izvedeni 2-postotnim natrijevim pentaklorfenolatom.

Uzorkovanje za analizu soli izvedeno je na sedam pozicija.⁴⁵ Pet uzoraka uzeto je sa sjevernog zida, dva u apsidi, od čega su

dva uzeta sa žrtvene žbuke. Interpretacija rezultata iz laboratorijskog izvještaja navodi kako u svim ispitnim uzorcima izmjerene koncentracije iona topivih soli ukazuju na to da je razina kontaminiranosti štetnim topivim solima koje sadrže ispitane ione niska. Obavljeno je jedno mjerenje vlage gravimetrijskom metodom u ljetnom razdoblju. Uzorkovanje je obuhvaćalo pet mjernih točaka u unutrašnjim zidovima crkve, u zoni spojnice na dubini od 3 do 5 cm, oko 70 cm iznad tla, uzetih u pravilnim razmacima. Uzorci su uzeti s približno istih pozicija kao uzorci za analizu soli. Rezultati analiza su pokazali kako je izmjereni udio vlage u uzorcima žbuke relativno nizak te kako samo uzorak (H4) 2018/101-4 prelazi 1%, što ukazuje na to da navedeni uzorci žbuke sadrže vrlo nisku razinu vlage.⁴⁶

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI 2015. – 2020. GODINE

Nakon hitnih preventivnih konzervatorsko-restauratorskih zahvata izvršenih 2015. i 2016. godine, cjeloviti konzervatorsko-restauratorski postupak na zidnim slikama i povijesnim žbukama izvela je restauratorica Marina Fernežir sa suradnicima. Zbog jače raslojenih zona zidnih slika na sjevernom zidu te kod trijumfalnog luka, na lijevoj strani čeonog zida apsida gdje je oslikan anđeo *Navještenja* provedeni su hitni preventivni zahvati injektiranja. Konzervatorsko-restauratorski radovi obuhvatili su konsolidaciju nositelja slikanog sloja (*intonaco*). Konsolidacija je izvršena opšivanjem prethodno očišćenih rubova vapnenom žbukom (1 dio finog vapnenog drobljenja, 2 dijela kvarcnog pijeska, 1 dio vapna). Dijelovi zidne slike koji su ranije bili opšiveni neadekvatnom vapneno-kazeinskom

43 ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2016.

44 PAVLEKA, IVANA, 2017., 139-140.

45 ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018., 4.

46 ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, 2018., 3.

22 *Bogorodica Navještenja* na trijumfalnom luku i *Pohodjenje* na južnom zidu, zatvaranje lakuna i izvedba opšava (foto: N. Nefat, 2018.)

Madonna of the Annunciation on the triumphal arch and *Visitation* on the southern wall, closing the lacunae and consolidating plaster (photo: N. Nefat, 2018)

žbukom pažljivo su uklonjeni. Prije uklanjanja neadekvatnog opšava dijelovi uz rubove zidnih slika podlijepljeni su 2% CMC (karboksimetil celulozom). Završno injektiranje raslojenih zona izvedeno je injekcijskom smjesom PLM-a proizvođača CTS iz Vicenze. Posebno su bili osjetljivi dijelovi ispod scene *Polaganja u grob* na sjevernom zidu. Velike količine nečistoća i prljavštine te ostataka žbuke i naliča prekrivale su sloj bijelog vapnenog naliča s *arriccio* žbukom te mladim žbukanim slojevima gdje nisu sačuvane zidne slike. Čišćenje i dezinfekcija izvedeni su destiliranom vodom, uz dodatak 5% *Asepsola*⁴⁷, finim četkama te skalpelima. Završno čišćenje izvedeno je pomoću staklenih niti te *wishab* gumica. Čišćenje zidnog oslika rađeno je suhim metodama pomoću *wishab* gumica, staklenih niti te skalpelima. Nakon čišćenja na zidnim slikama istaknut je izvorni kolorit, a fragmenti zidnog oslika na južnom zidu, koji su prije čišćenja bili jedva vidljivi, postali su čitljivijima (sl. 19, 20).

Na zahtjev konzervatora, prije odluke o izboru tehnologije konsolidacije zidnih oslika, izvedene su probe konsolidacije na trijumfalnom luku konsolidantom *Nanorestore Plus*[®], proizvođača CTS iz Vicenze (A 1:4 u isopropanolu; B 1:6 u isopropanolu).

Žrtvena žbuka postavljena je kao metoda odsoljavanja na sjeverni zid te u apsidi na neoslikanim dijelovima u visini 1 – 1,5 metra od poda (5 dijelova vapnenog drobljenca : 1 dio vapna) na razdoblje od dvije do tri godine. Nanesena je u

23 *Bogorodica Navještenja* na trijumfalnom luku i *Pohodjenje* na južnom zidu, nakon radova (foto: N. Nefat, 2020.)

Madonna of the Annunciation on the triumphal arch and *Visitation* on the southern wall, after restoration (photo: N. Nefat, 2020)

debljini oko 12 mm, ali nije zaglađena zidarskom žlicom kako bi njezina tekstura ostala otvorena radi lakšeg isparavanja i prolaska soli na površinu. Postavljanju žrtvene žbuke prethodilo je obijanje recentne žbuke i vapneno-gipsane žbuke u fugama. Četkanjem te ispiranjem destiliranom vodom s *Asepsolom*[®] uklonjene su mikroflora (alge i gljivice) s kamene građe.

Uklonjeni su neadekvatni opšavi od vapneno-kazeinske žbuke izvedeni u sklopu prijašnjih restauratorskih radova 1972. i 1973. godine. Uklanjanje je izvedeno pažljivo pomoću čekića i dljeteta uz oprušivanje rubova finim kistom. Prethodno su svi rubovi podlijepljeni 2-postotnom CMC (karboksimetil celulozom), proizvođača CTS iz Vicenze. Opšivanje rubova zidnih slika izvedeno je oker kvarcnim pijeskom, u omjeru 1:3, od čega je u jednoj mjeri pijeska 0,3 udjela činio vapneni drobljenac 0-1 granulacije. Opšiveni rubovi tonirani su vapnenim naličem. Istom žbukom izvedeno je zatvaranje manjih pukotina i lakuna na zidnom osliku. Manja oštećenja na romaničkom zidnom osliku zatvarana su i pomoću vapnenog drobljenca 0-1 granulacije u omjeru 1:2. Dublja oštećenja žbukana su bijelim vapnenim drobljencem granulacije 0-4 te gašenim vapnom u omjeru 1:3 (sl. 21).

Žbukanje velikih lakuna izvedeno je vapnenom žbukom. Prethodno su zidne slike zaštićene uz rubove japan papirom, 2-postotnom metil-celulozom (CMC) te prekrivene slojem najlona. Nakon zaštite oslika uklonjena je neadekvatna vapneno-gipsana žbuka iz kamenih fuga te postavljena žrtvena žbuka. Žbukanje je provedeno u nekoliko faza, a prethodila mu je izrada više probnih uzoraka prema uputama konzervatora, kako bi

47 *ASEPSOL*[®] eko je biodegradibilni, djelotvorni kationski dezinficijens, ugodna mirisa, čiju osnovu čine kvartne amonijeve soli pete generacije s dodatkom alkohola. Djeluje baktericidno.

24 Zidna slika na sjevernom zidu nakon cjelovitoga konzervatorsko-restauratorskog zahvata (foto: M. Fernežir, 2020.)
Wall painting on the northern wall after comprehensive conservation and restoration treatment (photo: M. Fernežir, 2020)

25 Sjeverni zid, *Raspeće* nakon zahvata (foto: M. Fernežir, 2020.)
Northern wall, *Crucifixion* after restoration (photo: M. Fernežir, 2020)

se pronašao optimalni sastav i izgled žbuke. Prvo je postavljen vapneni špric, rjeđi i tanji, sastavljen od vapnenog drobljenca 0-4 mm granulacije i gašenog vapna u omjeru 1:2,5 u koji je bio umiješan i sivi riječni pijesak.⁴⁸ Tako pripremljena podloga

48 Omjer: 1 dio sivog riječnog pijeska 0-1; 9 dijelova bijelog vapnenog drobljenca 0-4 i 4 dijela vapna.

ostavljena je da se suši dva dana. Potom je postavljen tanji sloj grube vapnene žbuke 0-4 mm granulacije, sastavljene od vapnenog drobljenca i vapna u omjeru 1:3. Umiješan je i sivi riječni pijesak 0-1 granulacije. Tako pripremljena podloga sušena je šest dana.⁴⁹ Završni sloj fine vapnene žbuke sastavljen je od bijelog vapnenog drobljenca 0-2 mm granulacije⁵⁰ uz manji dodatak kvarcnog pijeska (0-1 mm granulacije) te gašenog vapna (omjer 1:2). Završna obrada žbuke izvedena je pomoću čvrste spužve, utiskivanjem i zaglađivanjem žbuke.⁵¹ Žbukanje je izvedeno u razini sloja *arriccio* žbuke romaničkog sloja te žbukanog sloja s oslikanim posvetnim križem na sjevernom zidu kako bi u prezentaciji slojevi ostali jasno stratigrafski čitljivi. To je izvedeno na takav način da su praćene nepravilnosti zida kamene građe. Nakon radova uklonjen je japan papir s rubova zidnog oslika koji su potom očišćeni *wishab* gumicama.

Probe konsolidacije izvedene su na zidnom osliku s početka 16. stoljeća na zadanim pozicijama, površine 5 x 5 cm. Probe su izvedene pri RH 65% i temperaturi od 28°C nanovapnom, komercijalnim sredstvom *Nanorestore*[®], otopljenim u isopropanolu u omjeru 1:5, nanesenim pomoću prskalice. Postupak konsolidacije izveden je u dva nanosa, u razmaku od sat vremena.

Posljednja faza radova obuhvatila je slikarsku reintegraciju, odnosno retuš i rekonstrukciju slikanog sloja. U toj fazi izvedena je konsolidacija zidnog oslika s početka 16. stoljeća nanovapnom, u skladu s prethodno provedenim probama. Retuš je najvažnija faza radova u pogledu estetske i završne

49 Nakon sušenja vapnenog šprica i grube vapnene žbuke u svakoj je fazi pomoću šire daske sastrugana površina, čime su maknuta veća zrnca koja su se izdvajala te je cijela površina ujednačena za nanos fine vapnene žbuke.

50 Veći dio granulata činile su čestice 0-1 mm.

51 Manja zrnca pijeska koja su „izašla“ pri obradi tvrdom spužvom jednostavno su odstranjena tvrdim kistom nakon što se žbuka malo prosušila.

26 Trijumfalni luk s apsidom nakon cjelovitoga konzervatorsko-restauratorskog zahvata (foto: M. Fernežir, 2020.)

Triumphal arch and apse after comprehensive conservation and restoration treatment (photo: M. Fernežir, 2020)

vizualne prezentacije zidnih slika. U ovom dijelu opisani su konzervatorsko-restauratorski postupci kojima je provedena likovna reintegracija, ali i teorijski okvir na kojem je temeljena metodologija retuširanja zidnih slika u Humu. Danska restauratorica Isabelle Brajer u svom radu *Retuširati ili ne retuširati? – Razmišljanja o estetskom dovršenju zidnih slika* ističe kako odluka u estetskom tretmanu zidnih slika može biti težak i kompleksan proces zbog višestrukih čimbenika koji utječu na izbor prezentacije. Vješto izveden retuš može maknuti pozornost s oštećenja koja bi inače smetala promatraču da shvati ili cijeni sliku. Vješti retuš može produžiti život oštećenoga umjetničkog djela. Kako navodi Brajer, uvijek su postojali stručnjaci koji su se zalagali za estetsko poboljšanje i oni koji su mu se protivili, a pitanja dovršavanja i estetske prezentacije nedvojbeno su bila među dominantnim pitanjima rasprava o tretmanima zidnih slika kroz mnoga desetljeća. Ta razmatranja definirale su različite škole s razvijenim posebnim pristupima, od čega su mnogi utemeljeni u teoretskim konceptima i etičkim principima.⁵² Trenutna rješenja variraju od širokog kruga mogućnosti minimalne ili uopće nikakve integracije do rekreacije izgubljenog sadržaja, bazirane na proučavanju originalne tehnike slikara i njegova stila te, ukoliko ona postoji, na sačuvanoj arhivskoj fotografskoj dokumentaciji.⁵³ Tehničke procedure cjelokupne faze konzerviranja-restauriranja moraju biti optimalno izvedene kako bi se osiguralo očuvanje djela za buduće generacije.

Likovnoj reintegraciji zidnog oslika u crkvi sv. Jeronima u Humu pristupilo se nakon detaljne analize, temeljem koje su

definirane konzervatorske smjernice obnove. Prije konačne odluke u nekoliko su navrata pregledani pripremljeni uzorci retuša na više pozicija, a konačna odluka donesena je u suradnji s konzervatorima Natašom Nefat i Željkom Bistovićem (sl. 24). Koncept retuša i likovna reintegracija oslika vođeni su metodologijom kakvu su definirali restauratori Paolo i Laura Mora: radom unutar koherentnog sistema, kako bi se vratila maksimalna prisutnost i jedinstvenost slike bez hipotetskih rekonstrukcija.⁵⁴ Oštećenja su zatvarana podešavanjem tonova i ublažavanjem bjelina na oštećenjima neutralnim tonom, što je pomoglo stvaranju vizualne cjelovitosti oslika. Retuš je izveden u nešto slabijem kromatskom intenzitetu od originala, čime je zidnom osliku vraćen njegov kontinuitet i dubina. Kako bi intervencija, retuš, bio distinktibilan, upotrebljavan je ton iste vrijednosti, ali nešto svjetliji i hladniji od originala. Retuš je izvođen u lazurama, što je osiguralo da on bude oslobođen „težine“ i prije svega omogućilo nenametanje njegove vlastite materijalnosti.⁵⁵ Takav pristup zahtijeva veliku senzibilnost prema umjetničkim vrijednostima. Kako navode Paolo i Laura Mora: „riječ je o ponovnoj uspostavi prostornih odnosa, uz istovremeno održavanje gotovo neprimjetne razlike od originala, što je dostatno da dopusti identifikaciju retuša kao kritičke interpretacije“.⁵⁶

Fazi retuša pristupilo se na takav način da su prethodno zatvorene lakune i natučetine premazane s dva sloja toniranoga vapnenog naliča (sl. 22, 23). Retuš, likovna reintegracija oslika

52 BRAJER, ISABELLE, 2015.

53 Isto.

54 MORA, PAOLO; PHILIPOT, PAUL; i MORA, LAURA, 1984., 306.

55 Isto, 305.

56 Isto, 307.

27 Skidanje s križa, detalj Kristove ruke nakon retuširanja (foto: M. Fernežir, 2020.)

Deposition, detail of Christ's arm after retouching (photo: M. Fernežir, 2020)

28 Trijumfalni luk, detalj ruke arhanđela Gabrijela, rekonstrukcija oslika (foto: M. Fernežir, 2020.)

Triumphal arch, detail of Archangel Gabriel's hand, reconstruction of wall painting (photo: M. Fernežir, 2020)

29 Polaganje u grob, nakon zahvata (foto: M. Fernežir, 2020.)

Entombment, after restoration (photo: M. Fernežir, 2020)

30 Sjeverni zid,
Sveti Antun Opat
nakon cjelovitoga
konzervatorsko-
restauratorskog
zahvata (foto: M.
Fernejžir, 2020.)

Northern wall, St
Anthony the Abbot
after comprehensive
conservation and
restoration treatment
(photo: M. Fernejžir,
2020)

izvedena je pomoću pigmenata marke *Kremer pigmente GmbH & Co. KG* vezanih 1-postotnom otopinom *Tylose*. Prednosti ovog veziva su u tome da je transparentno, otporno na akumulaciju prašine, starenjem ne mijenja boju i ostaje fleksibilno, otporno je na biološko i kemijsko propadanje te potpuno uklonjivo vodom. Retuš je izveden metodom mimetske i tonske reintegracije s manjim izmjenama, ovisno o karakteru oslika i vrsti oštećenja na pojedinim dijelovima oslika. Postavljan je lazurno, u dva do tri sloja, do postizanja odgovarajuće kromatike (sl. 25). Opći princip retuša zidnih slika u crkvi sv. Jeronima bio je prilagoditi intenzitet retuša oštećenosti izvornog oslika u neposrednoj blizini. Retuširana su samo oštećenja koja su prethodno zatvorena vapnenom žbukom, bez retuširanja oslika koji je izbljedio ili dijelom nedostaje na izvornom *intonacu* (sl. 26). U slučaju prikaza *Kristova Raspeća*, od kojega je sačuvan manji fragment na sjevernom zidu, treba spomenuti kako Kristova ruka nije rekonstruirana, već je blago tonirana jer nije bilo dovoljno grafičkih elemenata za rekonstrukciju crteža (sl. 27). Rekonstrukcija je izvedena kod prstiju arkandela Gabrijela gdje je bilo dovoljno podataka zbog čitljivog preklapanja obrisnih linija izvedenih crvenim tonom (sl. 28). Crveni oslik, koji je kao podložni ton prisutan duž cijeloga zidnog oslika, također je retuširan u skladu s okolnom očuvanošću oslika (sl. 29). Posvetni križ s lijeve strane zidnog oslika retuširan je na mjestima gdje je oslik nedostajao, na takav način da oblik bude čitljiv bez prekida. Crveni te crveno-narančasti tonovi dobiveni su pomoću pigmenata *terra di siena*, *cadmium rot* te *cadmium rot dunkel*. Po potrebi

dodavan je zlatni oker, tamni oker i drugi pigmenti. Zeleni tonovi dobivani su pomoću zelenoga zemljanog pigmenta *veroneser grüne erde* te i *böhmische grüne erde* uz doradu odgovarajućim pigmentima. Veća oštećenja unutar zidnog oslika s početka 16. stoljeća na sjevernom zidu tonirana su neutralnim oker-smeđim tonom (sl. 30). Veće plohe na kojima je nedostajao izvorni slikani sloj, kako je navedeno, oličene su toniranim vapnenim naličjem u dva do tri sloja. Vapneni nalič toniran je pigmentima *umbra natur*, *umbra natur grünlich*, *siena natur italienisch*, *siena natur französisch*, *titan natur*, *französische ocker* te *goldocker*. Ton lakuna izveden je na takav način da kromatski ima hladniji ton od podložnog sloja (toniranoga vapnenog premaza) zidne slike, čime se postiglo prevladavanje boja same slike. Za toniranje većih lakuna izbjegavalo se dodavati crni pigment jer njegovom upotrebom tonirani vapneni nalič gubi kromatski intenzitet dobiven pomoću ostalih pigmenata. Iz istog razloga crni pigment nije upotrebljavan ni za pripremu ostalih tonova pri retušu zidnog oslika.

ZAKLJUČAK

Kulturno dobro zajedničko je bogatstvo čovječanstva, njegove vrijednosti oplemenjuju cijelu zajednicu, a povezanost lokalnog stanovništva i ponos na njihovu baštinu i danas su vrlo živi u Humu. Humske zidne slike neizostavne su u svim pregledima romaničkog slikarstva. Restaurirane zidne slike u crkvi sv. Jeronima u Humu doprinosu očuvanju, valorizaciji te interpretaciji ovoga jedinstvenog djela zidnog

31 *Navještenje*, arkandeo Gabrijel na lijevoj strani trijumfalnog luka nakon zahvata (foto: M. Fernežir, 2020.)

Annunciation, Archangel Gabriel on the left side of the triumphal arch after treatment (photo: M. Fernežir, 2020)

slikarstva. Temeljem istraživanja definirane su smjernice za konzerviranje-restauriranje zidnih slika. Pregled i analiza zidnih slika, poduprta povijesnoumjetničkim i konzervatorskim istraživanjima, arhivskim podacima i suvremenim laboratorijskim ispitivanjima dali su uvid u povijest, stanje objekta i uzroke propadanja zidnog oslika te poslužili u formiranju metodologije konzervacije-restauracije zidnih slika u crkvi sv. Jeronima. Istraživanjima je utvrđena stratigrafija

zidnih oslika i povijesnih žbuka te je spoznato kako lijeva strana sjevernog zida s naslikanim posvetnim križevima pripada mlađem povijesnom sloju u odnosu na romaničke zidne slike. Na južnoj strani otkriveni su dotada nepoznati tragovi oslika koji, premda zbog fragmentarnosti ne omogućavaju ikonografsku rekonstrukciju prizora, doprinose cjelovitijem doživljaju zidnog oslika. Retuš, kao najznačajnija faza estetske i vizualne interpretacije, izveden je s ciljem

32 Sjeverni zid, *Skidanje s križa* – glagoljski grafit (foto: M. Fernežir, 2017.)
Northern wall, *Deposition* – Glagolitic graffito (photo: M. Fernežir, 2017)

33 Sjeverni zid, *Polaganje u grob* – grafit s prikazom ribe (foto: N. Nefat, 2018.)
Northern wall, *Entombment* – graffito representing a fish (photo: N. Nefat, 2018)

revalorizacije zidnog oslika s prikazanom ikonografijom, kao umjetničke kreacije i kao vrijednoga povijesnog dokumenta (sl. 31). Posebna pažnja posvećena je povećanju očuvanja i boljoj čitljivosti pisanih i slikovnih grafita, kao izuzetnog dokumenta za razumijevanje lokalne povijesti (sl. 32-33). Dostupnost široj javnosti u ovom segmentu očuvanja kulturne baštine vrlo je važna jer omogućava turističko i edukativno obilaženje zidnih slika u crkvi sv. Jeronima u Humu, a na taj način restauracija dobiva puni smisao.

LITERATURA

- BISTROVIĆ, ŽELJKO, *Povijest konzervatorskih zahvata na srednjovjekovnim zidnim slikama u Istri* (posljednja izmjena 13. 08. 2008.)
URL: <http://www.heartofistria.com/index.php?id=186>. (pristupljeno 1. 04. 2021.)
- BISTROVIĆ, ŽELJKO, *Zidno slikarstvo 16. stoljeća u Istri* (posljednja izmjena 13. 08. 2008.)
URL: <http://www.heartofistria.com/index.php?id=186> (pristupljeno 1. 04. 2021.)
- BISTROVIĆ, ŽELJKO, Predromaničko i romaničko slikarstvo u Istri, *Annales. Ser. hist. sociol.* 19, I, 2009., 1-10.
- BISTROVIĆ, ŽELJKO, *Zidne slike istarskog poluotoka I. Draguč, Gologorica, Grdinje, Paz, Cerovlje, Pula*, 2017.
- BRAJER, ISABELLE, To retouch or not to retouch? – Reflections on the aesthetic completion of wall paintings, *Ceroart*, 2015.
- CAVALLO, GIOVANNI, Alteration of azurite into paratacamite on wall paintings, *Estudo de caso*, 2008., 26-27.
- COZZI, ENRICA, Gli affreschi del XIII secolo recentemente scoperti nella chiesa di Sant'Andrea di Perteole, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb – Motovun, 1996., 27-42.
- COZZI, ENRICA, *Affreschi medievali in Istria*, Studi e ricerche d'Arte Veneta in Istria e Dalmazia, Nuova Serie, Trieste, 2016.

ČALIĆ ŠVERKO, GORDANA, Vlaga prijeti humskim freskama, *Glas Istre*, godina LXX, broj 215 (12. 08. 2014.), 17.

FUČIĆ, BRANKO, *Istarske freske*, Zagreb, 1963.

FUČIĆ, BRANKO, HUM – ciklus romaničko-bizantinskih zidnih slikarija, *Peristil* 6-7, 1963. – 1964., 13-22.

FUČIĆ, BRANKO, Bužeština 1580. Kulturno-povijesna slika prema Valierovoj apostolskoj vizitaciji, u: *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak I, Matica Hrvatska, Zagreb, 2006., 105-138.

FUČIĆ, BRANKO, Glagoljska baština. Natpisi, knjige, autori, Tabla 3 – spomenici 16. stoljeća, u: *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak I, Matica Hrvatska, Zagreb, 2006., 253-257.

FUČIĆ, BRANKO, Hum – ciklus romaničko-bizantskih zidnih slikarija, u: *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak II, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007., 189-206.

FUČIĆ, BRANKO, Humski triptih, u: *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak II, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007., 207-210.

FUČIĆ, BRANKO, Meštar Anton s Padove, u: *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak II, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007., 333-362.

GRKOVIĆ, SANJA, Bordure u srednjovjekovnome zidnome slikarstvu Istre, *Peristil* 38, 1995., 43-50.

KOJIĆ-PRODIĆ, BISERKA; DEANOVIĆ, ANA; BRNIČEVIĆ, NEVENKA, X-ray identification of some pigments on the Istra (Yugoslavia) frescoes, *Journal of Applied Crystallography* 9(6), 1976., 485-490.

MARAKOVIĆ, NIKOLINA, Le pitture murali di San Geronimo a Colmo. Alcune nuove proposte d'interpretazione,

Atti Centro di Ricerche Storiche – Rovigno XLIII, 2013., Rovinj, 25-58.

MORA, PAOLO; PHILIPPOT, PAUL; MORA, LAURA, *Conservation of wall paintings*, Butterworths, London, Boston, 1984.

PAVLEKA, IVANA, *Istraživački radovi na oksalatnim patinama sa gotičkih zidnih slika u crkvi sv. Jurja u Lovranu*, diplomski rad, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina, Zagreb, 2017.

PERČIĆ, IVA, *Zidno slikarstvo Istre*, Zagreb, 1963.

RUPNICH, DANIELA, *La chiesa e gli affreschi di S. Girolamo a Colmo in Istria*, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* XCIV, 1994., 113-153.

SRŠA, IVAN, Voštani i uljni zaštitni slojevi na srednjovjekovnim zidnim slikama u Hrvatskoj, *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 2010., 11-30.

ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA; GROZDANIĆ, VEDRANA, *Laboratorijski izvještaj 2016-75*, Ustanova Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris, Pula, 2016.

ZUBIN FERRI, TEA, *Laboratorijski izvještaj 2018-13*, Ustanova Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris, Pula, 2018.

ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, *Laboratorijski izvještaj 2018-78*, Ustanova Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris, Pula, 2018.

ZUBIN FERRI, TEA; BILIĆ, JOSIPA, *Laboratorijski izvještaj 2018-101*, Ustanova Centar za istraživanje materijala Istarske županije Metris, Pula, 2018.

IZVORI

BISTROVIĆ, ŽELJKO; OŠTRIĆ, RADOVAN, u: *Hum – crkva sv. Jeronima. Troškovnik konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnim slikama* (Ars Restauro d.o.o., Sinj), Rijeka, 2008.

Hum – sv. Jeronim, Zaštitni radovi 1991., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka, br. 297

Hrvatski restauratorski zavod (HRZ), Arhiva, Dosje objekta: crkva sv. Jeronima – zidne slike, Hum (Buzet), evid. br. N 10617.01 (RZH šifra: 164)

Konzervatorski odjel u Rijeci – Fototeka (KORi-F), Hum
Konzervatorski odjel u Puli – arhiva predmeta i fototeka
Ministarstvo kulture i medija – Fototeka kulturne baštine (MKM-FKB), Hum, fotografije n. 1 (6503-II-603), n. 2 (6504-II-604), n. 3 (6505-II-605)

Summary

CHURCH OF ST JEROME IN HUM – A COMPREHENSIVE OVERVIEW OF INTERVENTIONS AND CONSERVATION AND RESTORATION TREATMENTS FROM THE DISCOVERY OF WALL PAINTINGS TO FINAL PRESENTATION

The single-nave church of St Jerome at the cemetery in Hum preserves one of the most important cycles of Romanesque wall painting in Croatia. Wall paintings with scenes from the cycle of the Passion, Annunciation and Visitation, dated to the turn of 13th century, extend along the north wall and on the triumphal arch, and to a lesser extent in the apse and part of the south wall. In the central part of the north wall, older frescoes were overlaid by a painted retable depicting St Anthony the Abbot holding the dead body of Christ and surrounded by angels, indirectly dated to 1529 (1533) and attributed to Master Anthony of Padua (Antun s Padove). The frescoes, discovered by B. Fučić in 1947, underwent gradual, decades-long deterioration, caused by high level of moisture in the church accumulated in the walls due to poorly constructed, unmaintained drainage system and roof damage, as well as incorrectly applied materials in several minor renovations. The only restoration treatment of wall paintings was conducted by the Croatian Conservation Institute in 1972-1973, and their decline prompted

a comprehensive conservation and restoration campaign on the church, which took place from 2014 to 2020. The campaign included architectural restoration of the church, roof replacement and reconstruction of the ventilation duct with the purpose of eliminating causes of decay. Inadequate lime-cement plasters and old lime-casein seals were removed from the interior walls. The latest restoration, preceded by art-historical, conservation and laboratory research and preparation of graphic renderings and restoration studies, was based on the use of contemporary materials and restoration techniques, in accordance with the importance of wall paintings. Retouching, as the most important phase of aesthetic and visual interpretation, was conducted with the aim of reassessment of wall paintings and their iconography as an artistic creation and a valuable historical document. Special attention was given to increasing the preservation and better readability of written and pictorial graffiti as exceptional documents for the understanding of local history.

Lejla Koščević

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću: pristupi problemu prezentacije zidnog oslika

Lejla Koščević
HR – 10432 Bregana, Breganica 1/2

UDK: 75.052.025.3/.4(497.521 Jastrebarsko)“2012/2015“
[726:272].025.3/.4(497.521 Jastrebarsko)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 17. 3. 2021.

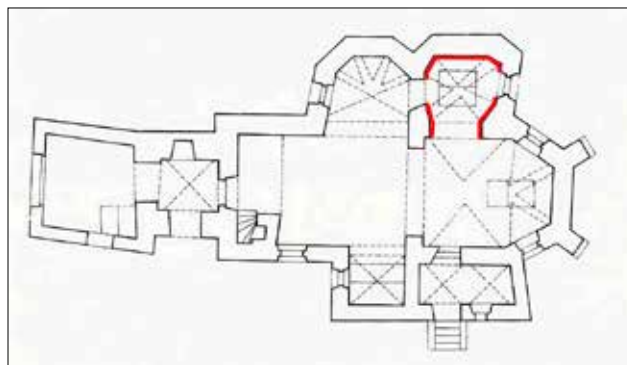
Ključne riječi: Slavetić, župna crkva sv. Antuna Pustinjaka, zidni oslik, 18. stoljeće, *Kalkmalerei*, problemi prezentacije

Keywords: Slavetić, parish church of St Anthony the Hermit, wall painting, 18th century, *Kalkmalerei*, presentation problems

U tekstu je riječ o konzervatorsko-restauratorskim radovima na zidnom osliku u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću, koji su izvedeni u razdoblju od 2012. do 2015. godine. Oslik prekriva cjelokupan prostor kapele, a tijekom čišćenja oslika od naknadnih naliča i sloja glet-mase kojima je bio u potpunosti prekriven, ustanovljena je njegova izuzetno loša očuvanost, što je dovelo u pitanje opravdanost postupka. Nakon odluke da se oslik očisti, kao završna faza radova na njemu je izveden retuš slikanog sloja koji je obuhvatio gotovo čitavu površinu oslika. Težište radova u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije bilo je usmjereno na prezentiranje prostora crkve u cjelini, što se nakon čišćenja zidnog oslika u pokrajnjoj kapeli sv. Ane, izvedenog tijekom 2016. godine, pokazalo kao ispravan pristup prezentaciji čitavog prostora crkve sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću.

CRKVA SV. ANTUNA PUSTINJAKA U SLAVETIĆU

Mjesto Slavetić nalazi se u blizini Jastrebarskog, a posjed je još od 15. stoljeća u vlasništvu grofovske obitelji Oršić koja početkom 16. stoljeća gradi dvorac, a oko 1600. godine i prvotnu zidnu kapelicu.¹ Župa je osnovana 1661. godine, a kapelica je postala župna crkva posvećena sv. Antunu Pustinjaku.² Crkva je jednobrodna s trostrano zaključenim svetištem podignutim za stepenicu te sakristijom uz desnu stranu, a na ulazu je zatvoreni trijem sa zvonikom. Tijekom

1 Crkva sv. Antuna Pustinjaka, tlocrt – crvenom je linijom označena kapela Uznesenja BDM

Church of St Anthony the Hermit, ground plan – chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary marked in red

baroknog razdoblja crkva je proširivana – svetište je dograćeno 1671. godine, a zatim su dograđene i tri bočne kapele: ona sv. Valentina uz sakristiju na južnoj strani te kapele sv. Ane i Uznesenja Blažene Djevice Marije na sjevernoj strani crkve, međusobno povezane prolazom³ (sl. 1). Godine 1735. vizitatori navode da su kapele novopodignute (*noviter aedificatae*) te ih se naziva umanjenicom – *capellulae*. Sve tri su podignute između 1732. i 1735. godine, a dvije kapele smještene na sjevernoj strani u tom su razdoblju i oslikane.⁴ Svetište je krajem 18. stoljeća također u potpunosti oslikano figurativnim zidnim oslikom, a autorstvo je Jasmina Nestić (2014.) pripisala Antunu Archeru.⁵ Nažalost, figurativni

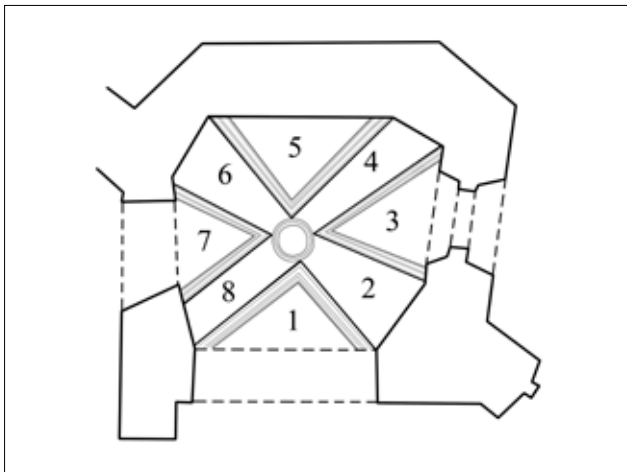
1 Usp. CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, 1985., 243.; KOŠČAK, ANĐELKO; BALOBAN, JOSIP; BALOBAN, STJEPAN, 2011., 39-40.

2 Isto.

3 Usp. CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, 1985., 127-128.

4 Usp. KOŠČAK, ANĐELKO; BALOBAN, JOSIP; BALOBAN, STJEPAN, 2011., 46.

5 NESTIĆ, JASMINA, 2014., 123-136.

2 Svod kapele, segmenti označeni brojevima
Chapel vault with numbered sections

3 Južni dio svoda kapele – stanje nakon radova izvedenih 2012. (foto: L. Košćević, 14. 9. 2012.)

Southern part of chapel vault after treatment in 2012 (photo: L. Košćević, 14 September 2012)

prikazi u kapeli koju će se u ovome članku nastaviti nazivati kapelom Uznesenja Blažene Djevice Marije jako su uništeni. Pojedini ostatci sugeriraju da se radi o scenama marijanskog ciklusa, a jedini preostali natpis u dovoljnoj mjeri čitljiv da je mogao biti rekonstruiran dio je antifone *Salve Regina* posvećene Djevici Mariji.⁶

Bočna kapela Uznesenja Blažene Djevice Marije

Kapela Uznesenja Blažene Djevice Marije smještena je uz sjeverni dio svetišta, nasuprot sakristije. Poligonalnog je tlocrta, približno oblika nepravilnog osmerokuta. Događena je najvjerojatnije 1735. godine, ukrašena jakim horizontalnim razdjelnim vijencem, profilacijama oko susvodnica te

centralnim medaljonom izvedenima u štuko-masi. Svođena je kupolastim svodom s usječenim susvodnicama. Profilacije oko četiriju susvodnica svojim vrhovima dodiruju rub centralnog medaljona, tako da su između njih formirana četiri pravokutna svodna polja približno istih dimenzija. Susvodnice i polja naizmjenice sačinjavaju osam segmenata svoda odijeljenih profilacijama, sa središnje smještenim okruglim svodnim medaljonom, također obrubljenim profilacijom (sl. 2). Svod je od zidova kapele odijeljen jakim profiliranim vijencem. Od prostora crkvenog svetišta kapela je odijeljena visokim lukom, a sa susjednom kapelom povezana je prolazom. Na istočnom zidu nalazi se kvadratni otvor prozora, dok su dva manja lučno zaključena prozora smještena na istočnom i sjevernom zidu, iznad razdjelnog vijenca.

Đurđica Cvitanović (1985.) ovakav prostorni koncept stavlja u kontekst oktogonálnih crkvi na području goričkog arhidakonata u blizini slovenske granice te ga povezuje sa skupinom oktogonálnih crkvi na području Bele krajine u Sloveniji. Kao uzor prema kojemu je kapela sagrađena Cvitanović navodi kapelu Majke Božje Škapularske u franjevačkoj crkvi u obližnjem Jastrebarskom te smatra da su obje sagradili isti zidari.⁷

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI 2012. – 2015. GODINE

Nakon završetka prethodnih konzervatorsko-restauratorskih radova u svetištu crkve 2011. godine, radovi su se nastavili u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije 2012. godine pod

6 Početkom konzervatorsko-restauratorskih radova 2012. godine kapela smještena na sjevernoj strani crkve uz njezino svetište identificirana je kao kapela Uznesenja Blažene Djevice Marije prema oltaru koji se u njoj nalazio. Iščitavanjem literature (Đurđica Cvitanović [1985.] te monografije Anđelka Koščaka i suradnika [2011.]) činilo se da je došlo do pogreške i da su se zamijenili titulari dviju kapela na sjevernoj strani crkve. Dodatnim iščitavanjem Koščakove monografije i uvidom u podatke koji su izašli na vidjelo tijekom čišćenja zidnog oslika u susjednoj kapeli 2016. godine, čini se da ipak nije došlo do zamjene kapela. Vjerojatnije je da su kapele zamjenom ili nabavom novih oltara tijekom vremena mijenjale titulare te su se možda potkrale greške prigodom proučavanja zapisa kanonskih vizitacija. Nadalje, u monografiji o slavićkoj župi Anđelko Koščak u posebnoj poglavlju posvećenom grobljima i kriptama navodi i pojedine dijelove kanonskih vizitacija u kojima se govori o zamjenama vlasnika kripti. Obitelj Oršić zamijenila je mjesto sa svećeničkom grobnicom, tako da su svećenici pokapani u kapeli Majke Božje na Nebo Uznesene, a Oršići u kapeli Majke Božje Žalosne. Nadalje, prikazujući kronologiju nastanka i formiranja crkvenog interijera i eksterijera, Koščak spominje da su kripe otvorene prilikom temeljite obnove crkve 1890. godine navodeći da su pod „žrtvenikom bl. dj. Marije“ pronađeni ljesovi trojice svećenika, dok su pod „žrtvenikom sv. Barbare“ pronađeni posmrtni ostatci trojice muškaraca i dviju žena. Kako se kripa obitelji Delišimunović prema podacima koje navodi Koščak nalazila desno kod ulaza u crkvu, moguće je da su pod sadašnjim oltarom sv. Barbare zapravo pokopani članovi obitelji Oršić i da je to bila kapela sv. Ane. U prilog tomu dodatno bi mogao govoriti ikonografski program na svodu iste kapele, gdje se u središnjem medaljonu nalazi ženski lik s knjigom koji bi mogao predstavljati prikaz sv. Ane.

7 CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, 1985., 104.

4 Sjeverni dio svoda kapele – stanje nakon radova izvedenih 2013. (foto: L. Košćević, 31. 10. 2013.)

Northern part of chapel vault after treatment in 2013 (photo: L. Košćević, 31 October 2013)

voditeljstvom Lejle Košćević.⁸ Već u počecima radova utvrđeno je postojanje zidnog oslika na čitavoj površini svoda i zidova kapele te su radovi, koji su prvotno trebali obuhvaćati samo uklanjanje naknadnih naliča i nanošenje novog, preusmjereni na čišćenje zidnog oslika. Od 2012. do 2015. godine u kapeli su se odvijali radovi na sustavnom čišćenju, retušu i prezentaciji cjelokupnoga zidnog oslika, zajedno s profilacijama oko susvodnica, središnjeg medaljona te profiliranoga razdjelnog vijenca. Radove je financiralo Ministarstvo kulture RH, pod konzervatorskim nadzorom nadležnoga Konzervatorskog odjela u Zagrebu.

Godine 2012. izvedeno je čišćenje pet od ukupno osam segmenata svoda. Uklonjene su neadekvatne žbukane nadoknade na segmentima 1 i 8 (sl. 3). Pukotine su zatvorene vapnenom žbukom, a odvojeni dijelovi žbukanog sloja konsolidirani su injektiranjem. Godine 2013. radovi su nastavljeni, očišćena su preostala tri segmenta svoda, profilacije susvodnica, okvir medaljona i razdjelni vijenac. Oslík je djelomično i dočišćen, a veće i manje pukotine zatvorene (sl. 4).

Godine 2014. izveden je retuš oslika na segmentima 2, 3, 4 i na dijelu segmenta 5, te retuš bojenog sloja na svim profilacijama susvodnica i na okviru centralnoga svodnog medaljona (sl. 5).

Godine 2015. dovršen je retuš oslika na preostalim segmentima svoda, a radovi započeti iste godine na površinama zidova kapele u potpunosti su dovršeni. Ti su radovi

⁸ Godine 2004. u čitavom prostoru crkve sv. Antuna pustinjača izvedena su konzervatorsko-restauratorska istraživanja. Radove je izveo Neven Kralj, akademski slikar-restaurator, a odnosili su se na stratigrafiju slikanih i bojanih slojeva zidova i svodova, te na moguće otkrivanje preinaka u samoj arhitekturi crkve. Godine 2011. izvedeni su konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku svetišta, čije je postojanje ustanovljeno sondiranjem 2004. godine. Radovi su obuhvatili čišćenje zidnog oslika od naknadnih naliča i sloja glet-mase, zatvaranje pukotina i konsolidaciju žbukanog sloja te retuš i reintegraciju slikanog sloja. Radove je izveo Mario Kragujević, konzervator-restaurator.

5 Dio svoda kapele nakon radova i retuša izvedenih 2014. (foto: L. Košćević, 14. 8. 2014.)

Vault section after treatment and retouching in 2014 (photo: L. Košćević, 14 August 2014)

obuhvatili čišćenje naknadnih naliča i glet-mase s površine zidova, konsolidaciju žbukanog sloja, nadoknade u žbukanom sloju, zatvaranje većih i manjih pukotina, retuš slikane draperije na sjevernom zidu te ličenje površina zidova lazurnim bojama lokalnih tonova.

Prije početka radova 2012. godine izvedene su probe omekšavanja naknadnih naliča, pri čemu je najveće probleme davao debeli sloj vrlo čvrste mase za gletanje, najvjerojatnije recentnije proizvodnje. Probe su izvedene stavljanjem na površinu svoda dviju vrsta kompresa od celulozne pulpe, mješavinom *Arbocela 1000* i *Arbocela 200*. Jedna je vrsta natopljena 15-postotnom otopinom amonijevog karbonata u destiliranoj vodi, a druga samo destiliranom vodom. Na komprese je stavljen sloj tanke PVC-folije kako tekućina ne bi prebrzo hlapila. Probe su ostavljene na površini svoda 90 minuta, zatim je na probi s amonijevim karbonatom pulpa zamijenjena vodenom kako bi se neutraliziralo djelovanje amonijevog karbonata. Nakon još sat vremena komprese su skinute sa svoda te se pristupilo probama mehaničkog čišćenja oslika skalpelom. Proba koja je bila izvedena samo pulpom natopljenom destiliranom vodom pokazala se kao bolja, a na području na koje je bila nanescena proba amonijevim karbonatom oslik se čistio gotovo jednako loše kao i prije nanošenja probe. Na temelju izvedenih proba kao najbolja metoda čišćenja pokazalo se natapanje naliča i gleta vodenom pulpom, a nakon toga precizno mehaničko stanjivanje naknadnih naliča i gleta. Na taj je način bilo moguće sačuvati nešto veće dijelove oslika.

Prilikom provođenja radova na svodu kapele 2014. godine izvedene su veće sonde na površinama nekih od zidova kapele. U tim je sondama bilo vidljivo da boja zidova nije jednolična te da se na zidu kapele vjerojatno nalazi jednostavniji oslik.

Nakon završetka radova na svodu kapele 2014. godine pristupilo se čišćenju svih zidnih ploha kapele od naknadnih naliča i sloja glet-mase. Čišćenje je bilo vrlo zahtjevno, jer je

6 Ostatci floralnog motiva na istočnom zidu kapele (foto: L. Košćević, 10. 8. 2015.)

Remains of floral motif on the eastern wall of the chapel (photo: L. Košćević, 10 August 2015)

sloj glet-mase bio izuzetno tvrd. Čišćenje je izvedeno mehanički, skalpelima, a djelomično je sloj gleta obijen dlijetima i čekićima, čemu se pristupilo nakon što je ustanovljena izuzetno loša očuvanost slikanog sloja, koja je isključivala potrebu za vrlo pažljivim odstranjivanjem sloja glet-mase.

Nakon čišćenja postala je vidljiva slikana crvena draperija na sjevernom zidu kapele s okerasto-sivim preklopima na lijevom i desnom rubu, koji se protežu dijelom i na sjeveroistočni i sjeverozapadni zid. Na istočnom, jugoistočnom i jugozapadnom zidu pokazali su se jedva vidljivi tragovi geometrijskih motiva, možda slikanih uklada, dok se na istočnom zidu uočavala mrlja koja je mogla biti dio girlande u gornjem dijelu slikane uklade. Na istočnom, jugoistočnom i jugozapadnom zidu, kao i na unutrašnjim stranama ulaznog luka bili su vidljivi pastozno nanесeni ostatci boje zelenkastih nijansi, mjestimično potpuno crnih, izrazito slabe adhezivne moći. Na zapadnom unutrašnjem zidu ulaznog luka bili su vidljivi i tragovi cvjetnih motiva izvedenih crvenom bojom, a na nasuprotnom zidu još i ostatak dosta velikoga cvjetnog motiva (sl. 6). Pojavila se i sumnja vezana za mogući kasniji nastanak tih motiva, no laboratorijskim istraživanjem zeleni pigment je utvrđen kao malahit, koji stoga treba datirati u 18. stoljeće iz kojega datira i čitav oslik u kapeli.⁹

⁹ Malahit je prirodni mineral, bazično bakreni karbonat, formule $\text{CuCO}_3(\text{OH})_2$. U europskom slikarstvu koristio se do 18. stoljeća, najčešće u temperi. Zamijenjen je imitacijama prirodnog tona. Usp. PUNDA, ŽINA; ČULIĆ, MLADEN, 2006., 93.

Uzorak pigmenta s cvjetnog motiva uzet je s namjerom da se ustanovi jesu li ti motivi kasnija intervencija ili su izvedeni istovremeno s čitavim oslikom u kapeli. Budući da je kemijski nestabilan, već krajem 18. stoljeća malahit je zamijenjen sintetskim zelenim pigmentima. Iako se ne može s potpunom sigurnošću tvrditi da su cvjetni motivi dio izvornog oslika u kapeli, činjenica da su izvedeni malahitom govori u prilog istovremenog nastanka. Razlog razmatranja o cvjetnim motivima na zidovima kapele te uzimanja uzorka odnosi se na čitav tijek radova u kapeli, pri kojima se pokušavalo i sačuvati što više oslika, ali i obratiti pažnju na vizualni dojam (v. potpoglavlje *Retuš zidnog oslika na zidovima kapele*). Iako cvjetni motivi na kraju nisu prezentirani, odluka o tome donesena je pri kraju radova, kada je postalo jasno da su previše fragmentarni te da bi predstavljali vizualnu nepoznanicu i otežavali iščitavanje cjeline. U uzorcima koji su uzeti na svodu kapele nije bilo zelenih nijansi, stoga u njima malahit nije ni mogao biti pronađen.

Na sjeverozapadnom zidu tik ispod razdjelnog vijenca nalazila se velika pukotina u građi zida, zapunjena neadekvatnom žbukom. Nakon konsolidacije tog dijela zida do kraja su uklonjeni ostatci naknadnih naliča i glet-mase. Iz velike pukotine uklonjena je neadekvatna naknadna žbuka, a pukotina je zatvorena komadićima opeke te grubljom i finom vapnenom žbukom. Na donjem dijelu zida, na kojemu izvornoga žbukanog sloja nije bilo, uklonjena je neadekvatna gruba žbuka, a na zid je nanesen prvo sloj grublje, a zatim i fine vapnene žbuke. Žbukani sloj sjevernog zida u donjoj zoni i prema zapadnoj strani bio je u većoj mjeri odvojen od nosioca pa su na takvim mjestima izbušene rupe za injektiranje. U rupe je prvo ubrizgana destilirana voda, a zatim masa za injektiranje PLM-A, proizvođača CTS iz Italije. Na istom je zidu na mnogo mjesta žbukani sloj bio načet erozijom, sa slabom kohezivnom i adhezivnom moći, te se žbuka na tim mjestima trusila. Za konsolidaciju takvih mjesta bio je izabran preparat *CaLoSill E-5*, to jest koloidna otopina čestica nanovapna u etanolu, proizvođača *Salzchemie GmbH & Co.* iz Njemačke. Postupak je izveden pomoću injekcije bez igle, kojom se natapala erodirana površina, prvo mješavinom etanola i destilirane vode u omjeru 1:1 za bolju propusnost, a zatim je pet puta ponovljen postupak natapanja preparatom *CaLoSill E-5*. Tim postupkom trebala se prije zatvaranja oštećenja konsolidirati izvorna žbuka na problematičnim mjestima. Nažalost, zbog dinamike radova oštećenja su morala biti zatvorena žbukom prije isteka dva tjedna, za vrijeme kojih bi proces karbonatizacije nanovapna bio zadovoljavajućeg trajanja. Taktilnim je ispitivanjem ipak potvrđeno da su dijelovi žbuke na kojima je izvedena konsolidacija nešto tvrdi i da se ne osipaju.

STANJE ZIDNOG OSLIKA NAKON ČIŠĆENJA NAKNADNIH SLOJEVA

Nakon čišćenja više slojeva naknadnih naliča, među kojima i sloja vrlo čvrste glet-mase, postala su vidljiva brojna oštećenja slikanog sloja na svodu i zidovima kapele. Osim u potpunosti nedostajućih dijelova zidnog oslika na mjestu velikih pukotina na južnom dijelu svoda i sjeverozapadnom zidu kapele, ustanovljeno je da je čitav zidni oslik u kapeli izuzetno oštećen te da je očuvan samo njegov mali postotak (sl. 7). Na segmentima svoda 2, 3, 4 i 5 bili su sačuvani manji dijelovi čitljivoga figurativnog oslika, s tim što su pojedini slikani detalji na tim sačuvanim dijelovima u potpunosti otpali, ali u formama koje odgovaraju pojedinim slikanim dijelovima, tako da izgledaju kao svijetle siluete ili neka vrsta slike u negativu. Na segmentu 1 djelomično je bio sačuvan natpis u traci ispod oslika, koji nažalost predstavlja samo dio kronograma s godinom nastanka zidnog oslika pa točnu godinu nastanka nije moguće pročitati. Na preostalim segmentima svoda kao i na središnjem svodnom

7 Detalj zidnog oslika na svodnom segmentu 3 nakon čišćenja. Oslik je sačuvan fragmentarno, a neki su dijelovi otpali, tako da su vidljive samo njihove siluete na sloju *intonaco*. (foto: L. Košćević, 31. 10. 2013.)

Detail of wall painting on vault section 3 after cleaning. The painting is partially preserved, some parts are missing, leaving visible only their silhouettes on a layer of *intonaco* (photo: L. Košćević, 31 October 2013)

medaljonu nisu se sačuvali čitljivi dijelovi figurativnog oslika, već samo nečitljive mrlje boje. Oslik na zidovima kapele također je sačuvan vrlo fragmentarno. Crvena draperija s preklopima bila je donekle čitljiva, s time što je lijevi preklop djelomično nedostajao jer se na tom dijelu zida nalazila velika pukotina, zapunjena naknadnim žbukama. Ostali elementi zidnog oslika na zidovima kapele zatečeni su u većim ili manjim tragovima, skoro u potpunosti nečitljivi. Vrlo je vjerojatno da je dobar dio elemenata zidnog oslika na svodu i zidovima kapele bio oštećen i otpadao i ranije, tijekom duljeg razdoblja, jer nije bio posvuda vidljiv na većim i manjim komadićima glet-mase prilikom njihovog uklanjanja s površine oslika. U donjoj zoni svih zidova kapele vidljivo je bilo i oštećenje nastalo nanošenjem sloja uljane boje do visine od oko 1,5 m.

Za tako lošu očuvanost zidnog oslika najvjerojatnije je, među ostalim razlozima, kriva i tehnologija njegova izvođenja, za koju bi se moglo zaključiti da je izvedena na suhoj žbuci bojama kojima je kao vezivo služilo vapneno mlijeko. Taj je način izvođenja zidne slike omogućavao pastozne nanose boje koja, nanosena na suhu žbuku, nije stekla kohezivna i adhezivna svojstva kakva bi imala da je bila nanosena na vlažni sloj *intonaco*. Prigodom čišćenja sloja glet-mase

dijelovi površine zidnog oslika ustvari su ostajali vezani za njega, te je čišćenje – koliko god precizno izvođeno – dovelo do oštećivanja i otpadanja slikanoga sloja.

Nakon završetka radova 2013. godine, koji su se odnosili na čišćenje i dočišćavanje zidnog oslika u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije, uzeti su uzorci pigmenata¹⁰ kako bi se prije početka retuša pouzdano znalo koji su pigmenti upotrijebljeni za izradu zidnog oslika. Ukupno je uzeto deset uzoraka za laboratorijsku obradu i to pet uzoraka sa svoda kapele i pet uzoraka otučene glet-mase, na čijoj se poledini nalazio slikani sloj. Laboratorijskom analizom identificirani su sljedeći pigmenti: minij, žuti oker, željezni oksid s manganim oksidom – najvjerojatnije umbra, i organska crna – čađa. Gotovo u svim uzorcima bio je prisutan i kalcijev karbonat, što bi moglo značiti da je kao vezivo za pigmente služilo vapneno mlijeko.

PRETPOSTAVLJENA SLIKARSKA TEHNOLOGIJA OSLIKA – KALKMALEREI

Izuzetno loše stanje ostatka zidnog oslika u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije ostavlja malo prostora za

¹⁰ Uzorci su obrađeni u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskoga restauratorskog zavoda u Zagrebu.

8 Proba izvođenja retuša na segmentu 3 kratkim potezima (foto: L. Košćević, 11. 7. 2014.)

Retouch testing on section 3 with short brushstrokes (photo: L. Košćević, 11 July 2014)

9 Rekonstruirani natpis na segmentu 3 (foto: L. Košćević, 14. 8. 2014.)

Reconstructed inscription on section 3 (photo: L. Košćević, 14 August 2014)

razmatranje izvorne tehnologije njegove izvedbe. Sudeći prema izgledu oslika nakon čišćenja evidentno je da je on uglavnom bio slikan na sloju *intonaca* koji je već bio suh. Najvjerojatnije je da je oslik izrađen tehnikom *a bianco di calce*, čija je glavna osobina priprema boje od vapnenog mlijeka i pigmenata. Takav se način slikanja u razdoblju baroka iz Italije proširio i u zemlje Srednje Europe, gdje je poznat pod nazivom *Kalkmalerei*.¹¹ Kod primjene ove tehnologije slikanja boje bi se trebale odlikovati pastoznošću i intenzitetom te svojstvom pokrivanja koja ih u potpunosti razlikuje od transparentnih tonova tehnike *buon fresco*. Premda je za tehniku *Kalkmalerei* karakteristično nanošenje boje na vrlo nemarno i grubo nanesen sloj *intonaca*, taj je sloj u kapeli Uznesenja Marijina dosta zaglađen, a nepravilnosti se nalaze uglavnom na rubnim dijelovima svodnih polja, odnosno na mjestima koja je bilo teže zagladiti.

Kako se svod kapele sastoji od osam svodnih polja koja su sva relativno male površine, na njemu nisu primjetljivi spojevi žbuke koji bi mogli odgovarati dnevnicama, jer je svako svodno polje bilo moguće pojedinačno ožbukati i zatim oslikati u kraćem vremenu. Budući da je oslik izveden uglavnom na suhoj žbuci, nije sigurno je li sistem žbukanja jednog po jednog dijela zida uopće bio primijenjen prigodom oslikavanja zidova kapele, jer je relativno jednostavan motiv draperije mogao također biti izveden u kratkom vremenu. Svi ostali elementi zidnog oslika koji su u tragovima bili vidljivi na zidovima kapele zasigurno su nastali na već osušenom sloju *intonaca*, što objašnjava njihovu gotovo nikakvu koheziju s njim, kao i činjenicu da su jednim dijelom ostali vezani za sloj glet-mase koja je uklonjena s površine zidova.

Iako je tehnika slikanja vapnom bila poznata već u vrijeme antičkog Rima i Bizanta te se koristila za postizanje zanimljivih efekata u kombinaciji s tehnikom *buon fresco*, veći interes za nju kao i sam njezin razvoj počinje krajem 16. stoljeća kada maniristički slikari nastoje postaviti nove estetske zahtjeve i

teže efektima sličnima onim koji su se mogli postići u slikarstvu uljanim bojama.¹² Upotreba pastozne mješavine vezane vapnenim mlijekom davala je kromatski intenzivnije tonove, a budući da tako gusto pripremljena boja nije prodirala duboko u žbuku, ostavljala je vidljive poteze kistom i omogućavala miješanje i pretapanje pojedinih tonova tijekom samog slikanja.¹³ Priprema žbuknog sloja, napose *intonaca*, također se mijenja, prilagođavajući se tehnologiji slikanja. Površina *intonaca* više nije savršeno zaglađivana, već je žbuka nanošena nemarnije, a površinska tekstura je grublja kako bi bolje prihvatila gusti, pastozni potez. Osim toga, gruba površina žbuke davala je mogućnost da se jedan sloj boje premaže slijedećim gušćim, bez čekanja na sušenje.

O tehnici *Kalkmalerei* nema mnogo pisanih izvora. Među najvažnijim se smatra tekst svestranog slikara, traktatista, arhitekta i isusovca Andree Pozza (Trento, 1642. – Beč, 1709.) iz drugog sveska njegove knjige *Perspectiva pictorum et architectorum* iz 1693. godine, koji je pod nazivom *Breve istruttione per dipingere a fresco* izašao 1700. godine.¹⁴ Osim što je imao velik utjecaj na arhitekta i altariste, Pozzo je traktat služio i kao priručnik za konstruiranje slikanih prikaza arhitektonskih elemenata u geometrijskoj perspektivi, što je važan dio baroknoga iluzionističkog slikarstva, dok se *Breve istruttione* odnose na sam postupak slikanja, od nanošenja *ariccia* do završnih poteza na zidnoj slici. U IX. poglavlju – *Dipingere*, Pozzo upozorava da se ne smije slikati na presvježem *intonacu*, jer će slika ostati „fiacca“, to jest slaba, blijeda, te upućuje da se pipanjem isproba je li podloga spremna za slikanje,¹⁵ što se vjerojatno odnosi na intenzitet boja koji je to jači što je *intonaco* suhlji. U X. poglavlju, naslovljenom *Impastare, e caricare* napominje kako su prvi nanosi boje na zidnoj slici slabi i blijedi te je na njih potrebno nanijeti još jedan sloj, treba „miješati ili mijesiti“ i ispunjavati, a prije završnog retuša nužno je sliku

11 MAVAR, RAMONA, 2007., 4.

12 Isto, 5.

13 GHEROLDI, VINCENZO, 1998., 120.

14 POZZO, ANDREA, 1700.

15 Usp. POZZO, ANDREA, 1700., 475

ostaviti da se dobro osuši.¹⁶ Težnja iluzionističkoga baroknog zidnog slikarstva za intenzitetom nanesenih boja prilagođavala je tehnologiju slikanja svojim potrebama.

Kao još jedan izvor saznanja o tehnici vapnenog slikarstva vrijedi spomenuti istraživanje Vincenza Gheroldija (1998.) o talijanskom slikaru Dossu Dossiju (1490.? – 1542.), koji opisuje i tehnologiju izrade zidnog oslika, a za koju možemo pretpostaviti da je bliska načinu na koji je izveden oslik u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije.¹⁷ Opis je nastao na temelju detaljnog promatranja i fotografiranja pod nekoliko vrsta osvjetljenja Dossijeve zidne slike u *Camera delle Cariatidi* u Villa Imperiale u Pesaru, iz 1530. godine. Gheroldi (1998.) navodi kako je pisanih izvora o tehnici slikanja a *bianco di calce* ili *Kalkmalerei*u vrlo malo, što je i razlog njegova empirijskog pristupa, pomoću kojeg dosta precizno opisuje pojedine faze nastanka zidne slike.¹⁸ Nadalje spominje kako dnevnicke većinom ne slijede konture pojedinih figura ili dijelova kompozicije, kako su to običavali raditi renesansni majstori, već su nanošene prateći arhitektonske elemente prostorija, od gornjih dijelova prema donjima.¹⁹ Gheroldi pojašnjava kako je promatranjem lakune na dijelu oslika rekonstruiran način slikanja, dok je ispitivanjem dubine prodora boje u žbuku ustanovljeno da je ona prisutna samo na površini. Time je potvrđeno da je boja nanošena na skoro ili sasvim suh sloj *intonaca*, i to u nekoliko slojeva, od kojih je prvi bio nešto rjeđi, a slijedili su ga pastozni nanosi guste vapnene boje. Na području lakune ti su nanosi slojevito otpadali, dok je promatranje dijelova oslika pod kosim svjetlom svjedočilo o nekoliko nanosa guste boje poteza okomitih jedni na druge.²⁰ Gheroldi zaključuje kako je Dossov tehnološki pristup bio baziran na želji da istakne potez kista i mješavine pigmenata opetovanim nanošenjem vapnenih naliča.²¹ Ovo Gheroldijevo zapažanje možda objašnjava stanje zidnog oslika u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije nakon čišćenja. Naime, vrlo je vjerojatno da se majstor koji ju je oslikao služio opisanom tehnologijom koja je pružala željene kolorističke efekte, ali je nažalost imala vrlo negativan utjecaj na kvalitetu i trajnost samog oslika.

RETUŠ ZIDNOG OSLIKA U BOČNOJ KAPELI UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE

Retuš zidnog oslika u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije obuhvatio je gotovo čitavu površinu zidnog oslika na svodu i zidovima kapele, a razlog takvom postupku već je više puta spomenuto izuzetno loše stanje oslika.

Retuš oslika na svodu kapele

Čišćenje naknadnih naliča i retuš oslika izveden je prvo na svodu kapele. Retuš je bio u nekim segmentima prilično zahtjevan, jer je trebalo povezati i tonski umiriti velike plohe na kojima je oslik bio sveden na nejasne mrlje, a istovremeno učvrstiti i akcentuirati preostale sačuvane dijelove figurativnog oslika. Retuš je rađen djelomično tehnikom *tratteggia*, a djelomično kratkim potezima nešto debljeg kista kojim se nanosio lokalni ton podloge, a za njim još nekoliko tonova potrebnih da se ploha poveže i smiri. Cilj je retuša bio dobiti povezanu, ali ipak titravu plohu koja će odgovarati necjelovitim i blijedim ostatcima figurativnog prikaza (sl. 8). Treba naglasiti da se niti na jednom dijelu oslika nije pokušalo rekonstruirati figurativni prikaz, jer za tako nešto nije bilo dovoljno podataka. Retušem su samo povezani postojeći fragmenti ili naglašene osnovne konture pojedinih detalja oslika, ili su njime povezivane neke neprepoznatljive veće mrlje pojedinih boja. Rekonstruiran je jedino natpis ispod oslika na segmentu 3, što je u cijelosti bilo moguće, s obzirom na to da se radilo o citatu iz antifone *Salve Regina* u čast Bogorodice (sl. 9).

Već je naglašeno da je retuš izveden na dva načina. Jedan je izveden na takav način da su velike površine s neprepoznatljivim oslikom retuširane kratkim potezima, u lokalnom tonu tog dijela oslika, te s laganim akcentuiranjem promjena tonova ili oblika. Potezi su nanošeni u nekoliko boja, sloj po sloj, kako bi se njihovim miješanjem dobila istovremeno titrava, ali u cjelini pomirena površina. Potezi su na mjestima na kojima je oslik jako oštećen nanošeni gusto, dok su na dijelovima sa sačuvanim izvornim tonovima nanošeni rjeđe, tako da je izvorni oslik ostao vidljiv. Kod miješanja tonova vodilo se računa da oni budu lazurni, kako bi se ostatci oslika i retuširani dijelovi stopili. Dijelovi figurativnoga zidnog oslika na kojemu su se nalazile bjeline u oblicima otpalih slikanih dijelova retuširani su lokalnim tonom, ali lazurnije i tonski svjetlije (sl. 10-13). Dijelovi oslika na kojima je figurativni prikaz bio raspoznatljiv retuširani su na drugi način, tehnikom *tratteggia* (sl. 14). Retuš je izveden pigmentima proizvođača *Kremer*, a kao vezivo upotrijebljena je 2-3-postotna otopina *Tylose MH 300*, istog proizvođača, u destiliranoj vodi.

Korišten je zlatni oker, slonokosno crna, pečena umbra, *terra ercolano* i cinober, a kao bijeli pigment odabrana je titanova bijela. Retuš bojenog sloja na profilacijama izveden je točkanjem i crtkanjem nešto debljim kistovima nego što su to oni upotrijebljeni za retuš oslika na segmentima svoda. Rezultat takvog retuša puno je bolji nego da su profilacije jednostavno obojene širokim kistom. Izbjegnuta je jednoličnost novog naliča, a lazurnim nanošenjem boje pomireni su dijelovi izvornog naliča i retuširanih dijelova.

16 Usp. Isto.

17 GHEROLDI, VINCENZO, 1998., 115-123.

18 Isto.

19 Isto.

20 Isto.

21 Isto.

10 Bjeline oslika otpalog u formama koje odgovaraju pojedinim slikanim dijelovima na segmentu 3, stanje prije retuširanja (foto: L. Koščević, 23. 7. 2014.)

White sections of missing wall painting with shapes corresponding to individual painted segments in section 3, before retouching (photo: L. Koščević, 23 July 2014)

11 Retuš bjelina oslika otpalog u formama koje odgovaraju pojedinim slikanim dijelovima na segmentu 3 (foto: L. Koščević, 27. 7. 2014.)

Retouch of white sections of missing wall painting with shapes corresponding to individual painted segments in section 3 (photo: L. Koščević, 27 July 2014)

Retuš oslika na zidovima kapele

Retušu oslika na zidovima kapele pristupilo se nešto drugačije nego onome na svodu. Od svih elemenata zidnog oslika čiji su se nejasni tragovi nalazili na nekoliko mjesta na istočnom i zapadnom dijelu zidova kapele čitljiva je bila jedino velika draperija (sl. 15). Njezina je crvena ploha zauzela čitavu površinu sjevernog zida, dok su se okerasti preklopi protezali na sjeveroistočni i sjeverozapadni zid. Nažalost, sačuvan je samo preklap na sjeveroistočnom zidu, dok je onaj na sjeverozapadnom nepotpun zbog velike pukotine koja se nalazi na tom dijelu zida. Odlučeno je stoga da se zidne plohe lazurno prijeđu lokalnim tonovima, a da se potezima tanjeg kista ili *tratteggiom* akcentuira draperija na sjevernom zidu kao i njezin okerasti preklap na sjeveroistočnom zidu²² (sl. 16). Prigodom izvođenja retuša na zidnim ploham kapele zaključeno je da su preostali ostatci elemenata zidnog oslika, to jest cvjetnih i geometrijskih motiva previše oštećeni i fragmentarni te bi njihova prezentacija u prostoru kapele samo ometala vizualni dojam. Prije donošenja takve odluke izvedena je proba retuša velikoga cvjetnog motiva na istočnom unutrašnjem zidu ulaznog luka, koji je izabran jer je bio najcjelovitiji. Pri izvođenju probe retuša jasno se pokazalo da nedostaje previše elemenata te da bi eventualna rekonstrukcija bila previše proizvoljna, a retuš samih fragmenata

22 Lijevo, sjeverozapadni dio draperije rekonstruiran je za vrijeme izvođenja radova u susjednoj kapeli sv. Ane 2017. godine.

motiva bio bi estetska i vizualna smetnja. Nakon izvedene probe retuša svi su fragmenti cvjetnih i geometrijskih motiva zaštićeni slojem 2-3-postotne otopine *Paraloida B72* u acetonu te su kasnije prelićeni lokalnim tonom zidne plohe. Zaštita *Paraloidom B72* izvedena je kako bi fragmenti ipak ostali sačuvani ukoliko dođe do uklanjanja nanesenoga lokalnog tona prilikom eventualnih budućih radova u kapeli.

Istočni zid kapele kao i istočni i zapadni zid ulaznog luka lazurno su prelićeni ružičastim tonom, koji je na njima izvorno i prevladavao. Intrados ulaznog luka lazurno je preličen tamnoružičastim, izvorno prevladavajućim tonom, dok je *tratteggiom* lagano istaknut motiv Božjeg oka. Zona sokla na svim je zidovima u visini od oko 40 cm izvorno bila intenzivno crna. Prelićena je nešto svjetlijim tonom u nekoliko slojeva.

Kao što ni problematika zatečenog stanja i vrsta oštećenja na pojedinoj zidnoj slici najčešće nije ista, tako ni pristup prezentaciji pojedinih oslika ne može biti isti. Razne vrste i stupnjevi oštećenosti, izloženost vlazi, prisutnost topivih soli u nosiocima i razni drugi faktori utječu na način prezentacije, koji može varirati od prezentiranja oslika takvoga kakav je zatečen, sve do njegovog uklanjanja (strapiranja) iz prostora u kojem se izvorno nalazi i prezentacije u nekom drugom prostoru. Drugim riječima, razlozi za izvođenje pojedinih postupaka na zidnom osliku uvjetovani su njegovim stanjem, ali i sagledavanjem cjeline u kojoj se nalazi. Postupci

12 Bjeline oslika otpalog u formama koje odgovaraju pojedinim slikanim dijelovima na segmentu 2, stanje prije retuširanja (foto: L. Košćević, 27. 7. 2014.)

White sections of missing wall painting with shapes corresponding to individual painted segments in section 2, before retouching (photo: L. Košćević, 27 July 2014)

13 Pristup retušu bjelina na segmentu 2, isti kao i na segmentu 3 (foto: L. Košćević, 30. 7. 2014.)

Retouch of white sections in section 2, corresponding to treatment in section 3 (photo: L. Košćević, 30 July 2014)

konsolidacije nosioca i slikanog sloja, desalinizacije, zatvaranja većih i manjih pukotina neupitni su kada je u pitanju održanje fizičkog integriteta zidnog oslika. Unatoč tomu što su u restauratorskoj praksi već odavno usvojena načela minimalne intervencije i njezine reverzibilnosti te poštovanja povijesne autentičnosti, iz konteksta prezentacije zidnog oslika ne bi trebalo izostaviti ni kritičko preispitivanje, što podrazumijeva njegovu estetsku komponentu, a odnosi se u najvećoj mjeri na reintegraciju slikanog sloja.²³ Kao i ostali postupci, i reintegracija ovisi o stupnju oštećenosti oslika i često je vrlo delikatan dio procesa koji se izvodi na određenom osliku. Za razliku od drugih postupaka koji su djelomično ili potpuno nevidljivi oku promatrača, način i stupanj izvedene reintegracije bit će glavni čimbenik dojma koji određeni prikaz ostavlja na promatrača. Bez obzira na to koliko je minuciozno izvedeno eventualno konsolidiranje slikanog sloja i/ili nosioca, koliko je vremena utrošeno na čišćenje i zatvaranje pukotina, ono što u konačnici određuje vizualni identitet jest više ili manje uspješno izvedena reintegracija slikanog sloja. Tom postupku treba posvetiti ne samo veliku pozornost prilikom izvođenja, nego ga treba prije svega pomno promisliti i isplanirati, jer će loše izvedena reintegracija umanjiti eventualnu izuzetnu uspješnost prethodnih postupaka, bez obzira na činjenicu da su oni jednako

važan dio sveukupnog postupka izvedenog na zidnoj slici.

Pristup reintegraciji zidnog oslika podrazumijeva shvaćanje njegove neodjeljivosti od prostora u kojem se nalazi, što na neki način određuje i stupanj reintegracije i eventualne rekonstrukcije nedostajućih dijelova. Osim prostora, važan je i vremenski okvir nastanka određenog oslika, jer nije isto radi li se o srednjovjekovnom slikarstvu s prikazima koji se nižu u odvojenim scenama jedni do drugih ili jedni iznad drugih ili je, primjerice, riječ o baroknom iluzionističkom slikarstvu. Princip minimalne intervencije, kao jedan od ključnih u suvremenom shvaćanju restauratorske struke, češće će biti lakše provediv na starijim oslicima nego na novijim. Na srednjovjekovnim zidnim oslicima, koji mogu biti jače oštećeni ili samo fragmentarno sačuvani, moguća je reintegracija osnovnih geometrijskih oblika slikanih polja ili jednostavno povezivanjem fragmenata prikaza, bez pokušaja da se rekonstruira nedostajuće dijelove, i na taj način olakša „gledanje potencijalnog jedinstva forme djela koje egzistira u fragmentima.“²⁴ U slučaju baroknih iluzionističkih oslika takav pristup često neće biti zadovoljavajući. Paolo Mora (1996.) zaključuje: *Očuvanje iluzije prijeko potrebne za jedinstvo cjeline sigurno će opravdati rekonstrukcije velikih nedostajućih dijelova. Ipak, cjelovita rekonstrukcija [...] nikad neće biti drugo do stilistička falsifikacija [...].*²⁵

23 MORA, PAOLO; MORA, LAURA; PHILIPPOT, PAUL, 2005., 139

24 MORA, PAOLO; MORA, LAURA; PHILIPPOT, PAUL, 2005., 139.

25 Isto, 139-140.

14 Dio figurativnog prikaza na segmentu 3 retuširan *tratteggiom* (foto: L. Košćević, 14. 7. 2014.)

Part of figurative image in section 3 retouched in *tratteggio* (photo: L. Košćević, 14 July 2014)

15 Sjeverni, sjeveroistočni i sjeverozapadni zid kapele tijekom radova (foto: L. Košćević, 4. 8. 2015.)

Northern, north-eastern and north-western walls of the chapel during treatment (photo: L. Košćević, 4 August 2015)

Vodeći računa o autentičnosti djela, ali i o cjelovitosti prikaza, prezentacija zidnog oslika trebala bi omogućiti njegovu što veću čitljivost kroz različite tehnike retuširanja. Pritom treba obratiti pažnju na distinktivnost intervencija te kompatibilnost materijala kojima su izvedene. Odluke o vrsti i količini intervencija često su složene, a moraju se rukovoditi kako načelima očuvanja autentičnosti, tako i načelima nedjeljivosti zidnog oslika od prostora u kojem se nalazi, ne zaboravljajući pritom na njegove korisnike. Osim toga, Cesare Brandi tumači: *Restauriranje mora dopustiti da ga se naglasi kao istinski povijesni događaj, jer to je ljudska akcija i treba postati dijelom prijenosa umjetničkog djela u budućnost.*²⁶

PROBLEM PREZENTACIJE ZIDNOG OSLIKA U BOČNOJ KAPELI UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE

Kao što je rečeno, zidni oslik u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću pronađen je u izuzetno lošem stanju. Nažalost, ni uz jednu metodu čišćenja nije bilo moguće sačuvati oslik u mjeri većoj nego što je to i ostvareno, budući da je on izvorno bio tehnološki loše izveden. Isto se odnosi i na oslik na zidovima kapele, na kojem se čišćenje izvodilo brže i manje precizno jer na njima nije pronađen konkretan figurativni oslik, osim nekih njegovih vrlo malih ostataka. U početku su radovi trebali sadržavati samo skidanje naknadnih naliča sa svodnih polja i rebara, no nakon što je ustanovljeno postojanje zidnog oslika namjera je promijenjena. Čišćenje je slučajno započelo na segmentima svoda 2, 3 i 4, a upravo je na njima preostalo najviše figurativnoga zidnog oslika. Bilo je, međutim, vrlo razočaravajuće otkriće da na preostalim segmentima svoda zidni oslik postoji samo u tragovima i mrljama.

Sasvim je opravdano postaviti pitanje zašto se uopće pristupilo sustavnom čišćenju toliko oštećenog oslika koje je

svojim tijekom doprinosilo njegovu daljnjem uništavanju. No, čišćenje naknadnih naliča sa svoda i zidova kapele bilo je neophodno izvesti kako bi se provjerilo stanje zidova i konsolidirao žbukani sloj, kako bi se uklonila neadekvatna kasnija žbuka koja je mjestimično nanescena preko izvornoga žbuknog i slikanog sloja te da bi se zatvorile velike pukotine na svodu. Od naknadnih naliča koji su se nalazili na plohama svoda i zidova kapele niti jedan, osim izvornoga sloja s oslikom, nije bio pogodan za prezentaciju. Na izvorni slikani sloj na svodu i zidovima kapele u nekom je času nanesen sloj glet-mase. Kako je sloj izuzetno tvrd, moguće je da je nanesen tek početkom ili sredinom 20. stoljeća. Svi naknadni naliči nalazili su se na sloju gleta, a ispod njega je na izvornom žbukanom sloju s oslikom možda bio nanesen sloj tankog bijeloga vapnenog naliča.

Pristup retušu na zidovima kapele na način istovjetan onome na svodu ne bi bio odgovarajući, budući da figurativnog oslika na njima skoro da i nije bilo. Zidovi su retuširani lazurama lokalnih tonova nanesenim u nekoliko slojeva, a ostatci prikaza draperije na sjevernom zidu akcentuirani su tehnikom *tratteggia*. Zbog vizualnog dojma odlučeno je da se lijevi preklap draperije rekonstruira. Dva različita pristupa retušu, jedan na površini svoda, a drugi na zidnim plohama kapele, dovela su do određenog raskoraka u vizualnom dojmu kapele u cjelini. U odnosu na zidove kapele površina na svodu djeluje dosta titravo, dok zidne plohe u odnosu na svod djeluju možda previše jednolično. Je li to najbolji mogući rezultat vrlo opsežnoga restauratorskog zahvata, sa zahtjevnim čišćenjem i dosta dugotrajnom konsolidacijom žbuknog sloja, teško je reći (sl. 17 – 19). Odabrani pristup retušu i prezentaciji prostora s tako loše očuvanim slikanim slojem dugotrajno je diskutiran i razmatran, i u danim se okolnostima nametao kao jedini ispravan.

Tijekom promišljanja načina pristupa prezentaciji zidnog oslika u kapeli te kako i u kojoj mjeri ga retuširati, iskristalizirala su se četiri moguća rješenja:

26 BRANDI, CESARE, 2005., [1963.], 76.

16 Sjeveroistočni dio zidova kapele, retuš izveden lazurama, detalji nabora i preklopa draperije izvedeni su *tratteggio* (foto: L. Košćević, 14. 12. 2015.)

North-eastern part of chapel walls, retouch in glazing, details of drapery folds treated in *tratteggio* (photo: L. Košćević, 14 December 2015)

17 Detalj retuša na segmentu 2, vidljivi su potezi *tratteggia*, u lijevom donjem kutu i desno od figurativnog prikaza vidljivi su kratki potezi izvedeni debljim kistom (foto: L. Košćević, 2. 8. 2014.)

Detail of retouch in section 2 with visible *tratteggio*, with short brushstrokes applied with thicker brush visible in the lower left corner and to the right of the figural image (photo: L. Košćević, 2 August 2014)

1. ne dirati ništa i na slojeve naknadnih naliča nanijeti novi nalič
2. prezentirati samo neki od naknadnih slojeva
3. prezentirati oslik kakav jest, bez retuša
4. prezentirati oslik na način kako je to izvedeno.

Svaki pojedini pristup iznjedrio je određenu argumentaciju za i protiv. Prva navedena mogućnost da se ne diraju naknadni naliči značila bi da neće biti moguće točno procijeniti vrste i količinu oštećenja slikanog i žbukanih slojeva pa time ni eventualna konsolidacija neće biti izvedena sukladno potrebama i oštećenjima. Nanošenjem novog naliča na neočišćene plohe svodnih polja, neočišćena svodna rebra i zidove kapele, u svakom bi se slučaju sačuvalo onoliko oslika koliko ga je bilo preostalo prije nanošenja glet-mase, ali ne bi značajno doprinijelo uklapanju kapele u preostali prostor crkve. Ujedno je otvoreno pitanje kakav bi taj nalič kromatski trebao biti.

Druga se mogućnost bavi prezentacijom nekih od naknadnih slojeva naliča. Kako je već rečeno, svi naknadni slojevi nalazili su se na sloju glet-mase, to jest, bili su recentniji. Jedan od tih slojeva na svodu bio je intenzivno plav, vjerojatno oponašajući nebeski krajolik, a na zidovima se nalazilo nekoliko bijelih i sivih naliča, od kojih niti jedan nije djelovao zanimljivo za prezentaciju. Iako je sadašnji nalič na svodu u lađi crkve također plave boje, a zidovi objeljeni, to je vrlo recentna kombinacija naliča koja će vjerojatno, kako radovi u crkvi budu napredovali, biti uklonjena. U tom slučaju, plavobijela ili plavosiva kombinacija naliča nikako ne bi korespondirala s preostalim prostorom crkve, pogotovo sa svetištem, na čijem su svodu i zidovima izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi konsolidacije i integracije zidnog oslika.

Treća mogućnost – prezentiranje toliko uništenog oslika bez ikakvih intervencija – većini bi promatrača djelovala

zbunjujuće ili, jednostavno rečeno, ružno. Preostali sivo-oke-rasti prevladavajući tonovi protkani smečkastim mrljama s nekoliko djelomično vidljivih figurativnih dijelova te velika crvena draperija prošarana brojnim velikim oštećenjima, od kojih neka predstavljaju i potpuni gubitak ili promjenu slikanog sloja, ne bi izgledali dobro niti stručnjaku, a još manje onima koji prostor crkve koriste u svojem svakodnevnom životu. Kod prezentacije necjelovitih zidnih oslika gotovo uvijek postoje bolje očuvani i čitljivi fragmenti koji se prezentiraju u stanju zatečenom nakon čišćenja, s eventualnim minimalnim intervencijama, a okolna se područja usklađuju na primjeren način. U bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije čak i bolje očuvani fragmenti bili su jedva čitljivi, a ostatak slikanog sloja minimalno sačuvan, čime je samo pojačan dojam vizualne kaotičnosti.

Četvrta mogućnost je i ostvarena. Opseg i količina retuša izvedenog u kapeli mogu se činiti neopravdanim, jer skoro da nema dijela oslika na kojem on nije izveden. Nakon razmatranja metoda retuširanja i tijekom pripremnih radova na svodu odlučeno je da pristup bude stupnjeviti, to jest da početno povezivanje oblika i tonova te fragmenata figurativnih dijelova bude smjernica za daljnji rad, kao i da promatranje i prosuđivanje pojedinih etapa prilikom izvođenja retuša odredi eventualni nastavak odnosno prestanak intervencija. Tijekom izvedbe tog postupka pokazalo se da treba nastaviti s intervencijom, dok se ne smiri mrljavost podloge i dokle god povezivanje dijelova na ostatcima figurativnog oslika ponegdje pojašnjava sadržaj prikaza, što je omogućavalo nastavak intervencije baziran na tim novim spoznajama. Retuš koji je izveden na zidovima kapele, a koji je lazuram pokrio gotovo čitav izvorni slikani sloj nametnuo se kao jedino moguće rješenje i rezultat je dogovora s nadležnim Konzervatorskim odjelom.

Cilj radova izvedenih u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene

18 Pogled na svod kapele nakon radova (foto: L. Košćević, 29. 8. 2015.)
View of the north-eastern part of chapel walls (photo: L. Košćević, 31 August 2015)

Djevice Marije bio je uklapanje njezinog prostora sa zidnim oslikom u preostali prostor crkve. Svetište crkve također je oslikano figurativnim oslikom koji se proteže čitavom površinom njegovih zidova, a bilo je vidljivo da se i u bočnoj kapeli sv. Ane nalazi figurativni zidni oslik, uočljiv u sondama izvedenim 2004. godine. Taj je oslik 2016. godine očišćen od naknadnih naliča i sloja iste tvrde glet-mase kao i u kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije. Nasreću, taj oslik koji pokriva čitavu površinu svoda i ziđa kapele dobro je očuvan, tehnološki je znatno bolje izveden, a kromogram na unutrašnjoj strani trijumfalnog luka stavlja ga u 1734. godinu. Za sada se pretpostavlja da je nastao nešto prije oslika u susjednoj bočnoj kapeli te je očito djelo druge slikarske ruke (sl. 20).

Unatoč stupnju oštećenosti, mjestimično i do uništenja koje ga je tijekom vremena zadesilo, te činjenici da je skoro čitav prekriven retušem, oslik u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije korespondira s preostalim prostorom crkve. Nastavkom radova u crkvi trebalo bi prostoru crkvene lađe pokušati vratiti nalič koji odgovara izvornome, barem u zoni svoda.²⁷

Crkva sv. Antuna Pustinjaka u Slavetiću sa svojim bočnim kapelama izuzetno je zanimljiv barokni sakralni interijer. Radovima koji se u njoj odvijaju od 2011. godine sustavno se otkrivaju zidni oslici pojedinih dijelova njezine unutrašnjosti. Uz kasnobarokni oslik u svetištu s kraja 18. stoljeća te vrlo kvalitetan i zanimljiv oslik u bočnoj kapeli sv. Ane iz 1734. godine, u prostoru bočne kapele Uznesenja Marijina otkriven je i prezentiran vrlo oštećen zidni oslik, koji datira najvjerojatnije iz 1730-ih ili 1740-ih godina. Bez obzira na velik stupanj oštećenosti i činjenicu da je čišćenje neizbježno prouzročilo nova oštećenja, oslik je očišćen i na njemu je izveden retuš.

27 Sonda izvedena prilikom radova 2016. godine kao najstariji pokazuje okerasti sloj naliča, koji također kromatski odgovara preostalom prostoru crkve. Nažalost, samo mali dio izvornoga žbuknog i bojenog sloja svoda lađe moći će biti sačuvan, jer je izvorna svodna konstrukcija porušena, a na njezinom mjestu nalazi se novi, recentni svod.

19 Pogled na prostor kapele nakon radova (foto: L. Košćević, 14. 12. 2015.)
View of the chapel after treatment (photo: L. Košćević, 14 December 2015)

Kako je retušem obuhvaćena gotovo čitava površina oslika, tijekom izvođenja radova neprestano je iznova i iznova propitivano je li pristup njihovom izvođenju ispravan sa stanovišta struke i imaju li zahvati alternativu, treba li ih uopće izvoditi ili ne. U promišljanje navedene problematike bilo je uključeno i razmatranje viđenja korisnika i/ili posjetitelja prostora koji ga doživljavaju drugačije od osoba iz struke čiji je posao zaštita i očuvanje kulturne baštine. Pri donošenju odluka o pristupu i načinu prezentacije nekog prostora to nije najznačajniji, ali svakako jest jedan od više čimbenika koji na kraju sačinjavaju njegov identitet i vizualni dojam. U ovom konkretnom slučaju, unatoč krajnje lošoj očuvanosti, oni se ne narušavaju, već se nadopunjuju. Radovi izvedeni u bočnoj kapeli Uznesenja Blažene Djevice Marije u Slavetiću, koju je vrijeme lišilo izvorne vrijednosti samosvojnoga sakralnog prostora, primjer su konzervatorsko-restauratorskog tretmana kroz koji joj je ona djelomice vraćena postizanjem harmoničnosti u sklopu jedinstvenog prostora crkve.

LITERATURA

- BRANDI, CESARE, Teorija restauriranja I, *Teorijski okviri konzervatorsko-restauratorske prakse*, (ur.) Denis Vokić, Zagreb, 2005.
- CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, knjiga I., Gorički i gorsko-dubički arhiđakoniat, Zagreb, 1985.
- EWAGLOS, *European Illustrated Glossary of Conservation Terms for Wall Paintings and Architectural Surfaces*, Michael Imhof Verlag GmbH, Petersberg, 2015.

20 Pogled na dio svetišta i dijelove dviju bočnih kapela, vidljiv je kvalitetan zidni oslik u susjednoj kapeli sv. Ane (foto: L. Košćević, 27. 1. 2017.)

View of parts of the presbytery and two side chapels, with wall paintings in the chapel of St Anne (photo: L. Košćević, 27 January 2017)

GHÉROLDI, VINCENZO, *Painting a Calce and Sprezzatura in the 1530s: A Technical Context for Dosso, Dosso's Fate: Painting and Court Culture in Renaissance Italy*, (ur.) Luisa Ciamitti, Steven F. Ostrow, Salvatore Settis, The Getty Research Institute Publications and Exhibitions Program, Los Angeles, 1998., 115–123, URL: <https://books.google.hr/books?id=vquUIckH9pUC&pg=PA115&lpg=PA115&dq=a+bianco+di+calce+painting&source=bl&ots=kAO35uXvIO&sig=MiyEmwSJVweR7UZv4Cosexom2jY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiPmIaNtN3QAhWJQpoKHWDBv0Q6AEIKDAD#v=onepage&q=a%20bianco%20di%20calce%20painting&f=false> (15. 12. 2019.)

KOŠČAK, ANĐELKO; BALOBAN, JOSIP; BALOBAN, STJEPAN, *Župa sv. Antuna pustinjaka u Slavetiću : prigodom proslave 350. obljetnice župe*, Zagreb, 2011.

MAVAR, RAMONA, *Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama Ivana Krstitelja Rangera u crkvi sv. Jeronima u Štrigovi, Kalkmalerei – problem tehnike i tehnologije*. Stručni rad. Zagreb, 2007.

MORA, PAOLO; MORA, LAURA; PHILIPPOT, PAUL, *Problemi prezentiranja, Teorijski okviri konzervatorsko-restauratorske prakse*, (ur.) Denis Vokić, Art studio Azinović,

Zagreb, 2005.

NESTIĆ, JASMINA, *Zidni oslik svetišta župne crkve sv. Antuna pustinjaka u Slavetiću: prilog poznavanju opusa slikara Antuna Archera*, *Portal* 5, 2014., 123–136.

POZZO, ANDREA, *Perspectiva pictorum et architectorum, Romae: Typis Joannis Jacobi Komarek*, 1693., URL: https://archive.org/details/gri_33125008639367/page/n475 (15. 12. 2019.)

PUNDA, ŽINA; ČULIĆ, MLADEN, *Slikarska tehnologija i slikarske tehnike*. Skripta. Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu, Split, 2006.

Summary

CONSERVATION AND RESTORATION OF WALL PAINTINGS IN THE SIDE CHAPEL OF THE ASSUMPTION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN THE CHURCH OF ST ANTHONY THE HERMIT IN SLAVETIĆ: APPROACHES TO PROBLEMS OF PRESENTATION OF WALL PAINTINGS

The parish church of St Anthony the Hermit is situated in Slavetić near Jastrebarsko. The construction of the initial chapel around 1600 was endorsed by counts Oršić, while the present layout of the church is the result of gradual 18th- and 19th-century architectural additions. It is a single-nave church with three-sided presbytery and a sacristy on the right, while the entrance features a closed porch with a bell tower. The church space includes three side chapels: chapel of St Valentine adjacent to the sacristy on the south side, and chapels of St Anne and the Assumption of the Blessed Virgin Mary on the north side, interconnected by a passage. Between 2012 and 2015, the wall paintings in the side chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary underwent conservation and restoration treatment which included cleaning, refining, plaster consolidation and retouching of painted layers. All wall surfaces of the chapel are covered by wall painting. The removal of later-date overpaint and heavily applied wall putty revealed that the paintings are extremely poorly preserved, which opened the issue of soundness of conservation treatment. Part of the text is also dedicated to the technique of lime-based painting, the so-called Kalkmalerei, the presumed technique of execution of paintings in the side chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and probably one of the causes of the extremely poor condition of wall paintings.

Removal of later-date overpaint and wall putty was followed by the final stage of restoration treatment which included retouching. Due to the poor conditions and scarcity of original painted layers, the decision on retouching and presentation was made only after detailed consideration, with four possible approaches. The first included the possibility

of leaving the subsequent overpaint intact, and applying new layers of paint over existing ones, which would preserve the already damaged image in its present condition, without additional damage. However, without the removal of subsequent layers, it would not be possible to assess the damage of underlying plaster, nor to perform its consolidation. Furthermore, the decision on the appearance of new painted layers would not be grounded on precise data. The second approach was based on presentation of one of the subsequent layers of wall paintings. In the vault area, these layers differed from those on the walls, but were mostly monochrome, which would complicate the decision on the choice of a particular layer. The third option was to present the wall paintings in the condition in which they were found after cleaning, which would be inadequate primarily from the aesthetic point of view. The fourth possibility, which was finally realized, was to retouch the entire painted surface on both the vault and walls of the chapel. This approach was supported by the necessity of obtaining visual compatibility with the existing wall paintings in the church presbytery, as well as with the still uncleaned wall paintings in the side chapel of St Anne, situated next to the Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. The extensive retouching treatment on the vault and walls of the chapel was executed in stages, with each individual phase of retouching assessed and taken as a guideline for the next phase. The focus of the approach selected for the side chapel considered the issue of presentation of the entire church space, proven to be correct after the cleaning of wall paintings in the side chapel of St Anne later in 2016.

Sanja Buble

Hrvatski dom u Splitu, izazov obnove

Sanja Buble
HR – 21000 Split, Bijankinijeva 13

UDK: 725.83.025.3/4(497.583Split)
725.83.035.93(497.583Split)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 24. 4. 2020.

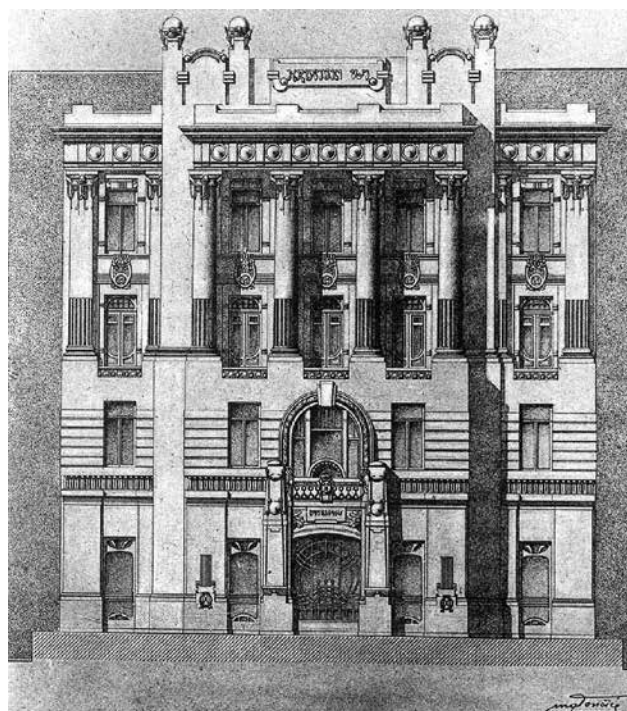
Ključne riječi: Kamilo Tončić, secesija, arhitektonska dekoracija, obnova prema fotografijama, rekonstrukcija

Keywords: Kamilo Tončić, Art Nouveau, architectural decoration, restoration based on photographs, reconstruction

Reprezentativna secesijska zgrada Hrvatskog doma izgrađena je 1908. godine prema projektu Kamila Tončića. Projektirana u duhu Wagnerove škole, unijela je nova strujanja u arhitekturu Splita. Tijekom Drugoga svjetskog rata i ranog poraća otučen je secesijski ukras pročelja i svečane dvorane. Konzervatorski pristup obnovi usmjerila je valorizacija zgrade kao vrhunskog spomenika secesije u kojem je dekoracija sastavni dio arhitektonske kompozicije s kojom tvori jedinstvenu cjelinu. Stoga je, bez obzira na nepostojanje materijalnih ostataka, obnova dekoracije bila imperativ. U tekstu se obrazlaže tijek obnove izvornog izgleda zgrade prema sačuvanim povijesnim fotografijama – kao prilog konzervatorskoj praksi te podloga za teoretsko promišljanje i raspravu o višeznačnosti pojma (metode) rekonstrukcije u obnovi graditeljske baštine.

UVOD

Secesijska zgrada Hrvatskog doma u Splitu izgrađena je 1908. godine kao sjedište splitskih narodnjačkih kulturno-umjetničkih i sportskih društava: Narodne čitaonice, Slavjanskog napretka, Narodne glazbe, Dobrovoljnih vatrogasaca, Muzikalnog društva „Zvonimir“ i Hrvatskog sokola. Gradnja Hrvatskog doma u tada malom Splitu bila je pravi organizacijski i financijski pothvat: od 1896. godine odbor za gradnju organizirao je prikupljanje novca putem donacija sa zabava, plesova, prihoda od tombole, putem dionica ili uplatom na uspomenu pokojnicima.¹ U prikupljanju

1 Kamilo Tončić, pročelje zgrade Hrvatskog doma (fototeka MGS 16308)

Kamilo Tončić, façade of the Croatian House (MGS photo library 16308)

sredstava za gradnju sudjelovali su i splitski umjetnici donacijama od prodaje svojih djela.² Mjernici Linardović i Matulović 1903. godine darovali su nacрте za gradnju, a za izradu projekta bio je zainteresiran i Ivan Meštrović, no projekt po kojem će se Hrvatski dom izgraditi djelo je

1 Grad Split imao je 1900. godine 21.925 stanovnika. O načinu prikupljanja novca saznajemo iz tadašnjih dnevnih glasila. Vidi: <http://www.dzs.hr/PXWeb/sq/7fe725f2-80c9-4d7c-8c04-13e14b8e6488> (6. 3. 2020.); KEZIĆ, MARIO, 1991., 109-110; PIPLOVIĆ, STANKO, 1991., 29-31; ŠVERKO, IVANA, 2003., 94.

2 Muzej grada Splita otkupio je 2019. godine sliku *Mljekarice* Virgila Menaghela Dinčića. Prema autorovoj bilješci na slici, prihod od prodaje autor je namijenio gradnji Hrvatskog doma (Gordana Benić, ravnateljica MGS-a, e-pošte poruka, 9. ožujka 2020.).

2 Pročelje Hrvatskog doma prije 1914. godine, razglednica (fototeka MGS 24557)

Façade of the Croatian House before 1914, postcard (MGS photo library 24557)

Kamila Tončića.³ Tončićev je projekt bio izložen u trgovini Ševeljević na splitskom Narodnom trgu u svibnju 1906. godine. Avangardan projekt snažnoga secesijskog izričaja, nastao u duhu Wagnerove škole, izazvao je kontroverzne reakcije – od oduševljenja do pokude. O bogatstvu i preciznosti Tončićevog nacrtu danas svjedoči tek jedna onodobna razglednica, reprodukcija crteža glavnog pročelja⁴ (sl. 1).

Tončićev projekt i izvorni izgled zgrade

Zgrada je položena na južnoj strani kratke ulice koja od Marmontove vodi prema zapadu (današnja Tončićeva ulica). Pravokutna parcela svojom je kraćom stranicom položena na južni rub ulice, a u dubini prema jugu omeđena je sjevernim

krilom Prokurativa u kojem je sačuvan dio Bajamontijevog kazališta.

Prostorna je organizacija Hrvatskog doma jednostavna, a tvore je dva volumena položena u obliku slova T: na užoj uličnoj strani od ruba do ruba parcele smještena je trokatnica s potkrovljem, a u dubini parcele na nju je okomito položena uža katnica. Tako su unutar parcele formirana dva dvorišta. Istočno je dvorište šire od zapadnog – na spoju uličnog i dvorišnog krila nalazi se prostor za smještaj stubišta. U prizemlju uličnog krila zgrade reprezentativan je ulazni prostor, a na katovima i u potkrovlju bile su radne prostorije narodnjačkih društava. Dvorišno su krilo zauzimale dvije dvorane: u prizemlju dvorana Dobrovoljnih vatrogasaca s pratećim prostorijama, a na katu svečana dvorana namijenjena zajedničkim druženjima, gradskim događanjima, skupovima, koncertima te vježbanju gimnastičara – *Sokolaša*. Svečana dvorana s pozornicom na južnoj strani i uskim balkonom nad ulazom na sjevernoj svojom visinom zaprema dvije etaže.

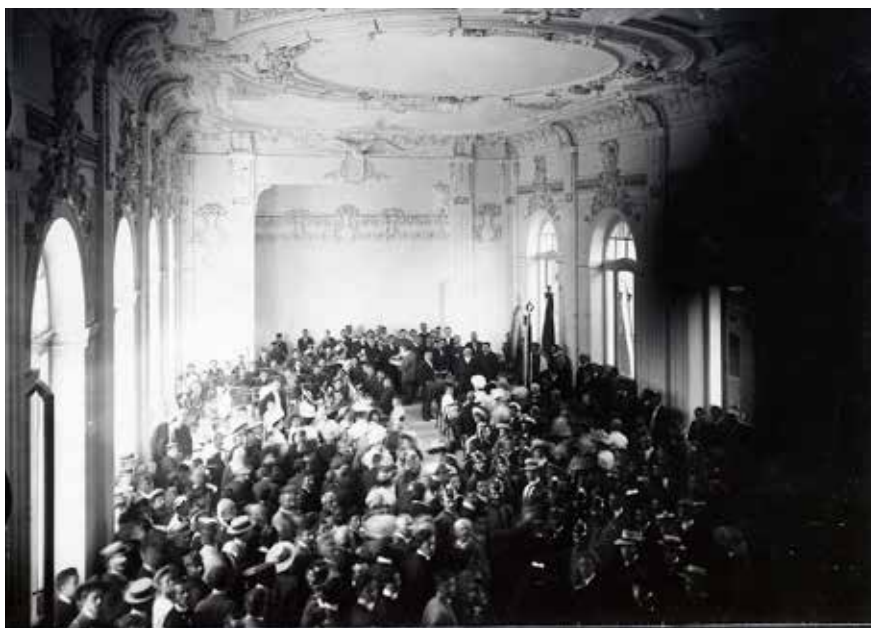
Elegantno glavno pročelje Hrvatskog doma nije plošno kao na ostalim Tončićevim zgradama. Središnji dio osno simetrične kompozicije istaknute vertikalnosti naglašavaju visoki stupovi koji se protežu kroz dvije etaže te nose bogato ornamentirani vijenac. Pročelje završava visokom atikom kojom je vješto skrivena ploha kosog krova, a nosi istaknuti natpis *Hrvatski dom*. U središnjoj vertikalnoj osi pročelja položena su široka ulazna vrata obostrano flankirana istaknutim pilastrima jednostavne geometrizirane forme koji završavaju fjalama. Ulaz je nadvišen plitkim lukom s natpisnom pločom nad kojim je širok polukružni prozor u punoj visini prvog kata. Monumentalno pročelje čvrste forme oblikovano je na tragu klasične tradicije splitske sredine. Na reprodukciji crteža pročelja, u oblikovanju ukrasa, jasno se prepoznaje Tončićev rukopis: većinu ih je zamislio apstraktnim i linearnim, dok se florealni motivi javljaju tek na manjim površinama.

Tijekom gradnje projektirani ukrasi na glavnom pročelju djelomično su promijenjeni, možda pod utjecajem suvremenika, ali svakako uz suglasnost autora koji je vodio gradnju.⁵ Umjesto apstraktnih ukrasa na parapetima drugog kata izvedeni su ovali sa ženskim glavicama u visokom reljefu uokvireni biljnim motivima. Pod završnim vijencem pročelja umjesto zamišljenog friza u kojem se ritmički izmjenjuju konzole bez ukrasa i diskovi uokvireni jednostavnom kružnicom izvedene su konzole ukrašene cvjetnim motivom i reljefni florealni vijenci ukrašeni vrpcama. Umjesto projektiranih fjala na pilastre koji flankiraju centralni ulaz postavljeni su kipovi – ženske figure (Muze?) zaogrnut draperijama čiji se rubovi „prelijevaju“ preko vrhova pilastara.

⁵ Uz projektiranje Tončić se bavio i tehničkim vodstvom pri realizaciji svojih projekata. ŠVERKO, IVANA, 2003., 91, 189-190.

³ Zahvaljujem kolegici dr. sc. Sandi Bulimbašić koja me upoznala s Meštrovićevom željom da projektira Hrvatski dom, a koju je iznio dr. Ivi Tartagliji u pismu upućenom iz Beča 29. svibnja 1906. godine. Pismo je objavila Norka Machiedo-Mladinić. Vidi: MACHIEDO-MLADINIĆ, NORKA, 2015., 31.

⁴ Revoltiran oduzimanjem imovine i osudom na izdržavanje zatvorske kazne „zbog suradnje s okupatorom“ iz 1948. godine, po povratku iz zatvora Kamilo Tončić je spalio svoj arhiv. Vidi: ŠVERKO, IVANA, 2003., 100-101, 109.

3 Interijer svečane dvorane između 1908. i 1914. (foto: A. Katunarić, fototeka MGS G-233)

Interior of the grand hall between 1908 and 1914 (photo: A. Katunarić, MGS photo library G-233)

U ikonografskom programu dvorane na stropu i pilastrima prevladavaju apstraktni, linearni i gotovo plošni detalji, a u visokom su reljefu izvedene tek ženske glavice s cvjetnim vijencima te maskeroni nadvišeni lirama, motivi kojima su naizmjenice ukrašeni zidovi iznad prozora (sl. 2, 3).

Hrvatski je dom svečano otvoren 13. rujna 1908. godine *Prvom dalmatinskom umjetničkom izložbom* koja se svojim značajem izdigla od lokalne sredine i obilježila razvoj hrvatske moderne umjetnosti.⁶ U društvenom, glazbenom i likovnom životu grada Hrvatski je dom, uz Općinsko kazalište, imao ključnu ulogu sve do početka Prvog svjetskog rata pa i u ranim godinama Kraljevine Jugoslavije. Godine 1929., osnivanjem Sokola Kraljevine Jugoslavije, preimenovan je u Sokolski dom, a narodnjačka društva hrvatskog predznaka izbačena su iz zgrade.

Život ove zgrade obilježen je promjenama društvenih i političkih okolnosti u kojima je mijenjano njezino ime te degradiran ne samo njezin društveni značaj, već i njezina pojavnost. Tijekom Drugoga svjetskog rata, za vrijeme talijanske okupacije grada, zgrada je postala sjedište talijanske fašističke omladine. Tada je započela promjena njezinoga arhitektonskog izričaja radikalnom purifikacijom arhitektonske plastike.⁷

NOVA SAZNAJNA O PURIFIKACIJI ZGRADE TIJEKOM DRUGOGA SVJETSKOG RATA I RANOG PORAČA

Uvriježeno je mišljenje da je cjelovit scesijski ukras pročelja zgrade uništen 1942. godine.⁸ Fotografija iz 1943. godine, nepoznata stručnoj javnosti do 2016. godine, dokumentira da je u talijanskoj purifikaciji bilo ogoljeno prizemlje te samo djelomično prvi kat, a na gornjem dijelu pročelja zadržan je izvorni izgled.⁹

Nakon Drugoga svjetskog rata zgrada je postala sjedište omladinskih organizacija te je preimenovana u Omladinski dom. Fotografije priredbi iz ranog poraća pokazuju sačuvani interijer svečane dvorane sa štukaturama – samo je grb Hrvatskog sokola zamijenjen grbom FNRJ.¹⁰ U dvoranama Omladinskog doma djelovalo je Kazalište lutaka, održavali su se plesovi, predavanja, smotre omladinskih organizacija – događanja koja je redovito najavljivala *Slobodna Dalmacija*. Početkom 1947. godine u najavi omladinskog plesa spomenuta je ideja o preuređenju zgrade.¹¹

8 Mišljenje sam bez daljnje analize prihvatila u ranije spomenutom istraživanju. Smatrala sam tada da je i ukras u interijeru svečane dvorane također uništen u ratno vrijeme. Vidi: BEZIĆ BOŽANIĆ, NEVENKA, 1965., 180; PIPLOVIĆ, STANKO, 1991., 32; ŠVERKO, IVANA, 2003., 94; BUBLE, SANJA, 2011., 438-439.

9 U knjizi Gorana Borčića uočila sam fotografiju MGS 24557 koja mi nije bila dostupna u ranijem istraživanju. Tragom te fotografije nastavila sam istraživanje povijesti zgrade u ranom poraću u onodobnim člancima lista *Slobodna Dalmacija*. Prema usmenom priopćenju Gorana Borčića, spomenuta fotografija u knjizi objavljena je s pogrešnom signaturom – radi se o fotografiji preuzetoj iz arhiva nekadašnjeg Muzeja revolucije koja ima oznaku MRV. BORČIĆ, GORAN, 2016., 206; BORČIĆ, GORAN, usmeno priopćenje 10. 3. 2020.

10 Borčić u svojoj knjizi objavljuje i četiri do tada nepoznate fotografije događanja u svečanoj dvorani iz 1947. godine prenesene u Muzej grada Splita iz arhiva Muzeja revolucije (MGS MRV 8689). Isto, 207.

11 *Čisti prihod ove zabave ići će na korist popravljivanja Omladinskog doma koji treba da postane kulturni centar naše omladine i pruži našoj omladini sve što joj je potrebno u njenom dnevnom radu i životu.* *a, 1947., 4.

6 O *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi* opširnije piše Sandi Bulimbašić. BULIMBAŠIĆ, SANDI, 2016., 98-183.

7 Temeljem istraživanja tada dostupne arhivske građe i neobjavljenih fotografija te analize objava u dnevnoj štampi 1908. – 1940. u članku pod naslovom *Hrvatski dom Kamila Tončića u Splitu* iznijela sam pregled uloge Hrvatskog doma u društvenoj povijesti grada Splita, ukazala na razlike između projekta i realizacije, pretpostavila izvorni izgled Tončićeve zgrade te dala prilog njezinoj valorizaciji. Radi boljeg razumijevanja u uvodnom dijelu ovog članka ponovila sam neke bitne činjenice iz tog objavljenog teksta. BUBLE, SANJA, 2011., 417-439.

4 Pročelje zgrade, sjedišta talijanske fašističke omladine (Comando federale della GIL), oko 1943. godine (fototeka MGS MREV)

Façade of the building as seat of Italian Fascist Youth (Comando federale della GIL), c. 1943 (MGS photo library MREV)

Crtica o netom započetom preuređenju najavljuje: *dosađanja sala preuredit će se u suvremenu reprezentativnu kulturnu dvoranu grada Splita, a svi dosadašnji neukusni ukrasi bit će uklonjeni*.¹² Uklanjanje ukrasa je svojevrsna negacija Tončićevog rada u vremenu u kojem je Tončić zapao u nemilost tadašnjih vlasti.¹³ Stoga je moguće da je upravo tada dovršena i purifikacija pročelja (sl. 4, 5).

Godine 1951. sve prijeratne zgrade Sokola Kraljevine Jugoslavije postale su vlasništvo Društva tjelesnog odgoja »Partizan«. Od tada je nekadašnja svečana dvorana korištena kao dvorana za vježbanje različitih sportskih društava sve do 2003. godine, kada su započeli opsežni ra-

5 Podjela novogodišnjih darova djeci u Omladinskom domu 1945. godine (fototeka MGS MREV)

Distribution of New Year's gifts to children in the Youth House, 1945 (MGS photo library MREV)

dovi na preuređenju Gradskog kazališta lutaka.¹⁴ Prilikom uređenja Kazališta lutaka 2003. – 2006. godine zapadno je dvorište u potpunosti zatvoreno niskim aneksom koji završava ravnom terasom, a u istočnom je izgrađen aneks na dvije etaže kojim su u potpunosti zatvoreni prozori dvorane na toj strani. Izvorna drvena međukatna konstrukcija između dvorane kazališta u prizemlju i dvorane na prvom katu zamijenjena je armiranobetonskom pločom. Dvorana na katu i prostori koji su s njom bili povezani od tada više nisu bili u upotrebi (sl. 6, 7).

PROJEKTNI ZADATAK; VALORIZACIJA I KONZERVATORSKI PRISTUP

Tijekom obnove prostorija Gradskog kazališta lutaka nametnulo se pitanje što učiniti s preostalim dijelom zpuštene zgrade okrnjenog izgleda. Na inicijativu Zvonimira Puljića, tada predsjednika Gradskog poglavarstva Grada Splita, 2005. godine započele su pripreme za obnovu zgrade uz jasnu ideju o njezinoj budućoj namjeni.¹⁵ Uz netom obnovljeno Gradsko kazalište lutaka u prizemlju zamišljeno je da svi preostali prostori budu u funkciji gradske kon-

¹⁴ Tako su je do Domovinskog rata koristili Društvo za tjelesni odgoj »Partizan«, Katedra za fizički odgoj Pedagoške akademije u Splitu (od osnutka 1974. godine), Škola za učenike u privredi »Mate Golem«, Savez slijepih, nogometaši »Hajduka« tijekom zimskih priprema, a nakon 1991. godine Društvo za sportsku rekreaciju Sokol i Gimnastički klub Split. U predprostoru dvorane na drugom katu uličnog dijela zgrade tada je djelovao fitness klub, a prostori na trećem katu uličnog krila koristila su gradska sportska društva sve do 2017. godine. Vidi: BUBLE, SANJA, 2011., 425-426.

¹⁵ Gradsko poglavarstvo Grada Splita na 53. sjednici od 23. ožujka 2006. godine donijelo je Rješenje o osnivanju Stručnog tijela za određivanje projektnog zadatka u izradi projektne dokumentacije za Gradsku dvoranu – koncertnu dvoranu Grada Splita u zgradi Hrvatskog doma u Splitu, Kamila Tončića 1. Za članove stručnog tijela imenovani su članovi Gradskog poglavarstva Tamara Visković (ujedno i voditeljica stručnog tijela) i Branko Poljanić, ravnateljica Gradskog kazališta lutaka Zdenka Mišura te vanjske suradnice Nada Kuzmić, tada članica orkestra HNK Split, i Sanja Buble, konzervatorica. Vidi: Službeni glasnik Grada Splita, LII (XIV)/ 9, 2006.

¹² *b, 1947., 7.

¹³ Tončić je optužen za suradnju s talijanskim okupacijskim snagama. Presudom od 9. 2. 1948. godine osuđen je na osam mjeseci zatvora, u što je uračunato i vrijeme koje je od 25. 12. 1947. proveo u istražnom zatvoru. Vidi: ŠVERKO, IVANA, 2003., 100-101.

6 Dvorana na prvom katu, stanje 2009. (foto: S. Buble)
First floor hall in 2009 (photo: S. Buble)

certne dvorane, očekivanog kapaciteta od oko 300 – 350 gledatelja.¹⁶

Već kod koncipiranja projektnog zadatka u kojem su sudjelovale Zdenka Mišura (ravnateljica Gradskog kazališta lutaka), Nada Kuzmić (članica orkestra HNK Split) i Sanja Buble (konzervatorica) trebalo je donijeti odluku o konzervatorskom pristupu – polazeći od valorizacije Tončićeva djela.

Tončićevim projektom secesijski je izraz ušao u Split na velika vrata. Njegovo secesijsko promišljanje čita se u rafiniranom projektu, na glavnom pročelju obogaćenom geometrijskim i stiliziranim florealnim ukrasima, ali i na građevini samoj koju u našem vremenu zatječemo u ogoljenom obliku: u čvrstoj strukturi na tragu klasične tradicije mediteranskog kruga te u konceptu kod kojega je raspored volumena prilagođen potrebama korisnika i datostima parcele.¹⁷ Tončićev projekt izveden u skladu sa suvremenim tendencijama Wagnerove škole u splitskim je okvirima apsolutno ispred historističke arhitekture svog vremena.¹⁸ Iako spomeničkoj vrijednosti ove zgrade pridonosi i njena uloga u društvenoj, kulturnoj, sport-

16 Tijekom izrade projekta kapacitet dvorane smanjen je na 250 gledatelja, budući da je prema konzervatorskim uvjetima svečanu dvoranu trebalo obnoviti u izvornom gabaritu te stoga nije bilo moguće povećati kapacitet gledališta produljenjem dvorane na predprostor u uličnom krilu. Zbog akustike nije bilo moguće niti značajnije povećanje kapaciteta balkona širenjem na prostor uličnog krila.

17 Stalna prisutnost klasične tradicije karakterizira značajne autorske projekte secesijskih gradnji u Dalmaciji. ŠVERKO, IVANA, 2003., 100.

18 Prijedlozi Wagnerove škole tijekom vremena formalno su se modificirali. Tako, nakon potpune slobode umjetničkog izraza (1900. – 1904.), u vrijeme Tončićevog rada na projektu Hrvatskog doma između 1904. i 1908. godine Wagner vraća školu odmjerenom klasicizmu. Vidi: POZZETTO, MARCO, 1997/1998, 20.

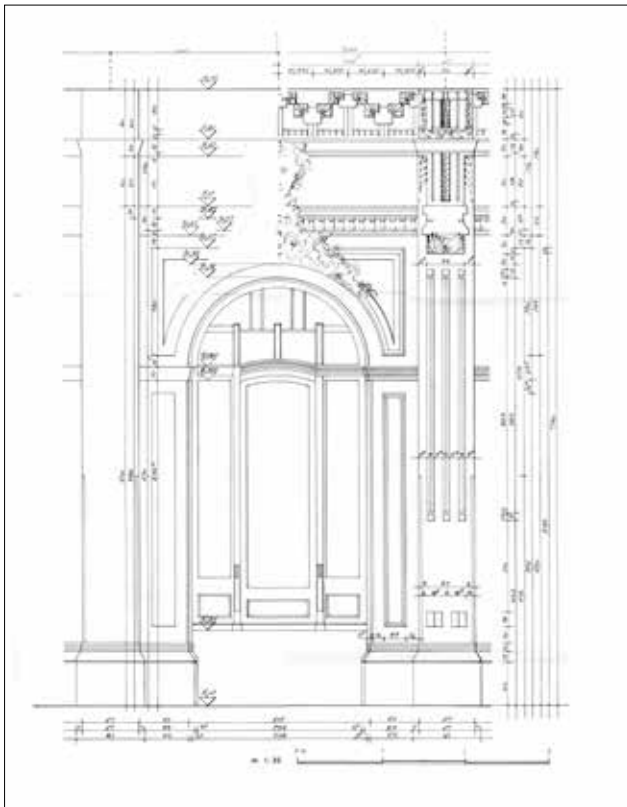
7. Pročelje zgrade 2009. godine (foto: S. Buble)
Façade in 2009 (photo: S. Buble)

skoj pa i političkoj povijesti grada Splita, upravo je Tončićev projekt, koji je donio nova strujanja u arhitekturu Splita, njezina najveća vrijednost.¹⁹

Stoga se cjelovita obnova izvornog izgleda nametnula kao jedini logičan pristup. Budući da je arhitektonska kompozicija pročelja neodvojiva od arhitektonske dekoracije s kojom tvori jedinstvenu cjelinu, obnova dekoracije bila je imperativ – bez obzira na nepostojanje njezinih materijalnih ostataka. Samo cjelovitom rekonstrukcijom nekadašnjeg izgleda zgrade, kako eksterijera, tako i interijera, moguće je doživjeti i razumjeti značaj Tončićevog projekta u kontekstu heterogene okolne izgradnje.

Purifikacija kojom se skladan izgled zgrade drastično promijenio – najprije tijekom rata, kako bi se njezin izraz približio duhu strogog klasicizma fašističke arhitekture, a zatim u ranom poraću u kojem se iz političkih razloga obezvrjeđuje Tončićevo djelo, dodatan je razlog odabrano-

19 Rješenje o preventivnoj zaštiti zgrade Hrvatskog doma doneseno je 2004. godine. Zgrada i namjena zgrade Hrvatskog doma upisana je u Registar kulturnih dobara RH pod oznakom Z-453 temeljem Rješenja Klasa: 612-08/10-06/0146; Ur.broj: 532-04-01-01/4-10-1 od 11. svibnja 2010. godine.

8 Nacrt ukrasa na uzdužnom zidu svečane dvorane (crtež: V. Peleš, 2009.)
Drawing of decorations on the longitudinal wall of the grand hall
(drawing: V. Peleš, 2009.)

ga konzervatorskog pristupa obnovi, no ne i presudan.²⁰

Preliminarnim projektnim zadatkom načinjenim prema potrebama tadašnjih i budućih korisnika naglašeni su konzervatorski uvjeti za izradu projektnog programa i samog projekta kojim je potrebno sagledati zgradu u cjelini te predvidjeti obnovu izvornog izgleda pročelja i interijera koja uključuje rekonstrukciju secesijskog ukrasa prema sačuvanim fotografijama.²¹

ARHITEKTONSKI PROJEKT

Sretna je okolnost da je Grad Split kao investitor donio odluku da se nekadašnja svečana dvorana uredi kao suvremeno opremljen koncertni prostor. Na taj se način Hrvatski dom u cijelosti uključuje u društveni i kulturni život suvremenog Splita, čime se rehabilitira i njegova povijesna uloga.

20 Metoda rekonstrukcije u konzervatorskoj teoriji i praksi obilježila je razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata. Aktualna je i danas, ne samo kod intervencija nakon ratnih razaranja ili velikih prirodnih katastrofi, već i nakon promjena društveno-političkih okolnosti u tranzicijskim društvima. Stoga je primjena metode rekonstrukcije bila okvirna tema znanstveno-stručnog skupa *Dijalozi s baštinom* 2012. u organizaciji Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta iz Rijeke. Vidi: <https://dijalozisbastinom.wixsite.com/dijalozi/2012> (10. 3. 2020.); BRAUT, IVAN, 2013., 473-477.

21 Radni materijal – prijedlog projektnog zadatka izradila sam u skladu s tekstovima Nade Kuzmić i Zdenke Mišura. Vidi: Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu (dalje: Arhiv KO Split) BUBLE, SANJA, *Projektni zadatak – radni materijal*, 2006.

Projektiranje obnove Hrvatskog doma povjereno je Studiju G2 iz Zagreba, glavnoj projektantici Gordani Kuzmić Kalodera, dipl. ing. arh. Izrada projekta nije bila jednostavna jer je trebalo usuglasiti želje investitora, konzervatorske uvjete te prostorne datosti zgrade, a istovremeno stvoriti prostor u skladu sa suvremenim standardima koje je trebala zadovoljiti kako koncertna dvorana, tako i zgrada u cjelini kao objekt javne namjene.²² Stoga je bilo neophodno naći kompromisna rješenja.

Veći dio prizemlja sjevernog dijela zgrade danas zauzima predvorje dvorane Gradskog kazališta lutaka pa je nekadašnji centralni ulaz u zgradu, a uz njega i dva bočna na zapadnoj strani uličnog krila u funkciji kazališta. U sve ostale prostore zgrade ulazi se kroz dva istočna bočna ulaza vezana sa stubištem.²³ U izvornom konceptu predprostor dvorane u prizemlju bio je povezan s predprostorom stubišta u istočnom dijelu uličnog krila.²⁴ Tu vezu nije bilo moguće ponovo uspostaviti bez značajnih izmjena u organizaciji prostora Gradskog kazališta lutaka te je zadržano postojeće stanje.

Zbog ozbiljnih intervencija koje bi iziskivale visoke troškove nije bilo moguće položajno objediniti sustave grijanja i hlađenja koncertne dvorane i kazališta lutaka smještanjem u jedinstvenu instalacijsku etažu. Stoga su vanjske jedinice sustava Gradskog kazališta lutaka zadržane na svom postojećem mjestu, na terasi zapadnog aneksa.

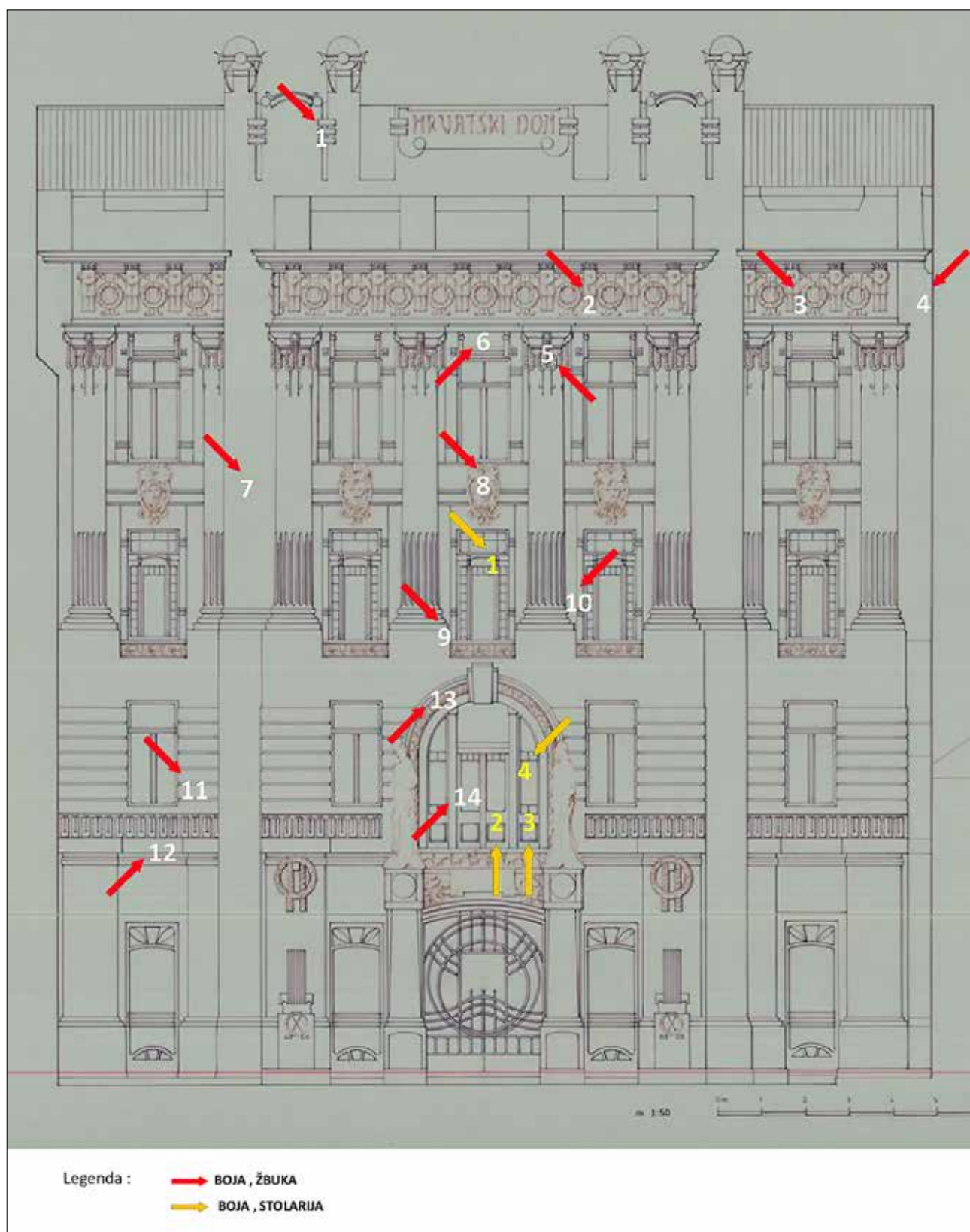
Izgled svečane dvorane promijenjen je u preuređenju 1930. godine: parter je produljen prema sjeveru rušenjem zida između uličnog krila i dvorane. U preinakama izvedenim 1947. – 1948. godine pozornica je proširena i produljena rušenjem prostora za glumce koji ju je okruživao sa istoka, zapada i juga te rušenjem bočnih pilastara na portalu. U skladu s potrebama suvremenoga koncertnog prostora zadržan je tlocrtni gabarit pozornice iz preuređenja 1947./48. godine. Prema želji investitora nova je pozornica podignuta u odnosu na gledalište iako izvorno nije postojala ta denivelacija.²⁵ Dvorani je vraćen izvorni tlocrtni gabarit vraćanjem zida na spoju s uličnim krilom zgrade.

22 Uz Gordanu Kuzmić Kalodera koautorica arhitektonskog projekta je Goranka Škevin Hrabrić. Izrada projekata bila je dugotrajna – od kompletiranja projektnog programa i prvih idejnih rješenja do ishođenja građevinske dozvole 2017. godine proteklo je punih šest godina.

23 Moguće je da su već tridesetih godina dvadesetog stoljeća postojala dva odvojena ulazna prostora – jedan za dvoranu u prizemlju, a drugi za sve ostale sadržaje. Možda su upravo zato oglasni ormarić i natpis koji posjetitelje usmjerava na izložbu karikatura i grafika iz 1930. godine postavljeni uz krajnja istočna vrata, a ne uz centralna kao što to dokumentira fotografija pročelja Sokolskog doma iz 1930. godine. BUBLE, SANJA, 2011., 427.

24 Tijekom istražnih radova pod žbukom na pregradnom zidu između dva predvorja otkriven je zazidan otvor. Nije moguće ustanoviti kada je taj zazid izveden.

25 Projektirana je podizna pozornica, no tijekom izvedbe odustalo se od toga te je izvedena fiksna.

9 Potencijalna mjesta nalaza – mjesta sondiranja određena su na nacrtu rekonstrukcije pročelja Višnje Peleš (crtež: A. Rupčić, 2017.)

Potential find locations – locations of sample units are determined on the façade reconstruction drawing drawn by Višnja Peleš (drawing: A. Rupčić, 2017)

10 Pravokutna betonska kasetna armirana željeznim šipkama – poledina (nosilac) otučenog lijevanog ukrasa na frizu (foto: S. Buble, 2017.)

Rectangular concrete cassette reinforced with iron bars – back (support) of removed cast frieze decoration (photo: S. Buble, 2017)

Balkon koji je srušen u preinakama 1947./48. godine vraćen je na svoje mjesto, no njegov je kapacitet povećan širenjem na ulično krilo zgrade te je neposredno iza njega smješten prostor režije s pultom za multimediju.²⁶ Ulaz na balkon iz stubišnog prostora ostvaren je na istom mjestu na kojem je i bio, otvaranjem naknadno zazidanih vrata.

Prostor u krovu svečane dvorane prenamijenjen je u instalacijsku etažu, bez intervencije u izvrsno sačuvanu drvenu konstrukciju dvostruke visulje koja premošćuje raspon od devet metara te opterećenje krova i opterećenje stropne konstrukcije dvorane naizmjenice prenosi na uzdužne vanjske zidove.

I konačno, korištenje zgrade prilagođeno je osobama slabe pokretljivosti prilazom diskretno postavljenom rampom i ugradnjom lifta.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA ISTRAŽIVANJA I RESTAURATORSKE STUDIJE

Izvorni izgled pročelja i svečane dvorane rekonstruirala je Višnja Peleš, dipl. ing. arh. rektifikacijom povijesnih fotografija metodom ručno konstruirane perspektive. Rektifikacija perspektivnih prikaza s fotografija usklađena je s egzaktnim mjerama snimka postojećeg stanja iz 2006.

²⁶ Za povećanje balkona iskorišten je široki otvor na drugom katu otvoren rušenjem pregradnog zida između uličnog i dvorišnog dijela zgrade 1947./48. godine.

11 Mjesto lijevanog ukrasa na parapetu prozora drugog kata. Ukas je bio podržan željeznim kukama i opšiven grubom žbukom. Nakon skidanja aplikacije šupljina je zapunjena mortom i opekam, a u okolnoj žbuci sačuvane su kuke kojima je bila pričvršćena (foto: Z. Boban, 2017.).

Location of cast decoration on the parapet of a second-floor window. The decorative element was supported by iron hooks and sealed with rough plaster. After the removal of applied decoration, the hole was filled with mortar and brick, while supporting hooks were preserved in the surrounding plaster (photo: Z. Boban, 2017)

godine.²⁷ Peleš je rekonstruirala dimenzije i izgled ukrasa koji su se mogli razaznati iz povijesnih fotografija te predložila dimenzije onih koji na fotografijama nisu bili sasvim jasni²⁸ (sl. 8).

Tim Hrvatskoga restauratorskog zavoda pod vodstvom konzervatorice-restauratorice savjetnice Danute Misiuda izradio je restauratorsku studiju rekonstrukcije interijera svečane dvorane. Studijom su specificirani oblici, veličina i broj lijevanih *stucco* motiva na zidovima, holkelima i na stropu, te je predložen način njihove izvedbe i opis montaže, a za vučene profilacije dati su nacrti za izradu šablona u mjerilu 1:1. Pritom su u potpunosti prihvaćene postavke nacrti izrađenih temeljem rektificiranih fotografija.²⁹ Tijekom izrade studije na sedam je mjesta sondirana žbuka

²⁷ BUBLE, SANJA, 2011., 430-434.

²⁸ Detalje aplikacija i vučenih profilacija prikazala je u mj. 1:10, a crteže je upotpunila egzaktnim mjerama. Položaj ukrasa dat je u pogledima i presjecima u mj. 1:50. Pogledi i presjeci upotpunjeni su visinskim kotama. Arhiv KO Split, PELEŠ, VIŠNJA, 2009.

²⁹ Radnu grupu HRZ-a koja je izradila studiju sačinjavali su: Danuta Misiuda, konz.-rest. savj., Krešimir Valentak, viši konz.-rest. tehničar, Deana Brdarić, konz.-rest. tehničar, Tomislav Rovičanac, viši konz.-rest. (Odjel za štukaturu); Borka Milković, viša konz. arh. (Odjel za graditeljsko nasljeđe); Jurica Škudar, konz. fotograf (Odjel za dokumentaciju); Marijana Fabčić, viši konz.-teh., Margareta Klofutar, konz. tehnolog (Prirodoslovni laboratorij). Arhiv KO Split, HRVATSKI RESTAURATORSKI ZAVOD, 2015.

na uzdužnim zidovima te se pokazalo da je pod naslagama recentne žbuke zanemariv broj sačuvanih elemenata vučenih profilacija: otkriven je tek dio zaobljena baštuna uz prozorsku nišu modeliran od gipsa koji je u sredini ojačan konopom, a od ostalih vučenih profilacija ustanovljen je na četiri mjesta samo trag (otisak) koji dokumentira njihovu izvornu širinu i položaj. Od lijevanih ukrasa nije sačuvano ništa. U sklopu istraživanja ispitan je sastav žbuke, eventualna prisutnost štetnih soli. Mikropresjeci nisu pokazali polikromiju – na uzorcima žbuke detektirana su četiri sloja bijele te završni, recentni sloj žute boje.³⁰ Tragovi ukrasa na stropu nisu sačuvani: izvorna je žbuka bila u potpunosti skinuta i zamijenjena novom, produžnom žbukom na trstici.

U ulaznom predvorju i stubišnom prostoru sačuvana je skromna dekoracija gotovo u potpunosti – plitki pilastri s jednostavnim kapitelima nadvišenim profiliranim vijencem te vrpce koje uokviruju strop. Vidljiva bočna strana željeznih I-profila koji nose središnje stubišne krakove ispunjena je vučenim glatkim vrpčama.

Od dokumentacije za radove na pročelju Hrvatski restoratorski zavod izradio je tek Prijedlog radova za rekonstrukciju *stucco* ukrasa s parametrima za izradu troškovnika, budući da se istražni radovi na pročelju nisu mogli provesti jer nije postavljena skela.³¹ Istražne radove na pročelju, u ulaznom i stubišnom prostoru te sondiranje boje na stolariji pod vodstvom akademskog kipara Zvonimira Bobana, konzervatora-restauratora, provela je kiparsko-restauratorska radionica tvrtke Neir iz Splita tijekom izvedbe³² (sl. 9-11).

Prije istraživanja na pročelju nismo znali jesu li žbuka s vučenim profilacijama i aplicirani elementi potpuno otučeni ili su samo prekriveni novim slojem glatke žbuke. Ciljanim sondiranjima na mjestima potencijalnih nalaza ustanovili smo da je točno i jedno i drugo – na glatkim dijelovima pročelja bez ukrasa izvorna je vapnena žbuka samo presvučena novim slojem produžne žbuke, a na dijelovima s ukrasima potpuno je otučena zajedno s njima. Izvedeno je 14 sondi. Istraživanja su potvrdila pretpostavku da su aplicirani reljefni ukrasi bili izliveni od betona, armirani željeznom armaturom i pridržani za pročelje že-

12 Donji dio pilastra otkriven pod recentnim slojem žbuke; baza modelirana na istaknutim redovima opeke je otučena (foto: S. Buble, 2019.).

Lower part of pilaster revealed under a recent plaster layer; base modelled on protruding rows of brick was removed (photo: S. Buble, 2019)

ljeznim ankerima i kukama.³³ Od vijenaca na frizu sačuvani su nosioci u obliku plitkih pravokutnih kaseti (63 x 70 x 5 cm) armirani željeznim šipkama, dok su od medaljona sa ženskim glavicama na parapetima trećeg kata sačuvani obrisi nosioca opšiveni grubom žbukom, željezne kuke postavljene po njihovom obodu te željezni ankeri. Na parapetima prvog kata sačuvani su samo ležajevi korodiranih željeznih ankera, dok je na luneti iznad centralnog ulaza otkriven tek trag (širina) apliciranog elementa i željezne kuke koje su ga pridržavale. Nalazi su upotpunili saznanje o tehnologiji izvođenja: nakon učvršćenja na zid betonske su aplikacije po obodu nosioca opšivene grubim slojem žbuke te je finalno finim slojem žbuke uokviren reljefni istak. Sve vučene profilacije bile su izvedene šablonama u vapnenoj žbuci, a one istaknute (veće debljine) na nosiocu od konzolno istaknute opeke. Betonski stupovi promjera 86 cm i ukupne visine 7 metara bili su sastavljeni od tri dijela: profilirane baze s kvadratičnom plintom lijevane u kalupu u jednom komadu, kapitela koji je također bio izliven i modeliran u jednom komadu te trupa. Trup je zbog težine svakako morao bio izliven u oplati na licu mjesta nakon postave baze te je na kraju montiran kapitel. Nakon destrukcije baze i kapitela kanelire na donjem dijelu

30 Sondiranja boje zidova provedena 2008. godine, tijekom priprema za izradu projekata, također su uputila na izvornu monokromnost interijera. Arhiv KO Split, SAVA, GIUSEPPE, 2008.

31 Troškovnik s opisom restauratorskih radova ugrađen je u izvedbeni projekt po kojem je proveden izbor izvođača. Protivno očekivanjima, izvedba restauratorskih radova i rekonstrukcije dekoracije nije povjerena Hrvatskom restauratorskom zavodu, već tvrtki Neir iz Splita. Izvedba građevinsko-obrtničkih radova povjerena je tvrtki „Teh-gradnja“ iz Zagreba.

32 Opsežan izvještaj o svim provedenim radovima na zgradi sastavili su akademski kipar Zoran Boban, konzervator-restaurator i Anamarija Rupčić, mag. konzervator-restaurator iz tvrtke Neir d.o.o. iz Splita. Izvještaj se sastoji od dvaju odvojenih dijelova od kojih se prvi odnosi na pročelje, a drugi na interijer. Arhiv KO Split, NEIR D.O.O., 2017. / 2020.

33 BUBLE, SANJA, 2011., 430.

13 Trokrako stubište, podest na prilazu trećem katu. U preuređenju 1947. – 1948. godine profilirani bočni rubovi stuba su otučeni, a izvorna željezna stubišna ograda zamijenjena je punom ogradom od opeke (foto: S. Buble, 2009.).

Three-flight staircase, landing between the second and third floor. During the 1947 – 1948 renovation, moulded lateral edges of stairs were removed, and the original iron railing was replaced by a brick banister (photo: S. Buble, 2009)

14 Stubište nakon završetka restauratorskih radova; ograda je izrađena kao replika Tončićeve ograde u zgradi Sumpornih toplica (foto: S. Perić, 2020.)

Staircase after renovation; railing was modelled after Tončić's railing in the Sulphur Baths building (photo: S. Perić, 2020)

stupova bile su zapunjene mortom i na taj su način sačuvane pod tankim slojem cementne žbuke. Uz vučene *stucco* profilacije i aplicirane betonske elemente dekorativni program pročelja zaokružen je akcentima od kamena: pročelje završava kamenim vijencem na plitkim konzolama, a u lunetu na prvom katu umetnuti su kameni stupovi.

Građevina je izvorno bila ožbukana grubim i finim, zaglađenim slojem vapnene žbuke. Sve naknadne intervencije (krpanja i popravci) izvođene su žbukama različitog sastava – cementnom i produžnom spravljenom s morskim pijeskom.³⁴ U sondama kod kojih izvorna žbuka nije otučena već je samo preko nje navučen novi sloj žbuke utvrđeno je nekoliko slojeva boje – počevši od recentne bijele, preko slojeva tamnog i svijetlog okera do maslinasto-zelene koja je detektirana kao prvi, izvorni sloj. Boja je

potvrđena na osam mjesta.³⁵ Polikiromna obrada pročelja naslućuje se na fotografijama, a pretpostavku da su na zasićenoj jakoj boji fonda ukrasi naglašeni kontrastnom, bijelom bojom sugerira bijeli kameni vijenac.

Tijekom sondiranja ispostavilo se da je zid građen od priklesanih blokova različitih veličina i vrsta kamena (ponegdje i reutiliziranih) koji su vezani nejednolikim slojevima produžnog morta, dok su parapeti prozora na prvom i trećem katu te gornji dio atike zidani opekom. Redovi opeke ugrađene u kameni zid ponavljaju se bez nekoga određenog reda i na ostalim površinama. Struktura zida pokazala se nehomogenom i lošom, na pojedinim mjestima uz zapadni i istočni ugao zgrade s vidljivim pukotinama. Stoga je prema uputama projektantice konstrukcije Zorane Zaratini Vušković, dipl. ing. građ. iz Splita bilo potrebno

34 Produžna je žbuka aplicirana na čitavu fasadu nakon destrukcije pilastara i ukrasa prizemlja tijekom Drugoga svjetskog rata te nakon destrukcije svih ostalih ukrasa po katovima i naatici u preinakama 1947. godine. Cementnom su žbukom zapunjene kanelire stupova, a njome su krpana i manja oštećenja tijekom uređenja Gradskog kazališta lutaka 2003. – 2006. godine. Tada je cementnom žbukom premazana gornja ploha kamenog vijenca te spoj vijenca i zida atike (sanacija vlage?).

35 Maslinasto-zelena boja fonda utvrđena je na glatkim dijelovima friza pod *stucco* konzolama, pri vrhu glatkog dijela pročelja na njegovom krajnjem zapadnom dijelu, na vrhu fonda istaknutog dijela pročelja nad prozorom trećeg kata, uz prozor na drugom katu i neposredno uz krajnji istočni prozor na prvom katu. Sličnom, ali svjetlijom bojom bili su obojeni i kameni stupovi u luneti prvog kata. Budući da su oni obrađeni finim klesarskim alatom, malo je vjerojatno da se radi o izvornom sloju boje. Može se pretpostaviti da su prebojeni naknadno, možda kako bi se sakrila njihova kasnija oštećenja.

15 Tončićev dekorativni vokabular u malom salonu nekadašnjih Sumpornih toplica, jedinoga netaknutog izvornog splitskog interijera iz vremena secesije (foto: K. Šolić, 2017.)

Tončić's decorative vocabulary in the small salon of the former Sulphur Baths building, the only preserved authentic Art Nouveau interior in Split (photo: K. Šolić, 2017)

16 Izrada ukrasa u radionici, crtež u mjerilu 1:1 (foto: S. Buble, 2018.)

Workshop production of decorative elements, full scale drawing (photo: S. Buble, 2018)

izvesti ojačanja zidne strukture na uglovima.³⁶ Također je trebalo sanirati korodirana željezna ojačanja u strukturi zida te ih zaštititi od daljnjeg propadanja – I-profile koji su nosili teške elemente friza, kojima je armirana betonska ploča nad stupovima na izbačenom dijelu pročelja te željezne I-profile i trake kojima su armirani istaci i prozorski nadvoji. Iako smo prvotno imali namjeru zadržati postojeću vanjsku žbuku gdje god je to bilo moguće, zbog stanja zidova koje je zahtijevalo kompletnu građevinsku sanaciju ona je u potpunosti skinuta. Prilikom skidanja žbuke otkriveni su dijelovi pilastara na istočnom i zapadnom kraju pročelja koji su se osipali i odvajali od podloge (sl. 12).

Iako nije mijenjana, izvorna vanjska stolarija bila je zbog neodržavanja u izuzetno lošem stanju, trula i neupotrebljiva. Izvorna vrata na ulazu u prizemlje te sva unutrašnja stolarija s prvoga i drugoga kata, koja je skinuta tijekom uređenja Gradskog kazališta lutaka, nije pohranjena s pažnjom te se stajanjem toliko izvitoperila da se nije

mogla ponovo ugraditi. Stoga je izvorna stolarija poslužila za izradu replika i za sondiranje izvorne boje.³⁷

Trokrako stubište smješteno na spoju uličnog i dvorišnog krila zgrade nije izvorno. No asimetrična tlocrtna dispozicija zgrade kazuje da je ono sigurno bilo na tom mjestu – što potvrđuje i nalaz opekam zazidanih vrata na podestu drugog kata, na mjestu originalnog ulaza na balkon dvorane. Nije jasno kako je to prvo stubište izgledalo. Sudeći po najstarijoj fotografiji interijera na kojoj su prozori na istočnom zidu dvorane otvoreni i obasjani suncem, ono je moralo biti odvojeno od zida dvorane.³⁸ Moguće je da su ulazni podesti na katove s južne strane bili zatvoreni zidom, a samo stubište je bilo vanjsko. Tako bi se mogli protumačiti tragovi uklonjenih zidova otkriveni tik uz istočni i zapadni rub podesta na svakom katu. Današnje reprezentativno trokrako kameno stubište izvedeno

³⁶ Ojačanja su izvedena na licu i naličju zida mrežom od staklenih vlakana – *SikaWrap-350G Grid*, utopljenom u cementni mort za ojačanja – *SikaMonoTop-722 Mur*; jednosmjerno pletenim užadima od karbonskih vlakana – *SikaWrap Anchor C*, povezanim sa zidom dvokomponentnim proizvodom za injektiranje betona *Sikadur-52 Injeciton* i proizvodom za strukturna ljepljenja i ojačanja *Sikadur-33*.

³⁷ Ispitivanje boje stolarije izvedeno je u nekoliko navrata: u ljeto 2017. godine na vanjskoj stolariji glavnog pročelja u sklopu istražnih radova na uličnom pročelju; u siječnju 2019. godine na prozorima svećene dvorane i u veljači 2019. godine na krilu ulaznih vrata. Ispod novijih premaza otkriveni su izvorni slojevi boje te su replike izvorne stolarije obojene bojom u tonu izvorne.

³⁸ Fotografija A. Katunarića (u ovom tekstu sl. 3) prvi je put objavljena u ranije citiranom članku *Hrvatski dom Kamila Tončića u Splitu*. BUBLE, SANJA, 2011., 422.

17 Izrada ukrasa u radionici, glineni model u mjerilu 1:1 (foto: S. Buble, 2018.)

Workshop production of decorative elements, full scale clay models (photo: S. Buble, 2018)

je naknadno te je stoga opekam zazidan sjeverni prozor dvorane na istočnom zidu, a u taj su zazid uglavljene kamene stube. Sudeći prema karakteristikama konstrukcije (stube središnjeg, polaznog kraka nose željezne traverze oslonjene na I-profile na rubovima podesta, betonski podesti podržani željeznim I-nosačima izvedeni su istim materijalom i na isti način kao ploča nad stupovima pročelja pod izbačenim dijelom friza, vanjski zidovi su od kamena s mjestimičnim ispunama opekam) te upotrijebljenim materijalima (kamene stube, finalna obrada podesta cementnim polikromnim pločicama tvornice *Gilardi & Betizza* koje su savršeno očuvane), stubište je izvedeno neposredno nakon izgradnje zgrade. U svaku stubu bila je usidrena željezna ograda koja je srušena 1947./48. godine. Tada su otklesani profilirani rubovi stuba te je izveden puni parapet zidan opekam i obostrano ožbukom. Pod njim su sačuvani tragovi utora stupića nekadašnje kovane ograde. U istom su zahvatu spojevi stubištinskih podvlaka s parapetom skriveni teškim i nezgrapnim betonskim maskama u formi kocke (sl. 13).

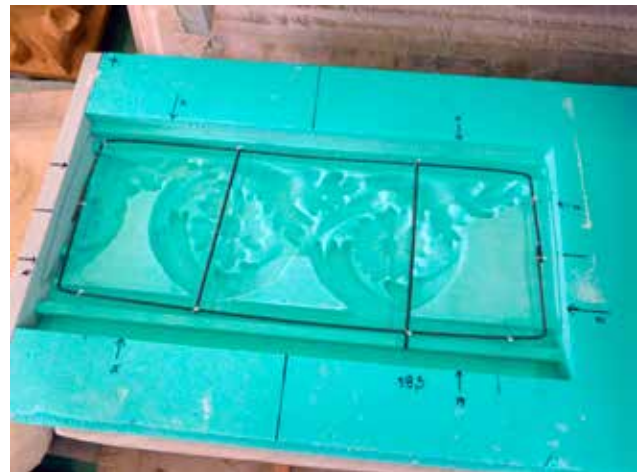
RESTAURATORSKI RADOVI

Restauratorskih radova kojima je obuhvaćen kompletan postupak čišćenja, konzervacije i preventivne zaštite bilo je izrazito malo: provedeni su na kamenom vijencu pročelja, na

18 Model parapetne ploče pripremljen za skeniranje 3D skenerom (foto: S. Buble, 2019.)

Parapet panel model prepared for 3D scanning (photo: S. Buble, 2019)

19 Kalup parapetne ploče izrađen od ekstrudiranog polistirena pomoću CNC stroja i 3D glodalca; u kalup je ugrađena armatura od nehrđajućeg čelika (foto: S. Buble, 2019.)

Parapet panel mould made of extruded polystyrene by a CNC machine and 3D milling machine; the mould contains stainless steel reinforcement bars (photo: S. Buble, 2019)

kamenom stubištu te na cementnim pločicama u stubišnom prostoru. Samo 10% pločica zamijenjeno je replikama koje su, temeljem analize materijala i pigmenata, izrađene istom tehnologijom kao izvorne³⁹ (sl. 14).

Izvedba dekoracija – pročelje

Temeljem rezultata istražnih radova odlučili smo da se pročelje ožbuka vapnenom žbukom, u kojoj se šablonom izvode i sve vučene dekoracije, a da se lijevani ukrasi ne prave od

39 Prema nacrtu uzorka radi se šablona od lima i umeće u kalup. Potom se ulijeva boja čiji viskozitet omogućuje da se nakon vađenja šablone zadrži oštra granica između obojenih polja (one se ne pomiješaju). Zatim se sloj boje posipa kvarcnim pijeskom te zalije cementnom masom i na kraju stavi pod prešu na sušenje. Takve se pločice još uvijek ručno izrađuju u Maroku, dok u Španjolskoj, Austriji i Bugarskoj postoje restauratorske radionice u kojima se mogu naručiti po nacrtu. Replike pločica iz Hrvatskog doma, po nacrtu i narudžbi izvođačke tvrtke Neir d.o.o., izrađene su u radionici nedaleko Varne u Bugarskoj.

20 Dekoracije u dvorani izrađene od ekstrudiranog polistirena pomoću CNC stroja i 3D glodala finalno presvučene polimer-cementnom masom tijekom montaže (foto: S. Buble, 2019.)

Hall decorations made of extruded polystyrene by a CNC machine and 3D milling machine, coated in polymer-concrete during application (photo: S. Buble, 2019)

21 Dvorana, pogled na uzdužni zid nakon obnove; u slijepe niše ugrađene su replike izvornih prozora, a zidna rasvjeta izrađena je prema fotografiji interijera iz dvadesetih godina 20. stoljeća (foto: S. Buble, 2020.)

Hall, view of the longitudinal wall after restoration; replicas of original windows were built in the niches, while wall lighting was designed after a 1920s photograph of the interior (photo: S. Buble, 2020)

betona, već od restauratorskog morta koji je lakši i stoga manje opterećuje zidove.⁴⁰ Budući da je polazište za izradu dekoracija bila fotografija, modeliranje svakog elementa zahtijevalo je kreativan kiparski nerv i osjećaj za prostor. Modeliranje su sjajno odradili akademski kipari kiparsko-restauratorske radionice Neir: Ante Antunović, Zoran Boban (ujedno i voditelj radova istraživanja i izvedbe), Marko Grgat i Anđelko Titlić.⁴¹ Za kreaciju onih elemenata koje nije bilo moguće točno razlučiti na fotografiji bilo je potrebno i poznavanje komparativnih primjera – prvenstveno Tončićevog vo-

kabulara sačuvanog na zgradi Sumpornog kupališta⁴² (sl. 15).

Prema povijesnim fotografijama i (ili) predlošcima V. Peleš, komparativnim primjerima i u skladu s mjerama otisaka, kipari su izradili crteže reljefnih motiva u mjerilu 1:1 te ih potom modelirali u glini, također u naravnoj veličini. Potom je svaki od njih fotografiran i skeniran 3D skenerom. Skenirani model je dodatno kompjuterski obrađen i pripremljen za izradu kalupa pomoću CNC (*Computer Numerical Control*) stroja i 3D glodala. Kalup je izrađen od ekstrudiranog polistirena (XPS, stirodur). U kalup je ugrađena armatura od nehrđajućeg čelika te sidra za montažu.⁴³ Svaki je element, kao i kod nekadašnjih betonskih originala, izliven zajedno s nosiocem (pločom). Tako izrađeni ukrasi aplicirani su na pročelje sidrenjem u za to pred-

40 Pročelje je žbukano podložnom vapnenom žbukom proizvođača *Samoborka* iz Samobora (grubi sloj – vapnena žbuka 4, a završni sloj vapnena žbuka 1). Lijevani ukrasi su izrađeni od morta za odljevak *Belit* proizvođača *Röfix*. O prijedlogu restauratora u pogledu odabira materijala koji bi zamijenio beton posavjetovala sam se s kolegom dr. sc. Tončjem Borovcem, konzervatorom-restauratorom savjetnikom iz splitskog Odsjeka za zidno slikarstvo, mozaik i štuko HRZ-a.

41 U inicijalnom dogovoru o pristupu modeliranju savjetom je pomogao akademski kipar Kažimir Hraste.

42 Zgrada Sumpornog kupališta izgrađena je prema Tončićevom projektu iz 1901. – 1903. godine. Uz izvorni izgled pročelja u malom salonu u prizemlju zgrade sačuvan je interijer ukrašen štukaturama prema autorovoj zamisli, jedini secesijski interijer u Splitu koji je očuvan u cijelosti. Po uzoru na dekoraciju Sumpornih toplica modelirane su aplikacije na parapetima prvog i drugog kata te stilizirane graničice koje ističu natpisnu ploču nad centralnim ulazom.

43 Položaj sidara za montažu određen je na samom pročelju s obzirom na strukturu zida i prenesen na šablonu po kojoj su razmještena sidra u kalupu. Sidra su izvedena od nehrđajućeg čelika.

22 Pogled s balkona dvorane nakon obnove (foto: V. Bilić Prčić, 2021.)
View from the hall balcony after restoration (photo: V. Bilić Prčić, 2021)

viđene rupe ispunjene epoksidnim ljepilom te opšiveni grubom žbukom. Nakon montaže vidljive površine nosioca prekrivene su tankim slojem završne žbuke tako da se u potpunosti istakne reljef. Ukrasi izrađeni na takav način zahtijevali su minimalnu doradu *in situ* (uklanjanje tragova strojne obrade, ispunjavanje šupljina kako ne bi došlo do prodiranja vode u unutrašnjost elementa) (sl. 16-19).

Izvedba dekoracije – svečana dvorana

Kako bi dvorana funkcionirala prema suvremenim standardima trebalo je spustiti strop s ukrasima te iznad njega provesti niz instalacija, a prostor krovšta, odnosno instalacijsku etažu u potkrovlju odijeliti od dvorane kao zaseban protupožarni sektor. Stoga je izveden dvostruki strop od gips-vlaknastih ploča, gornji kao protupožarna brana, a donji, spuštenu, kao nosilac dekoracije. Budući da su izvorni materijali i arhitektonski ukrasi tijekom preinaka uništeni, odlučili smo da se dekoracije na stropu i zidovima izvedu suvremenim materijalima i tehnologijom, čime je odstupljeno od krutih pravila struke.⁴⁴ Priprema za izradu livenih reljefnih ukrasa, počevši od crteža i izrade glinenih modela do skeniranja 3D skenerom i kompjuterske obrade skeniranog modela bila je ista kao i kod izrade elemenata na pročelju, ali za izradu ukrasa interijera nisu se radili kalupi: dekoracije su kao pozitiv izrađene od ekstrudiranog polistirena (XPS, stirodur) pomoću CNC stroja i 3D glodala. Tragovi strojne obrade uklanjani su ručno, mehaničkim alatima i brušenjem, na svaki je element kistom nanosena glet-masa kako bi se postigla napetost površine te je finalno presvučen polimer-cementnom masom. Nakon

⁴⁴ Inzistiranje na upotrebi povijesnih materijala i tehnika izvođenja smatram opravdanim u slučaju kad je veći dio ukrasa sačuvan i kada je moguće izraditi faksimile – bez obzira na to da li se originalni ukrasi konzerviraju i zadržavaju *in situ* ili se skidaju i prema njima modeliraju novi. U ovom slučaju primjena povijesnih tehnika i materijala bila bi tek imitacija.

pričvrščivanja ljepilom i vijcima retuširani su i impregnirani svi spojevi. Ukrasi su bojani u tri sloja, u istu boju kao fond zida. Povijesne fotografije sugeriraju da je uz osnovni ton ukras u dvorani bio naglašen bojom. No tek analizom negativa Katunarićeve fotografije sa sigurnošću smo mogli potvrditi da su dekoracije bile istaknute bojom.⁴⁵ Pretpostavljajući da su ukrasi istaknuti zlatnom bojom po uzoru na građevine bečke secesije, pozlatom smo naglasili linearost dekoracija (sl. 20, 21).

OBNOVA – REKONSTRUKCIJA, ZAKLJUČAK

Rad na obnovi spomenika razlikuje se od slučaja do slučaja, a na konzervatorske odluke utječu mnogi čimbenici, pri čemu nisu zanemarivi politički diskurs, raspoloživi budžet, vremenska ograničenja, funkcionalnost, prilagodba suvremenom načinu života te suvremenim propisima u pogledu poboljšanja stabilnosti i fizikalnih svojstava zgrada. No kvaliteta obnove prvenstveno je rezultat valorizacije spomenika temeljem koje se usmjerava opseg i vrsta zahvata.

Prilikom obnove Hrvatskog doma poštovana je ustaljena praksa kojom pristupamo svakom spomeniku, počevši od prethodnog istraživanja povijesnih podataka o spomeniku, njegovih arhitektonskih značajki u kontekstu vremena nastanka, promjena nastalih tijekom vremena i njihovog uzroka te analize postojećeg stanja. U valorizaciji spomenika temeljenoj na prethodnim istraživanjima i analizama Tončićev je projekt, odnosno izvorni izgled zgrade ocijenjen njezinom najvećom vrijednošću. Vraćanje fizički uništenoga izvornog izgleda Tončićevog djela snažnoga secesijskog izraza koji se očituje u prožimanju arhitektonske kompozicije i arhitektonske dekoracije nametnulo se kao imperativ. U skladu sa spomeničkom vrijednošću građevine konzervacija postojećeg stanja – ogoljenog pročelja i svečane dvorane, bez cjelovite obnove izgubljenog ukrasa, odnosno pridržavanje principa „manje je više“ ne bi polučilo dobre rezultate i okrnjila bi se autentičnost spomenika čijem očuvanju u obnovi težimo. Zanimljivo je da broj materijalnih ostataka nekadašnje dekoracije na pročelju, a pogotovo u interijeru svečane dvorane, utjecao je na izbor suvremenih materijala za njihovu izvedbu, kao i na primjenu suvremene tehnologije izvođenja.

U radovima obnove poboljšano je građevinsko stanje i stabilnost spomenika – ojačanjem nosivih zidova, konstrukcije stubišta i sprežanjem drvene međukatne konstrukcije. Objekt je prilagođen svim suvremenim zahtjevima u pogledu pristupačnosti, zaštite na radu, zaštite od požara, kondicioniranja zraka, a dvorana je opremljena u

⁴⁵ Zahvaljujem kolegici Sandi Bulimbašić na pomoći i fotografu Valentinu Biliću Prčiću koji je proučio negativ iz Muzeja grada Splita oznake G 232 i potvrdio jasnu polikromiju ukrasa na nekoliko mjesta, a koja se na fotografiji mogla protumačiti kao retuš ili sjena. BILIĆ PRČIĆ, VALENTINO, priopćenje e-pošte 6. 11. 2019.

skladu s vrhunskim standardima multimedije.

U cjelokupnom procesu obnove – počevši od valorizacije, preko koncipiranja projektnog zadatka, suradnje na izradi projektne dokumentacije, usmjeravanja konzervatorsko-restauratorskih istraživanja do donošenja odluka o izboru materijala, tehničkih, tehnoloških i estetskih detalja tijekom izvedbe sudjelovali su stručnjaci različitih profila među kojima su konzervatori imali ravnopravnu, a ponekad vodeću i presudnu ulogu.⁴⁶

Obnova dekoracije Hrvatskog doma prema povijesnim fotografijama, odnosno njena arhitektonska i kiparska interpretacija rezultirala je autorskim djelom tima restauratora i konzervatora, a sve u skladu s izvornim Tončićevim vokabularom (sl. 22, 23).

Za cjeloviti zahvat na zgradi Hrvatskog doma u tekstu pa i u naslovu koristila sam se terminom *obnova*.⁴⁷ Pod pojmom *obnova* podrazumijevam kompleksnost zahvata u kojem su uz primjenu metode rekonstrukcije primijenjeni i postupci konzervacije, restauracije, građevinske sanacije pa i revitalizacije zgrade.

Obnova pročelja i interijera prema povijesnim fotografijama jedan je od mogućih konzervatorskih pristupa koji je rezultirao interpretacijom izvornog izgleda, ali to nije i model obnove primjenjiv u različitim situacijama i na svakom mjestu. Postupak obnove zgrade Hrvatskog doma u današnjem trenutku koji prethodi obnovi potresom uništene jezgre Zagreba prilog je konzervatorskoj praksi te podloga za teoretsko promišljanje i raspravu o višeznačnosti pojma (metode) rekonstrukcije u obnovi graditeljske baštine.

LITERATURA

- BEZIĆ BOŽANIĆ, NEVENKA, Prilog proučavanju secesije u Splitu, *Peristil* 8 – 9, 1965., 175-182.
- BRAUT, IVAN, Znanstveni skup Dijalozi s baštinom 2012., Rijeka, 18. travnja 2012., *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol. 3, No. 2, 2013., 473-477.
- BORČIĆ, GORAN, *Povijest pisana svjetlom – Split od Prisce do Adriane (drugi dio)*, Split, 2016.
- BUBLE, SANJA, Hrvatski dom Kamila Tončića u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, 2011., 417-439.
- BULIMBAŠIĆ, SANDI, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908. – 1919.) umjetnost i politika*, Zagreb, 2016.
- KEZIĆ, MARIO, *Arhitektura secesije u Splitu*, Split, 1991.
- MACHIEDO-MLADINIĆ, NORKA, *Prijatelji: Dopisivanje*

⁴⁶ Na obnovi Hrvatskog doma bile su angažirane konzervatorice mr. sc. Sanja Buble, dipl. ing. arh. (2005. – 2020.) i dr. sc. Sandi Bulimbašić, povjesničarka umjetnosti (2019. – 2020.).

⁴⁷ Pojam „obnova“ ima šire značenje od pukog obnavljanja uporabne vrijednosti objekta koja se u praksi „realizira primjenom arhitektonskih i građevinskih standarda 20. i 21. st. na starim objektima te zadovoljavanjem suvremenih propisa radije nego konzerviranjem i restauriranjem sačuvanog izvornog materijala“, kako predlaže D. Vokić. VOKIĆ, DENIS, 2007./2008.

23 Sjeverno pročelje nakon obnove, pogled sa sjeverozapada (foto: V. Bilić Prčić, 2021.)

North façade after restoration, view from northwest (photo: V. Bilić Prčić, 2021)

- Ivana Meštrovića s Ivom Tartagliom u razdoblju od 1905. do 1947. godine*, Split, 2015.
- PIPLOVIĆ, STANKO, *Kamilo Tončić*, Split, 1991.
- POZZETTO, MARCO, Modernistička arhitektura u Rijeci, *Arhitektura secesije u Rijeci: arhitektura i urbanizam početka 20. stoljeća*, (Daina Glavočić et al.), katalog izložbe, sv. 2, Moderna galerija Rijeka, 11. 12. 1997. – 28. 2. 1998., 16-25.
- ŠVERKO, IVANA, *Splitska škola za dizajn*, Split, 2003.
- VOKIĆ, DENIS, Nekoliko polemičkih navoda vezanih za povijest konzerviranja u Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 31/32, 2007./2008., 57-72.

* Omladina priređuje 1. veljače svoj omladinski ples, *Slobodna Dalmacija*, V/620 (23. 1. 1947.), 4.

* Započeli su radovi na adaptaciji Omladinskog doma, *Slobodna Dalmacija*, V/890 (6. 12. 1947.), 7.

Službeni glasnik Grada Splita, LII (XIV)/9 (11. 4. 2006.)

POPIS ARHIVSKE GRAĐE

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, BUBLE, SANJA, *Gradska dvorana – koncertna dvorana grada Splita u zgradi Hrvatskog doma u Splitu, Kamila Tončića 1; Projektni zadatak – radni materijal*, Split, 2006.

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, PELEŠ, VIŠNJA, *Četvrta dimenzija d.o.o., Hrvatski dom*, 2009.

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, *Rješenje Klasa: 612-08/10-06/0146; Ur.broj: 532-04-01-01/4-10-1 od 11.5.2010.*

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, HRVATSKI RESTAURATORSKI ZAVOD – *Odjel za štukaturu, Odjel za graditeljsko nasljeđe: Split, Hrvatski dom, Rekonstrukcija stucco – ukrasa u svečanoj dvorani, Zagreb/Split 2015.*

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, NEIR d.o.o.: *Zgrada Hrvatskog doma Kamila Tončića u Splitu – Adaptacija, sanacija i rekonstrukcija objekta; Konzervatorsko-restauratorski zahvati i preventivna zaštita – Pročelje i interijer zgrade,*

2017./2020.

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, GIUSEPPE SAVA': *Izveštaj o izvođenju sonde polikromnih slojeva iz interijera zgrade bivšeg Hrvatskog doma u Splitu, Split, 2008.*

INTERNETSKI IZVORI

<http://www.dzs.hr/PXWeb/sq/7fe725f2-80c9-4d7c-8c04-13e14b8e6488> (6. 3. 2020.)

<https://dijalozisbastinom.wixsite.com/dijalozi/2012> (10. 3. 2020.)

PRIOPĆENJA

Gordana Benić, ravnateljica MGS, poruka e-pošte 9. ožujka 2020.

Goran Borčić, usmeno priopćenje 10. ožujka 2020.

Valentino Bilić Prčić, priopćenje e-pošte 6. studenog 2019.

Summary**“CROATIAN HOUSE” IN SPLIT, RESTORATION CHALLENGES**

The impressive Art Nouveau building of the “Croatian House” (Hrvatski dom) was built in 1908 after the design by Kamilo Tončić. Designed in the spirit of Wagner’s school, it introduced new trends in Split architecture. During World War II and in the early post-war period, the Art Nouveau decoration of the façade and of the grand hall was removed. The conservation approach to the restoration was guided by the building’s value as a masterpiece of Art Nouveau in which decoration represents an integral and inseparable part of architectural

design. Therefore, regardless of the absence of material remains, the restoration of the decoration was an imperative. The text analyses stages of restoration of the building’s original appearance according to preserved historical photographs – as a contribution to conservation practice and a basis for theoretical reflection and discussion of the ambiguity of the concept (method) of reconstruction in restoration of architectural heritage.

Filip Franković, Ana Đukić, Sanjin Mihelić

Prilog poznavanju arheoloških lokaliteta na području Hrvatske Kostajnice te općina Majur i Hrvatska Dubica

Filip Franković
Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Heidelberg
D – 69 117 Heidelberg, Sandgasse 7
Ana Đukić
Arheološki muzej u Zagrebu
HR – 10000 Zagreb, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
Sanjin Mihelić
Arheološki muzej u Zagrebu
HR – 10000 Zagreb, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

UDK: 902.2(497.527Hrv. Kostajnica)“2017/2018”
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received 27. 12. 2019.

Ključne riječi: sustavni terenski pregled, probno bušenje, iskopavanje, keramika, brončano doba, srednji vijek

Key words: field survey, trial probing, excavation, pottery, Bronze Age, Middle Ages

Arheološki muzej u Zagrebu u dva je navrata, 2017. i 2018. godine, provodio istraživanja na području grada Hrvatske Kostajnice te općina Hrvatska Dubica i Majur. Cilj istraživanja bio je sustavnim terenskim pregledom, uzorkovanjem tla te probnim sondažnim istraživanjima dobiti bolji uvid u arheološku topografiju proučavanog područja. Tijekom spomenutih dviju sezona istraživanja su provedena na pet odabranih položaja i okolnom prostoru: Umka i Gradina u općini Hrvatska Dubica, Čukur i Kamenik u općini Majur te Unka na granici između Hrvatske Kostajnice i općine Majur. Tragovi aktivnosti iz različitih razdoblja ljudske prošlosti utvrđeni su na položajima Gradina, Kamenik i Unka, a u ovom su radu izloženi rezultati provedenih istraživanja.

UVOD – STANJE ISTRAŽENOSTI NA PROUČAVANOM PROSTORU

Prostor hrvatskog Pounja široj je javnosti poznat zbog ostataka srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih građevina. Ipak, velik broj slučajnih i površinskih nalaza ukazuje na to da je spomenuti prostor bio naseljavan i u ranijim razdobljima ljudske prošlosti.¹

Najstariji nalazi s proučavanog područja pripisani su bakrenodobnoj vučedolskoj kulturi, a potječu s položaja Osječenica, Gradina iznad Goričke i Ljeskovac² te Unčani.³

Svakako najpoznatiji nalazi iz pretpovijesnog razdoblja su oni pripisani kasnom brončanom dobu – ostave Javornik⁴ i Matijevići.⁵ Osim toga, na položaju Narda kod Dvora pronađeno je 13 žarnih grobova iz kasnoga brončanog doba.⁶ Mlađem željeznom dobu pripisani su nalazi s Osjenčice i Gradine kod Goričke, gdje su zabilježeni tragovi rudarenja željezne (limonit) te srebrne i olovne (galenit) rudače.⁷

Iz razdoblja antike potječe više vrsta nalaza i to s različitih lokacija,⁸ a svakako valja istaknuti pet miljokaza iz okolice Baćina koji ukazuju na naseljavanje u razdoblju Rimskog Carstva od kraja 2. do početka 4. stoljeća.⁹ Na rimsku prisutnost na proučavanom prostoru ukazuju i nalazi novca iz Donjih Cerovljana i Dvora na Uni, mnoštvo novca i ulomak rimskog žrtvenika posvećenog Jupiteru iz Goričke, više zlatnika cara Valentinijana iz Graduše Posavske (Sunja), dio olovnog sarkofaga i opeke s položaja „Vladića jama“ ili „Kločkovača“, miljokazi i nalazi novca iz Hrvatske Dubice, miljokaz s položaja Tirol iz Hrvatske Kostajnice, kao i nalazi rimskog novca iz Zatona.¹⁰

Od srednjovjekovnih lokaliteta na proučavanom se prostoru ističu Gvozdansko, kaštel koji je vjerojatno građen nakon 1463. godine, zatim Majur kod Hrvatske Kostajnice

1 Primjerice, pretpovijesna gradina u Draškovcu kod Dvora. Vidi: MIRNIK, IVAN, 2007., 16.

2 DURMAN, ALEKSANDAR, 1991., 90 – 91, MIRNIK, IVAN, 2007., 16, ŠKILJAN, FILIP, 2008., 5.

3 DURMAN, ALEKSANDAR, 1991., 91 – 92, MIRNIK, IVAN, 2007., 33.

4 VINSKI, ZDENKO; VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1956., br. 27, VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1983., 660, VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1973., T. 98 – 99, KARAVANIĆ, SNJEŽANA, 2009., 98, br. 20.

5 VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1983., 665, T. 96, VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1973., 169, T. 126A: 2 – 3, T. 129: 6, KARAVANIĆ, SNJEŽANA, 2009., 99 – 100, br. 32.

6 DURMAN, ALEKSANDAR, 1991., 91, MIRNIK, IVAN, 2007., 32.

7 MIRNIK, IVAN, 2007., 16.

8 BOJANOVSKI, IVO, 1984., 156 – 166, 230 – 233, 248 – 253, 260 – 261, MIRNIK, IVAN, 2007., 16.

9 MIRNIK, IVAN, 2007., 16 – 22, ŠKILJAN, FILIP, 2008., 6.

10 MIRNIK, IVAN, 2007. Donji Cerovljani, 22; Dvor na Uni, 23; Gorička, 24; Sunja, 25; Hrvatska Dubica, 28; Hrvatska Kostajnica, 30; Zaton, 33.

Karta 1 Prikaz položaja lokaliteta Umka i Gradina koji su istraživani 2017. i 2018. godine. Brojevi na karti odgovaraju brojevima u tekstu (F. Franković, 2019.).

Map 1. Sites of Umka and Gradina, researched in 2017 and 2018. Numeration on map corresponds to numeration in text (F. Franković, 2019)

Karta 2 Prikaz položaja lokaliteta Čukur i Kamenik koji su istraživani 2017. i 2018. godine. Brojevi na karti odgovaraju brojevima u tekstu (F. Franković, 2019.).

Map 2. Sites of Čukur and Kamenik, researched in 2017 and 2018. Numeration on map corresponds to numeration in text (F. Franković, 2019)

gdje je pronađen bizantski novac (6. st.), utvrda Zrin koja se spominje već potkraj 13. stoljeća te utvrda Pedalj.¹¹

Tijekom 2005. godine na području općine Dvor proveden je sustavni terenski pregled u organizaciji Arheološkog odjela Ministarstva kulture Republike Hrvatske, čija je svrha bila izrada prostornog plana Općine Dvor.¹² Terenski pregled izvršen je i 2009. godine na trasi kostajničke obilaznice. Posljednji detaljan osvrt na arheološku topografiju područja oko Dvora, Hrvatske Kostajnice i Hrvatske Dubice objavljen je 2007. godine, kada su na širem području omeđenom rijekama Savom i Unom zabilježena 34 položaja s

kojih potječu arheološki nalazi.¹³ Nažalost, bez obzira na bogatu arheološku baštinu, osim spomenutih istraživanja manjeg obujma na spomenutom području nije bilo opsežnih terenskih pregleda niti su vođena sustavna istraživanja većeg opsega, zbog čega je cilj istraživanja provedenih 2017. i 2018. godine bio kroz sustavne terenske preglede, probna bušenja i probna sondažna istraživanja proširiti znanje o arheološkoj topografiji na širem području Hrvatske Kostajnice te općina Hrvatska Dubica i Majur.

METODOLOGIJA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Područje oko Hrvatske Kostajnice i Hrvatske Dubice posljednjih je godina obilježeno snažnom depopulacijom koja

11 MIRNIK, IVAN, 2007. Gvozdansko, 25; Majur, 32; Pedalj, 33; Zrin, 34 – 36; Zaton, 33.

12 Rezultati su prezentirani su sklopu izložbe *Arheološka baština hrvatskog Pounja – Hrvatska Kostajnica, Dvor i Hrvatska Dubica* koja je postavljena 2005. godine u Hrvatskoj Kostajnici.

13 MIRNIK, IVAN, 2007., 15. Sedam položaja s pretpovijesnim, 22 s antičkim, tri sa srednjovjekovnim, jedan s pretpovijesnim i antičkim (Hrvatska Dubica), jedan s antičkim i srednjovjekovnim (Gvozdansko) te jedan s pretpovijesnim, antičkim i srednjovjekovnim materijalom (Gorička); 2008. godine objavljen je pregled lokaliteta na Baniji, ali bez novih podataka. Vidi: ŠKILJAN, FILIP, 2008.

br.	položaj	k.o.	k.č.	koordinate (HTRS96 sustav)	terenski pregled	probno bušenje	iskopavanje	pretpovijest	antika	srednji vijek	novi vijek
1	Umka	Cerovljani	506/2	N: 5008082, E: 521236	+	+	-	-	-	-	-
2	Čukur	Krčevo	658/47	N: 5015275, E: 501480	+	+	-	-	-	-	-
3	Kamenik	Krčevo	87/1	N: 5016848, E: 501748	+	+	-	-	-	+	+
4	Gradina	Dubica	-	N: 5008884, E: 525647	+	+	-	?	?	+	+
5	Unka	Kostajnica	2544-2556	N: 5012168, E: 504056 (prema rješenju o preventivnoj zaštiti N: 45.151719, E: 16.33612)	+	+	+	brončano doba?	+	+	-

Tab. 1 Popis istraživanih položaja na području Hrvatske Kostajnice te općina Majur i Hrvatska Dubica, s oznakom razdoblja iz kojega potječu prikupljeni ulomci keramike (A. Đukić, 2019.).

Tab. 1. List of researched areas on the territory of Hrvatska Kostajnica, Majur and Hrvatska Dubica, with indicated chronological periods of pottery fragments found on site (A. Đukić, 2019)

je započela u ratnim i poratnim godinama. Jedna je od posljedica depopulacije sve manji broj obrađenih poljoprivrednih površina, odnosno sve veći broj zaraslih i pošumljenih površina koje otežavaju sustavni terenski pregled. Valja napomenuti da se najveći dio obrađenih površina nalazi uz rijeku Unu, što u metodološkom smislu također predstavlja problem jer se arheološki slojevi zbog naplavlivanja ponekad nalaze ispod aluvijalnog sedimenta značajne debljine.

Zbog navedenih problema pri novim je istraživanjima bilo potrebno razviti novi metodološki pristup u proučavanju cijelog područja. Kako bi se dobio uvid u prostornu distribuciju lokaliteta te utvrdili načini na koji zapuštenost krajolika utječe na njihovu površinsku vidljivost (bez zadiranja u arheološke slojeve), tijekom 2017. godine obilaženi su srednjovjekovni lokaliteti u Sisačko-moslavačkoj županiji¹⁴ koji se nalaze na položajima s topografijom sličnom onoj oko Hrvatske Kostajnice. Najbolji uvid u postojeće stanje pružili su lokaliteti Prevršac i Hrastovica, gdje je ustanovljeno da je lokalitete gotovo nemoguće uočiti uobičajenim terenskim pregledom ili uočiti na satelitskim snimkama čak i nakon uzimanja GPS točke. Primjeri bolje očuvanih lokaliteta, poput Prevršca ili Hrastovice, pokazuju da nije iznenađujuće što su lokacije nekih od položaja poznatih iz pisanih izvora arheološki i dalje nepotvrđene.¹⁵

Zbog svega navedenog, metodološki pristup korišten u istraživanjima 2017. i 2018. godine uključivao je sljedeće: proučavanje topografskih karata (prema toponimima su odabrane lokacije Čukur (karta 2), Umka (karta 1), Unka (karte 4 i 5, sl. 3), Kamenik (karta 2) i Gradina (karta 1), razgovor s lokalnim stanovništvom, sustavni terenski pregled, uzorkovanje tla sondom,¹⁶ kao i probna iskopavanja.

Tijekom 2017. godine ispitani su položaji Umka i Gradina kraj Hrvatske Dubice (karta 1), Čukur u općini Majur (karta 2) te Unka na granici između općine Majur i grada Hrvatske Kostajnice (karta 4). U smislu terenskog pregleda, metodologija korištena u ovim istraživanjima uključivala je podjelu površine na traktove koji su definirani na temelju smjera pružanja obrađenih polja. Težilo se tome da niti jedan trakt ne prelazi dimenzije 100 x 100 m, ali su zbog konfiguracije terena, rasporeda polja ili drugih čimbenika dimenzije ponekad promijenjene za +/- 20 m. Traktovi su pregledavani u paralelnim linijama koje su međusobno udaljene 15 m, uz povremenu kontrolu razdaljine. U svakom je traktu postavljeno maksimalno osam linija kako bi se ograničile i kontrolirale dimenzije pregledane površine. Površinski nalazi keramike (dijagnostički ulomci) prikupljeni su i bilježeni s obzirom na pregledanu liniju i trakt, dok su za posebne nalaze uzimane GPS koordinate.

Tijekom 2018. godine cilj je bio nastaviti istraživanja na položajima Unka i Gradina. Šire područje oko spomenutih položaja obuhvaćeno je sustavnim terenskim pregledom (21 trakt) i nizom probnih bušenja (pedesetak). Osim toga, istraživan je i položaj Kamenik (karta 2). Prilikom terenskog pregleda korištena je nešto drugačija metodologija u odnosu na 2017. godinu. Točnije, traktovi su ograničeni na dimenzije 100 x 100 metara, a linije unutar svakog trakta dodatno su podijeljene na pet segmenata od po 20 metara duljine kako bi se preciznije dokumentirala prostorna distribucija nalaza.

REZULTATI TERENSKOG PREGLEDA, PROBNIH BUŠENJA I PROBNIH ISKOPAVANJA

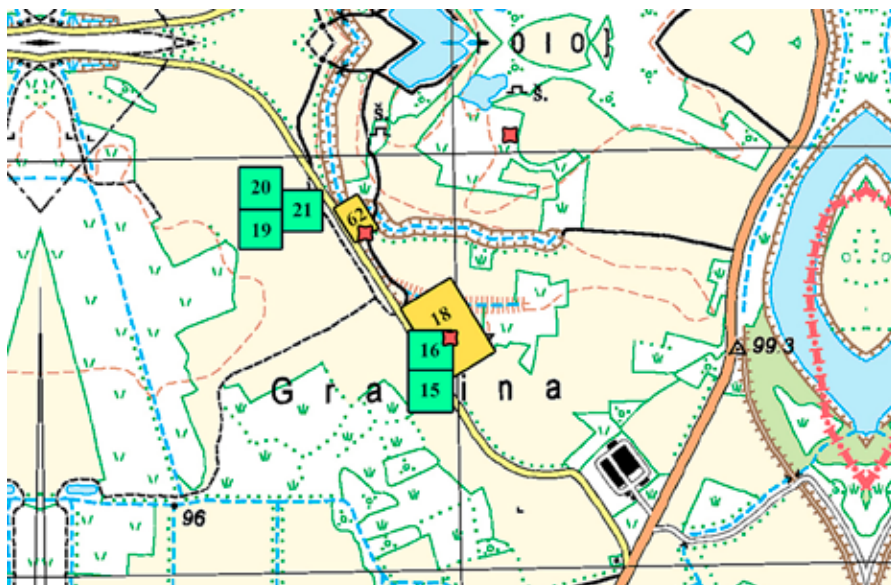
1.) Položaj Umka (Hrvatska Dubica; karta 1, tab. 1)

Položaj Umka nalazi se kraj Gornjih Cerovljana u blizini Hrvatske Dubice. Radi se o povišenom položaju koji je obrastao šumom. U terenskom pregledu nije pronađen arheološki materijal, a probnim je bušenjima ustanovljeno da se zdravični sloj javlja na dubini od četrdesetak centimetara.

¹⁴ Prevršac, Zrin, Gvozdansko, Čuntić, Klinac i Hrastovica.

¹⁵ Lokalno stanovništvo navodi sljedeće srednjovjekovne lokalitete na širem području Sisačko-moslavačke županije: utvrde Svinica i Mračaj, Kamenik kod Velikog Krčeva, Bijelnik, Jabukovac-Gradina, Veliki Gradac i Mali Gradac.

¹⁶ Zbog veličine same sonde, maksimalna dubina bušenja iznosila je 120 cm.

Karta 3 Prikaz traktova na položaju Gradina na kojima je tijekom 2017. (traktovi žute boje) i 2018. (traktovi zelene boje) zabilježena veća koncentracija površinskih nalaza. Položaji probnih bušenja označeni su crvenim simbolima (F. Franković, 2019.).

Map 3. Tracts at Gradina with evidence of larger quantity of surface survey finds discovered in 2017 (yellow) and 2018 (green). Locations of probe drillings are marked by red symbols (F. Franković, 2019)

Karta 4 Karta s prikazom položaja lokaliteta Unka koji je ispitan u istraživanjima 2017. i 2018. godine (F. Franković, 2019.).

Map 4. Site of Unka, researched in 2017 and 2018 (F. Franković, 2019)

2.) Položaj Čukur (Općina Majur; karta 2, tab. 1)

Položaj Čukur nalazi se kraj sela Veliko Krčevo. Radi se o brežuljku koji, za razliku od okolne površine, nije prekriven šumom iako se zemljište već godinama ne koristi. Uz položaj se vežu lokalne priče o postojanju crkve i zakopanim zlatnim kaležima. Probnim bušenjima utvrđeno je da se zdravica (izrazito kompaktna glina) pojavljuje već na dubini od četrdesetak centimetara te da se ne radi o arheološkom lokalitetu.

3.) Položaj Kamenik (Općina Majur; karta 2) – srednji vijek

Položaj Kamenik nalazi se sjeverno od sela Veliko Krčevo. Radi se o području s više brežuljaka u šumi uz koje se vežu lokalne priče o kamenoj arhitekturi koja je bila vidljiva do prije pedesetak godina. U terenskom su pregledu na dvjema pozicijama pronađena ukupno tri ulomka srednjovjekovne

keramike. Važno je napomenuti da se radi isključivo o sporiadičnim nalazima, a ne o većoj gustoći nalaza koja bi upućivala na postojanje lokaliteta.¹⁷ U podnožju položaja pregledana su i dva obrađena polja, gdje je pronađen ulomak recentne glazirane keramike.

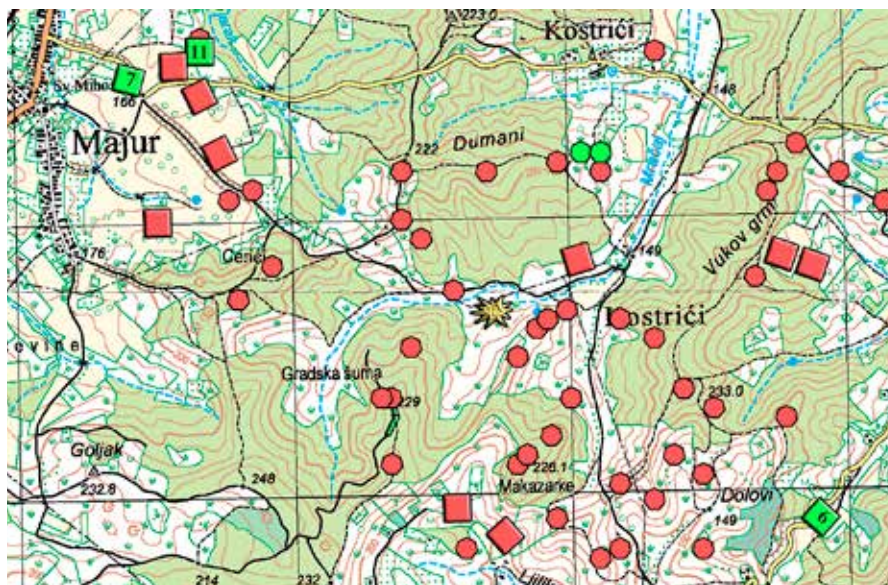
Na položaju Kamenik izvršeno je šest probnih bušenja, a dodatna su bušenja izvršena na svim okolnim brežuljcima. Dodatne provjere vršene su i na dijelovima brežuljaka gdje je bio vidljiv zemljani profil. U svim je bušenjima ustanovljeno da se zdravica pojavljuje već na 10 cm dubine.¹⁸ Tragovi kulturnog sloja nisu utvrđeni ni na dijelovima položaja na kojima je prikupljena srednjovjekovna keramika.

¹⁷ Terenski pregled ovog položaja nije uključivao postavljanje traktova jer, s obzirom na gustu vegetaciju, ne bi bilo moguće ispoštovati metodološke principe.

¹⁸ Bušenje je nastavljeno do dubine od 60 cm kako bi se utvrdilo da se uistinu radi o sterilnom sloju, ali nisu zabilježene nikakve promjene.

Karta 5 Područje oko položaja Unka (žuti simbol) obuhvaćeno istraživanjem 2018. godine. Pravokutnici predstavljaju prijeđene traktove (zeleni – zabilježeni površinski nalazi; crveni – nezabilježeni površinski nalazi), šesterokutnici pozicije na kojima su izvršena probna bušenja (zeleni – utvrđen kulturni sloj; crveni – bez kulturnog sloja), a zelena linija predstavlja otkrivene ostatke kamenog puta (F. Franković, 2019.).

Map 5. Area around Unka (marked yellow), researched in 2018. Rectangles indicate covered tracts (green – recorded surface finds; red – unrecorded surface finds), hexagons locations of probe drillings (green – presence of cultural layer; red – no cultural layer), and the green line marks remains of stone walkway (F. Franković, 2019)

4.) Položaj Gradina (Hrvatska Dubica; karta 1, 3, tab. 1) – pretpovijest (?), antika (?), srednji vijek

Položaj Gradina u literaturi se otprije navodi kao lokalitet iz razdoblja pretpovijesti i antike.¹⁹ Radi se o dijelu ravnog područja, a ne o povišenom položaju kao što sugerira toponim. S obzirom na to da se radi o položaju površine veće od četiri hektara, terenskim pregledima 2017. i 2018. godine nastojalo se provjeriti radi li se uopće o arheološkom lokalitetu, preciznije odrediti granice lokaliteta te provjeriti postoji li razlika u prostornoj distribuciji nalaza iz različitih razdoblja. Većina površine koja se pripisuje ovom položaju prekrivena je obrađenim poljima, što je uvelike olakšalo sustavni terenski pregled.

Površina obuhvaćena sustavnim terenskim pregledom 2017. godine podijeljena je na ukupno 62 trakta, a tek je na manjem broju njih pronađen arheološki materijal.²⁰ Dijagnostički ulomci prikupljeni su u šest različitih traktova, a najviše materijala prikupljeno je u traktovima 18 i 62 (karta 3). Valja naglasiti da se u slučaju spomenutih traktova i dalje radi o malom broju ulomaka. U traktu 18 zabilježeno je ukupno 59 ulomaka keramike, od čega četiri dijagnostička: tri ulomka fine fature koje je moguće datirati u razdoblje antike – dva ravna ruba lonca, jedan izvučeni zadebljani rub zdjele (svi ulomci rađeni su na kolu) te jedan izvučeni zadebljani rub srednjovjekovnog lonca grube fature (izrađen na kolu). U traktu 62 prikupljeno je ukupno 20 ulomaka, od čega dva dijagnostička: jedan izvučeni rub srednjovjekovnog lonca grube fature (rađen rukom) i jedna novovjekovna ovalna ručka fine fature. Ostali traktovi (9, 13, 17 i 59) u kojima su prikupljeni dijagnostički ulomci keramike upućuju na aktivnost u razdobljima srednjeg i novog vijeka. Na temelju površinskih nalaza

prikupljenih 2017. godine moguće je zaključiti da je položaj Gradina naseljavan u razdobljima antike te srednjeg i novog vijeka, što navodi na zaključak da ranija atribucija ovog lokaliteta razdoblju pretpovijesti nije nužno točna.

Istraživanja su nastavljena 2018. godine na zapadnijem dijelu položaja (karta 3). Prilikom ovog terenskog pregleda prikupljeni su svi keramički ulomci, a ne samo oni dijagnostički. To je učinjeno kako bi se na temelju fature prikupljenih ulomaka potencijalno utvrdio materijal iz razdoblja ljudske povijesti čija prisutnost nije utvrđena 2017. godine. Postavljeno je ukupno sedam traktova, a keramika je pronađena u njih pet (15, 16, 19, 20 i 21).²¹ Svi pet traktova sa svoje istočne strane nadovezuju se na traktove (18 i 62) na kojima je tijekom terenskog pregleda 2017. godine utvrđena najveća gustoća nalaza. Zbog toga je moguće zaključiti da se centralni dio lokaliteta vjerojatno nalazi upravo na ovom području.

Tijekom sustavnoga terenskog pregleda 2018. godine pronađena su tri ulomka koje se potencijalno može pripisati razdoblju pretpovijesti, komad cigle koji bi se mogao vezati uz razdoblje antike te srednjovjekovna i novovjekovna keramika. Srednjovjekovni materijal je najbrojniji, a dijagnostički ulomci uključuju dva ulomka lonaca ukrašena jednostrukom valovnicom, ulomak lonca ukrašen višestrukom valovnicom, pet ulomaka lonaca ukrašenih linijama, četiri ravna dna i 20 izvučenih zadebljanih rubova lonaca. Novovjekovni materijal mahom uključuje ulomke s glazurom.

Uzevši u obzir neravnomjernu distribuciju nalaza, činjenicu da je relativno mali broj polja sadržavao nalaze te navode lokalnog stanovništva da se radi o plavnom području,

¹⁹ MIRNIK, IVAN, 2007., 28. Lokalno stanovništvo upozorava da je Gradina zapravo položaj starog grada Dubice iz vremena obrane od Turaka (zauzet od strane Turaka 1538. godine).

²⁰ Traktovi 9, 13, 17, 18, 62 (karta 3).

²¹ Zbog promjene metodološkog pristupa između dvije sezone istraživanja, traktovi 15 i 16 iz 2018. godine djelomično se podudaraju s površinom trakta 18 iz 2017. godine (karta 3). Ta površina nije ponovno pregledavana. Tri se trakta iz 2018. godine (19, 20 i 21) sa svoje istočne strane nadovezuju na trakt 62 iz terenskog pregleda 2017. godine.

1 Izbor nalaza prikupljenih prilikom sustavnog terenskog pregleda 2017. godine (foto: A. Đukić)
Selected finds collected during the 2017 systematic field survey (photo: A. Đukić)

odlučeno je da će na više pozicija biti napravljena probna bušenja (karta 3). Prvo je bušenje (karta 3) izvršeno na malom elipsoidnom uzvišenju u sredini polja s najvećom koncentracijom nalaza (trakt 18). Prvih 40 cm sačinjavao je tamnosivi masni sloj koji je posljedica poljoprivrednih radova. Na dubini od 40 do 70 cm zabilježen je žuto-smeđi masni sloj s primjesama ugljena i cigle, a na dubini od 70 do 120 cm zabilježen je tamnosmeđi sloj sa sitnijim primjesama cigle. Drugo je bušenje (karta 3) izvršeno uz sam rub ceste na malom polju (trakt 62) koje je sadržavalo velik broj izuzetno fragmentiranih ulomaka keramike. Nakon 40 cm humusa ustanovljen je izuzetno pjeskoviti sloj, vjerojatno naplavni, koji se proteže do dubine od 1,20 m. Treće je bušenje (karta 3) postavljeno na najvišoj točki lokaliteta – na ravnom neobrađenom platou okruženom manjim jarkom, a ondje je ispod 40 cm humusa ustanovljen smeđi sloj pijeska i šljunka (moguće naplavni).

5.) Položaj Unka (Kostrići i okolni prostor; karte 4 i 5, sl. 3–6) – pretpovijest (brončano doba?), antika, srednji vijek

Arheološki lokalitet Unka kraj sela Kostrići smješten je u udolini sa svih strana okruženoj brežuljcima (karte 4 i 5),²² a s njegove se sjeveroistočne strane nalazi izvor pitke vode Raminac. U sredini udoline nalaze se dva uzvišenja. Prvo uzvišenje, smješteno južnije u udolini, elipsoidnog je oblika i proteže se u smjeru istok – zapad. Drugo uzvišenje,

smješteno sjevernije u udolini, značajno odudara od ostatka krajolika (sl. 3). Radi se o izuzetno strmom humku koji na vrhu nije zaravnjen, već strmo pada prema sredini gdje u humak s njegove sjeverne strane ulazi usjek.²³

Područje oko lokaliteta Unka prepuno je brežuljaka između kojih se nalaze usjeci nastali djelovanjem vode, a i danas se radi o površini s puno podzemnih voda koje mjestimično izbijaju na površinu te plave niže dijelove krajolika. Položaju je moguće pristupiti iz nekoliko smjerova, prateći prirodne usjeke u okolnim brdima. Na sjeverozapadu se nalazi put prema Majuru, na sjeveru prema Kostrićima i dalje prema Mračaju, a na jugu prema Hrvatskoj Kostajnici.

Kako bi se ustanovio karakter lokaliteta, 2017. godine provedena su tri probna bušenja. Prvo bušenje napravljeno je na vrhu južnog uzvišenja, drugo na vrhu sjevernog, a treće na platou između dvaju uzvišenja. Tragovi kulturnog sloja definirani su samo na platou između uzvišenja. Na sjevernom i južnom uzvišenju utvrđen je sloj gline koji se pojavljuje odmah ispod humusnog sloja. Na sjevernom uzvišenju izvršeno je nekoliko dodatnih probnih bušenja koja su pokazala da se žuti glinoviti sloj rasprostire cijelom površinom te da se pojavljuje na dubini od 30 cm. Radi se o glini izuzetno dobre kvalitete koja je spremna za korištenje te je nije potrebno dodatno pročišćavati. Važno je napomenuti kako je glina sa sjevernog uzvišenja značajno kvalitetnija od one s južnog.

S obzirom na postojanje kulturnih slojeva na platou

22 U katastru zaveden pod grad Hrvatsku Kostajnicu.

23 Lokalitet je preventivno zaštićen 11. 05. 2012. godine, a obuhvaćene su k.č. 2546, 2547 i 2548 koje pripadaju k.o. Hrvatska Kostajnica.

2 Izbor nalaza prikupljenih
prilikom sustavnog terenskog
pregleda 2018. godine (foto: A.
Đukić)

Selected finds collected during
the 2018 systematic field survey
(photo: A. Đukić)

između dva uzvišenja, odlučeno je da će položaj biti istražen probnim sondama. Sonde su postavljene na tri različite pozicije kako bi se potvrdili rezultati dobiveni probnim bušenjima.

a) Sonda 1

Sonda 1 (dimenzija 2 x 3 m, s duljom stranom u smjeru istok – zapad) otvorena je na vrhu elipsoidnog uzvišenja na južnom dijelu položaja (sl. 3). Nakon uklanjanja humusnog sloja ustanovljena je zdravica (žuta glina). Na prijelazu između humusnog i zdravičnog sloja pronađen je jedan ulomak srednjovjekovne keramike (sl. 6: 1; T. 1: 2) koji ne upućuje na značajniju aktivnost na ovom dijelu položaja.

b) Sonda 2 (sl. 4)

Sonda 2 (dimenzija 3 x 2 m, s duljom stranom u smjeru sjever – jug) otvorena je na platou između dvaju uzvišenja. Ispod sloja trave definiran je sloj crne masne zemlje koji se prostirao do dubine od oko 80 cm te je sadržavao izuzetno sitne ulomke keramike i drobljeni kućni lijep (sloj 1). Ispod sloja 1 definiran je sloj masne žuto-smeđe zemlje, debljine oko 30 cm, koji je sadržavao ulomke keramike te komadiće lijepa i ugljena (sloj 2). Pronađeno je devet ulomaka pretpovijesne keramike (brončano doba?), sedam ulomaka antičke i pet ulomaka srednjovjekovne keramike. Osim toga, pronađena su četiri komada kućnog lijepa, dva fragmenta gorenih životinjskih kostiju i odbojak od pripreme jezgre s okorinom (rožnjak/radiolarit) (sl. 6: 2).

Ispod sloja 2 definiran je tamnosmeđi kompaktni sloj

koji je sadržavao manju količinu ulomaka keramike i lijepa (sloj 3). Koncentracija nalaza smanjivala se s dubinom, a na dubini od 180 cm dosegnuta je izuzetno kompaktna i tvrda smeđa zdravica. U sloju 3 pronađena su tri komada kućnog lijepa i 42 ulomka keramike, od čega su dva pripisana razdoblju srednjeg vijeka (ulomci lonaca), a ostali su okvirno pripisani razdoblju pretpovijesti (brončano doba (?); ravno dno (T. 1: 7), trakasta ručka (T. 1: 9), plastična traka s utiskivanjem prsta (T. 1: 8) i ulomak lonca jedini su dijagnostički ulomci). Posebni nalazi uključuju tri krhotine s okorinom (rožnjak/radiolarit) (sl. 6: 3).

c) Sonda 3 (sl. 5)

Sonda 3 (dimenzija 4 x 1, s dužom stranom u smjeru sjever – jug) otvorena je na prijelazu sa središnjeg platoa na sjeverno uzvišenje. U površinskom sloju (sloj 1), debljine oko 20 cm, pronađeni su komadići lijepa i četiri ulomka pretpovijesne keramike (brončano doba (?); rub lonca razgrnutog vrata i ravni rub ukrašen bradavičastom aplikacijom; T. 1: 10–11). Ispod površinskog sloja ustanovljen je sloj zemlje s grumenjem fino pročišćene visokokvalitetne gline (sloj 2) koji se djelomično nalazio na sloju smeđe zemlje (sloj 3). Vjerojatno se radi o tome da je sterilna žuta glina zbog djelovanja erozije djelomično prekrila sloj 3. U sloju 3 pronađena su tri ulomka pretpovijesne keramike i jedan komadić lijepa. U sjevernom je dijelu definiran tamniji sloj (sloj 4), a njegovim je uklanjanjem dodatno potvrđeno da je sloj 2 zaista skliznuo s vrha brežuljka. Ispod sloja 4 definirana je zdravica (sl. 5). U sloju 4 pronađeno je 59 ulomaka keramike

3 Položaj Unka s vidljivim
južnim (lijevo dolje) i
sjevernim (desno gore)
uzvišenjem, pogled s
jugoistoka (foto: F. Franković)
Location Unka with southern
(below left) and northern
(above right) mound, view
from south-east (photo: F.
Franković)

(sl. 6; T. 1: 1, 3–6). Pretpovijesnu keramiku, 53 ulomka fine, prijelazne i grube fature (sl. 6; T. 1: 3–6) većinom je moguće datirati u brončano doba. Ulomci pretpovijesne keramike pronađeni u sondi 3, kao i sondi 2, smeđe su boje (sl. 6: 4–7). Neki od njih imaju izuzetno visok udio primjese kvarca, dok kod nekih primjese u potpunosti izostaju. Iako dijagnostički ulomci ne pružaju puno podataka, prema fakturi valja naglasiti sličnost s materijalom prikupljenim prilikom istraživanja na Plitvičkim jezerima koja je Arheološki muzej u Zagrebu provodio 2013. godine. Ondje je na položaju Voštica u brončanodobnim slojevima pronađena keramika fature slične onoj pronađenoj u sondi 3 na položaju Unka.²⁴ Antička keramika u sloju 4 zastupljena je sa šest ulomaka fine fature, a valja izdvojiti ravni zadebljani rub tanjura (sl. 6: 8, T. 1: 1) koji ne dopušta precizno datiranje jer se radi o obliku koji se, u više varijanti, pojavljuje u rimskim provincijama od 1. do 4. stoljeća.²⁵

S obzirom na činjenicu da su pretpovijesni lokaliteti i nalazi gotovo nepoznati na proučavanom području, 2018. godine cilj je bio dodatno istražiti područje oko pretpovijesnog lokaliteta Unka probnim bušenjima i terenskim pregledom. Najveći problem prilikom provođenja istraživanja bio je krajolik koji je, zbog iznimne depopulacije i sve manjeg broja obrađenih površina, većim dijelom prekriven gustom vegetacijom. Terenskim pregledom obuhvaćeno je 12 traktova u radijusu od jednog kilometra oko lokaliteta Unka, a samo je u njih tri (6, 7, 11) pronađena, uglavnom recentna, keramika. Na aktivnosti iz ranijih arheoloških razdoblja ukazuju tri manja komada lomljenog kamena

(odbojak, krhotina i ulomak sječiva od rožnjaka/radiolarita) pronađena u traktu 11.

Na mjestima gdje nije bilo moguće provesti terenski pregled napravljena su probna bušenja (njih 50) do dubine zdravice, a nalazi su zabilježeni u samo tri slučaja. U prva dva slučaja²⁶ pronađena je koncentracija ugljena i sitnih ulomaka cigle (<3 mm), ali i recentni željezni čavao, što upućuje da se radi o recentnim nalazima. S obzirom na to da su oba probna bušenja postavljena neposredno jedno uz drugo, moguće je zaključiti kako se radi o ostacima iste aktivnosti. U trećem slučaju otkriven je sloj kamenja, a dodatnim je bušenjima i kartiranjem ustanovljeno da se radi o napuštenom kamenom putu koji je obrastao u šumu (karta 5). Put je dokumentiran u dužini od 135 metara te širini od dva do tri metra.

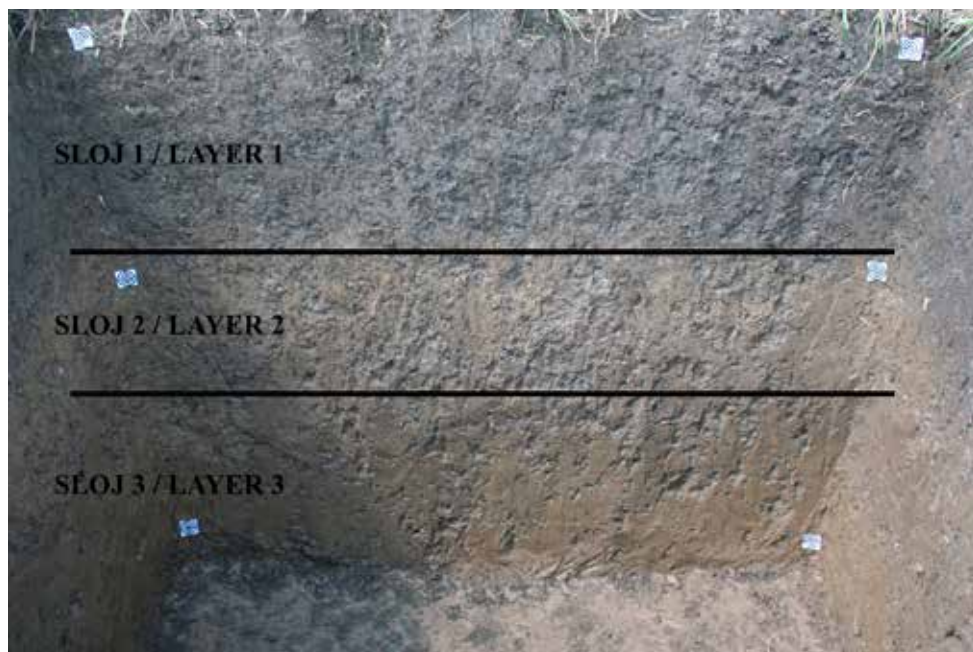
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tijekom 2017. i 2018. godine sustavnim je terenskim pregledom te probnim bušenjima istraženo pet položaja na prostoru oko Hrvatske Kostajnice, a na jednome od njih provedena su i probna sondažna istraživanja. Posebnu problematiku na istraživanom području čini stanje terena, odnosno gusta vegetacija koja je izravan rezultat iseljavanja lokalnog stanovništva posljednjih tridesetak godina, a zbog koje je čak i položaje poznate iz pisanih izvora, poput utvrda Svinica i Mračaj, nemoguće ubicirati. Osim toga, ovakva situacija izvrsno pokazuje da je prije provođenja istraživanja nužno pregledati lokalitete koji se nalaze na sličnom terenu kako bi se moglo odabrati adekvatnu metodologiju. Primjeri ovdje proučavanih lokaliteta pokazuju da se niti

²⁴ BAKARIĆ, LIDIJA; MIHELIĆ, SANJIN, 2013., 25 – 27.

²⁵ JELINČIĆ, KRISTINA, 2009., 43.

²⁶ Bušenja 44 (N: 45.25436, E:16.5566) i 45 (N: 45.2543, E: 16.55582). Koordinate su izražene u WGS84 sustavu.

4 Pogled na zapadni profil sonde 2 (s označenim slojevima) po završetku iskopavanja (foto: F. Franković, 2019.)

View of western profile of trench 2 (with marked layers) after excavation (photo: F. Franković, 2019)

5 Pogled na sjeverni i istočni profil sonde 3 (foto: F. Franković)

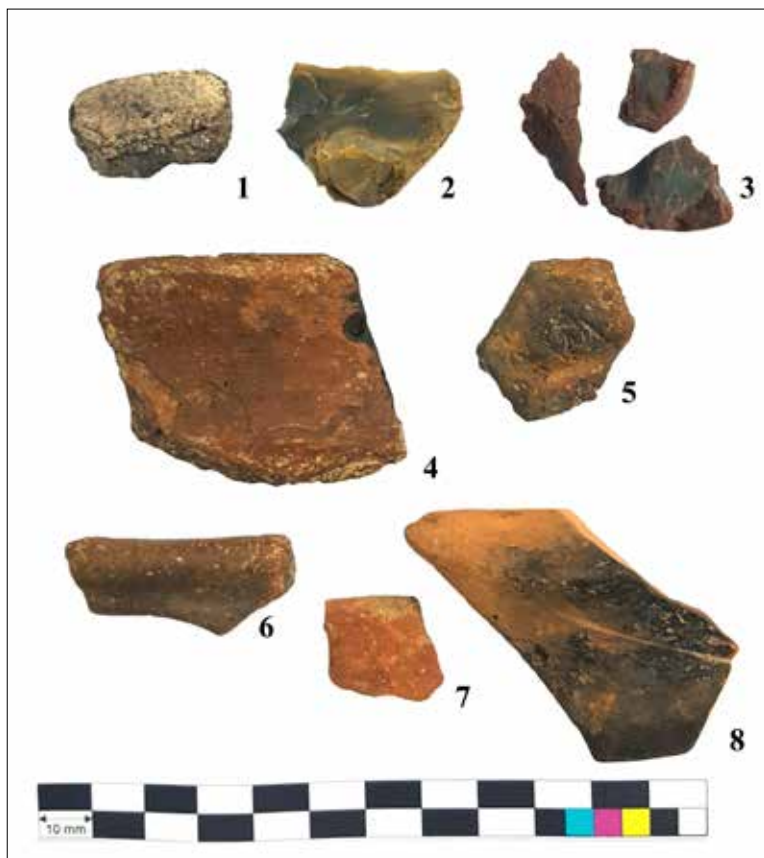
View of northern and eastern profile of trench 3 (photo: F. Franković)

jednu metodu (toponimi, usmena predaja, terenski pregled, probna bušenja) ne može koristiti samostalno, kao i to da je nemoguće predvidjeti koja će metoda na određenom mjestu biti adekvatnija. Istraživanjima provedenima na pet različitih položaja tijekom 2017. i 2018. godine potvrđena su tri lokaliteta. Najučinkovitijom metodom za definiranje kulturnih slojeva pokazalo se probno bušenje u kombinaciji s podacima dobivenima od lokalnog stanovništva.

Na dvama položajima (Umka, Čukur) nisu pronađeni arheološki nalazi. Položaj Kamenik definiran je kao srednjovjekovni lokalitet, dok je na položajima Gradina kod Hrvatske Dubice i Unka kod Kostrića pronađen materijal iz pretpovijesti, antike i srednjeg vijeka.

Na položaju Kamenik napravljen je terenski pregled, kao i šest probnih bušenja. Zanimljivo je istaknuti da probnim bušenjima nije ustanovljeno postojanje kulturnog sloja, iako je u terenskim pregledima pronađeno nešto srednjovjekovne keramike, što navodi na zaključak da su kulturni slojevi postojali, ali su vjerojatno naknadno uništeni ljudskim aktivnostima i/ili prirodnim procesima.

Na položaju Gradina izvršen je sustavni terenski pregled te probna bušenja; rezultati ukazuju na korištenje položaja u srednjem vijeku, a moguće i u pretpovijesti te u antici. Na lokalitetu je pronađen mali broj ulomaka keramike, a neki od njih pripisani su razdobljima pretpovijesti i antike isključivo na temelju fature, zbog čega lokalitet Gradinu prije svega

6 Nalazi prikupljeni prilikom iskopavanja na lokalitetu Unka (foto: A. Đukić)

Finds collected at site Unka (photo: A. Đukić)

treba smatrati srednjovjekovnim lokalitetom. Probnim je bušenjima ustanovljeno da na određenim dijelovima položaja Gradina postoji prilično debeli naplavni sloj. S obzirom na činjenicu da je lokalitet ugrožen poljoprivrednim aktivnostima i djelovanjem vode, pitanje postojanja i očuvanosti kulturnih slojeva mogla bi razjasniti probna sonđazna istraživanja, osobito na sjeverozapadnom dijelu jer nalazi sugeriraju da se lokalitet širi u tom smjeru.

Svakako je najzanimljiviji položaj Unka kod sela Kostriči, čiji se sjeverni humak svojim oblikom već na prvi pogled ističe u krajoliku. Nakon terenskog pregleda i triju probnih bušenja (od kojih je samo jedno ukazivalo na postojanje kulturnog sloja), na položaju su postavljene tri probne sonde. Ispod površinskog sloja u sondi 3 zabilježen je sloj visokokvalitetne žute gline koji je prekrivao arheološke slojeve, a na poremećenu stratigrafiju ukazuju i miješani nalazi u istim slojevima ili pak mlađi nalazi pronađeni ispod starijih. Unatoč tomu, materijal iz svih triju sonde ukazuje na činjenicu da se radi o lokalitetu koji je, nesumnjivo, jedinstven primjer kulturnog krajolika koji svjedoči o tisućljetnom iskorištavanju izvora gline.²⁷ Nalazi

keramike sugeriraju da je glinište u najvećoj mjeri iskorištavano tijekom pretpovijesti, po svoj prilici tijekom brončanog doba, a u znatno manjoj mjeri i u vremenu antike te srednjeg vijeka. Izuzev keramike, na isti zaključak navodi i neobičan oblik humka, krnji stožac s udubljenjem u sredini i usjekom sa sjeverne strane, koji je vjerojatno posljedica eksploatacije sirovine. Istraživanje na širem području oko lokaliteta Unka pokazalo je da u blizini nije postojalo centralno naselje koje bi imalo izravnu kontrolu nad gliništem. Zbog toga se nameće zaključak da se radi o „otvorenom“ izvoru sirovine koji su mogli eksploatirati stanovnici različitih naselja u okolici, što nije neuobičajen slučaj jer su takve prakse zabilježene na pretpovijesnim lokalitetima na kojima je važnost kontrole nad prirodnim resursima, proizvodnjom i trgovinom jasno potvrđena.²⁸

Iako je u probnim sondama bilo arheološkog materijala, probna bušenja na okolnom prostoru, u kombinaciji s poremećenom stratigrafijom, ukazuju na to da nema čvrstih temelja za daljnja istraživanja, barem ne ona manjeg opsega. Ipak, s obzirom na to da se radi o jedinstvenom primjeru arheološkog krajolika, ovaj lokalitet valja zaštititi i istražiti na adekvatan način.

²⁷ Položaj se u usmenoj predaji lokalnog stanovništva spominje kao mjesto gdje je zakopano blago, zbog čega ne čudi da su laici ondje više puta kopali. Važno je istaknuti da lokalni stanovnici nisu bili svjesni da se radi o gliništu, što sugerira da je ta informacija ostala sačuvana u svijesti lokalnog stanovništva kroz priču o blagu. Drugim riječima, vrlo vrijedno i cijenjeno glinište vjerojatno je ostalo zapamćeno kao lokacija od iznimne vrijednosti, a kvalitetna glina je u pričama zamijenjena blagom. Slično je moguće zaključiti i za položaj Čukur koji je istraživao 2017. godine.

²⁸ TORRENCE, ROBIN, 1982., 196.

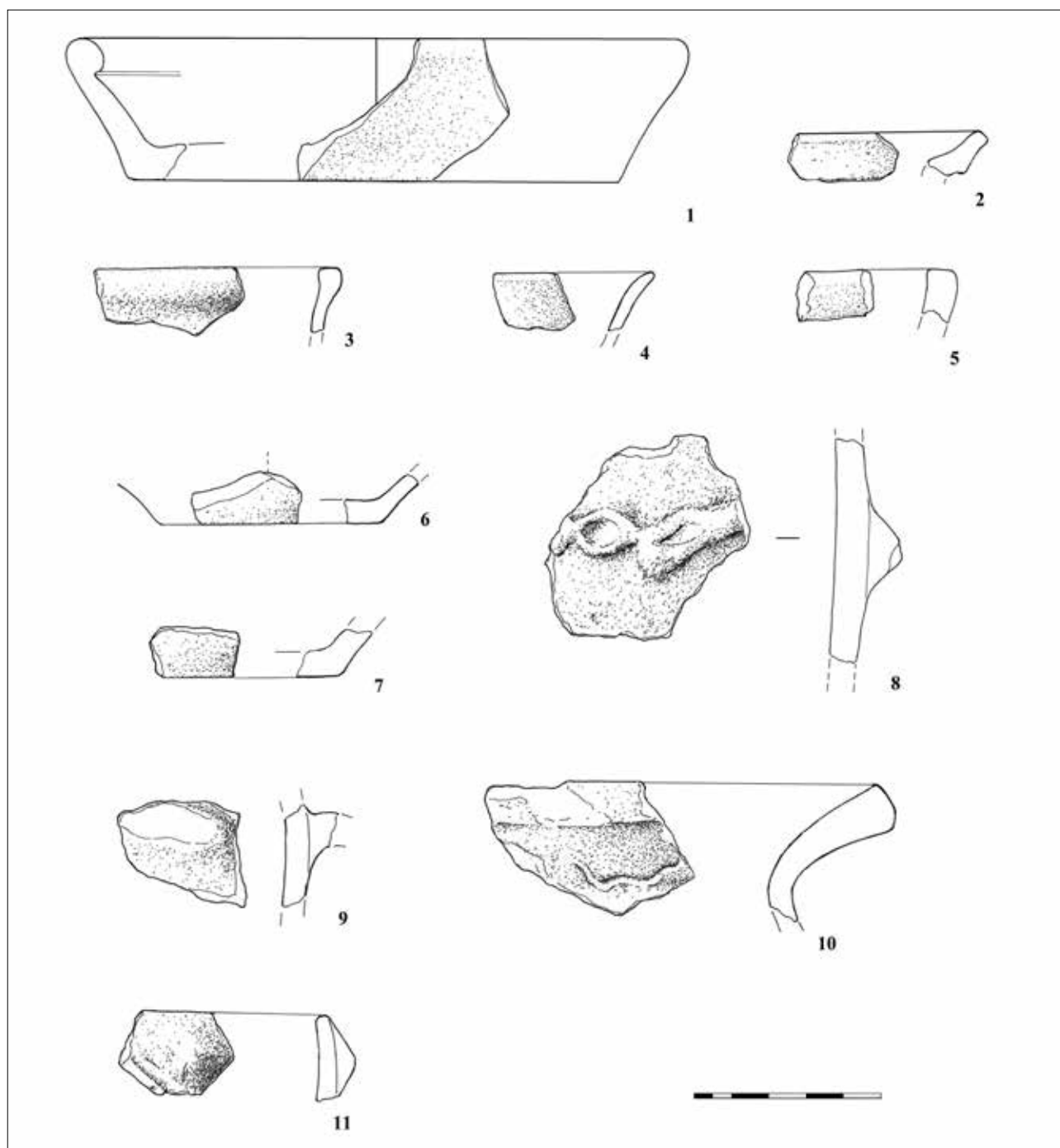

Tabla 1 Izbor materijala iz probnih istraživanja s položaja Unka 2017. (crtež: M. Galić, obrada: A. Đukić)

Table 1. Selection of material from 2017 test trench excavations at location Unka (drawing: M. Galić, rendering: A. Đukić)

1. Sonda 3, sloj 4, ulomak antičkog tanjura, ravnog dna i ravnog zadebljanog ruba; faktura: fina; način izrade: lončarsko kolo; visina: 3,7 cm; širina: 5,6 cm; stijenka: 0,6 cm

Trench 3, layer 4, sherd of ancient plate with flat bottom and broad flat rim; facture: fine; manufacture: potter's wheel; height: 3.7 cm; width: 5.6 cm; thickness: 0.6 cm

2. Sonda 1, sloj 1, ulomak srednjovjekovnog lonca izvučenog zadebljanog ruba; faktura: gruba; način izrade: lončarsko kolo; visina: 1,5 cm; širina: 2,7 cm; stijenka: 0,7 cm

Trench 1, layer 1, sherd of medieval pot with broad flat rim; fabrics: coarse; manufacture: potter's wheel; height: 1.5 cm; width: 2.7 cm;

thickness: 0.7 cm

3. Sonda 3, sloj 4, ulomak pretpovijesnog lonca ravnog zadebljanog ruba; faktura: prijelazna; način izrade: rukom; visina: 1,8 cm; širina: 4 cm; stijenka: 0,3 – 0,8 cm

Trench 3, layer 4, sherd of prehistoric pot with broad flat rim; fabrics: intermediate; manufacture: handmade; height: 1.8 cm; width: 4 cm; thickness: 0.3-0.8 cm

4. Sonda 3, sloj 4, ulomak pretpovijesne posude izvučenog ruba; faktura: fina; način izrade: rukom; visina: 1,8 cm; širina: 2 cm; stijenka: 0,3 cm

Trench 3, layer 4, sherd of prehistoric vessel with broad rim; fabrics: fine; manufacture: handmade; height: 1.8 cm; width: 2 cm; thickness: 0.3 cm

5. Sonda 3, sloj 4, ulomak pretpovijesne posude ravnog ruba; faktura: gruba; način izrade: rukom; visina: 1,2 cm; širina: 2,1 cm; stijenka: 0,9 cm

Trench 3, layer 4, sherd of prehistoric vessel with flat rim; fabrics: coarse; manufacture: handmade; height: 1.2 cm; width: 2.1 cm; thickness: 0.9 cm

6. Sonda 3, sloj 4, ulomak ravnog dna pretpovijesne posude; faktura: fina; način izrade: rukom; visina: 1,2 cm; širina: 3,1 cm; stijenka: 0,4 cm

Trench 3, layer 4, sherd of prehistoric vessel with flat bottom; fabrics: fine; manufacture: handmade; height: 1.2 cm; width: 3.1 cm; thickness: 0.4 cm

7. Sonda 2, sloj 3, ulomak ravnog dna pretpovijesne posude; faktura: gruba; način izrade: rukom; visina: 1,3 cm; širina: 2,5 cm; stijenka: 0,7 cm

Trench 2, layer 3, sherd of prehistoric vessel with flat bottom; fabrics: coarse; manufacture: handmade; height: 1.3 cm; width: 2.5 cm; thickness: 0.7 cm

8. Sonda 2, sloj 3, ulomak pretpovijesne posude ukrašen plastičnom trakom s utiskivanjem prsta; faktura: gruba; način izrade: rukom; visina:

5,4 cm; širina: 5,6 cm; stijenka: 0,8 cm

Trench 2, layer 3, sherd of prehistoric vessel decorated with plastic band and finger impressions; fabrics: coarse; manufacture: handmade; height: 5.4 cm; width: 5.6 cm; thickness: 0.8 cm

9. Sonda 2, sloj 3, ulomak pretpovijesne posude s trakastom ručkom; faktura: gruba; način izrade: rukom; visina: 2,6 cm; širina: 3,5 cm; stijenka: 0,8 cm

Trench 2, layer 3, sherd of prehistoric vessel with band-like handle; fabrics: coarse; manufacture: handmade; height: 2.6 cm; width: 3.5 cm; thickness: 0.8 cm

10. Sonda 3, sloj 1, ulomak pretpovijesnog lonca izvučenog vrata; faktura: prijelazna; način izrade: rukom; visina: 3,3 cm; širina: 4,9 cm; stijenka: 0,6 – 1,2 cm

Trench 3, layer 1, sherd of prehistoric pot with folded out neck; fabrics: intermediate; manufacture: handmade; height: 3.3 cm; width: 4.9 cm; thickness: 0.6-1.2 cm

11. Sonda 3, sloj 1, ulomak pretpovijesne posude ravnog ruba s bradavičastom aplikacijom; faktura: prijelazna; način izrade: rukom; visina: 2,2 cm; širina: 3 cm; stijenka: 0,6 cm

Trench 3, layer 1, sherd of prehistoric vessel with flat rim and pellet decoration; fabrics: intermediate; manufacture: handmade; height: 2.2 cm; width: 3 cm; thickness: 0.6 cm

LITERATURA

BAKARIĆ, LIDIJA; MIHELIĆ, SANJIN, *Izvišće o arheološkim istraživanjima provedenim tijekom 2013. godine, projekt: Istraživanje, prezentacija i turistička valorizacija arheološke baštine NP Plitvička jezera*. Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2013.

BOJANOVSKI, IVO, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) IV: Rimska cesta *Siscia-Sirmium* (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko topografska studija), *Godišnjak centra za Balkanološka ispitivanja* 22, 1984., 145 – 265.

DURMAN, ALEKSANDAR, Prilozi za rekonstrukciju najranije povijesti, *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana*, (ur.) Mile Joka, Skupština Općine Dvor na Uni, Dvor na Uni, 1991., 89 – 93.

KARAVANIĆ, SNJEŽANA, *The Urnfield culture in Continental Croatia*. British Archaeological Reports, International Series 2036, Oxford, 2009.

JELINČIĆ, KRISTINA, *Rimska keramika lokalne proizvodnje na području hrvatskog dijela rimske provincije Gornje Panonije*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.

MIRNIK, IVAN, Nacrt arheološke topografije kostajničko-dvorskog kraja, *Povijesni atlas gradova – Svezak IV – Hrvatska Kostajnica*, (ur.) Mirela Slukan Altić, Državni arhiv u Sisku i Institut Ivo Pilar Zagreb, Zagreb i Sisak, 2007., 15 – 36.

ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2008.

TORRENCE, ROBIN, *The Obsidian Quarries and Their Use, An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*, (ur.) Colin Renfrew, Malcolm Wagstaff, CUP Archive, New York, 1982., 193 – 221.

VINSKI, ZDENKO; VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvođanskom području Srijema, *Opuscula Archaeologica* 1, 1956., 57 – 109.

VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973.

VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzino doba. Vol. IV*, (ur.) Alojz Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983., 547 – 667.

Summary

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE AREA OF HRVATSKA KOSTAJNICA AND THE MUNICIPALITIES OF MAJUR AND HRVATSKA DUBICA

In 2017 and 2018, five locations in the surroundings of Hrvatska Kostajnica were researched through systematic field surveys and trial probings and one through trial trench research. Especially problematic for researching the area is the state of the terrain, i.e. dense vegetation as a result of emigration of local population over the last 30 years, which also makes it impossible to pinpoint sites known from written sources, like the Forts Svinica and Mračaj. In addition, such circumstances indicate the necessity to examine the sites located in similar terrain, in order to determine the appropriate methodology before conducting research. The examples of sites examined in the paper show that none of the research methods (toponyms, word of mouth, field surveys, trial probings) can be used independently and that it is impossible to foresee which method is most appropriate for a certain area. The research conducted in five different areas in 2017 and 2018 confirmed the existence of three sites. The most effective method for defining the cultural layers proved to be trial probing, together with the information obtained from local people.

Two locations (Umka, Čukur) did not result in any archaeological findings. The area of Kamenik was defined as a medieval site, while prehistoric, Roman and medieval material was found in the areas of Gradina near Hrvatska Dubica and Unka near Kostrići.

A field survey was carried out in the area of Kamenik, as well as six trial probings. It is interesting to point out that the trial probings did not determine the existence of a cultural layers, even though the field survey resulted in finds of some medieval pottery, leading to the conclusion that the cultural layers existed, but they were probably destroyed by later human activities and/or natural processes. A systematic field survey and trial probings were conducted in the area of Gradina and the results suggest that it was used in the medieval period and possibly even in prehistoric and Roman periods. A small number of finds were discovered on the site, some of which have been assigned to the prehistoric and Roman periods based solely on their fabric, which suggests that the site of Gradina should be considered primarily a medieval site. Trial probings determined that in some parts of the Gradina area there is a fairly thick alluvial

layer. Considering that the site is endangered by agricultural activities and water processes, the question of existence and preservation of cultural layers could only be resolved by trial trench excavations, especially in the north-eastern part, where the finds suggest the site might be extending.

Definitely the most interesting location is Unka near the village of Kostrići, whose northern mound immediately stands out in the landscape. After field surveys and three trial probings (only one of which suggested that there was a cultural layer), three trial trenches were set up at this location. Underneath the surface layer in Trench 3, a layer of high-quality yellow clay was determined, which covered the archaeological layers to a certain degree. The disturbance of the stratigraphy is also suggested by mixed finds within these archaeological layers, as well as by the fact that younger finds were found underneath the older ones. Nevertheless, the material from all three trenches points to the fact that this is a site which undoubtedly represents a unique example of cultural landscape marked by a thousand-year-long use of a clay source. Pottery finds suggest that the clay source was mostly used in prehistoric times, presumably during the Bronze Age, and to a lesser degree in Roman and medieval periods. In addition to pottery, the unusual shape of the mound, a truncated cone with a dent in the middle and a fracture on its northern side, probably a consequence of exploitation of raw material, leads to the same conclusion. The research in the wider area around the site of Unka showed that there was no central settlement nearby which would have had direct control over the clay source. This leads to the conclusion that it was an "open" source of raw material which could have been exploited by the inhabitants of various settlements in its surroundings. Even though there was some archaeological material in trial trenches, the trial probings in the vicinity, as well as the disturbed stratigraphy, suggest that there are no solid grounds for further research, at least not small-scale research. Nevertheless, considering that this is a unique example of archaeological landscape, the site should be appropriately protected and researched.

Lana Križaj

Industrijske boje za povijesna pročelja¹

Lana Križaj
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Krapini
HR – 49000 Krapina, Magistratska 12

UDK 72.023.2:7.025.3/4
72.025.3/4:667
Pregledni rad/ Subject Review
Primljen/Received: 19. 7. 2021.

Ključne riječi: boje na bazi umjetnih smola, mineralne boje, silikatne boje, silikonske boje, vapnene boje, vapno, vodeno staklo (kalijev silikat)

Keywords: synthetic resin paint, mineral paint, silicate paint, silicone paint, lime paint, lime, waterglass (potassium silicate)

U radu je dan pregled osnovnih vrsta boja primjenjivih za završnu obradu vanjskih površina povijesnih građevina, a to su vapnene, silikatne i, u novije vrijeme, silikonske boje.

Uvodno su pojašnjeni osnovni pojmovi poput boje, pigmenta i veziva, čije je poznavanje nužno za daljnje razumijevanje teksta.

Veziva i pigmenti mogu biti organski i anorganski (mineralni) pa sukladno tomu razlikujemo mineralne boje od onih na bazi umjetnih smola.

Boje na bazi umjetnih smola čine danas najzastupljeniju skupinu premaza, ali zbog svojih karakteristika kao što su niska paropropusnost te stvaranje elastičnog, zatvorenog filma nakon sušenja nisu pogodne za primjenu na povijesnim građevinama.

U konzervatorskoj se praksi većinom upotrebljavaju mineralne boje u koje spadaju vapnene i silikatne, a u novije vrijeme i silikonske boje koje objedinjuju svojstva mineralnih i boja na bazi umjetnih smola.

UVOD

Problematika bojenja pročelja povijesnih građevina razmjerno je slabo zastupljena u stručnoj literaturi, a osobito nedostaje radova koji bi se bavili tehnološkim aspektima ovoga uskog, ali bitnog segmenta obnove graditeljske baštine.²

Kao najcjelovitiji primjer sakupljenih saznanja i promišljanja ove teme u domaćoj stručnoj literaturi valja istaknuti

zbornik referata održanih na savjetovanju *Koloristička obrada pročelja povijesnih zgrada* koje su sada već davne 1982. godine organizirali **Društvo konzervatora Hrvatske i Restauratorski zavod Hrvatske**.

Ova hvalevrijedna knjižica bavi se teorijsko-estetskim aspektima kolorističke obrade pročelja u smislu interpretacije, valorizacije i prezentacije nalaza konzervatorsko-restauratorskih istraživanja te izražajnim i doživljajnim aspektima boje pročelja kao završnog oblikovanja povijesne građevine, koja joj daje konačni izgled, čineći pri tom oblikovni element ne samo pojedinačne građevine nego i **čitavog** ambijenta, grada odnosno kulturno-povijesne cjeline.

Iako u uvodnom izlaganju Maroević dotiče problematiku upotrebe suvremenih tehnologija boje i nemogućnost postizanja izvornog izgleda vapnenih boja (transparentnost, blistavost) silikatnim, silikonskim ili drugim suvremenim tehnologijama, on ju detaljnije ne razrađuje, kao niti drugi sudionici savjetovanja, koji se tek mjestimice upuštaju u navođenje naziva konkretnih proizvoda (npr. silikonsko higrofolno sredstvo *Chromos Chromosil S*, boje *Chromosil PB* i *Alfakolor HD* itd.) čija je primjena na povijesnim građevinama u to vrijeme davala dobre rezultate.

Niti u drugim europskim zemljama, pa tako ni na razini Europe nije postignut konsenzus oko (prihvatljivih) tehnologija bojenja povijesnih pročelja, pa stoga još uvijek ne postoji ni europska norma za to područje, a rijetke su i smjernice i preporuke koje bi davale konkretnije upute ili navodile dobre primjere iz prakse i služile kao pomoć za donošenje konzervatorskih odluka vezanih uz odabir tehnologije bojenja pročelja.

Rijetke države koje su se otisnule korak dalje i izradile upute, preporuke ili smjernice za obnovu graditeljske baštine u kojima se bave i segmentom bojenja pročelja još uvijek se drže temeljnih načela *Venecijanske povelje*³ i

¹ Pod pojmom industrijskih boja u kontekstu ovoga rada podrazumijevamo industrijski predgotovljene komponente boja koje se miješaju na gradilištu odnosno industrijski proizvedene jednokomponentne boje koje na gradilište stižu spremne za upotrebu, za razliku od povijesnih boja koje su se spravljale i miješale ručno.

² KRIŽAJ, LANA, 2016., 278-280.

³ *The Venice Charter*, ICOMOS, 1964.

*Dokumenta o autentičnosti iz Nare*⁴, koji zagovaraju poštivanje izvornih materijala i **očuvanje autentičnosti**.⁵

Tako primjerice austrijske smjernice također daju prednost obnovi povijesnih pročelja izvornim, povijesnim tehnologijama bojenja bojama na osnovi vapna, ali ne odbacuju niti mogućnost uporabe industrijskih boja ukoliko primjena izvornih tehnologija iz nekoga razloga nije moguća te se pokaže potreba za uporabom industrijski predgotovljenog sustava. No, tada je prije donošenja konačne odluke potrebno provjeriti sva građevinsko-fizikalna svojstva novog materijala kao i same povijesne građevine, kako bi se izbjegao negativni učinak na izvornu povijesnu supstancu, pri čemu se treba osloniti na odgovarajuća znanstvena ispitivanja, ali i iskustvo u upotrebi istih tehnologija na srodnim povijesnim građevinama.⁶

Budući da na europskoj razini postoji svijest o tome kako je upravo pomanjkanje takve norme glavna prepreka unaprijeđenju proučavanja završne obrade pročelja povijesnih građevina, kamo spadaju završni zaštitni i dekorativni premazi, pa tako i boje, upravo je ovih dana usvojena europska norma *EN 17543 Conservation of Cultural Heritage – Finishes of built heritage – Investigation and documentation (EN 17543 Očuvanje kulturne baštine – Završna obrada površina u graditeljskoj baštini – Istraživanje i dokumentiranje)*.⁷

Radi se o normi koja tek uspostavlja standardni pristup istraživanju završnih obrada povijesnih građevina, tako da izrada norme kojom će biti definirane prihvatljive vrste industrijski proizvedene boje za primjenu na graditeljskoj baštini tek predstoji.

S obzirom na to da je u našoj konzervatorskoj praksi već dugi niz godina uvriježena upotreba industrijski proizvedenih boja na bazi vapna, vodenoga stakla i silikona, a njihova upotreba zastupljena je i širom Europe, namjera je ovoga rada dati osnovni uvid u vrste boja, njihovu povijest, tehnološke karakteristike i primjenjivost na graditeljskoj baštini, ne bi li poslužio kao osnovni smjerokaz u procesu planiranja i odabira najpovoljnije tehnologije završne obrade pročelja u kontekstu konzervatorskih zahvata na cjelovitoj obnovi kulturnog dobra.

O BOJAMA OPĆENITO

Boje, pigmenti, veziva

Boje se u svojoj osnovi dobivaju miješanjem pigmenta i veziva. Možemo reći da su one neprozirne disperzije sitnih

netopivih čestica pigmenta u tekućem vezivnom sredstvu, koje veže kako čestice pigmenta jedne uz druge tako i za podlogu.⁸ Uz te dvije komponente u boje se najčešće dodaju i punila, a može im se dodati i cijeli niz dodataka koji, primjerice, ubrzavaju njeno sušenje (*sikativi*) ili poboljšavaju neka druga njihova svojstva.⁹

Boje se dijele na čisto umjetničke boje i boje za ličenje. Boje za ličenje su one koje su nastale miješanjem prave umjetničke boje i gipsa ili kaolina, naprosto radi uštede odnosno kako bi se dobila veća količina boje.¹⁰

Boje na površinama zgrada, bilo vanjskim ili unutrašnjim, imaju dvojaku ulogu: zaštitnu i dekorativnu. Kada ih primjenjujemo na građevinama, one postaju dijelom dinamičnog sustava, koji se sastoji od nositelja (zidane, drvene, metalne, betonske strukture itd.), međusloja (žbuke, gipsa) i same boje, pri čemu one mogu kako blagotvorno tako i štetno utjecati na stanje preostalih dviju komponenti.¹¹

Pigmenti su čvrste tvari u obliku sitnih pojedinačnih čestica, koje se u suhom stanju pojavljuju u dva osnovna strukturna oblika: kao *agregati*, u kojima primarne čestice stvaraju kristalne plohe, ili kao *aglomerati*, u kojima su primarne čestice povezane slabijim vezama nego kod agregata.

Veličina i oblik čestice utječu na izgled boje, tako da velike čestice daju zrnatu, mat teksturu te na svojstva poput otpornosti na svjetlost, neprozirnost, gustoću, tečenje i lakoću nanošenja kistom.

Prije nanošenja ili rukovanja, pigment se mora dobro raspršiti u vezivo. Idealno raspršen pigment je onaj u kojemu je svaka čestica pojedinačno i posve ovlažena i obavijena tankim filmom vezivnog sredstva. Čestice pigmenta se ne otapaju u vezivnom sredstvu s kojim se miješaju.

Pigmente po njihovom podrijetlu dijelimo na **anorganske** i **organske**.

Među **anorganskim** pigmentima, razlikujemo tri vrste: *zemljane*, *mineralne* i *sintetičke*.

Zemljani pigmenti uključuju prirodne spojeve nastale izlažanjem željeza, manganskih ruda ili glinenca (koji sadrži aluminij i silicij) vremenskim prilikama. Dolaze u širokom rasponu okera, umbre i drugih zemljanih tonova.

Mineralni pigmenti javljaju se u prirodi u obliku minerala. Tu spadaju cinober, lapis lazuli (ultramarin) te bijeli minerali poput kineske gline (kaolina), krede, sadre i barita.

Sintetički (industrijski) anorganski pigmenti ne nalaze se u

4 *The Nara Document on Authenticity*, ICOMOS, 1994.

5 Više o autentičnosti vidjeti u: KRIŽAJ, LANA, 2016., 280-282.

6 HOCHÉ-DONAUER, BEATRIX; LIEBICH, HANNA A. (Redaktion), 2015., 119-124.

7 *EN 17543 Conservation of Cultural Heritage – Finishes of built heritage – Investigation and documentation*, usvojena 28. 6. 2021., bit će objavljena 11. 8. 2021. Hrvatski tehnički odbor za zaštitu kulturne baštine HZN/TO 546 pri Hrvatskom zavodu za norme pozitivno se očitovao o prijedlogu nacrtu norme te je ona u postupku prihvaćanja kao hrvatska norma.

8 Disperzija je fina raspršenost tvari u prostoru ili raspršenost jedne tvari u drugoj. Prema finoći čestica (stupanj disperzije) koje se nalaze raspršene u nekoj tekućini razlikujemo: suspenzije, emulzije, koloidne otopine i prave otopine. Školska bilježnica L. Križaj iz predmeta Slikarska tehnologija, prof. Štefica Biljak (dalje: ŠB Slikarska tehnologija), Škola za primijenjenu umjetnost i dizajn, Zagreb, smjer: Slikarstvo, 4. razred, šk. g. 1985./86., 1.

9 Sredstva koja ubrzavaju sušenje masnih oksidirajućih ulja. URL= <https://slikarskatehnologija.wordpress.com/2014/04/17/sikativi/> (1. svibnja 2021.).

10 BRKIĆ, NEMANJA, 1984., 19.

11 HENRY, ALISON; STEWART, JOHN (ur.), 2011., 437.

prirodi nego se industrijski proizvode. Tu spadaju metalni oksidi, niklovi titanati i smjese kobalta i nikla. Većinom su otkriveni tijekom 18. i 19. st., ali se mnogi od njih zbog toksičnosti više ne upotrebljavaju niti ih se može nabaviti.

Od **organskih** pigmenata razlikujemo *prirodne* i *sintetičke* organske pigmente. Radi se o pigmentima koji u svome sastavu imaju složene ugljikove spojeve. Prirodni ugljikovi spojevi mogu biti životinjskog ili biljnog podrijetla. Budući da su mnogi topivi u vodi, a da bi se upotrebljavali kao pigmenti moraju biti netopivi, oni se izlažu postupku fiksiranja ili taloženja pri kojemu se bojilo taloži na inertni pigment ili supstrat.

Crveni pigment biljnog podrijetla koji je u upotrebi i danas dobiva se izlučivanjem alizarinskog ili purpurnog bojila iz korijena biljke broć. Karminska crvena, poznata u Europi od sredine 16. stoljeća, dobiva se od košenilske uši.¹² No, postoji i cijeli niz prirodnih organskih pigmenata koji se danas više ne upotrebljavaju, kao što je primjerice indijska žuta proizvedena od urina krava koje se hrane lišćem manga, zatim sepija koji se dobiva od crnila lignje ili sipe, zmajeva krv koja se proizvodi iz ploda ratan-palme te možda najbizarniji od svih tzv. mumija, bitumenski pigment koji se nekoć pripremao od ostataka balzamiranih egipatskih mumija.

Sintetički organski pigmenti složeni su ugljikovi spojevi kojih nema u prirodi, nego se proizvode u laboratoriju. Postojani sintetički organski pigmenti rabe se od 1935. godine, kada su izumljene ftalocijaninska plava i zelena. Njihova proizvodnja je razmjerno jeftina, a iznimno su postojani na svjetlost i izrazito su jaki. S iznimkom alizarina i indiga, sintetički pigmenti nemaju veze s prirodnim bojilima.¹³

Poput pigmenata, i veziva mogu biti **organska** i **anorganska (mineralna)**. Ona povezuju čestice pigmenta međusobno u film i pričvršćuju ih, zajedno sa sobom, na neku podlogu.

Premazi boje moraju s podlogom stvoriti kompaktnu, čvrstu i trajnu površinu. Veziva štite od vanjskih utjecaja i pigmente i podlogu, a također utječu na optički izgled boje zbog specifične refleksije svjetlosti.¹⁴

Vapno spada u red mineralnih veziva, a njegova vezivnost počiva na pretvaranju gašenog vapna u vapnenac, pri čemu on okameni pigmente boje u sebi. Na njemu počivaju *buon*

*fresco*¹⁵ i *fresco secco*¹⁶ slikarstvo te tehnika zgrafita.¹⁷

Također, i **vodeno staklo** spada u red mineralnih veziva, a ujedno to je i najjače vezivo koje se primjenjuje u slikarstvu. Otkrio ga je Basilius Valentinus, benediktinski redovnik rođen 1394. u Njemačkoj u Mainzu, preminuo 1450., alchemičar, koji je izvrsno poznao rudarstvo i metalurgiju.¹⁸

Po svom sastavu vodeno staklo je kemijski spoj dobiven topljenjem kvarca i sode (natrijeva karbonata) odnosno potaše (kalijeva karbonata). Pri taljenju, silicijska kiselina (H_2SiO_3) oslobađa iz sode odnosno potaše ugljični dioksid i spaja se s natrijem u natrijev silikat odnosno s kalijem u kalijev silikat, koji su topivi u vodi. Ako premaz vodenog stakla dođe u dodir s ugljičnim dioksidom iz zraka, on se veže s lužinom, a silicijska kiselina se izluči u obliku amorfnе čvrste mase. Dakle, vodeno staklo se pod utjecajem zraka vraća u svoje prvobitno stanje – u kvarc. Prema tome, premaz vodenog stakla pretvara se na zraku u silikat, tj. okamenjuje se. Ako se pigmentna boja pomiješa s vodenim staklom, ono obavije zrnca boje i pri očvršćivanju stvara jedinstvenu kamenu masu.¹⁹

15 Tehnika zidnog slikarstva *buon fresco* uključuje uporabu pigmenata otopljenih u vodi ili vapnenom mlijeku koji se nanose na svježe ožbukani zid. Pigmenti bi trebali biti postojani na svjetlost, trajni i otporni na lužine. Tanki sloj svježe, vlažne žbuke upija boju i zajedno se s njom stapa u trajni, tvrdi sloj vapnenačkih karbonata. To što, poput pigmenata u većini drugih slikarskih tehnika, ne ovise o prijanjanju na podlogu, nego postaju njenim sastavnim dijelom, čini *buon fresco* jednom od najpostojanijih tehnika zidnog slikarstva. Usp. SMITH, RAY, 2006., 279.

16 U ovoj tehnici slika se na suhoj vapnenoj žbuci. Radi toga boja mora biti priređena s vezivom. Kao vezivo koristi se vapneni kazein, kazeinska tempera, jajčana tempera ili uljno-jajčana tempera. Žbuka se priređuje isto kao i za *buon fresco* te se također nanosi u slojevima. Zadnji sloj se potpuno zagladi i pusti da se jednoliko osuši. Sa slikanjem se može početi već nakon 8 dana. Boja se nanosi u nekoliko navrata dok se ne dobije željeni efekt. Gotov, suhi rad može se fiksirati s formalinom. Usp. ŠB Slikarska tehnologija, 1985./86., 32.

17 Zgrafito (tal. *sgraffito*) označava slikarsku tehniku kao svojevrsan način likovnog izražavanja koja se sastoji u tome da se crtež urezuje ili grebe u žbuci s posebnim alatom. Zgrafito tehnike izvode se u višeslojnim obojenim žbukama izrezivanjem ili struganjem linija ili površina. Zgrafito se može raditi u raznim materijalima, pa tako razlikujemo vapneno-pješčani, gipsani, glutolinski i uljno-lakovno-voštani zgrafito. Upotrebom raznih materijala, slikanje u tehnici zgrafito može se raditi na raznim podlogama (od opeke, betona, kamena, na limu, drvu, lesonitu, panel-pločama). Razne vrste podloga kao i materijali kojima se ova tehnika izvodi bitno se razlikuju po otpornosti na vanjske utjecaje. *Vapneno-pješčani* i *uljno-lakovno-voštani* zgrafito su neosjetljivi na djelovanje atmosferilija i mogu se koristiti kako za unutrašnje tako i za vanjske radove. *Glutolinski* i *gipsani* zgrafito mogu se primijeniti samo za unutrašnje radove. Isto, 23.

18 Basilius, Valentinus, alchemičar iz 15. stoljeća. Benediktinski svećenik iz Alzasa. Radovi su mu otkriveni 1600. godine. Opisao je niz metala mističnim terminima, ali je izvrsno poznao rudarstvo i metalurgiju. Raspravljao o pročišćavanju zlata i njegovu pretvaranju u praškast oblik. Potanko opisao antimon i njegove spojeve te njihovu uporabu u medicini. Opisao i arsen i njegove spojeve. Po njemu je nazvan antimonski mineral valentin. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6149> (27. 06. 2021.).

19 BRKIĆ, NEMANJA, 1984., 39.

12 Košenil ili košenilska uš (*Dactylopius cacti*), kukac polukrilaš, živi na kaktusu; iz Meksika prenesen na Mediteran gdje se uzgaja; od osušenih ženki dobivalo se karminsko bojilo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

URL = <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33421> (27. 06. 2021.).

13 SMITH, RAY, *Slikarski priručnik: [pribor, materijali, postupci, tehnike]*, Zagreb, 2006., 9-12.

14 URL = <https://slikarskatehnologija.wordpress.com/2014/03/20/uvod/> (27. 06. 2021.).

1 Dolenji Orbanici kod Žminja, posljednja istarska japlenica (foto: G. Jerabek)

Dolenji Orbanici near Žminj, the last istrian japlenica (photo: G. Jerabek)

BOJE ZA ZAVRŠNU OBRADU VANJSKIH POVRŠINA (FASADNE BOJE)

Boje za završnu obradu vanjskih površina (fasadne boje) s obzirom na vezivo dijelimo u dvije velike skupine: **mineralne boje** i **boje na bazi umjetnih smola**.

Mineralne boje karakterizira mat površina, visoka paropropusnost, nepostojanje termoplastičnosti, kruti i kruti film te kredanje (površinska razgradnja filma), koje izaziva efekt samočišćenja. Dakle, kod ovih boja manje je istaknuto stvaranje filma kao organske opne. Zaštitni sloj se stvara kemijskim reakcijama s podlogom i/ili ugljičnim dioksidom iz zraka. Međutim, da bi se postigla bolja stabilnost i poboljšala svojstva boje, danas gotovo svaki tip mineralnih boja zastupljenih na tržištu ima određenu količinu organskog veziva (disperzije). U ovu skupinu boja spadaju *vapnene* i *silikatne* boje.

Boje na bazi umjetnih smola čine danas najzastupljeniju skupinu premaza. One otvrdnjavaju fizikalnim sušenjem, tj. isparavanjem vode ili otapala, pri čemu se stvara više ili manje zatvoreni film. Svojstva ovog filma uvelike su uvjetovana samom formulacijom, odnosno sadržajem i tipom veziva te ostalim komponentama boje. Standardne fasadne boje na bazi umjetnih smola imaju elastičniji film, jače izraženu termoplastičnost, a ovisno o sastavu mogu se pojavljivati u rasponu od svilenkastog sjaja do dubokog mata.

U usporedbi s mineralnim bojama slabije su paropropusne.

Uz ove dvije skupine boja postoje i **silikonske boje**, koje se izrađuju na bazi silikonskih smola te objedinjuju svojstva mineralnih i boja na bazi umjetnih smola: imaju krt i porozan film poput mineralnih boja, koji nastaje najvećim dijelom fizikalnim sušenjem, mada je zastupljena i kemijska reakcija s kvarcom iz podloge. One odlično propuštaju vodu paru, a istovremeno izvana odbijaju vodu te pokazuju

svoja najbolja svojstva na sjevernim stranama i stranama izloženim vremenskim utjecajima. Također su vrlo otporne na gljivice i plijesni.

Vapnene boje

Proizvodnja vapna za graditeljstvo seže u daleku prošlost. Poznato je da se vapno koristilo više tisuća godina prije Krista, a najviše podataka i znanja o njegovoj upotrebi do nas je stiglo iz razdoblja antike, kada je među ostalima i Vitruvije u svojim zapisima o arhitekturi detaljno opisao način paljenja, gašenja, spremanja i korištenja vapna.²⁰

Na najveću primjenu vapna nailazimo u graditeljstvu, kako u formiranju nosive konstrukcije, tako i u završnim radovima žbukanja, ličenja i izvedbe podova (primjerice vapnenog estriha) te za održavanje izgleda i zdravog mjesta boravka.

Osim u graditeljstvu, vapno se koristilo i u poljoprivredi, za izradu otopina za prskanje i premazivanje voćaka te za štitu usjeva te kao dezinficijens pitke vode u cisternama i bunarima i za dezinfekciju gospodarskih objekata.

Tijekom srednjeg vijeka vapno se koristilo kao osnovni graditeljski materijal i to u neprekidnom slijedu do današnjih dana, kada je moderna industrija započela s istraživanjima i razvojem novih materijala te gotovo u potpunosti istisnula upotrebu vapna kao graditeljskog materijala.

Vapno se proizvodi zagrijavanjem i paljenjem kamena vapnenca u vapnenicama na temperaturi do 1200°C, sve dok ne ispari voda i oslobodi se kalcijev dioksid.²¹ Tako nastaje živo vapno (kalcijev oksid) koje se gasi u kadama s vodom i sprema

20 Vitruvije Polion, Marko (latinski Marcus Vitruvius Pollio), rimski arhitekt i inženjer (I. stoljeće prije Krista). Živio u doba Julija Cezara i Augusta; gradio i popravljao ratne strojeve. Autor je spisa *O arhitekturi* (*De architectura*, 10 knjiga, nakon 27. godine prije Krista), jedinog iz antike sačuvanog prikaza arhitekture kao umjetnosti i praktične tehnike. Pisan u doba najvišega uspona rimske arhitekture, taj je spis vrijedan jer donosi podatke o rimskim gradovima, utvrdama, javnim građevinama, strojevima i ratnim spravama, te imena antičkih graditelja i njihova djela. Utjecao je na formiranje arhitektonskih stilova kasnijih razdoblja, koji su se temeljili na oživljavanju klasične umjetnosti (renesansa, klasicizam). URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64933> (03. 05. 2021.).

21 **Vapnenica ili japlenica**, jednostavna konstrukcija za tradicijsko dobivanje vapna od kamena vapnenca. Vapno (*japno*) vezivna je tvar u građevinarstvu. Vapnenica se gradi postupnim slaganjem neobrađenoga i grubo obrađenoga kamena u dva koncentrična kruga oko središnjega kupolastoga ložišta s ulaznim »vratima« napravljenima od dvaju bočnih okomitih i jednoga vodoravnoga kamena. Vrata su dovoljno velika da omogućuju nesmetano ubacivanje snopova granja, ali istodobno dovoljno malena da čuvaju toplinu. Vapnenica se prema vrhu postupno sužava, a visina joj od praga do vrha ne smije biti veća od promjera. Na kraju gradnje oko nje se poslože okomito usađeni kolci povezani čeličnom žicom. Vrh se zapuni zemljom i pepelom od prijašnje gradnje kako bi v. što bolje očuvala toplinu. Najčešće se pali u kasno proljeće, a gradi se i opskrbljuje drvima tijekom zime. Kao gorivo rabe se snopovi granja sredozemne makije (hrast crnika, planika, koleš i dr.). Vrijeme pečenja ovisi o veličini japlenice, a veličina o broju ljudi koji je grade. Može gorjeti 6–14 dana. Na kraju postupka vapnenac se pretvara u *živo vapno*, a ono s vodom postaje *gašeno vapno*. Usp. BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K.: *Japlenice, Jurina i Franina*, 53 (1993.), str. 56–59. Dostupno na: URL: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2895> (03. 05. 2021.).

2 Zagorska Sela, Tradicijska drvena kuća - hiža mazanka, oličena mješavinom vapnenog mlijeka i modre galice (fototeka Konzervatorskog odjela u Krapini)

Zagorska Sela, Traditional wooden house – mazanka house, coated with milk of lime mixed with copper sulfate (photo library of the Conservation Department in Krapina)

u jame na sedimentaciju. Tako se dobiva gašeno vapno.²²

Vapnena boja dobiva se od gašenog vapna (kalcijev hidroksid, $\text{Ca}(\text{OH})_2$) i krede (kalcijev karbonat, CaCO_3), uz dodatak različitih aditiva.

Vapnena boja reagira s ugljičnim dioksidom iz zraka tvo- reći kalcijev karbonat u formi kalcita, što obijeljenoj površini daje jedinstven sjaj zahvaljujući dvostrukom lomu svjetlosti kroz kristal kalcita.

Vapnenim mlijekom, koje je suspenzija gašenog vapna u vodi, bijelili su se unutarnji i vanjski zidovi, a posebice je bilo u primjeni u interijerima gdje se pripremala hrana zbog svojih blagih antibakterijskih svojstava.

S obzirom na to da se vapnena boja smatrala „sirotinjskom“, ljudi su je nastojali uljepšati dodavanjem različitih bojila.²³ U hrvatskom tradicijskom graditeljstvu vapnenim mlijekom najčešće su se bijelile kuće na području Baranje i Zagorja, gdje se vapnenom mlijeku dodavala modra galica, pa nisu rijetkost kuće (tzv. *hiže mazanke*) plave ili zelene boje i to osobito na krajnjem zapadu Krapinsko-zagorske županije, uz Sutlu, na području današnje općine Zagorska Sela.²⁴ U istočnoj Engleskoj, primjerice, karakteristična pr- ljavoružičasta boja poznata pod nazivom *Suffolk pink*, koja je još i danas „u modi“ na pojedinim područjima Ujedinjenog Kraljevstva, povijesno se dobivala dodavanjem svinjske krvi u vapneno mlijeko.

22 ORBANIĆ, BRANKO, 2015.

23 U Britaniji i Irskoj radničke kolibe povijesno su se bijelile i iznutra i izvana, što je i do danas zadržalo stanoviti prizvuk ruralnog siromaštva. I u Americi postoji stara izreka koja izražava sličan stav: „Preponosan da bih bijelio, a presiromašan da bih bojio.“ („Too proud to whitewash and too poor to paint“).

24 ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, 2013., 111, 133.

Silikatne boje

Povijest njihova razvoja

Usprkos ranom otkriću kalijevog silikata (vodenog stakla) još u 15. stoljeću, kada se nazivao *Liquor Silicium* (tekući silicij), on ipak nije bio u upotrebi s obzirom na to da nije bio poznat postupak njegove proizvodnje i krajnja upotreba.

Godine 1768. čak se i Johann Wolfgang von Goethe, plodni njemački pjesnik, dramatičar i znanstvenik, bavi eksperimen- tiranjem s tekućim silicijem, o čemu u svojoj knjizi o alkemiji piše Hans-Werner Schütt, pa citira Goethea: „Što je dugo zaokupljalo moj duh bio je takozvani *Liquor Silicium* koji se dobiva ako se čisti kvarcni pijesak rastali s odgovarajućom količinom lužine, proizvodeći prozirno staklo koje se tali na zraku dajući prekrasnu bistru tekućinu...“.²⁵

Važnu ulogu u razvoju proizvodnje i primjene vodenog stakla odigrao je bavarski kralj Ludvig I., veliki zaljubljenik u umjetnost i to posebice starogrčku te umjetnost talijanske renesanse.²⁶ Kako se divio talijanskim freskama, poželio je takve imati u svom kraljevstvu. No, s obzirom na to da su talijanske freske bile slikane vapnenim bojama, u Bavarskoj one nisu mogle opstati na oštroj alpskoj klimi, koja ih je u kratkom vremenu uništavala. Stoga se obratio bavarskom znanstveniku Adolfu Wilhelmu Keimu (1851. – 1913.) ne bi li se ovaj okušao u proizvodnji boja izgleda poput onih kojima su slikane talijanske freske, ali koje će biti trajnije.²⁷

Keim je došao do zaključka da će boja na zidu biti posto- jana samo ako je kemijski kompatibilna s materijalom zida. Glavni sastojak pijeska, kamena i stijenja od kojih se izrađuje žbuka jest silikat, pa je Keim čiste, fino mljevene mineralne pigmente, otporne na lužine, otopio u destiliranoj vodi, nanio ih na žbuku s mnogo silikata i zatim fiksirao, štrcajući ih vodenom otopinom kalijeva silikata. Isparavanjem vode nastaje čvrsta i trajna veza između boje i žbuke, pri čemu se na površini ne stvara film, nego boja penetrira u podlogu i

25 Was mich aber eine ganze Weile am meisten beschäftigte, war der so genannte *Liquor Silicium* (Kieselsaft), welcher entsteht, wenn man reine Quarzkiesel mit einem zugehörigen Antheil Alkali schmilzt, waraus ein durchsichtiges Glas entspringt, welches an der Luft zerschmilzt und eine schöne klare Flüssigkeit darstellt. Usp. SCHÜTT, HANS-WERNER, 2000., 507.

26 Ludvig I. Bavarski rođen je 1786. u Strasbourgu, a umro 1868. u Nici. Kraljevao je od 1825. godine, da bi u vrijeme revolucije 1848. abdicirao. Nakon abdikacije poživio je još 20 godina te i nadalje bio utjecajan osobito na području kulture, koja mu je bila posebna preokupacija. Pokopan je u samostanu sv. Bonifacija u Münchenu, koji je sam dao podići 1835. godine. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_I_of_Bavaria. (03. 05. 2021.).

27 Adolf Keim rođen je i odrastao u Münchenu. Školovao se za lončara, ali se ubrzo počeo baviti kemijom mineralnih pigmenata i veziva. Na temelju tekućeg kalijevog silikata (vodenog stakla) razvio je vezivo za žbuke i slikanje, koje je posebno stabilno uslijed vezivanja za svoju mineralnu podlogu. Iako je vodenostaklo poznato još od srednjeg vijeka, Keim se smatra izumiteljem modernih mineralnih boja, čiju je proizvodnju i upotrebu usavršio te su po njemu i nazvane *Keim mineralne boje*. Godine 1878. njegov je izum mineralnih boja potvrđen državnim patentom, nakon čega je uslijedilo osnivanje tvrtke *Keimfarben*. Prvi proizvodni pogon nalazio se u neposrednoj blizini kamenoloma vapnenca u Offenstettenu u Donjoj Bavarskoj. Danas se sjedište tvrtke nalazi u Diedorfu u blizini Augsburga.

istovremeno s njom kemijski reagira, ali žbuka ostaje porozna, što omogućuje slobodan prolazak vodene pare. To je osnova sustava koji se i danas naziva Keimovim imenom, a temelji se na procesu silicifikacije veziva s podlogom.²⁸

Silikatne boje su zbog svoga anorganskog sastava izrazito trajne, otporne na vremenske uvjete i kiseline, ali i veoma teško uklonjive.²⁹ Također su, zahvaljujući upotrebi (gotovo) isključivo anorganskih pigmenta otporne na UV-zračenja te s vremenom ne gube na intenzitetu i ne blijede. S obzirom na to da je vodeno staklo kao vezivo također otporno na UV-zračenje pod čijim se utjecajem ne dezintegrira, silikatne boje se ne ljuškaju i ne ljušte s podloge.³⁰

Osim navedenih prednosti, zbog njihove visoke lužnatosti otporne su na plijesan i gljivice. Nisu zapaljive, bez mirisa su, bez otapala i biocida te su ekološki prihvatljive. I dok ih s jedne strane odlikuje visoka paropropusnost kao ključan kriterij njihove primjene u zaštiti povijesnih građevina, njihovi glavni nedostaci su visoka vodoupojnost i nereverzibilnost.

Silikatne boje danas

Danas razlikujemo tri vrste silikatnih boja:

1. *Dvokomponentna čista silikatna boja* koja se sastoji od pigmenta u prahu ili u obliku vodene paste i tekućeg veziva – vodenog stakla. Pripada prvoj generaciji silikatnih boja čija je proizvodnja, koja zahtijeva veliko iskustvo i umijeće, započela nakon 1878. godine. Ne sadrži organske sastojke, a može se koristiti isključivo na čvrstim, upijajućim mineralnim žbukama. Najčešće se primjenjuje za bojenje povijesnih građevina.

2. Sredinom prošlog stoljeća proizvedena je prva *jednokomponentna silikatna boja* za koju možemo reći da pripada drugoj generaciji silikatnih boja. Dodatak do 5% organskih aditiva (primjerice akrilne disperzije, hidrofbizirajućih sredstava, sredstva za zgušnjavanje ili slično) omogućuje proizvodnju boje spremne za korištenje direktno iz ambalaže, bez potrebe za dodatnom pripremom ili miješanjem s drugim sastojcima. Ta se boja naziva još i „disperzijska silikatna boja“ ili „silikatna emulzija“. Raspon njene primjene znatno je veći nego kod dvokomponentne silikatne boje, budući da je disperziju moguće nanositi i na podloge slabije čvrstoće i/ili organskog sastava. Konačno, rukovanje ovom bojom i njena upotreba

daleko je jednostavnija od rukovanja čistom silikatnom bojom.

3. Od 2002. godine na tržištu je dostupna i silikatna boja treće generacije – sol-silikatna boja koja se temelji na potpuno novom konceptu veziva, što otvara nova područja njezine primjene.³¹ Vezivo sol-silikatne boje jest stabilizirana kombinacija silicijeva dioksida i kalijevog vodenog stakla, koje se kroz proces silicifikacije veže za mineralnu podlogu, ali i dodatno razvija jake adhezijske sile koje osiguravaju čvrsto prianjanje na praktički svim podlogama.³² Stoga se ona može nanositi i na nemineralne podloge kao i na površine koje su već ranije obrađene disperzivnim premazima. Udio organskih elemenata u sol-silikatnoj boji je do 5%, što ju također svrstava u silikatne emulzije odnosno disperzije.

Disperzijske silikatne boje, zahvaljujući mikroporoznoj strukturi, dopuštaju slobodan prolaz vodenoj pari ($sD < 0,08$), no njihov je nedostatak visoka vodoupojnost ($w < 0,2 \text{ kg} / \text{m}^2 \text{ h}^{0,5}$). Posljedica upijanja velikih količina vode u podlogu najčešće je kristalizacija soli na površini premaza. Zbog toga se kod primjene silikatnih boja kao preventiva od djelovanja udarne kiše preporučuje hidrofbizacija i to osobito na izloženijim pročeljima.³³

Kako bi doskočili kristalizaciji soli na površini, neki proizvođači kao jednu od komponenti veziva umjesto kalijevog dodaju litijevo vodeno staklo, pri čijoj silicifikaciji, za razliku od kalijevoga vodenog stakla, ne može doći do cvjetanja i izbijanja kalijevog karbonata, poznatog i pod nazivom potaša.³⁴

Konačno, treba reći da „nove generacije“ modificiranih silikatnih boja s dodatkom sintetskih smola otvaraju nove mogućnosti primjene i u obnovi povijesnih građevina, s obzirom na to da su za razliku od čistih silikatnih boja reverzibilne.^{35,36}

Silikonske boje

Tehnologija završnih premaza za sve vrste građevina danomice se razvija i unaprjeđuje, kako bi se udovoljilo svim zahtjevima suvremenog društva i okoliša u kojemu danas

28 **Silicifikacija** (silicij + fikacija).

1. U paleontologiji, proces fosilizacije u kojem se originalne organske komponente nekog organizma zamjenjuju silicijevim dioksidom razvijenim kao kremen, kalcedon ili opal.

2. U petrografiji, metamorfni proces uvođenja u stijenu silicijeva dioksida i stvaranja fino-zrnatoga kremena, kalcedona ili opala, koji ili popunjavaju pore u stijeni ili zamjenjuju prisutne minerale. Naziv *silicifikacija* pokriva i sve varijetete takvih procesa u kasnijoj diagenezi.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55954> (27. 06. 2021.).

29 Usp. SMITH, RAY, 2006., 282.

30 URL: https://www.keim.com/fileadmin/user_upload/download-center/uk/product-brochures/Keim_Mineral_Paints_-_Exteriors_Brochure.pdf (27. 06. 2021.).

31 Nazivaju se još i Kieselsol boje, od njemačkog *Kiesel* (umjesto *Kieseläuren* = silikati) i *sol* (= koloid).

URL: <https://www.gradimo.hr/boje-i-lakovi/silikatne-i-disperzivno-silikatne-boje/> (03. 05. 2021.).

32 Silicijev dioksid (silicijev(IV) oksid, silika, SiO_2) prirodni je mineral kremen, visokoga tališta i velike čvrstoće. U prirodi se nalazi u 17 oblika, od kojih su najpoznatije amorfne modifikacije kvarc, opal i dijatomejske zemlje. URL: https://hr.wikipedia.org/wiki/Silicijev_dioksid (03. 05. 2021.).

33 URL: <http://www.velekem.hr/index.php/hr/sadržaj/koji-tip-boje-odabrati-s-obzirom-na-vrstu-podloge-a-kako-bi-zastitni-premaz-procjelja-ispun> (27. 06. 2021.).

34 Od njem. *Pottasche* = *Pott*: lonac + *Asche*: pepeo. URL: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (03. 05. 2021.).

35 Reverzibilnost – stupanj do kojega se ishod intervencije može poništiti bez oštećenja kulturnog dobra.

HRN EN 15898:2019 Očuvanje kulturnog dobra – Osnovno nazivlje i definicije.

36 URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Silicate_mineral_paint (03. 05. 2021.).

živimo. Glavni naponi usmjereni su ka postizanju otpornih i trajnih završnih premaza koji će se oduprijeti svim izazovima onečišćenog okoliša pa je tako i održavanje čistoće pročelja jedan od glavnih izazova kojemu se nastoji doskočiti.

Tom izazovu najuspješnije odgovaraju silikonske boje koje, kako je već ranije rečeno, objedinjuju svojstva mineralnih boja i boja na bazi umjetnih smola.

Govoreći općenito, ne isključivo vezano uz problematiku obnove povijesnih spomenika, silikonske fasadne boje ujedinjuju idealna svojstva fasadne boje: visoku paropropusnost ($sD < 0,1$) i nisku vodoupojnost ($w < 0,05 \text{ kg} / \text{m}^2 \text{ h}^{0,5}$), a imaju i svojstvo trajne vodoodbojnosti, koja se ne gubi starenjem i kredanjem premaza. Zahvaljujući vodoodbojnoj površini s koje se prljavština i prašina vrlo lako ispiru kišom, osobito su prikladne za upotrebu u zagađenim gradskim sredinama, gdje se pročelja vrlo brzo prljaju.

Nakon njih slijede hidrofobirane disperzijske-silikatne boje pa tek potom paropropusne disperzijske boje.

Iako mnogi tehnolozi danas sve više zagovaraju uporabu silikonskih boja u obnovi povijesnih građevina, opravdanost njihove upotrebe još je uvijek predmetom brojnih rasprava, poglavito poradi pitanja autentičnosti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I ISKUSTVA KONZERVATORSKOG ODJELA U KRAPINI

Unazad posljednjih desetak godina na području nadležnosti Konzervatorskog odjela u Krapini obnovljen je cijeli niz povijesnih građevina, čiji pregled donosimo na kraju ovoga rada. Sve te obnove uključivale su i obnovu i bojenje pročelja, pri čemu je u pravilu uvijek bila upotrebljavana silikatna boja, osim u jednom slučaju gdje je pročelje bojeno vapnenom bojom.³⁷

Pri donošenju odluke o upotrebi određene vrste boje rukovodili smo se načelima konzervatorske i tehničke prihvatljivosti, ponajprije u smislu paropropusnosti boje, vodeći računa o građevinsko-fizikalnim svojstvima podloge na koju ju nanosimo kao i same boje. S obzirom na to da se u pravilu radilo o građevinama s kojih je već prijašnjim zahvatima obnove bila otučena izvorna žbuka te je bila nanosena nova jaka cementna žbuka (radi se uglavnom o šeranoj žbuci iz prve polovine 20. stoljeća) koju je trebalo ukloniti, dvojbe u donošenju odluke o izboru vrste boje u smislu zadovoljavanja kriterija reverzibilnosti nije bilo, jer se ona nanosila na novu, neizvornu žbuku s kojom se u kemijskom procesu silicifikacije neraskidivo vezala, što u danim okolnostima predstavlja tehnički povoljno svojstvo. Nakon razmatranja svih komparativnih prednosti silikatne boje u odnosu na vapnenu, u smislu trajnosti, otpornosti

na atmosferilije i UV zračenje te provedenih konzultacija s tehnolozima, a s obzirom na prethodna pozitivna iskustva konzervatora u radu sa silikatnim bojama, svaka dvojba oko ispravnijeg postupanja glede autentičnosti u slučaju upotrebe vapnene boje (a ni podloge odnosno nositelji boje više nisu bili autentični!), ubrzo je otklonjena.

Dosadašnja iskustva u primjeni silikatnih boja pokazala su se dobrima, jer boja i nakon desetak godina odolijeva zubu vremena, a izgled obnovljenih građevina u proteklom razdoblju nije bitno degradirao.

Prateći razvoj tehnologija završnih zaštitnih i dekorativnih premaza za povijesne građevine, možemo uočiti da je na tržištu prisutan sve veći broj proizvođača koji posljednjih godina razvijaju i nude specijalizirane linije proizvoda upravo za obnovu spomeničke baštine. I dok je tijekom 20. stoljeća u konzervatorskoj praksi dominirala uporaba silikatnih boja, unazad posljednjih petnaestak godina možemo pratiti trend „povratka“ vapnenih boja na tržište, ne bi li se udovoljilo specifičnim konzervatorskim i restauratorskim zahtjevima za treperavošću i blistavošću obojene površine, koju nije moguće postići nijednom drugom bojom osim vapnenom i to zahvaljujući kemijskoj reakciji do koje dolazi prilikom njena sušenja, pri čemu nastaje kalcijev karbonat u formi kalcita kroz čiji se kristal svjetlost dvostruko lomi, što površini daje specifičan sjaj i dojam titravosti.

No, to nisu više izvorne vapnene boje kakve su se upotrebljavale u prošlosti, nego se njihova građevinsko-fizikalna svojstva poboljšavaju dodavanjem raznih aditiva, kako bi se povećala njihova otpornost na vremenske utjecaje i time produžila njihova trajnost, što dovodi u pitanje njihovu autentičnost te povećava stupanj njihove ireverzibilnosti. Uz njih se, za obnovu kulturnopovijesnih spomenika, na tržištu i dalje nude silikatne boje te njihovi derivati druge i treće generacije (disperzijska silikatna boja i sol-silikatna boja) te silikonske boje. Svaka od njih ima stanovite građevinsko-fizikalne prednosti i nedostatke u odnosu na druge te širi ili užu spektar podloga na kojima se mogu primjenjivati. U tablici 1. pokušano je sistematizirati te karakteristike, ne bi li ona pripomogla lakšem snalaženju u sada već prilično širokoj i raznovrsnoj paleti proizvoda na tržištu te donošenju konzervatorskih odluka pri odabiru vrste boje za završnu obradu vanjskih površina povijesnih građevina.³⁸

³⁷ Radi se o kapeli sv. Jurja u Belcu, čiju je obnovu pod konzervatorskim nadzorom Konzervatorskog odjela u Krapini vodio Hrvatski restauratorski zavod, voditeljica radova: Ana Škevin Mikulandra, dipl. ing. arh.

³⁸ Tablica je sačinjena na temelju tehničkih listova za pojedine vrste boje različitih proizvođača, a kako pojedine vrijednosti variraju od proizvođača do proizvođača ovisno o različitim sastavima boja, tako i vrijednosti iznesene u tablici daju tek okvirne, uprosječene podatke.

Tablica 1. Pregledna tablica fizikalnih i konzervatorski poželjnih svojstava boja te mogućnosti primjene na različite vrste podloga, s obzirom na vrstu boje

	VAPNE NE	SILIKATNE	DISPERZIJSKE SILIKATNE	SOL-SILIKATNE	SILIKONSKE
Paropropusnost	++	++	++	++	+
Vodoupojnost	++	++	++	+	-
Otpornost na atmosferilije	-	++	++	++	++
Otpornost na kiseline	-	++	++	++	++
Otpornost na plijesni, gljivice i alge	++	++	++	++	++
Otpornost na UV-zračenje	-	++	++	++	++
Otpornost na kredanje	--	+	+	++	++
Trajnost	-	++	++	++	++
Vatrootpornost	++	++	++	++	+
Održavanje čistoće pročelja	-	+	+	+	++
Ekološka prihvatljivost	++	++	+	+	+
Cijena	o	++	++	++	++
Ekonomičnost (omjer cijene i trajnosti)	-	++	++	++	+
Reverzibilnost	-	--	++	++	++
Autentičnost	++	+	-	-	-
Prihvatljive podloge	• mineralne (vlažna ili stvrdnuta vapnena ili vapneno-cementna žbuka) • stari mineralni premazi • prirodni kamen	• isključivo čvrste upijajuće mineralne žbuke • nije pogodno za primjenu na već ranije obojenim površinama disperzijskim bojama	• vapnene žbuke i premazi • vapneno-cementne i cementne žbuke • beton • mineralni i silikatni premazi i žbuke • gipsane žbuke • podloge slabije čvrstoće • organske podloge	• mineralne • organske • raniji disperzijski premazi	• stare vapnene žbuke • cementno-vapnene podložne žbuke • mineralne završne žbuke • disperzijske žbuke • mase za izravnavanje • raniji disperzijski premazi

Legenda simbola:

- ++ vrlo visoko
- + visoko
- o uvjetno dobro
- nisko
- vrlo nisko

1, 2 Kuzminec, Kapela sv. Marije Magdalene, pogled na zapadno pročelje prije obnove 2010. i nakon obnove 2011. (fototeka Konzervatorskog odjela u Krapini). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2011.

Kuzminec, Chapel of St Mary Magdalene, view of the west façade before restoration, 2010, and after restoration, 2011 (photo library of the Conservation Department in Krapina). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2011

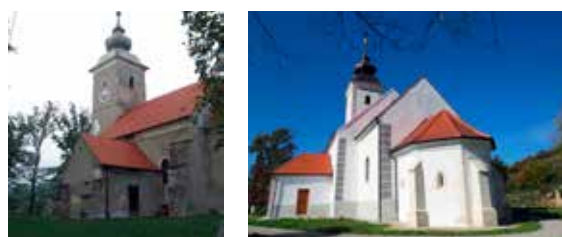
3, 4 Tugonica, Kapela sv. Roka, pogled na kapelu prije obnove 2010. i nakon obnove 2012. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2012.

Tugonica, Chapel of St Roch, view of the chapel before restoration, 2010, and after restoration, 2012 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2012

5, 6 Gotalovec, Kapela sv. Petra, pogled na kapelu prije radova 2009. i nakon radova 2017. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2010.-2016.

Gotalovec, Chapel of St Peter, view of the chapel before treatment, 2009, and after treatment, 2017 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2010 – 2016

7, 8 Gotalovec, Kapela sv. Petra, pogled na kapelu prije radova 2009. i nakon radova 2017. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2010.-2016.

Gotalovec, Chapel of St Peter, view of the chapel before treatment, 2009, and after treatment, 2017 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2010 – 2016

9, 10 Konjščina, Župna crkva sv. Dominika, pogled na crkvu prije radova 2009. i pogled na obnovljeno pročelje lađe i otučeno pročelje svetišta s nalazom gotičkih otvora 2014. (fototeka KOKR)

Konjščina, Parish church of St Dominic, view of the church before restoration, 2009, and view of the restored nave façade and presbytery façade with newly discovered Gothic openings, 2014 (KOKR photo library)

11 Konjščina, Župna crkva sv. Dominika, pogled na obnovljeno pročelje crkve s rekonstruiranom gotičkom biforom na svetištu 2021. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Keim (lađa), Samoborka (svetište). Godina obnove: 2011.-2013. (lađa), 2016. (svetište)

Konjščina, Parish church of St Dominic, view of the restored church façade with reconstructed Gothic mullioned window on the presbytery, 2021 (KOKR photo library).

Type of paint, manufacturer: silicate, Keim (nave), Samoborka (presbytery). Year of restoration: 2011 – 2013 (nave), 2016 (presbytery)

12, 13 Krapinske Toplice, Kapela sv. Marije Magdalene, pogled na kapelu prije obnove pročelja 2012. i nakon obnove 2014. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2011. - 2014.

Krapinske Toplice, Chapel of St Mary Magdalene, view of the chapel before restoration, 2011, and after restoration, 2014 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2011 – 2014

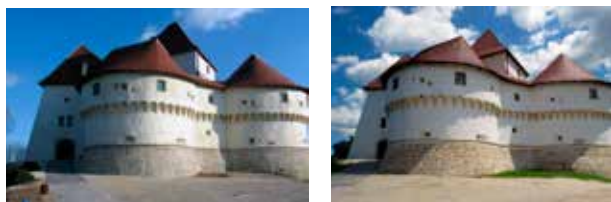
14, 15 Marija Bistrica, Župna crkva sv. Marije Bistričke, pogled na dio južnog pročelja prije radova 2011. i nakon radova 2013. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, lazurna (Histolith Antik Lasur), Caparol. Godina obnove: 2013.

Marija Bistrica, Parish church of Our Lady of Bistrica, view of a section of the south façade before treatment, 2011, and after treatment, 2013 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, glaze (Histolith Antik Lasur), Caparol. Year of restoration: 2013

16, 17 Krapina, Zgrada Županije, pogled na pročelje prije radova 2015. i nakon radova 2015. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2015.

Krapina, County administrative building, view of the façade before treatment, 2015, and after treatment, 2015 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2015

18, 19 Hum Košnički, Dvor Veliki Tabor - vanjski obrambeni prsten, pogled na pročelje nakon žbukanja a prije ličenja 2015. te pogled na pročelje nakon ličenja 2016. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Keim. Godina obnove: 2016. (Voditelj cjelovite obnove bio je Hrvatski restauratorski zavod.)

Hum Košnički, Veliki Tabor Manor – exterior defensive ring, view of the façade after plastering and before coating, 2015, and view of the façade after coating, 2016 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Keim. Year of restoration: 2016 (The complete renovation was led by the Croatian Restoration Institute.)

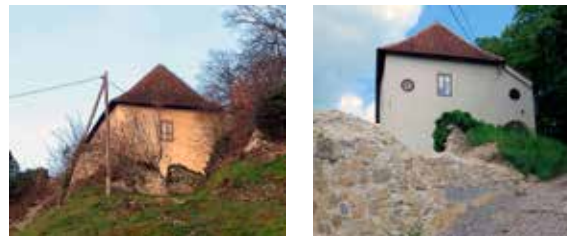
20, 21 Hršak Breg, Kapela sv. Antuna, pogled na kapelu prije radova 2011. i nakon radova 2016. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Keim. Godina obnove: 2015.

Hršak Breg, Chapel of St Anthony, view of the chapel before treatment, 2011, and after treatment, 2016 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Keim. Year of restoration: 2015

22, 23 Lobor, Župna crkva sv. Ane, pogled na glavno pročelje prije obnove 2011. i nakon obnove 2015. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Samoborka. Godina obnove: 2015.

Lobor, Parish church of St Anne, view of the main façade before restoration, 2011, and after restoration, 2015 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Samoborka. Year of restoration: 2015

24, 25 Krapina, Stari grad – Palas, prije obnove 2014. i nakon obnove 2015. i 2017. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Baumit. Godina obnove: 2015.

Krapina, Old town – Palas, before restoration 2014 and after restoration, 2015 and 2017 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Baumit. Year of restoration: 2015

26, 27 Bračak, Dvorac Kulmer, pogled na južno pročelje prije obnove 2011. (foto: D. Boić) i nakon obnove 2017. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2016.

Bračak, Kulmer Manor, view of the south façade before restoration, 2011 (photo: D. Boić), and after restoration, 2017 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2016

28, 29 Klanjec, Kapela sv. Florijana, pogled na sjeverno pročelje prije obnove 2011. i nakon obnove 2016. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Keim. Godina obnove: 2011.-2016. (Obnovu kapele vodila je Ksenija Petrić iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu.)

Klanjec, Chapel of St Florian, view of the north façade before restoration, 2011, and after restoration, 2016 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Keim. Year of restoration: 2016 (The renovation of the chapel was led by Ksenija Petrić from the Conservation Department in Zagreb.)

30, 31 Klanjec, Kapela sv. Florijana, pogled na južno pročelje prije obnove 2010. i nakon obnove 2016. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Keim. Godina obnove: 2011.-2016.

Klanjec, Chapel of St Florian, view of the south façade before restoration, 2011 and after restoration, 2016 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Keim. Year of restoration: 2011 – 2016

32, 33 Belec, Kapela sv. Jurja, pogled na kapelu prije obnove 2016. i nakon obnove 2021. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: vapnena, Sto. Godina obnove: 2018. (Obnovu kapele je, pod konzervatorskim nadzorom Konzervatorskog odjela u Krapini, vodio Hrvatski restauratorski zavod, voditeljica radova: Ana Škevin Mikulndra.)

Belec, Chapel of St George, view of the chapel before restoration, 2016, and after restoration, 2021 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: lime, Sto. Year of restoration: 2018 (The reconstruction of the chapel, under the conservation supervision of the Conservation Department in Krapina, was led by the Croatian Restoration Institute, supervisor: A. Škevin Mikulndra.)

34, 35 Desinić, Kapela sv. Ane, pogled na glavno pročelje prije obnove 2009. i nakon obnove 2018. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2018.

Desinić, Chapel of St Anne, view of the main façade before restoration, 2009, and façade after restoration, 2018 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2018

36, 37 Desinić, Kapela sv. Ane, pogled na začelje prije obnove 2009. i nakon obnove 2019. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2018.

Desinić, Chapel of St Anne, view of the rear façade before restoration, 2009, and after restoration, 2019 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2018

38, 39 Lobar, Crkva sv. Marije Gorske, pogled na svetište prije obnove 2011. i nakon obnove 2018. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Samoborka. Godina obnove: 2018. (svetište)

Lobar, Church of Our Lady of the Hills, view of the presbytery before restoration, 2011, and after restoration, 2018 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Samoborka. Year of restoration: 2018 (presbytery)

40, 41 Lobar, Crkva sv. Marije Gorske, pogled na svetište prije obnove 2009. i nakon obnove 2018. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Samoborka. Godina obnove: 2018. (svetište)

Lobar, Church of Our Lady of Gora, view of the presbytery before restoration, 2009, and after restoration, 2018 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Samoborka. Year of restoration: 2018 (presbytery)

42, 43 Trški Vrh, Poklonac, prije obnove 2020. i poslije obnove 2021. (fototeka KOKR). Vrsta boje, proizvođač: silikatna, Caparol. Godina obnove: 2020.-2021.

Trški Vrh, Wayside shrine, before restoration, 2020, and after restoration, 2021 (KOKR photo library). Type of paint, manufacturer: silicate, Caparol. Year of restoration: 2020 – 2021

LITERATURA

BRKIĆ, NEMANJA, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Beograd, 1984.

BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K., Japlenice, *Jurina i Franina*, 53 (1993.), str. 56-59.

EN 17543 Conservation of Cultural Heritage – Finishes of built heritage – Investigation and documentation, CEN, 2021.

URL: https://standards.cen.eu/dyn/www/f?p=204:110:0:::FSP_PROJECT,FSP_ORG_ID:70582,411453&cs=19C633439B1952D2DC085F7D9973B417D (04. 07. 2021.)

Nacrt dostupan na

URL: https://www.raa.se/app/uploads/2020/08/prEN-17543_41_e_stf.pdf (04. 07. 2021.)

HENRY, ALISON; STEWART, JOHN (ur.), *Mortars, renders & plasters*, nakladnička cjelina: Martin, Bill; Wood, Chris (ur.), Practical building conservation, London, 2011.

HOCHE-DONAUBAUER, BEATRIX; LIEBICH, HANNA A. (Redaktion), *Standards der Baudenkmalpflege*, 2. korr. Auflage, Bundesdenkmalamt (BDA), Wien, 2015.

URL: <https://bda.gv.at/publikationen/standards-leitfaeden-richtlinien/standards-der-baudenkmalpflege/> (27. 06. 2021.)

KRIŽAJ, LANA, Primjena silikatnih boja u obnovi povijesnih građevina: kapela sv. Antuna Padovanskog na Hršak Bregu, Portal, 7 (2016.), 275-285.

LASZLO, ŽELIMIR; ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO (ur.), *Koloristička obrada pročelja povijesnih zgrada: referati i diskusija*

sa savjetovanja „Koloristička obrada pročelja povijesnih zgrada“ održanog u Zagrebu 28. i 29. travnja 1982. god., Društvo konzervatora Hrvatske, Zagreb, 1982.

MAROEVIĆ, IVO, *Sadašnjost baštine*, Zagreb, 1986.

ORBANIĆ, BRANKO, *Upotreba kamena u tradicionalnoj proizvodnji vapna; Izrada prirodnih pigmenata i njihova primjena*, Memorija s radionice Vodnjan, svibanj-srpanj 2015.

URL: <http://www.dragodid.org/materijali/Tradicijska%20proizvodnja%20vapna-web.pdf> (13. 06. 2021.)

SCHÜTT, HANS-WERNER, *Auf der Suche nach dem Stein der Weisen : Die Geschichte der Alchaemie*, München, 2000.

SMITH, RAY, *Slikarski priručnik : [pribor, materijali, postupci, tehnike]*, Zagreb, 2006.

Školska bilježnica L. Križaj iz predmeta Slikarska tehnologija, prof. Štefica Biljak (dalje: ŠB Slikarska tehnologija), Škola za primijenjenu umjetnost i dizajn, Zagreb, smjer: Slikarstvo, 4. razred, šk. g. 1985./86.

The Nara Document on Authenticity, International Council of Monuments and Sites (ICOMOS), 1994.

URL: <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (27. 06. 2021.)

The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, International Council of Monuments and Sites (ICOMOS), 1964.

URL: https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (27. 06. 2021.)

ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb, 2013.

Summary

INDUSTRIAL PAINT FOR HISTORICAL FAÇADES

The paper gives an overview of the basic types of paint applicable for final coating of exterior of historic buildings (façade paint) according to binders, namely lime, silicate and, more recently, silicone paint. The introduction clarifies basic concepts such as colour, pigment, and binder, necessary for further understanding of the text. Binders and pigments can be organic and inorganic (mineral), so we distinguish mineral paints and those based on synthetic resins. Resin based paints are the most common group of coatings today, but their characteristics such as low vapour permeability and creation of an elastic, closed film after drying, make them unsuitable for use on historic buildings. Conservation practice mostly relies on mineral paints including lime and silicate paint. The binder in lime paint is lime, and in silicate paints potassium silicate (waterglass). Waterglass has been known since the 15th century, but it has only been in use since the end of the 19th century,

when the Bavarian scientist Adolf Keim (1851 – 1913) perfected the method of its production. Waterglass is a chemical compound obtained by melting quartz and soda ash (sodium carbonate) or potash (potassium carbonate). During melting, silicic acid (H₂SiO₃) releases carbon dioxide from soda ash or potash and combines with sodium into sodium silicate, or with potassium into potassium silicate, which are soluble in water. If waterglass coating comes in contact with carbon dioxide from the air, it binds with lye, while silicic acid is excreted in the form of an amorphous solid. Thus, under the influence of air and due to a process called silicification, waterglass returns to its original state – quartz, i.e. it petrifies. If pigment is mixed with waterglass, it envelops the pigment grains and solidifies to create a single stone mass.

Due to their inorganic composition, silicate paints are extremely durable, resistant to weather conditions and

acids, as well as to UV radiation, so that they do not lose intensity and do not fade over time. Their high alkalinity makes them resistant to mould and fungi. They are non-flammable, odourless, solvent and biocide free and thus environmentally friendly. They are characterized by high vapour permeability as a key criterion for their application in the protection of historic buildings; however, their main disadvantages are high water absorption and irreversibility. In addition to these two groups of paint, there are also silicone paints that combine the properties of mineral and resin-based paints. Like mineral paints, they are characterized by brittle and porous film, which is suitable for historic buildings, i.e. historic substrates like lime plaster.

Desirable properties of façade paint for historic buildings are primarily vapour permeability, durability, resistance to weathering, acids, UV radiation and resistance to mould and fungi, and more recently suitability for maintaining the cleanliness of façade, especially in polluted urban areas. Lime, silicate and silicone paints are characterised by these properties, but the application of the first two types, from a theoretical point of view, is questionable in terms of reversibility (since both bind to the substrate during calcification or silicification processes), and the latter two in terms of authenticity, which are two fundamental conservation principles.

Anuška Deranja Crnokić, Pia Sopta

Upravljanje rizicima u kulturnoj baštini – globalni izazov današnjice

Anuška Deranja Crnokić
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za arhive, knjižnice i muzeje
HR – 10000 Zagreb, Runjaninova 2
Pia Sopta
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za međunarodnu kulturnu
suradnju i europske poslove
HR – 10000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: [005.52:005.334]:904
Stručni rad/Professional paper
Primljen/Received: 7. 9. 2021.

Ključne riječi: upravljanje rizicima, klimatske promjene, kulturna baština, baštinske politike, osvješćivanje, obrazovanje, suradničko odlučivanje

Keywords: risk management, climate change, cultural heritage, heritage policies, awareness-raising, education, participatory governance

Upravljanje rizicima u području kulturne baštine u posljednje je vrijeme prepoznato kao jedna od vodećih tema na stručnoj, ali i političkoj razini, a niz dokumenata, konferencija i inicijativa potvrđuju njezinu iznimnu važnost i aktualnost. Budući da svjedočimo sve učestalijoj pojavi raznovrsnih katastrofa koje utječu na cjelokupnu kulturnu baštinu, cilj je ovoga rada predstaviti naglaske i recentne stručne spoznaje kojima se pridonosi afirmaciji ove teme.

UVOD

Materijalna i nematerijalna kulturna baština oduvijek su bile podložne rizicima i prijetnjama, bilo da se radi o prirodnim nepogodama, bilo o pojavama izazvanima ljudskim djelovanjem.

Tema upravljanja rizicima, utemeljena na načelima očuvanja i zaštite u okviru suvremene konzervatorske misli, nametnula se kao nova paradigma u skladu s nastojanjima da se ojačaju principi održivog i dugoročnog upravljanja te interdisciplinarna suradnja na svim razinama.

Upravo su sve učestaliji i raznovrsniji rizici nagnali stručnu zajednicu, ali i širu javnost, na djelovanje i prepoznavanje važnosti kulturne baštine kao sastavnice identiteta svakog naroda i zajednice. Te prijetnje nastaju najvećim dijelom kao posljedica klimatskih promjena izazvanih ljudskim

djelovanjem.¹ One se pak očituju u prirodnim katastrofama koje nerijetko imaju razoran učinak na kulturna dobra i lokalitete. Dakako, to ne znači da su nestale druge vrste rizika poput ratnih sukoba i nezakonite trgovine kulturnim dobrima ili pak depopulacije ruralnih mjesta, negativnih demografskih trendova te raznih pritisaka uslijed turizma. Rizici posebno utječu na nematerijalnu kulturnu baštinu koja je vrlo često kolateralna žrtva stradanja materijalnih oblika baštine te je podložna i nekim specifičnim izazovima. Naposljetku, ne smijemo zaboraviti niti pandemiju bolesti COVID-19 koja je izuzetno teško pogodila sektor kulturne baštine tijekom 2020. i 2021. godine te razotkrila svu njegovu ranjivost, ali i upozorila na potrebu šireg obuhvaćanja uzroka rizika i njihovih pojavnosti.

KULTURNA BAŠTINA – OČUVANJE ZAJEDNIČKIH VRIJEDNOSTI

Europska unija je na političkoj razini prepoznala vrijednost i potencijal kulturne baštine te činjenicu da je primjerena

¹ Prema definiciji UN-ovog Međuvladinog panela za klimatske promjene, klimatske promjene odnose se na promjenu stanja klime koja se može identificirati (npr. pomoću statističkih testova) promjenama u naravi i/ili varijabilnosti njezinih svojstava i koja traje dulje razdoblje, obično desetljećima ili dulje. Klimatske promjene mogu biti posljedica prirodnih unutarnjih procesa ili vanjskih utjecaja, poput modulacija solarnih ciklusa, vulkanskih erupcija i trajnih i ponavljajućih antropogenih promjena u sastavu atmosfere ili u iskorištavanju tla. Okvirna konvencija o klimatskim promjenama (UNFCCC) u svom 1. članku definira klimatske promjene kao: „promjenu klime koja se izravno ili neizravno pripisuje ljudskoj aktivnosti koja mijenja sastav globalne atmosfere i koja se uz prirodne klimatske varijabilnosti promatra u usporedivim vremenskim razdobljima.“ UNFCCC stoga pravi razliku između klimatskih promjena koje se mogu pripisati ljudskim aktivnostima koje mijenjaju sastav atmosfere i varijabilnosti klime koje se mogu pripisati prirodnim uzrocima.

<https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/glossary/>

1 Panel-rasprava tijekom konferencije *Jačanje europske suradnje za zaštitu kulturne baštine od rizika* (foto: Z. Marinović)

Panel discussion during the conference *Fostering European Cooperation for Cultural Heritage at Risk* (photo: Z. Marinović)

skrb za nju jedna od naših temeljnih zadaća kako bismo je ostavili budućim naraštajima. Stoga je 2018. godinu Europska komisija proglasila *Europskom godinom kulturne baštine* čiji su glavni ciljevi počivali na načelima angažmana, održivosti, zaštite i inovacija koje tvore nacrt dugoročne vizije samoodrživog upravljanja kulturnom baštinom i njezina uključivanja u različite europske politike.² Ta su nastojanja dodatno reafirmirana nakon tragičnog požara u pariškoj katedrali Notre Dame u travnju 2019. godine koji je ujedinio svijet u naporima usmjerenima na temeljitu obnovu koja u potpunosti poštuje kulturno-povijesne vrijednosti te prevenciju sličnih katastrofa u budućnosti.³

UPRAVLJANJE RIZICIMA U PODRUČJU KULTURNE BAŠTINE – PRIORITET U PODRUČJU KULTURE TIJEKOM PRVOG PREDSEDANJA REPUBLIKE HRVATSKE VIJEĆEM EUROPSKE UNIJE

Navedeni razlozi te bogatstvo hrvatske kulturne baštine, ali i stradanja koja je pretrpjela u modernoj hrvatskoj povijesti – potrese, poplave i ratna razaranja – bili su presudni pri

izboru teme upravljanja rizicima kao prioriteta u području kulture tijekom prvog predsjedanja Republike Hrvatske Vijećem Europske unije od siječnja do lipnja 2020. godine u okviru kojeg je održana međunarodna stručna konferencija *Jačanje europske suradnje za zaštitu kulturne baštine od rizika* u organizaciji Ministarstva kulture i medija te su usvojeni *Zaključci Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine*.⁴ Njezina relevantnost, kao i potreba za afirmacijom u stručnoj i široj javnosti, potvrđene su ne samo gotovo istodobnim izbijanjem pandemije bolesti COVID-19, već i dvama jakim potresima koji su pogodili središnju Hrvatsku u ožujku i prosincu 2020. godine.⁵ Ta nam je situacija ukazala na potrebu osnaživanja spremnosti na sve moguće rizike, koji mogu imati izravan, ali i neizravan učinak na kulturnu baštinu.

Konferencija *Jačanje europske suradnje za zaštitu kulturne baštine od rizika*

Konferencija *Jačanje europske suradnje za zaštitu kulturne baštine od rizika* održana je u okviru predsjedanja Republike Hrvatske Vijećem Europske unije od 26. do 28. veljače 2020.

2 O doprinosu Europske godine kulturne baštine više u: Deranja Crnokić, Anuška, „Europska godina kulturne baštine 2018.“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 41/42, 2017. te u dokumentu *Europski okvir za djelovanje u području kulturne baštine*: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5a9c3144-80f1-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-hr/format-PDF>

3 Deklaracija usvojena na neformalnom sastanku ministara kulture i vanjskih poslova država članica Europske unije: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangete-de-la-france/europe/evenements-et-actualites-lies-a-la-politique-europeenne-de-la-france/reunions-informelles-des-ministres-des-affaires-etrangetes-gymnich/article/declaration-adoptee-lors-de-la-reunion-informelle-des-ministres-des-etats>

4 U pripremi i oblikovanju teksta Zaključaka sudjelovao je tim Ministarstva kulture i medija RH: Anja Jelavić, Anuška Deranja Crnokić, Ivana Krušec Rubić i Pia Sopta.

5 Članak 12. Zaključaka u potpunosti se odnosi na krize poput pandemije bolesti COVID-19 koje imaju iznimno velik gospodarski i društveni učinak na kulturni i kreativni sektor. Zbog kritičnog gubitka prihoda, poremećaja u razmjeni znanja, zastoja u radu na održavanju i obnovi te ograničavanja pristupa i sudjelovanja, među ostalim, potreban je snažniji naglasak na održivosti i otpornosti kao ključnim elementima upravljanja kulturnom baštinom.

2 Sudjelovanje Vatrogasne postrojbe Grada Zagreba u izvođenju hitnih mjera uklanjanja nestabilnih elemenata na pročeljima zgrada nakon razornog potresa u ožujku 2020. godine (foto: G. Jerabek)

Participation of the City of Zagreb Fire Department in emergency removal of unstable façade elements after the devastating earthquake in March 2020 (photo: G. Jerabek)

godine u novoobnovljenom sklopu Lazareta u Dubrovniku.⁶ Gotovo trideset renomiranih europskih i svjetskih stručnjaka iz više je različitih perspektiva – klimatskih promjena, najnovijih tendencija u području konzerviranja, civilne zaštite, fizike okoliša ili pak europskih vladinih i nevladinih politika – govorilo o potrebi usmjeravanja napora prema osnaživanju mehanizama upravljanja rizicima.⁷ Recentna stradanja kulturnih dobara potaknula su raspravu o nužnosti preispitivanja sposobnosti za djelovanje u izvanrednim okolnostima te potrebe jačanja europske, ali i globalne suradnje radi što učinkovitije prevencije te pravovremene i stručne reakcije, prvenstveno boljom uspostavom planova

6 Materijali s konferencije dostupni su na poveznici: <https://min-kulture.gov.hr/konferencija-jacanje-europske-suradnje-za-zastitu-kulturne-bastine-od-rizika/18805>.

7 Na konferenciji su predavanja održali: Robert Palmer (nezavisni stručnjak), Lazare Eloundou Assomo (UNESCO), Andrew Potts (ICOMOS), Aparna Tandon (ICCROM), Goranka Horjan (Etnografski muzej / ICOM), Koenraad van Balen (RLICC, Leuven), Maria-Xeni Garezu (Ministarstvo kulture Helenske Republike), Matko Vetma (nezavisni stručnjak), Erminia Sciacchitano (Ministarstvo za kulturnu baštinu, aktivnosti i turizam Talijanske Republike), Anne Grady (Europska komisija), Flora van Regteren Altena (Ministarstvo obrazovanja, kulture i baštine Nizozemske), Vera Ameels (Zavod za kulturnu baštinu Flandrije, Belgija), Bruno Favel (Ministarstvo kulture Francuske Republike), Paolo Vitti (Sveučilište Roma Tre, Sveučilište Notre Dame), Neil Brody (Sveučilište Oxford), Donna Yates (Sveučilište u Maastrichtu), Tomislav Petrinc (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske), Tvrtko Zebec (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb), Jacqui Donnelly (Odjel za kulturu, baštinu i Gaeltacht Republike Irske), Constantinos Cartalis (Sveučilište u Ateni), Dražen Štajduhar (Ravnateljstvo civilne zaštite, MUP), Anna Kaiser (Dunavsko sveučilište Krems, Austrija), Ulla Salmela (Finski zavod za kulturnu baštinu), Joann Russell (*Historic Environment Scotland*, Škotska), Davor Trupković (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske), Sneška Quaedvlieg-Mihailović (Europa Nostra), Patrick Dondelinger (Ministarstvo kulture Luksemburga) i Catherine Magnant (Europska komisija).

upravljanja rizicima u sinergiji s planiranim politikama, mjerama zaštite i primjenom dobrih praksi. K tome, u upravljanju rizicima u kulturnoj baštini neizostavnim se pokazalo suradničko odlučivanje (*participatory governance*) koje čini temelj dobrog upravljanja te ima izravan utjecaj na kvalitativna načela interveniranja na kulturnoj baštini i smanjenje negativnih učinaka rizika, od čega društvo može imati i kulturne i gospodarske koristi.

Zaključci Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine

Tekst *Zaključaka Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine* pripremio je hrvatsko predsjedništvo Vijeća Europske unije u okviru rada Odbora za poslove u kulturi⁸, a oblikovan je tijekom rasprava među državama članicama i u suradnji s njima te naposljetku potvrđen na političkoj razini pisanim putem 25. svibnja 2020. godine nakon videokonferencije ministara kulture i audiovizualnih djelatnosti Europske unije.⁹ U dokumentu je kulturna baština istaknuta kao izvor identiteta, inovacija i kreativnosti za pojedince i društvo te, osim što ima neprocjenjivu intrinzičnu vrijednost za razvoj i dobrobit europskog društva, također uvelike doprinosi gospodarskom rastu, socijalnoj uključenosti i održivom razvoju. Prepoznati su velik utjecaj

8 Više informacija dostupno je na poveznici: <https://www.consilium.europa.eu/hr/council-eu/preparatory-bodies/cultural-affairs-committee/>.

9 Tekst *Zaključaka Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine / Council Conclusions on Risk Management in the Area of Cultural Heritage* dostupan je na poveznici: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020XG0605\(01\)&from=HR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020XG0605(01)&from=HR).

3 Prikaz podizanja razine mora na gradskom trgu u Rovinju u studenom 2019. godine (foto: T. Ujčić)

An image showing the rise of sea level at the main square in Rovinj in November 2019 (photo: T. Ujčić)

klimatskih promjena na kulturnu baštinu, potreba snažnijeg naglaska na održivosti i otpornosti u upravljanju kulturnom baštinom uslijed pandemije, nužnost konzultiranja i uske suradnje sa stručnjacima radi sprječavanja ugroze pri prostornom planiranju, važnost stalnog obrazovanja i stručnog osposobljavanja te istraživanja i razvoja inovativnih i učinkovitih metodologija. Države članice EU-a, ali i Europska komisija, pozivaju se na međusektorsku i interdisciplinarnu suradnju (što uključuje i razmjenu informacija i iskustava, razvoj zajedničkih mehanizama te uzajamnu pomoć) na svim razinama te prepoznavanje i uključivanje kulturne baštine u politike i planove upravljanja rizicima na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i europskoj razini. Također ih se poziva na to da obrate pažnju na zaštitu kulturne baštine u slabo naseljenim područjima, pojačaju aktivnosti bilježenja i dokumentiranja, potiču redovito održavanje i primjenu visokokvalitetnih konzervatorskih metoda, tehnika i materijala, promiču očuvanje i predaju tradicionalnih vještina i obrta, podižu razinu osviještenosti, upotrebu digitalnih tehnologija te jačaju ulogu nadležnih tijela i svih kulturnih institucija u očuvanju i zaštiti kulturnih dobara. Osobito se potiču mobilizacija postojećih financijskih i logističkih resursa, mobilnost i razmjena iskustava, obrazovanje mladih, promicanje važnosti kulturne baštine u široj javnosti te stvaranje stručnih mreža i sinergija među organizacijama i institucijama. Jednako tako, Europskoj komisiji predloženo je da razmotri izradu priručnika o upravljanju rizicima u području kulturne baštine.

I konferencija u Dubrovniku i Zaključci Vijeća imali su izuzetan odjek na europskoj stručnoj i političkoj razini. Među

istaknutijim primjerima valja navesti da je na marginama konferencije u Dubrovniku rođena zamisao o dokumentu *European Cultural Heritage Green Paper* koji je kasnije nastao u suradnji Europe Nostre, ICOMOS-a i organizacije *Climate Heritage Network*, čiji je glavni autor Andrew Potts, renomirani stručnjak ICOMOS-a u području klimatskih promjena.¹⁰ Dokument je objavljen 22. ožujka 2021. s namjerom da kulturna baština bude percipirana kao važan čimbenik i saveznik u borbi protiv klimatskih promjena.¹¹ Jednako tako, u siječnju 2021. godine s radom je započela radna skupina Europske komisije *Otvorena metoda koordinacije – skupina stručnjaka država članica EU-a o jačanju otpornosti kulturne baštine na klimatske promjene* kao jedini logičan nastavak svih dotadašnjih inicijativa.¹² Cilj rada skupine jest identificirati i razmijeniti dobre prakse te inovativne mjere za zaštitu kulturne baštine vezano uz klimatske promjene, s posebnim fokusom na energetska učinkovitost povijesnih zgrada, projektiranje i transformaciju kulturnih krajolika i

10 Platforma uzajamne podrške gradskim, državnim i regionalnim uredima za kulturu, institucijama za očuvanje baštine i povijesti (zajedno sa srodnim nevladinim organizacijama, sveučilištima i drugim organizacijama) u borbi protiv klimatskih promjena i postizanju ciljeva *Pariškog sporazuma*: <https://www.agenda21culture.net/climate-heritage-network>.

11 Dokument dostupan na poveznici:

https://issuu.com/europanostra/docs/20210322-european_cultural_heritage_green_paper_fu.

12 Među brojnim inicijativama valja izdvojiti *Europsku godinu kulturne baštine 2018.*, *Novu europsku agendu za kulturu*, *Europski okvir za djelovanje u području kulturne baštine*, *Agendu 2030*, *Europski zeleni plan*, *Pariški sporazum*, *Međuvladin panel o klimatskim promjenama UN-a*, *Okvir za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija* te *Zaključke Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine*.

sigurnost baštine u ekstremnim klimatskim okolnostima. Radna skupina ispitat će trenutne i nadolazeće prijetnje te mogućnosti otpora i prilagodbe na klimatske promjene, ali i ulogu kulturne baštine u borbi protiv njih u skladu s Europskim zelenim planom. Glavni zaključci sastanaka i rasprava tvorit će završno izvješće s preporukama.

Zaštita kulturne baštine od klimatskih promjena s naglaskom na hrvatske primjere

Klimatske promjene imaju sve veći utjecaj na cjelokupni život pojedinaca i društva, pa tako i na kulturnu baštinu. Njihove posljedice bilježimo u sve češćoj pojavnosti ekstremnih vremenskih uvjeta poput kiša i bujičnih poplava, intenzivnih toplinskih valova, suša koje pogoduju požarima i podizanja razine mora. Klimatske promjene nisu izolirani jednokratni događaji koji pogađaju jedno kulturno dobro ili samo pojedino mikropodručje, već nerijetko pogađaju šira područja, odnosno regije poput riječnih slivova, močvarnih područja, morske obale i drugog. Stoga se prilagodba klimatskim promjenama u zaštiti kulturne baštine odvija kao vremenski dugoročan proces na više razina.

S obzirom na znanstvene prognoze koje najavljuju mogućnost nepovratnih i razornih učinaka, uz općenite korake za suzbijanje klimatskih promjena, stručne službe u području zaštite i očuvanja nastoje studiozno pristupiti smanjenju svih negativnih utjecaja na kulturnu baštinu.¹³ Ministarstvo kulture i medija RH prepoznalo je važnost prostornih podataka o nepokretnim kulturnim dobrima kao jednog od ključnih preduvjeta u upravljanju rizicima u području kulturne baštine te je uspostavilo *Geoportal kulturnih dobara Republike Hrvatske*.¹⁴ *Geoportal* predstavlja središnje mjesto na kojem su dostupni georeferencirani podaci za više od 6.000 kulturnih dobara koji se uz pomoć najnovijih tehnologija, na brz i jednostavan način, mogu preuzeti i preklapati sa slojevima podataka, primjerice karata opasnosti i rizika od poplava¹⁵, zaštićenih područja na temelju Zakona o zaštiti prirode¹⁶, Registra prostornih planova ISPU¹⁷ i drugih radi izrade stručnih analiza i planova upravljanja rizicima te planova oporavka područja pogođenih nepogodom. Navedeni sustav korišten je i prilikom procjene šteta prouzročenih potresima koji su pogodili središnju Hrvatsku

u ožujku i prosincu 2020. godine.¹⁸ *Geoportal kulturnih dobara RH* je, dakle, inovativni alat koji u kombinaciji s drugim relevantnim podacima izravno doprinosi boljem upravljanju kulturnom baštinom.¹⁹

Kada sagledavamo utjecaj klimatskih promjena na kulturnu baštinu na području Republike Hrvatske, možemo reći da su najizloženiji lokaliteti smješteni na područjima s potencijalno značajnim rizicima od poplava. U suradnji s Hrvatskim vodama u sklopu akcijskog plana, kojim je predviđena dopuna Registra zaštićenih područja područjima kulturne baštine za koje je održavanje ili poboljšanje stanja voda bitan element njihove zaštite i stvaranje okvira za procjenu rizika od plavljenja kulturnih dobara, u okviru zajedničkog projekta identificirano je više od dvije tisuće nepokretnih kulturnih dobara koja se nalaze na područjima ugroženim od poplava, dok će se u sljedećoj fazi projekta izraditi i procjena potencijalnih štetnih posljedica za pojedina kulturna dobra.²⁰

U posljednje vrijeme suočeni smo i sa sve učestalijim vremenskim ekstremima suprotnog predznaka poput toplinskih valova i suša, čija je posljedica izbijanje velikih požara na području Sredozemlja. Kulturna dobra smještena u prirodnom okruženju ugrožena su od požara, posebice u priobalnom pojasu i zaleđu, kao i područja zaštićena kao kulturni krajolici.

Najveći izazov konzervatorske struke u sljedećem razdoblju vezano za klimatske promjene predstavlja podizanje razine mora s obzirom na projekcije o rastu razine mora na Jadranu od nekoliko desetaka centimetara u idućih 50 do 100 godina, a imajući u vidu velik broj kulturno-povijesnih cjelina urbanog karaktera te brojna pojedinačna kulturna dobra koja su smještena na samoj obali. Navedena tema je prepoznata i u *Strategiji prilagodbe klimatskim promjenama u Republici Hrvatskoj za razdoblje do 2040. godine s pogledom na 2070. godinu* te je predviđena aktivnost uspostave nacionalnog programa sanacije dobara kulturne baštine ugrožene ekstremnim razinama mora i drugim rizicima od klimatskih promjena.²¹

13 Ministarstvo kulture i medija uspostavilo je u veljači 2021. godine zaseban Sektor za upravljanje rizicima i provedbu programa zaštite kulturne baštine s ciljem smanjenja ranjivosti kulturne baštine. U sklopu sektora ustrojene su Služba za upravljanje rizicima i pripremu i provedbu programa zaštite kulturne baštine i Služba za praćenje upravljanja rizicima i programa zaštite kulturne baštine. (Uredba o unutarnjem ustrojstvu Ministarstva kulture i medija „Narodne novine“ broj 97/20, 14/21).

14 *Geoportal kulturnih dobara Republike Hrvatske* dostupan je od 20. travnja 2021. godine na mrežnim stranicama Ministarstva kulture i medija RH: <https://geoportal.kulturnadobra.hr/>.

15 <https://www.voda.hr/hr/geoportal>.

16 <http://www.biportal.hr/gis/>.

17 <https://ispu.mgipu.hr/>.

18 Uspostavljen je zaseban sloj objavljen na *Geoportalu kulturnih dobara RH* pod nazivom *Pojedinačna nepokretna kulturna dobra značajnije oštećena u potresu 22. 3. 2020*. Sloj prikazuje javne i sakralne građevine za koje je obavljena procjena šteta i kojima je pridružen *Obrazac za popis štete od potresa*.

19 U članku 16. *Zaključaka Vijeća o upravljanju rizicima u području kulturne baštine* države članice se pozivaju na korištenje dostupnih inovativnih alata i pristupa za utvrđivanje, prevenciju, pripravnost i ublažavanje rizika.

20 Akcijski plan dostupan je na poveznici: https://www.voda.hr/sites/default/files/dokumenti/akcijski_plan_hv_mk-uzkb.pdf.

a *Karte opasnosti od poplava i karte rizika od poplava* dostupne su na: <http://korp.voda.hr/>.

21 *Strategija* je objavljena u *Narodnim novinama* broj 46/20 od 15. travnja 2020.

ZAKLJUČAK

Svjesni izazova današnjice, njihova utjecaja na kulturnu baštinu i na načela konzervatorskog djelovanja, evidentna je nužnost osnaživanja zajedničkog pristupa upravljanju promjenama i kriznim situacijama radi pravovremenih i koordiniranih reakcija u postupku smanjenja štetnih posljedica na kulturnu baštinu koje donose klimatske promjene i ostali rizici. Predan angažman stručnjaka u zaštiti kulturne baštine te drugim vezanim disciplinama izuzetno je značajan, kao i međusobna suradnja na svim razinama, posebice s lokalnom zajednicom. Boljoj reakciji nakon nepogoda svakako doprinosi međusobno osnaživanje koordinacije i suradnje s predstavnicima civilne zaštite koji imaju ključnu ulogu u provođenju hitnih mjera.²² Takav pristup podrazumijeva ulaganje dodatnih napora u podizanje razine osviještenosti o svim vrijednostima kulturne baštine za sve građane, uključujući djecu i mlade koji će skrbiti o kulturnoj baštini i preuzeti odgovornost za njezinu zaštitu sada i ubuduće. Osim osmišljavanja edukativnih aktivnosti, jednako je važno u javnosti promovirati vrijednosti kulturne baštine. Tako se osigurava temelj uspješnog upravljanja rizicima, ali i potiče odgovorno ponašanje pojedinaca i društva. Parafrazirajući riječi izvršnog predsjednika organizacije Europa Nostra, prof. dr. Hermanna Parzingera, to možemo postići tek kada uvidimo da je cijela naša kulturna baština, od najveće palače ili muzeja do najmanje kapele ili gospodarstva, važna jer je ona simbol našeg zajedništva i međusobne povezanosti.²³

RELEVANTNI DOKUMENTI O POLITIKAMA

Europsko vijeće

Zaključci Europskog vijeća od 14. prosinca 2017. (EUCO 19/1/17 REV 1)

Novi strateški program za razdoblje 2019. – 2024. (koji je Europsko vijeće donijelo 20. lipnja 2019.)

Ministarske deklaracije

Deklaracija iz Davosa – Ususret visokokvalitetnoj građevinskoj kulturi (Baukultur) za Europu, 20. – 22. siječnja 2018.

Deklaracija o suradnji na unaprjeđivanju digitalizacije kulturne baštine, Bruxelles, Digitalni dan 2019., 8. travnja 2019.

Deklaracija iz Bukurešta ministara kulture i njihovih predstavnika o ulozi kulture u izgradnji budućnosti Europe, 16. travnja 2019.

Deklaracija donesena tijekom neformalnog sastanka ministara država članica Europske unije nadležnih za kulturu i europske poslove, Pariz, 3. svibnja 2019.

²² Sektor civilne zaštite u Republici Hrvatskoj nalazi se u sastavu Ministarstva unutarnjih poslova.

²³ Parzinger, Hermann, *Togetherness: A New Heritage Deal for Europe*, Europska investicijska banka, 2020., str. 33. https://www.eib.org/attachments/thematic/eib_big_ideas_togetherness_a_new_heritage_deal_for_europe_en.pdf

Vijeće

Zaključci

Zaključci Vijeća o arhitekturi: doprinos kulture održivom razvoju (SL C 319, 13. prosinca 2008., str. 13.)

Zaključci Vijeća od 12. svibnja 2009. o kulturi kao katalizatoru kreativnosti i inovacija (8749/1/09 REV 1)

Zaključci Vijeća o doprinosu kulture lokalnom i regionalnom razvoju (SL C 135, 26. svibnja 2010., str. 15.)

Zaključci Vijeća o kulturnom nasljeđu kao strateškom resursu za održivu Europu (SL C 183, 14. lipnja 2014., str. 36.)

Zaključci Vijeća o participativnom upravljanju kulturnom baštinom (SL C 463, 23. prosinca 2014., str. 1.)

Zaključci Vijeća o promicanju pristupa kulturi putem digitalnih sredstava s naglaskom na razvoju publike (SL C 425, 12. prosinca 2017., str. 4.)

Zaključci Vijeća o potrebi za stavljanjem kulturne baštine u prvi plan u svim politikama u EU-u (SL C 196, 8. lipnja 2018., str. 20.)

Zaključci Vijeća o planu rada za kulturu za razdoblje 2019. – 2022. (SL C 460, 21. prosinca 2018., str. 12.)

Zaključci Vijeća o mladim kreativnim generacijama (SL C 189, 5. lipnja 2019., str. 34.)

Zaključci Vijeća o strateškom pristupu EU-a međunarodnim kulturnim odnosima i okviru za djelovanje (SL C 192, 7. lipnja 2019., str. 6.)

Rezolucije

Rezolucija ministara nadležnih za kulturna pitanja, koji su se sastali u okviru Vijeća, od 13. studenoga 1986. o zaštiti europske arhitektonske baštine (SL C 320, 13. prosinca 1986., str. 1.)

Rezolucija Vijeća Europske unije i predstavnika vlada država članica, koji su se sastali unutar Vijeća, o kulturnoj dimenziji održivog razvoja (SL C 410, 6. prosinca 2019., str. 1.)

Komisija

Komunikacije

Ususret cjelovitom pristupu kulturnoj baštini u Europi (COM (2014) 477 final)

Obrazovanjem i kulturom jačati europski identitet. Doprinos Europske komisije sastanku na vrhu u Göteborgu, 17. studenoga 2017. (COM(2017) 673 final)

Nova europska agenda za kulturu (COM(2018) 267 final)

Europski zeleni plan (COM (2019) 640 final)

Zajedničke komunikacije Europske komisije / Visokog predstavnika unije za vanjske poslove i sigurnosnu politiku Ususret Strategiji EU-a za međunarodne kulturne odnose (JOIN(2016) 29 final)

Obavijesti

Smjernice za izvješćivanje o upravljanju rizicima od katastrofa,

čl. 6 stavak 1. točka (d) Odluke br. 1313/2013/EU (SL C 428, 20. prosinca 2019., str. 8.)

Radni dokument službi

Europski okvir za djelovanje u području kulturne baštine (SWD (2018) 491 final)

Izvješća

Izvješće Komisije Europskom Parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija o provedbi, rezultatima i općoj procjeni Europske godine kulturne baštine, 2018. (COM(2019)548 final)

Studije

Zaštita kulturne baštine od prirodnih katastrofa i katastrofa izazvanih ljudskim djelovanjem. Komparativna analiza upravljanja rizicima u EU-u – studija (travanj 2018.)

Ujedinjeni narodi

Akcijski okvir iz Hyoga 2005. – 2015.: Izgradnja otpornosti naroda i zajednica na katastrofe

Okvir iz Sendaija za smanjenje rizika od katastrofa 2015. – 2030.

UNESCO

Konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Haška konvencija, 1954.)

Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (1972.)

Konvencija o zaštiti podvodne kulturne baštine (2001.)

Povelja o očuvanju digitalne baštine (2003.)

Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (2003.)

Strategija za smanjenje rizika na temelju svojstava svjetske baštine (revidirana verzija, 2007.)

Upravljanje rizicima od katastrofa za svjetsku baštinu (priručnik, lipanj 2010.)

Deklaracija iz Budimpešte o svjetskoj baštini (koju je donio Odbor za svjetsku baštinu u lipnju 2002.)

Vijeće Europe

Okvirna konvencija o vrijednosti kulturne baštine za društvo (Konvencija iz Faroa, 2005.)

Preporuka CM/Rec (2017.) 1 državama članicama o *Strategiji europske kulturne baštine za 21. stoljeće* (2017.)

Konvencija o kaznenim djelima povezanim s kulturnim dobrima (2017.)

Europski i mediteranski sporazum o velikim opasnostima (EUR-OPA)

Ostale studije

Prva pomoć kulturnoj baštini u vrijeme krize (ICCROM i Fond Prince Claus za kulturu i razvoj, 2018.)

Europska načela kvalitete za intervencije koje financira EU s mogućim učinkom na kulturnu baštinu (ICOMOS, 2019.)

Izvješće o globalnim rizicima za 2020. (Svjetski gospodarski forum)

Summary

CULTURAL HERITAGE RISK MANAGEMENT – A CURRENT GLOBAL CHALLENGE

Risk management in the field of cultural heritage has recently been recognized as one of the leading topics at both professional and political level, with several documents, conferences and initiatives confirming its exceptional importance and relevance. As we witness the increasing occurrence of various disasters that affect cultural heritage, the aim of this paper is to present key themes and recent findings in the field that contribute to a better understanding of this topic.

Dobitnici „Nagrade Vicko Andrić“ za 2019. godinu

Putem elektroničke sjednice Odbora za dodjelu „Nagrade Vicko Andrić“, održane 17. rujna 2020. godine, donesene su odluke o dodjeli ove Nagrade za 2019. godinu.

Nagrada za životno djelo dodijeljena je konzervatorici Lukreciji Pavičić Domijan, danas umirovljenoj djelatnici Konzervatorskog odjela u Zadru. Godišnja nagrada dodijeljena je Sandri Čelić Višnjic i Nataši Nefat za projekte obnove kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu i kaštela Petrapilosa u Buzetu. Nagrada za doprinose lokalnoj zajednici dodijeljena je Milanu Kranjčeviću, utemeljitelju udruge „Katedra Čakavskog sabora“. Odluku o nagrađenima donio je Odbor Nagrade u sastavu: Davor Trupković, pomoćnik ministrice kulture, Tajana Pleše, Lidija Nikočević, Zvonko Bojčić, Branka Šulc, Radoslav Bužančić, Zoran Wiewegh, Mirna Sabljak i Tatjana Horvatić.

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA ŽIVOTNO DJELO LUKRECIJI PAVIČIĆ DOMIJAN

Lukrecija Pavičić Domijan rođena je u Kotoru 23. kolovoza 1947. godine. Diplomirala je povijest umjetnosti te hrvatskosrpski jezik i jugoslavensku književnost 30. lipnja 1976. na Filozofskom fakultetu u Zadru (sl. 1). Od 1975. godine zaposlena je u Konzervatorskom odjelu u Zadru. Kao konzervatorica obavlja razne poslove u struci, a od 1989. radila je na poslovima evidentiranja i inventarizacije pokretnih kulturnih dobara.

Lukrecija Pavičić Domijan, povjesničarka umjetnosti i umirovljena konzervatorica predložena je za Nagradu „Vicko Andrić“ za životno djelo zbog sveobuhvatnog doprinosa razvoju konzervatorske struke i sustava zaštite kulturne baštine te sustavnog pristupa evidentiranju, inventariziranju i vrjednovanju kulturne baštine. Svoj konzervatorski radni vijek svestrano je i predano provela u Konzervatorskom odjelu u Zadru, a zatim i kao voditeljica Inspeksijske službe za zaštitu kulturne baštine pri Ministarstvu kulture. Godine 2013. odlazi u mirovinu, ali i dalje ostaje radno aktivna. Od 2002. godine imenovana je članicom Stručnog povjerenstva za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra.

Upravo njenom zaslugom i inicijativom sustavno se počela evidentirati do tada zanemarena pokretna kulturna

1 Konzervatorica Lukrecija Pavičić Domijan, dobitnica „Nagrade Vicko Andrić“ za životno djelo

Conservator Lukrecija Pavičić Domijan, recipient of „Vicko Andrić“ Lifetime Achievement Award

baština brojnih crkava i riznica diljem Hrvatske, a osobito na području Dalmacije. Iz velikog opusa evidentiranih zbirki sakralne umjetnosti, privatnih zbirki, pergamena, evidencija i popisa paške čipke i čipke od agavinih niti, zatim brojnih riznica i njihovih stalnih postava koje je uredila, evidentno je da je Lukrecija Pavičić Domijan jedna od prvih konzervatora koji su se posvetili sustavnoj valorizaciji i popularizaciji pokretne kulturne baštine.

I danas, iako u mirovini, Lukrecija Pavičić Domijan je svojim karakterom, entuzijazmom, iskustvom, znanjem i senzibilitetom poticaj za rad kolegama u struci te nezamjenjiva mentorica mnogim mladim konzervatorima upravo na specifičnim područjima zaštite pokretne kulturne baštine kao što su povijesni tekstil, pergamene i knjižna građa.

Zahvaljujući svojoj stručnosti, predanosti i stalnom terenskom radu te bogatom stečenom iskustvu, ali i nepresušnoj radnoj energiji, uspjela je sačuvati od devastacije i propadanja brojne primjerke kulturne baštine.

U nizu uspješno obavljenih radnih projekata, moramo izdvojiti i osobito naglasiti da je Lukrecija Pavičić Domijan idejna začetnica TEKSTILOTEKE pri Hrvatskome restauratorskom zavodu u Ludbregu, koja bi u svrhu preventivne zaštite i čuvanja ugroženih povijesnih tekstilnih predmeta te prikupljanja građe trebala postati temelj za budući muzej tekstila.

Lukrecija Pavičić Domijan sustavno je radila na poslovima evidentiranja i inventarizacije pokretnih kulturnih dobara crkvenih inventara u Zadru (Sv. Marija, Sv. Šime, Sv. Mihovil, Riznica Zadarske biskupije), Župe sv. Šimuna i Tadeja u Bokanjcu, Župe sv. Nikole u Crnom, Župe sv. Kasijana u Sukošanu, Župe sv. Ivana Krstitelja u Tinju, Župe sv. Tome Ap. u Dobropoljani (o. Pašman), Župe Rođenja BDM u Pašmanu (o. Pašman), Župe sv. Tome u Tkonu (o. Pašman), Župe sv. Kuzme i Damjana u Banju (o. Pašman), Župe Presvetog Srca Isusova u Neviđanima (o. Pašman), Župe Uznesenja BDM u Salima (Dugi otok), Župe sv. Lovre u Lukoranu (o. Ugljan), Župe Uznesenja BDM u Ravi (o. Rava), Župe sv. Petra i Pavla u Sestrungu (o. Sestrung). Izradila je i popise votivnih predmeta Gospe od Zečeva u Ninu i votiva Gospe u Turnju.

Sudjelovala je kao članica stručnog tima Odjela za pokretna kulturna dobra pri izradi popisa inventara Župe Uznesenja BDM u Poreču, Župe sv. Eufemije u Rovinju, Samostana benediktinki na Krku, Župe sv. Mihovila Arh. u Kožinu, Župe sv. Mihovila u Vrsima, Župe sv. Anzelma u Ninu, Župe Pohoda BDM u Molatu (o. Molat), Župe Rođenja BDM u Zapuntelu (o. Molat), Župe sv. Andrije u Brguljama (o. Molat), Župe sv. Lovre u Kalima (o. Ugljan), Župe Porođenja BDM na Silbi, Župe Sv. Stjepana u Motovunu, Franjevačkog samostana provincije Pres. Otkupitelja i crkve sv. Križa u Živogošću i Župe sv. Stjepana u Starigradu (o. Hvar).

Evidentirala je nekoliko privatnih zbirke od kojih su sustavno popisane: zbirka dr. Ive Petriciolija u Salima na Dugom otoku, zbirka Oštrić u Novigradu, zbirka Zchoch u Bokanjcu te zbirka Dobrović na Jelsi.

Radila je na popisu pergama na području djelovanja KO Zadar za registraciju ovog dijela pokretnih kulturnih dobara Samostana benediktinki sv. Margarite u Pagu,

Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru (1043 kom.), Zadarske nadbiskupije (800 kom.).

Radila je na evidenciji i popisu paške čipke i čipke od agavinih niti župe sv. Marije u Pagu, privatne zbirke Paro Vidolin u Pagu, Samostana benediktinki sv. Margarite u Pagu te Samostana benediktinki u Hvaru.

Tijekom godina uredila je niz riznica i oblikovala stalni postav Franjevačkog samostana sv. Duje u Kraju na

Pašmanu, Župe Bibinje u crkvi sv. Ivana, pravoslavnog manastira Uspenja Bogorodice u Krupi, Franjevačkog samostana sv. Križa na Krapnju, Franjevačkog samostana trećoredaca sv. Mihovila u Zadru, Franjevačkog samostana sv. Frane u Zadru, Franjevačkog samostana sv. Pavla na Gallevcu kod Preka, Franjevačkog muzeja uz crkvu sv. Petra i Pavla – privremeni postav sakralne zbirke Gorica – Livno te arheološke zbirke u Samostanu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu.

Sudjelovala je na ponovnoj postavi Stalne izložbe crkvene umjetnosti SICU (nakon Domovinskog rata) i postavi Riznice pravoslavne crkve sv. Ilije u Zadru.

Nadalje, sudjelovala je u pisanim projektima i objavila u koautorstvu s Miljenkom Domijanom vodič: *Croazia Coste e Isole; Le guide del Gabbiano*, Giunti, Firenze 1997.; koautorica je članka uz Željka Laszla *Poprsje Svete Stošije, žig na srebrnim vazama u riznici nadbiskupije u Zadru*, objavljenog u *Vijestima muzealaca i konzervatora*, Zagreb, 1/97.; kao koautorica Zoraide Demori Staničić: *Franjevački muzej i galerija Gorica Livno, Privremeni postav sakralne zbirke, franjevački muzej i galerija Livno*, 2002.; *SICU Zadar*, deplijan; *Franjevački samostan, crkva i riznica*, Zadar 2005.; uz dr. Iva Petriciolija koautorica je tekstova za monografiju i katalog *Stalne izložbe crkvene umjetnosti u Zadru*, SICU i Samostan benediktinki, Zadar 2004.; *Prilog za inventar Župe Presvetog Srca Isusovog u Vinišću*, Zbornik otoka Drvenika, Vinišćanski zbornik, sv. 3, str. 197-206; *Pabirci o liturgijskim predmetima Župe Marina*, Zbornik otoka Drvenika, Vinišćanski zbornik, sv. 3, str. 55-76.

Redovito je sudjelovala na velikom broju stručnih skupova s izlaganjima i prezentacijama. Ovdje donosimo neke izabrane naslove kojima je bitno doprinijela razvoju struke: *Budimo učinkovitiji!*, *Osobna karta kulturnog tekstilnog kulturnog dobra: kako i zašto dokumentirati*, *Zašto ne galvanizirati predmete od plemenitih materijala*, *Knjižnična građa kao pokretno kulturno dobro i njena zaštita* (Okrugli stol HKD-au Tuheljskim Toplicama 2011.). Posebno moramo istaknuti predavanje *Značaj i vrijednost ostataka povijesnih tkanina* jer je time inicirala osnivanje čuvaonice povijesnih tekstilnih predmeta – tekstiloteke pri HRZ-u, Odjel za tekstil u radionici u Ludbregu, kao nukleusa za proučavanje tekstila u povijesnom slijedu, zastupljenosti pojedinih radionica te zastupljenosti domaćih tekstilnih i vezilačkih radionica (2008.).

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU GODIŠNJE NAGRADE „VICKO ANDRIĆ“ SANDRI ČELIĆ VIŠNJIĆ I NATAŠI NEFAT ZA PROJEKTE OBNOVE KAŠTELA MOROSINI-GRIMANI U SVETVINČENTU I KAŠTELA PETRAPILOSA U BUZETU

Godišnja Nagrada „Vicko Andrić“ za 2019. godinu dodijeljena je konzervatorici Sandri Čelić Višnjić (sl. 1) za vođenje i dovršetak projekta obnove Kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu i konzervatorici Nataši Nefat (sl. 3) za vođenje i dovršetak projekta obnove Kaštela Petrapilosa u Buzetu.

Osnutkom Konzervatorskog odjela u Puli 2000. godine započelo je provođenje sustavnog programa obnove srednjovjekovnih i renesansnih kaštela Istarske županije (Dvigrad, Possert kod Paza, Kršan, Turnina kod Rovinja, Momjan, Petrapilosa u Buzetu, Morosini-Grimani u Svetvinčentu itd.). U početnim fazama naglasak je stavljen na konstruktivnu sanaciju kako bi se zaustavilo njihovo daljnje urušavanje, nakon čega se pristupilo osmišljavanju i stvaranju uvjeta za prijem posjetitelja i razvoj novih sadržaja (turističkih, znanstveno-istraživačkih, edukativnih, kulturnih).

Na tragu takvih razmišljanja nadovezala se realizacija projekta *KulTERRA*¹ koji se temeljio na povezivanju dviju zajednica (Svetvinčenat i Buzet) kako bi se putem obnove dvaju kaštela koji se nalaze na njihovom teritoriju stvorio temelj za provedbu integriranoga razvojnog programa destinacije. Integrirani razvojni program predvidio je rekonstrukciju istarskih kaštela Morosini-Grimani i Petrapilosa, razvoj brojnih kulturnih, edukativnih i prezentacijskih sadržaja unutar samih objekata te izradu i dobavu informacijsko-komunikacijskih rješenja za njihovu prezentaciju i promociju. Tijekom realizacije integriranoga razvojnog programa fokus je stavljen na intenzivnu suradnju nadležnoga konzervatorskog odjela s turističkim sektorom i ostalim subjektima važnim za realizaciju projekta.

Na oba projekta arhitekt je bio Vjekoslav Gašparović iz Rovinja, a Josip Višnjić (HRZ) stručni suradnik kao voditelj arheoloških istraživanja.

Sažetak tijeka obnove Kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu

Kaštel Morosini-Grimani jedan je od najvećih i najupečatljivijih istarskih kaštela te jedna od najznačajnijih mletačkih gradnji tog vremena u Istri (sl. 2). Karakterizira ga izvorni trapezoidni oblik s trima obrambenim kulama (dva tornja kružnog i jedan kvadratnog tlocrta) na uglovima. Zapadno od velikog portala podignuta je elegantna palača skošenih zidova prizemlja i jakoga profiliranog krovnog vijenca. Kule su povezane bedemima koji izvana pri dnu imaju potporni zid dok je s unutarnje strane po cijeloj dužini balkon s kojega su stražari motrili kroz

1 Konzervatorica Sandra Višnjić Čelić, dobitnica godišnje „Nagrade Vicko Andrić“ za 2019. godinu za vođenje i dovršetak projekta obnove Kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu (foto: Z. Bogdanović)

Conservator Sandra Višnjić Čelić, the recipient of "Vicko Andrić" Award for 2019 for leading and completing the renovation project of the Morosini-Grimani Castle in Svetvinčenat (photo: Z. Bogdanović)

2 Kaštel Morosini-Grimani u Svetvinčentu
Morosini-Grimani Castle in Svetvinčenat

otvore puškarnica. Glavni ulaz u kaštel s nasipom i prilaznom rampom okrenut je prema trgu i naselju. Posjed i kaštel oko kojega se formiralo naselje mijenjao je vlasnike više puta, prelazeći iz ruku porečkog biskupa akvilejskom patrijarhu koji ga 1211. godine daje na upravljanje svojim zastupnicima u Istri, obitelji Castropola, da bi zatim složenim političkim i obiteljskim vezama 1348. prešao u posjed venecijanske obitelji Morosini, a u 16. stoljeću obitelji Grimani di Luca. Iako prve podatke o utvrđenoj građevini u kojoj je boravio upravitelj posjeda nalazimo već u drugoj polovini 13. stoljeća, preuređenje kaštela u renesansnu građevinu izvršeno je već krajem 15. st. (1485.), a

¹ Izvor: <https://www.istriancastles.com/>, 19.01.2020. Ukupna vrijednost projekta „KulTERRA“ iznosi 22.594.779,13 kn, od čega je 19.204.801,29 kn (85% iznosa) osigurano bespovratnim sredstvima Europske unije iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

njegov se oblik u bitnim crtama nije mijenjao ni nakon požara 1586. godine. Kroz renesansnu transformaciju mjesta nastalo je pravilno organizirano naselje. Južno od kaštela formira se glavni gradski trg gdje se smjestila lođa s javnim zgradama, nova župna crkva trolisnog pročelja i niz jednokatnica s renesansnim monoforama.

Nakon stradanja u Drugome svjetskom ratu kaštel je ostao devastiran te se prema njegovoj obnovi i zaštiti krenulo početkom 2000. godine. Zajedničkim sredstvima Ministarstva kulture, Istarske županije, Regione del Veneto i Općine Svetvinčenat krenulo se u obnovu zidina i sanaciju kvadratne kule. Kroz projekt *Revitas* obnovljena je kula i balustrada. A to su bili tek prvi koraci u obnovi, nakon čega je uslijedio projekt obnove palače kaštela kao najzahtjevnijeg građevinskog projekta u sklopu programa sufinanciranog od EU – KULTERRA-e.

Europskim projektom omogućena je cjelovita obnova renesansnog kaštela, nabava i restauriranje novonabavljene zbirke oružja te otvaranje suvenirnice i prezentacijskog centra – kušanonice Središnje Istre. Prostori dobiveni ovom rekonstrukcijom organizirani su kao izložbeni na svim etažama s mogućnošću višenamjenskog prostora – *Kapetanove sobe*, izložbenog prostora za prezentaciju tradicije i starih običaja vjenčanja te prostora za organiziranje raznih događanja, opremljenog svom potrebnom opremom.

Sažetak tijeka obnove Kaštela Petrapilosa u Buzetu

Jedna od najvećih i najznačajnijih srednjovjekovnih utvrda Istre – Petrapilosa (Kostel) – smjestila se na vrhu vapnenačkog grebena, visoko iznad rječice Bračane, u unutrašnjosti sjevernog dijela istarskog poluotoka (sl. 4). Radi se o jednoj od najimpresivnijih ruševina srednjovjekovnog burga u Istri. Zidovi utvrde sačuvani su u znatnoj mjeri pa je tako veći dio perimetralnih zidova sačuvao svoju originalnu visinu koja na pojedinim mjestima doseže i do 20 metara, zahvaljujući čemu Petrapilosa i danas, nekoliko stoljeća od napuštanja, pruža impresivnu sliku. U tipološkom smislu utvrđena feudalna rezidencija Petrapilosa zadržala je sve do kraja svog postojanja osnovni karakter zadan već u ranim fazama njene izgradnje u 12. i 13. stoljeću, a to su dominantna kula koja brani glavni ulaz u utvrdu, uz nju smještena rezidencijalna građevina – palas, visoki obrambeni zidovi uz koje su smještene ostale utilitarne građevine za smještaj posade i opreme utvrde te kapela. Sustavna arheološka istraživanja i konzervatorski zahvati provode se od 2010. godine, što je rezultiralo saniranjem arhitektonskih ostataka glavne kule i palasa utvrde.

Usporedno s istraživanjima lokaliteta tekao je proces osmišljavanja mogućih načina korištenja prostora utvrde. U tu svrhu izrađena je *Prostorno-programska studija* u cilju definiranja potreba i mogućnosti, odnosno mogućih načina i preduvjeta korištenja. Izvedbena rješenja su naknadno razrađivana i korigirana kroz daljnje projekte, kao i za vrijeme same izvedbe, u cilju postizanja čitljive prostorne cjeline temeljene na jasnom odnosu

3 Konzervatorica Nataša Nefat, dobitnica godišnje „Nagrade Vicko Andrić“ za 2019. godinu za vođenje i dovršetak projekta obnove Kaštela Petrapilosa u Buzetu (foto: M. Raunić)

Conservator Nataša Nefat, the recipient of "Vicko Andrić" Award for 2019 for leading and completing the renovation project of the Petrapilos Castle in Buzet (photo: M. Raunić)

4 Kaštel Petrapilosa u Buzetu
Petrapilosa Castle in Buzet

prema povijesnim datostima i arheološkim strukturama.

Koncept kojim se utvrda obnavljala od samog početka pridržava se načela poštivanja izvornih materijala kod zadiranja u postojeće konstrukcije (sanacije i konsolidacije postojećih zidova) i minimalne nužne intervencije na sačuvanom spomeniku fortifikacijske arhitekture. Sretna je činjenica da je projektu obnove prethodila precizna valorizacija s izradom kvalitetne konzervatorske podloge s najnovijim spoznajama o utvrđi, s detaljnim smjernicama za projektiranje.

Nekoliko je multimedijalnih sadržaja za posjetitelje. Na ulazu u kaštel nalazi se vanjski info-kiosk s ekranom osjetljivim na dodir, s osnovnim informacijama o kaštelu, interaktivnim zemljovidom, brošurama i sličnim informativnim, ali i zabavnim sadržajima poput slanja elektroničkih razglednica, snimanja selfija, slaganja vizualnih slagalica. U prostoru crkvice Sv. Marije Magdalene interaktivni je zidni sustav s četiri ekrana koji

omogućava izbor raznovrsnih sadržaja, od povijesti kaštela, legendi i scena iz života kaštela do igara za djecu. Povijest kaštela prikazana je u obliku interaktivne lente vremena gdje se kroz odabir godine može vidjeti sadržaj vezan uz to vremensko razdoblje. U crkvi je interaktivna podna projekcija s fragmen-tima fresaka pronađenim na lokaciji kaštela.

U vanjskom dvorištu izgrađena je pozornica pogodna za kulturne sadržaje. U unutarnjem dvorištu planirana je projekcija 3D filma na temu razvoja dvorca na zidu palasa koja će biti vidljiva u večernjim satima. U prostoru kule je ekran koji omogućava pogled iz zraka na kaštel i njegovu okolicu.

OBRAZLOŽENJE DODJELE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA DOPRINOS LOKALNOJ ZAJEDNICI MILANU KRANJČEVIĆU

Milan Kranjčević, iako po formalnom obrazovanju diplomirani pravnik, s velikom ljubavlju i entuzijazmom već više od dva desetljeća intenzivno radi na očuvanju i popularizaciji čakavštine u Lici, ali i očuvanju bogate tradicijske baštine ličkog područja (sl. 1).

Milan Kranjčević je 1997. godine potaknuo i s grupom entuzijasta utemeljio Katedru Čakavskog sabora pokrajine Gacke, udrugu koja se prvenstveno bavi gackom čakavštinom, ali i zavičajnošću u širem smislu. U udruzi djeluje kao predsjednik, ali i obnaša određene dužnosti u Upravnom odboru.

Osobno se bavi lokalnim čakavskim idiomima, od literarnih pisanja pa sve do stručnih i znanstvenih članaka na čakavštini te je i autor brojnih radijskih emisija. Svojim je djelovanjem uspio popularizirati gacku čakavštinu i ukloniti stid autohtonih govornika u javnom korištenju svojih mjesnih govora. Na Hrvatskom radiju Otočac autor je brojnih emisija: humorističnih i satiričnih pod naslovom *Nanča i Malčika* na čakavskomu te *Bože sajdi pa obajdi /Bože siđi pa obiđi* na čakavskomu i štokavskomu jekavskom dijalektu; Emisije *Domaća beseda* i *Iz naroda za narod* govore o tradiciji, običajima i vrijednostima regije Gacke i Otočca; Emisija *Naš divan oduvik* obrađuje tradicijsku usmenu književnost Gacke; *Vako il' nako* je naziv ciklusa emisija o gackoj čakavštini edukativna karaktera; U emisiji *Ugrađeni u grad*, u suautorstvu s prof. Manjom Kostelac-Gomerčić, govori o zaboravljenim, a važnim Gačanima i Otočanima.

Katedra je tijekom vremena postala jedan od najvažnijih izdavača knjiga na području Ličko-senjske županije te je do sada izdano 36 naslova, a posebno se poticalo pisanje i tiskanje knjiga na gackoj čakavštini. Milan Kranjčević je uredio 25 knjiga u Katedralu nakladništvu.

Zahvaljujući angažmanu Milana Kranjčevića izrada *gackog plava*, tradicijskog gackog plovila, zaštićena je 2011. kao nematerijalno kulturno dobro, dok su 2019. gacki čakavski govori s područja Otočca postali zaštićeno nematerijalno kulturno dobro i upisani su u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.

Nagrade:

Projekt pristupa i prezentacije utvrde Petrapilosa, čiji je arhitekt Vjekoslav Gašparović, nagrađen je s *BigSEE Architecture Award 2020 – Winner*, u kategoriji *Landscape and urban space*.

Posebno priznanje žirija Europske nagrade za baštinu – *European Heritage Awards / Europa Nostra Awards 2000.*, čime je uvršten među najbolje projekte konzervacije kulturnih dobara europske baštine.

1 Milan Kranjčević, dobitnik „Nagrade Vicko Andrić“ za doprinos lokalnoj zajednici (foto: Z. Bogdanović)

Milan Kranjčević, recipient of „Vicko Andrić“ Award for her contribution to lokal community (photo: Z. Bogdanović)

Od 2005. do 2013. sudjelovao je u organizaciji kiparskih kolonija pod nazivom *Gacka*, čime je Otočac dobio više od šezdeset kamenih skulptura. Posebno treba istaknuti dva ciklusa: *Križni put* na Fortici te *Gačanski park hrvatske memorije*. Kranjčević je kao temu kolonija odabirao važne osobe, povijesne događaje i važne kulturološke činjenice s područja Gacke, ali koje su relevantne i na nacionalnoj razini. Naglasak je stavljen i na promoviranje glagoljice kao svojevremenoga autohtonog pisma u regiji Gackoj.

Milan Kranjčević je 2015. godine organizirao i vodio kolovij pod nazivom *Gačanski park hrvatske memorije – kolonada zavičajne i nacionalne povijesti od 9. do 21. stoljeća*, na kojem je sudjelovalo više eminentnih akademika te sveučilišnih profesora iz Zagreba. Također je pokrenuo i organizirao arheološka istraživanja utvrde Fortica u Otočcu. Istraživanje i zaštita

utvrde trajali su četiri godine, a 2010. je prezentirana javnosti. Milan Kranjčević je autor četrnaest knjiga:

- *Kompolje – prilog budućem svestranijem istraživanju zemljopisnih, geoloških, povijesnih, socioloških, demografskih, antroponomastičnih, kulturnih i jezičnih značajki sela Kompolja*, Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje, 1998. (monografija), 279 str.
- *Gacka – zemlja i voda* (fotomonografija), Turistička naklada, Zagreb, 1999.
- *Rječnik gacke čakavščine – Kompoljski divan* (najveći dijalekto-
loški rječnik čakavštine uopće na 1.189 stranica velikoga
rječničkoga formata), Katedra Čakavskog sabora pokrajine
Gacke, Kompolje, 2003.
- *In Tyrannos I – IV* (tiskane radio drame na gackoj čakavštini
i dijelom gackoj štokavštini), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Otočac, 2008.
- *Kičmasa*, zbirka novela pisana standardnim hrvatskim jezi-
kom, u dijalogima gackom čakavštinom, Katedra Čakavskog
sabora pokrajine Gacke, Otočac, 2009.
- *Bajke za maće i 'ne malo veće* (pisane na gackoj čakavštini i po-
dijeljene djeci u dječjem vrtiću te nižim razredima osnovne
škole, s CD-om na kojemu su govorom ispričane bajke),
Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Otočac, 2009.
- *Dojčland... Deutschland* (tri dramska teksta), Katedra Čakav-
skog sabora pokrajine Gacke, Otočac, 2010.
- *Suza smaragdna* (tri dramska teksta), Katedra Čakavskog
sabora pokrajine Gacke, Otočac, 2010.
- *Čarolija kvakâ i kavâ* (pripovijesti), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Otočac, 2010.
- *Tri neobične priče* (pripovijesti), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Otočac, 2010.
- *Status* (roman), Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke,
Otočac, 2010.
- *Fortica u Otočcu* (monografija), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Otočac, 2016., 123 str.
- *Patuljci krila nemaju* (roman), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Otočac, 2016.
- *Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke 1997.-2017.* (mono-
grafija), Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Otočac,
2018., 215 str.

Suautor je četiriju naslova:

- *Kompolje – narodni život i običaji* (etnografsko štivo) autora
Jure Grčevića po danoj metodologiji dr. Antuna Radića, Ka-
tedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje, 2000.,
149 str.
- *GACKA – Program integralnoga upravljanja okolišem i održivi
razvoj*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2005.
- *Gačanska tradicijska kuharica – povratak zaboravljenih okusa*,
Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2005.
- *Otočki dekameron I. i II.* (10 novela), Katedra Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, Kompolje, 2016., 2017.

Dvije knjige su u tisku:

- *Tako se nekada živjelo i radilo u Gackoj* (osvrt s antropolin-
gističkog stajališta), što se odnosi na do sada neopisani
način života na selu prije modernizacije, ali i na pojmove
koji nestankom određenih poslova i uporabnih predmeta
padaju u pasivni leksik i gube se)
- *Coronameron* – 50 novela isključivo pisanih na gackoj ča-
kavštini po uzoru na Boccacciov *Decameron*, iskorišteno je
iskustvo pandemije koronavirusa.

U pripremi za tisak su četiri članka za monografiju *Kompolje – župa i naselje*:

- *Kratki opis mjesnog govora Kompolja*
 - *Kratka povijest Kompolja*
 - *Crkveni život u Kompolju*
 - *Nešto o uskršnjim običajima Kompoljčana u prvoj polovici 20. st.*
- U različitim tiskanim izdanjima objavio je više od trideset članaka. Kada je u pitanju jezik, odnosno gacka čakavština, onda treba izdvojiti tri članka:
- *Gacki čakavski govori s područja Otočca – Zaštićeno nematerijal-
no kulturno dobro Republike Hrvatske*, objavljeno u *Senjskom
zborniku* 46, 2019.
 - *Deklinacije u čakavštini južne Gacke*, objavljeno u zborniku
Grad Otočac 8, 2005.
 - *Germanizmi u čakavskim mjesnim govorima južne Gacke*, u
suautorstvu s Mirjanom Dasović, objavljeno u zborniku
Grad Otočac 7.

Sudjelovao je na više znanstvenih skupova:

- *Identitet Like* s radom: *Položaj gacke čakavštine u odnosu na
čakavsko narječje*, tekst objavljen u: *Identitet Like – Korijeni i
istraživanja*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb,
2009., 16 str.
- *Gacka i Otočac u srednjem vijeku*, održanom u ožujku 2010., s
radom: *Pojavnost horonima Gacka u hrvatskoj povijesti s reflek-
sijom do suvremenosti* (neobjavljeno), u organizaciji Instituta
društvenih znanosti Ivo Pilar i Katedre Čakavskog sabora
pokrajine Gacke, pod pokroviteljstvom HAZU-a, Odsjeka
za povijesne znanosti, 60 str.
- *Poziv, poslanje i služenje*, monografija posvećena 50. obljetni-
ci svećeništva mr. Tomislava Šporčića, s tekstom: *Obnova
sakralnih objekata u Gackoj*, 2017., 30 str.

Milan Kranjčević je pozvan na ovogodišnji međunarodni znanstveni skup na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku pod nazivom *Računalno jezikoslovlje i Zlatna formula hrvatskoga jezika s temom Katolički kalendar u zrcalu gacke čakavštine*, gdje kroz crkvene blagdane i druge kalendarske odrednice ističe većinu značajki gacke čakavštine nepoznatih široj javnosti.

Pripremila Gordana Jerabek

Dobitnici „Nagrade Vicko Andrić“ za 2020. godinu

Na sjednici Odbora „Nagrade Vicko Andrić“, održane 7. rujna 2021. godine, u Ministarstvu kulture i medija RH, donesene su odluke o dodjeli ove visoke strukovne nagrade za 2020. godinu. Nagrada za životno djelo dodijeljena je etnologinji i konzervatorici Beati Gotthardi Pavlovsky, danas umirovljenoj djelatnici Konzervatorskog odjela u Rijeci. Godišnja nagrada dodijeljena je Konzervatorskom odjelu u Sisku i pročelnici Ivani Miletić Čakširan za izvanredna postignuća u oblasti zaštite kulturne baštine na potresom pogođenom području Sisačko-moslavačke županije. Nagrada za doprinos lokalnoj zajednici dodijeljena je Društvu za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac. Odluku o nagrađenima donio je Odbor „Nagrade Vicko Andrić“ u sastavu: Davor Trupković-predsjednik Odbora, Tajana Pleše, Lidija Nikočević, Zvonko Bojčić, Lana Križaj, Radoslav Bužančić, Vesna Pascuttini-Juraga, Mirna Sabljak i Tatjana Horvatić.

1 Konzervatorica Beata Gotthardi Pavlovsky, dobitnica „Nagrade Vicko Andrić“ za životno djelo (foto: M. Prošić)

Conservator Beata Gotthardi Pavlovsky, recipient of „Vicko Andrić“ Lifetime Achievement Award (photo: M. Prošić)

OBRAZLOŽENJE DODJELE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA ŽIVOTNO DJELO ETNOLOGINJI I KONZERVATORICI BEATI GOTTHARDI PAVLOVSKY

Beata Gotthardi Pavlovsky rođena je 1926. u selu Grana kraj Novog Marofa u Hrvatskom zagorju, gdje joj je u tom trenutku službovao otac i živjela obitelj. Gimnaziju je završila u Zagrebu, kao i studij etnologije i povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tijekom tog razdoblja bila je i članicom (kao pjevačica i plesačica) Folklorne sekcije OKUD-a „Joža Vlahović“ iz Zagreba i to od samog osnutka sekcije, 1946. godine, da bi s prvom postavom te sekcije 1949. godine prešla u tada osnovani profesionalni folklorni Ansambl LADO (u kojemu je ostala do početka 1950-ih, nakon čega završava fakultet).

Nakon kraćeg razdoblja suradnje u Pomorsko-povijesnom muzeju Rijeka, zapošljava se 1962. godine u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Rijeka (današnji Konzervatorski odjel u Rijeci, Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH), pri čemu je u tom trenutku bila jedini terenski aktivni etnolog u dotičnoj službi u Hrvatskoj. Sve do umirovljenja krajem 1991. godine kao etnologinja-konzervatorica bila je nadležna za čitavo (hrvatsko) područje Istre, cijelo Hrvatsko primorje (kopno i otoci, zaključno s Pagom), te Općine Delnice i Čabar u Gorskom kotaru. Registrirala je

velik broj materijalnih kulturnih dobara (objekata i zona), a evidentirala ih je još i više. U svojem stručnom pristupu sagledavala je etnografske (tradicijske) graditeljske objekte u cjelini s (ne samo stambenim, već i gospodarskim, odnosno prirodnim) prostorom/resursima, odnosno u cjelini s djelovanjem čovjeka u njemu, tj. s njegovim naslijeđenim znanjima i stečenim iskustvom; prema njezinom shvaćanju, prostor – čovjek – iskustvo cjelina je i kontekst unutar kojega treba sagledavati potrebe, principe i metode zaštite kulturnih dobara i spomenika kulture (što su, prema njezinom shvaćanju, termini različitog značenja, a oba su potrebna u stručnoj terminologiji, kao i u legislativi). Slijedom takvog razmišljanja, a s istodobnim interesom za folkloristiku (ekspertna je poznavateljica tradicijskih plesova i nošnji otoka Krka; autorica je etnografskog postava muzeja franjevačkog samostana na otočiću Košljunu kraj Punta na otoku Krku), prva je u Hrvatskoj i tadašnjoj Jugoslaviji 1967. godine počela javno govoriti i pisati o važnosti i potrebi zaštite nematerijalne kulturne baštine – mnogo godina prije nego li se o tome počelo (službeno) razmišljati na svjetskoj razini, tj. na razini UNESCO-a.

Kao društveno angažirana osoba, osim kroz svoje stručne članke i poglavlja objavljena u monografijama, zbornicima

i stručnim časopisima, svoje je stavove javno iznosila i u komentarima, autorskim tekstovima i intervjuima u medijima – ponajviše u riječkom *Novom listu*, od 1954. godine sve do danas; bila je i stručnom suradnicom i/ili scenaristicom mnogih dokumentarnih etnografskih TV-emisija na Radioteleviziji Zagreb/HRT-u.

Tijekom svoga predanog dugogodišnjeg rada u službi zaštite kulturne baštine bila je mentorica i nadahnuće mnogim mladim konzervatorima.

Stručni i znanstveni doprinos konzervatorskoj teoriji i praksama

Stručno najzanimljiviji dio profesionalnog rada prof. Beate Gotthardi Pavlovsky predstavljaju njene anticipacije današnjih konzervatorskih kategorija. U prvoj polovini 1970-ih prva je primijenila tzv. krajobraznu zaštitu (kulturni krajolik), tada je metodološki korektno nominirajući kao registraciju „etnografskih zona“. Hodanje korak ispred domaće stručne prakse ne samo da se prepoznaje po usvajanju ove kategorije (kasnije često kao skraćen pojam „etnozona“), već i po povoljnim revizijama, kao i po oživljavanju kulturnih praksi unutar tako definiranih cjelina. Konzervatorova interpretacijska odgovornost vidi se u redovitim postavljanjima datacijskih okvira, nikad ne tretirajući krajolik kao mitogenu kolijevku bezvremenih izvornosti.

Još je zanimljivije koincidentno terminološko poklapanje razvoja njezine teorijske misli o performativnom folkloru iz druge polovine 1960-ih godina sa stasavanjem konzervatorske prakse koja će 1990-ih godina u globalnu teorijsku maticu na široka vrata ući s pojmom „nematerijalna kulturna baština“. Točno je kako se polazišta njene rasprave „nematerijalne kulturne baštine“ razlikuju od japanskog izvorišta ovoga konzervacijskog pojma, jer njegov korijen leži u nacionalnoj prilagodbi kategorija primijenjene umjetnosti. No, u 1960-ih godinama japanski je konzervacijski zakon počeo širenje refleksijom u južnokorejskom zakonodavstvu i postao je favoriziranim antropološkim motivom preispitivanja zasada zaštite kulturne baštine i značenja autentičnosti. U tom je smislu prof. Beata Gotthardi Pavlovsky zasebnom teorijskom linijom domaću konzervacijsku teoriju afirmirala kao dio globalnog projekta antropologizacije baštine. „Etnografske zone“ i „nematerijalna kulturna baština“ kroz prakse kultivacije su se i križale, ostajući kratke na mjestu gdje su razradu pojmova trebale preuzeti regulacija prostora i poljoprivrednih djelatnosti. Zakonodavnom evolucijom terminologije 1988. godine prva je iz krila etnologije ponudila tumačenje važnosti zamjene termina „spomenik kulture“ u „kulturno dobro“.

Autorica se od 1968. godine prihvatila najupečatljivijeg načina popularizacije struke – stručnog suradništva u snimanju dokumentarnih filmova za televizijsku produkciju. Tada je to bio novi medij javne komunikacije, s prvim naslovom

snimljenim 1962. godine (godinu dana nakon što je u Školi narodnog zdravlja snimanje dokumentarnih filmova o selu umirovljenjem završio Aleksandar Gerasimov). Zbog intenzivnosti produkcijskog procesa sa svojim tehničkim i timskim zahtjevima etnolozi koji su se prihvaćali stručnog suradništva za snimanje dokumentarnih filmova nisu bili mnogobrojni. Dokumentarni film *Kastavski zvončari* iz 1968. godine danas sadrži kronološki oslonac filmske etnografije vrijedan za usporedbu s kasnijim dokumentarcima istog običaja prakticiranog u 1970-im, 1980-im godinama i kasnije. Autorica je pripremila etnografsku građu i napisala tekst za tada najambiciozniji dokumentarni projekt koji je s pet polusatnih filmova skupno naslovljen domaćom uzrečicom *Zač nismo od včera*. Pripreman je od 1972. godine i između 1973. i 1975. godine snimljen s pojedinačnim temama *Miholja*, *Koledva*, *Razgon*, *Nabodnji* i *Jurjevo*. Svaki od ovih filmova predstavlja složen pothvat dokumentacije, rekonstrukcije i interpretacije, ostavljajući u svojim sredinama dugotrajnih plodova revitalizacija zajednica poput kolendavanja na Dubašnici upriličenih nakon stanke od 32 godine ili obnove gradskih plesova u gradu Krku.

U popularizaciji struke, osim desetaka pojedinačnih napisa u novinama i časopisima, izuzetnom obimnošću još se ističe podlistak *Novog lista* koji je pod naslovom *Običaji u primorsko-goranskom kraju i na otocima* od travnja 2013. do travnja 2014. godine u devet tematskih cjelina izašao opremljen stotinama vrijednih dokumentarnih fotografija na ukupno 136 stranica velikog folio formata. Prof. Beata Gotthardi Pavlovsky na ovom je mjestu novim tekstovima maestralno objedinila svoje ranije izdanje novinskog kalendara i desetak ranijih popularno sročanih članaka, motivirajući novinsko uredništvo na izvrsno opremanje fotografijama neposredno zbivajućih kulturnih praksi (korektno napomenutih ako se radi o rekonstrukcijama) i polučujući ilustrativni blok bez premca u popularizaciji folkloru i etnologije kod nas.

Bibliografija

- (1954). Svaku stvar na svoje mjesto (odgovor na članak J. Valković: Krčki tanac u opasnosti, *Novi list*, 15. 8. 1954.), *Novi list*, Rijeka, 31. 8. 1954.
- (1961). Dva gledišta (osvrst na II festival jugoslavenskog folkloru, Koper), *Telegram*, br. 67, godina II, Zagreb, 4. 8. 1961., str. 4.
- (1961). Završen II. festival jugoslavenskog folkloru u Slovenskom primorju, *Telegram*, br. 68, godina II, Zagreb, 11. 8. 1961., str. 7.
- (1962). Krčki festival u 1962., u: *Narodna umjetnost*, knjiga I, Institut za narodnu umjetnost – Zagreb, odgovorni urednik Zoran Palčok, str. 153-155.
- (1962). Još o Krčkom festivalu – I kulturna i turistička manifestacija, *Novi list*, br. 198, godina XVII, Rijeka, 19. 8. 1962., str. 6.

- (1963). Neopravdana anonimnost (osvrt na društvo Koleda iz Zagreba), *Novi list*, br. 156, godina XVII, Rijeka, 6. 7. 1963., str. 13.
- (1963). Mađarski ples (kritika), *Novi list*, br. 159, godina XVII, Rijeka, 10. 7. 1963., str. 11.
- (1963). Trideset godina autentičnosti (pred savjetovanje o Krčkom festivalu), *Novi list*, br. 145, godina XVII, Rijeka, 22. 7. 1963., str. 12.
- (1963). Uz etnografsku izložbu (osvrt), *Novi list*, br. 177, godina XVII, Rijeka, 31. 7. 1963., str. 11.
- KOŠČINA, Ana (1963). Folklori klub u Rijeci (rubrika «kad već pitate...» Beata Gotthardi, intervju), *Novi list*, br. 183, godina XVII, Rijeka, 7. 8. 1963., str. 11.
- (1963). Opet neadekvatan ženski folklorni lik (kritika nastupa rumunjskog ansambla), *Novi list*, br. 185, godina XVII, Rijeka, 9. 8. 1963., str. 11.
- (1963). Degradacija našeg folklora (kritika nastupa ansambla «Joža Vlahović»), *Novi list*, br. 197, godina XVII, Rijeka, 23. 8. 1963., str. 11.
- (1963). Narodna umjetnost Srbije (osvrt na izložbu), *Novi list*, br. 198, godina XVII, Rijeka, 24. 8. 1963., str. 13.
- (1963). 35 tisuća gledalaca (o sezoni folklornih nastupa u Opatiji), *Novi list*, br. 245, godina XVII, od Rijeka, 18. 10. 1963., str. 11.
- (1963). Djelatnost koja obavezuje (osvrt na 15-godišnjicu opatijske «Zore»), *Novi list*, br. 267, godina XVII, Rijeka, 13. 11. 1963., str. 11.
- (1964). Kraj ili tek početak akcije (nakon zatvaranja izložbe suvenira u Rijeci), *Novi list*, br. 75, godina XVIII, Rijeka, 28. 3. 1964., str. 11.
- (1964). Vijest koju bi turisti rado pročitali (o primorskom suveniru), *Novi list*, br. 96, godina XVIII, Rijeka, 22. 4. 1964., str. 10.
- (1964). Na visokom nivou naših interpretativnih dostignuća (kritika nastupa ansambla «Lado»), *Novi list*, br. 154, godina XVIII, Rijeka, 1. 7. 1964., str. 11.
- (1964). Zapaženo gostovanje (kritika nastupa ansambla «Šota»), *Novi list*, br. 178, godina XVIII, Rijeka, 30. 7. 1964., str. 11.
- (1964). U jednom dahu (kritika nastupa ansambla «Kolo»), *Novi list*, br. 186, godina XVIII, Rijeka, 8. 8. 1964., str. 10.
- (1965). Pag – tkalački centar sjevernog Jadrana, *Novi list*, br. 269, godina XIX, Rijeka, 17. 11. 1965., str. 11.
- (1966). Disciplina – najvrednija značajka (kritika nastupa KUD-a «Student» Rijeka), *Novi list*, br. 80, godina XX, Rijeka, 5. 4. 1966., str. 8.
- (1966). Veseli se nebo i zemljica ... (osvrt na Međunar. smotru folkora Zagreb), *Novi list*, br. 172, godina XX, od 26.07.1966. Rijeka, str. 8.
- (1966). Dobrinj je bili grad, nasrid je otoka ... (osvrt na Međunarodnu smotru folklora Zagreb), *Novi list*, br. 175, godina XX, Rijeka, 30. i 31. 7. 1966., str. 8.
- (1966). «Ilija Dorčić» zacrtao put, *Novi list*, br. 180, godina XX, Rijeka, 5. 8. 1966., str. 8.
- (1966). Skromno i ozbiljno (kritika prve smotre muzičkog folklora Istre u Motovunu), *Novi list*, br. 195, godina XX, Rijeka, 23. 8. 1966., str. 8.
- (1966). Svečanost cjelokupnoga istarskog i primorskog kraja, *Novi list*, br. 231, godina XX, Rijeka, 4. 10. 1966., str. 8.
- (1967). Naši spomenici (kažun, Barbanština), *Novi list*, br. 4, godina XXI, Rijeka, 7. i 8. 1. 1967., str. 10.
- (1967). Karakteristični odrazi kulturnih epoha, *Novi list*, br. 16, godina XXI, Rijeka, 21. i 22. 1. 1967., str. 10.
- (1967). Stari toš od Katušići, *Novi list*, br. 46, godina XXI, Rijeka, 25. i 26. 2. 1967., str. 10.
- (1967). Naši spomenici (Lešnica velika), *Novi list*, br. 58, godina XXI, Rijeka, 11. i 12. 3. 1967., str. 10.
- (1967). Zaštita kulturne baštine, *Novi list*, br. 64, godina XXI, Rijeka, 18. i 19. 3. 1967., str. 11.
- (1967). Naši spomenici (Belgrad, kuća Malinarić), *Novi list*, br. 82, godina XXI, Rijeka, 8. i 9. 4. 1967., str. 11.
- (1967). O pitanju zaštite nematerijalne (folklorne) kulturno-povijesne građe u suvremenim društvenim okvirima – tema za diskusiju, *Vijesti Društva folklorista Hrvatske*, br. 6, Zagreb: Društvo folklorista Hrvatske, str. 1-5.
- (1968). Svečnost koja obogaćuje i obavezuje, *Novi list*, br. 178, godina XXII, Rijeka, 21. 7. 1968., str. 8.
- (1968). Funkcija kao poticaj, kao poruka, *Novi list*, br. 260, godina XXII, Rijeka, 2. i 3. 11. 1968., str. 9.
- (1969). Kastavski zvončari nepatvoreni i neizmišljeni ljudski likovi, *Novi list*, br. 40, godina XXIII, Rijeka, 18. 2. 1969., str. 8.
- (1969). Djelo rutine i ukusa ali ne i poruke (kritika izložbe etnografske građe u Lipi), *Novi list*, br. 125, godina XXIII, Rijeka, 30. 5. 1969., str. 8.
- (1969). Folklorna građa i pitanje njezine zaštite, *Makedonski folklor*, br. 3-4, godina II. (zbornik radova s Prvog međunarodnog simpozija za balkanski folklor, Ohrid, 7. – 8. lipnja 1969.), Skopje: Institut za folklor u Skopju, str. 397-406.
- (1970). Akademski stav životom korigiran, *Novi list*, br. 20, godina XXIV, Rijeka, 24. i 25. 1. 1970., str. 11.
- (1970). Folklor bez operetnog pakiranja, *Novi list*, br. 32, godina XXIV, Rijeka, 7. i 8. 2. 1970., str. 11.
- P. M. (1970). Spomenici propadaju (intervju s Beatom Gotthardi Pavlovsky), *Večernji list*, br. 3400, godina XIV, Zagreb, 5. 8. 1970., str. 7.
- (1970). Neki problemi teorije i prakse na zaštiti etnografske građe i spomenika (rad za godišnji plenarni sastanak Ogranka za SR Hrvatsku Etnološkog društva Jugoslavije (29. i 30. siječnja 1970.).
- (1972). Konzervatorski osvrt na etnografsku i folklornu građu u Istri, *Rad XVII kongresa Saveza udruženja*

- folklorista Jugoslavije, Poreč, 1970., glavni urednik akademik Vinko Žganec. Zagreb, str. 31-36.
- (1973). Zaštita čovjekove sredine, Dometi, godina 6, broj 1-2, urednici Miroslav Bajzek i Marijan Kalčić, glavni i odgovorni urednik Marijan Kalčić. Rijeka: Izdavački centar «Dometi», str. 20-28.
- (1974). Etnološki pristup spomeničnoj baštini regije – ruralni prostori i spomenici na području Općine Opatija, Liburnijske teme, knj. I., urednica dr. Vanda Ekl, Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, str. 143-169.
- (1975). Etnološka istraživanja kao prethodnica prostornom planiranju, Istra, Glas Istre, godina 13, broj 7, glavni i odgovorni urednik Mario Kalčić, Pula, str. 35-36.
- (1975). Predaja traje u obnavljanju, Novi list, br. 157, godina XXIX, Rijeka, 10. 7. 1975., str. 17.
- (1976). Katarina Žgombić: vezilja profesionalne vještine, Novi list, Rijeka, 27.-28. 3. 1976., str. 9.
- (1977). Predajna narodna kultura i turizam, Liburnijske teme, knjiga II., urednica dr. Vanda Ekl, Opatija: Katedra čakavskog sabora, str. 131-151.
- (1979). Ländliche Bauformen und Raumgefüge in Gorski Kotar, Jahrbuch für Hausforschung, Band 29, Detmold: Arbeitskreis für Hausforschung, str. 281-307.
- (1980). Predajno graditeljstvo i organizacija seoskog stambenog prostora Gorskog Kotara, u: Tradicionalna stambena kuća (29. savjetovanje udruženja Arbeitskreis für Hausforschung, Zagreb, 28. 8. – 1. 9. 1978.), Zagreb: Restauratorski zavod Hrvatske, str. 225-244.
- (1979). Die grundlegenden Merkmale des ländlichen Raumes Istrien, Jahrbuch für Hausforschung, Band 29, Detmold: Arbeitskreis für Hausforschung, 1979., str. 319-372.
- Hrvatsko izdanje (1980). Osnovna etnografska obilježja istarskog ruralnog prostora, Tradicionalna stambena kuća (29. savjetovanje udruženja Arbeitskreis für Hausforschung, Zagreb, 28. 8. – 1. 9. 1978.), Zagreb: Restauratorski zavod Hrvatske, str. 245-304.
- (1980?). Stara graditeljska baština, Delnice (monografija), Općina Delnice, str. 101-111.
- (1980). Vinko Trubić – bard svih sopaca, Novi list, Rijeka, 8. 4. 1980.
- (1981). Istraživanje i zaštita ruralnog, Novi list, br. 41, godina XXXV, Rijeka, 20. 2. 1981., str. 8.
- (1981). Etnografski prostor i sadržaji, Gorski kotar (monografija), Fond knjige «Gorski kotar», Delnice, predsjed. Uredničkog odbora Ivan Tomac Kapelan, odgovorni urednik Alojz Crnić, Delnice, str. 331-369.
- (1981). Ive Jelenović, Novi list, br. 55, godina XXXV, Rijeka, 9. 3. 1981., str. 8.
- (1983). Etnozoniranje ruralnog prostora kao metoda i sredstvo njegove zaštite, Čovjek i prostor, br. 6 (363), godina XXX, Zagreb: Savez arhitekata Hrvatske, str. 22-23.
- (1983). Uvod u etnografski prikaz sela opatijskog Krasa, Liburnijske teme, knjiga 5, urednica dr. Vanda Ekl, Opatija: Katedra čakavskog sabora Opatija, str. 155-172.
- (1986). Crveni facoli loparskih maskara, Novi list, br. 26, Rijeka, 1. i 2. 2. 1986., str. 12.
- (1987). Lovranština – ruralni prostor i sadržaji, Liburnijske teme, knjiga 6, urednica dr. Vanda Ekl, Opatija: Katedra čakavskog sabora Opatija, Turističko društvo Lovran, str. 145-161.
- (1987). Katica Car, Novi list, br. 96, godina XLI, Rijeka, 24. 4. 1987., str. 8.
- (1987). Svijest o kulturnom dobru, Novi list, br. 124, godina XLI, Rijeka, 29. 5. 1987., str. 8.
- (1988). Kolede prema zapisima Milčetića i u naše doba: Bit će koledve, Novi list, br. 295, godina XLII, Rijeka, 19. 12. 1988., str. 9.
- (1988). Kolede prema zapisima Milčetića i u naše doba: Ophod kolejana – jezgra običaja, Novi list, br. 296, godina XLII, Rijeka, 20. 12. 1988., str. 9.
- (1988). Kolede prema zapisima Milčetića i u naše doba: Zajednička gozba, Novi list, br. 297, godina XLII, Rijeka, 21. 12. 1988., str. 9.
- (1988). Kolede prema zapisima Milčetića i u naše doba: Duh zajedništva, Novi list, br. 298, godina XLII, Rijeka, 22. 12. 1988., str. 9.
- (1988). Kolede prema zapisima Milčetića i u naše doba: Neposredno narodno veselje, Novi list, br. 299, godina XLII, Rijeka, 23. 12. 1988., str. 5.
- (1994). Ruralni prostor i sadržaji Brseščine, Liburnijske teme, knjiga 8, glavna i odgovorna urednica Ivanka Persić, Opatija: Katedra čakavskog sabora Opatija, str. 179-206.
- (1996). Narodna glazbe i ples kao kulturno dobro, Novi list, Rijeka, 7. 7. 1996. (tjedni kulturni prilog Mediteran), str. 7.
- (1996). Zvuk sopela i radost tanca, Novi list, Rijeka, 14. 7. 1996. (tjedni kulturni prilog Mediteran).
- (1996). Red i sloboda krčkih tanaca, Novi list, Rijeka, 21. 7. 1996. (tjedni kulturni prilog Mediteran), str. 7.
- (1996). Etnografska i folklorografska istraživanja i komunikacije na prostoru zapadne Kastafćine, u: Liburnijske teme, knjiga IX. Matulji, glavni urednik mr. Darinko Munić, Opatija: Općina Matulji – Katedra Čakavskog sabora, str. 101-138.
- (1995). Otvoren put prema svim crkvicama (u povodu izložbe «Osamljene creske crekvice» Irene i Marija Šlosara), Novi list, br. 218, godina XLIX, Rijeka, 13. 8. 1995. (prilog Mediteran), str. 4-5.
- (1998). Od Jurjeva do Miholje i od Miholje do Jurjeva, Kalendar za 1998. g., Novi list, Rijeka.
- (2000). Igre i zabave, Kalendar za 2000. g., Novi list, Rijeka.

1 Konzervatorice Ana Marković Sopić, Ida Pavlaković-Jakopić, Jelena Stinčić-Glagolić, Ivana Miletić Čakširan i Sanja Gospodinović, djelatnice Konzervatorskog odjela u Sisku, dobitnice su godišnje „Nagrade Vicko Andrić“ za 2020. godinu za izvanredna postignuća u oblasti zaštite kulturne baštine na potresom pogođenom području Sisačko-moslavačke županije

Conservators Ana Marković Sopić, Ida Pavlaković-Jakopić, Jelena Stinčić-Glagolić, Ivana Miletić Čakširan and Sanja Gospodinović, employees of the Conservation Department in Sisak, the recipients of "Vicko Andrić" Award for 2020 for outstanding achievements in the protection of cultural heritage in the earthquake-affected area of Sisak-Moslavina County.

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU GODIŠNJE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ KONZERVATORSKOM ODJELU U SISKU I PROČELNICI IVANI MILETIĆ ČAKŠIRAN ZA IZVANREDNA POSTIGNUĆA U OBLASTI ZAŠTITE KULTURNE BAŠTINE NA POTRESOM POGOĐENOM PODRUČJU SISAČKO-MOSLAVAČKE ŽUPANIJE

Pročelnica konzervatorskog odjela u Sisku Ivana Miletić Čakširan s timom konzervatora Jelenom Stinčić-Glagolić, Idom Pavlaković-Jakopić, Sanjom Gospodinović i Anom Marković Sopić više od godinu dana na potresom stradalom području Sisačko-moslavačke županije ustrajno se zalaže u zaštiti kulturne baštine angažmanom koji nadilazi uobičajeno poštovanje etičkih i moralnih načela, kao i uobičajene vrijednosti i norme u ponašanju i radu državnih službenika (sl. 1). Osobnom predanošću i na momente nadljudskom snagom i upornošću u rješavanju složenih situacija koje su se nizale jedna za drugom te očuvanjem konzervatorskih principa i vrijednosti i u trenutcima kada su osobni životi bili ugroženi, apsolutno zaslužuje i više od priznanja struke godišnjom nagradom. Rezultati toga rada i takvog visoko profesionalnog pristupa imat će dugotrajan pozitivan učinak na konzervatorsku praksu i djelovanje u kriznim situacijama.

U vrlo složenoj situaciji koja je zavlada na terenu pročelnica

Miletić Čakširan iskazala je izuzetnu sposobnost i koordiniranost u transformaciji svakodnevnoga operativnog djelovanja u sustav upravljanja kriznom situacijom. U kratkom roku ostvarila je jasno ustrojenu provedbenu organizaciju koordiniranu sa svim ostalim stručnim službama koje su bile na terenu, a posebice s interventnim timovima Hrvatskoga restauratorskog zavoda na čelu s ravnateljicom dr. sc. Tajanom Pleše. Time je osigurala čvrsto operativno vodstvo, nužan preduvjet za provođenje nužnih hitnih mjera. Na raspolaganju u bilo koje doba, u trajnoj komunikaciji sa svima potrebitima, uspjela je gotovo preko noći postaviti prioritetni sustav. Time je provođenje tih prvih hitnih mjera, od pregleda šteta do izrade evidencije, bilo ciljano i odlično organizirano, jamčeći svim brojnim dionicima brzu i nadasve sigurnu provedbu.

Neiscrpnom energijom nastavila je osiguravati i sve potrebne korake za provođenje iduće aktivnosti: promišljene evakuacije ugrožene pokretne kulturne baštine. U svega četiri dana, koordinirajući kolege (u suradnji s glavnom konzervatoricom za pokretnu baštinu dr. sc. Višnjom Bralić i voditeljicom Službe za pokretnu, etnografsku i nematerijalnu kulturnu baštinu Tatjanom Horvatić) iz brojnih institucija, uspjela je postići da se provedu hitne mjere zaštite i stabilizacije na zgradi

1 Članovi Društva za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac: Jolanda Krnić Zmijanović, Gustav Červar, Nikola Grubić i Karađole Radovčić

Members of the Society for the Preservation of Šibenik Heritage Juraj Dalmatinac: Jolanda Krnić Zmijanović, Gustav Červar, Nikola Grubić and Karađole Radovčić

Gradskog muzeja Sisak te da ga se opremi za prihvrat muzejske građe drugih institucija s ugroženog područja, što je uspješno provedeno u svega nekoliko sljedećih dana. Također je u iznimno kratkom roku, u suradnji sa Sisačkom biskupijom, organizirala uređenje privremene čuvaonice za prihvrat ugroženih i oštećenih sakralnih kulturnih dobara.

Jednaku nepokolebljivost u ostvarenju cilja pokazala je u organizaciji druge etape aktivnosti, tj. u izradi dokumentacije i poduzimanja hitnih mjera zaštite i stabilizacije, imajući stalno na umu prvenstveno interes svakoga kulturnog dobra. U suradnji s državnim tajnikom dr. sc. Ivicom Poljičkom i glavnim konzervatorom za nepokretnu baštinu Tomislavom Petrincem promijenila je paradigmu i dokazala da se cijela baština Republike Hrvatske treba i može braniti upravo aktivnostima provedenim u Petrinji.

Takvu predanost svom pozivu pročelnica Miletić Čakširan zasigurno će iskazati i u sljedećoj etapi izrade projektne dokumentacije te izvođenja samih radova konstruktivne sanacije i cjelovite obnove, uz trajnu podršku glavne tajnice Marice Mikec i ministrice kulture i medija dr. sc. Nine Obuljen Koržinek. Sve nabrojeno ostaje u tihoj sjeni najveće, a često prešućene vrline: čovječnosti. Pročelnica Miletić Čakširan svojim je radom dokazala da se provođenje ovako zahtjevnih akcija u izvanrednim okolnostima može provesti ljubaznošću i pristojnošću u komunikaciji sa stanovnicima, vlasnicima i korisnicima potresom uništene baštine, kao i sa svim uključenim dionicima, uvijek vodeći potihom računa o svakom pojedincu u njegovim, uvijek drugačijim, potrebama.

Pročelnica Ivana Miletić Čakširan svojim nas je djelima podsjetila na važnost razlike između zvanja i poziva, te riječima da „baština bez ljudi nije baština, a obnova zbog obnove nije obnova.“

OBRAZLOŽENJE DODJELE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA DOPRINOS LOKALNOJ ZAJEDNICI DRUŠTVU ZA OČUVANJE ŠIBENSKE BAŠTINE JURAJ DALMATINAC

Društvo za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac udruge je građana osnovana 2011. godine u Šibeniku. Od osnutka Društvo je okupilo više od 400 članova te je pokrenulo brojne projekte vezano uz obnovu i valorizaciju bogate šibenske kulturne baštine.

Restauracija, revitalizacija i održivo korištenje kulturno-povijesnih spomenika na dobrobit i korist svih građana grada Šibenika ideje su oko kojih su se okupili mnogi građani i zaljubljenici u Šibenik spremni udružiti znanje i ideje u okviru Društva za očuvanje šibenske baštine. Društvo djeluje na volonterskoj osnovi i osmišljava, potiče i promiče projekte koji objedinjuju djelovanje nevladinih udruga, lokalne samouprave i poduzetništva u projektima očuvanja povijesne baštine i njezine kulturno-turističke valorizacije.

Svojim dugogodišnjim djelovanjem kroz niz projekata i aktivnosti usmjerenih na očuvanje lokalne kulturne baštine, samostalno i u suradnji s drugim dionicima kulturne scene, „amatersko“, no ipak vrlo profesionalno i stručno, Društvo Juraj Dalmatinac je značajno utjecalo na podizanje svijesti lokalne zajednice o baštini, upoznavanje i educiranje stanovništva grada Šibenika i drugih zaljubljenika u baštinu o bogatoj povijesti grada, promičući pritom lokalnu baštinu i daleko izvan granica svoje sredine te aktivizmom na projektima zaštite i očuvanja baštine, zahvaljujući kojima su snažnim angažmanom i zalaganjem Društva i njegovih članova obnovljene i prezentirane, ali i od nestajanja spašene brojne znamenitosti.

Sastavljeno od zaljubljenika u kulturu i povijest svoje sredine, Društvo Juraj Dalmatinac i dalje uspješno ostvaruje svoje

ciljeve, pridobivajući pritom sve veći broj sugrađana zainteresiranih za njegovo djelovanje. Grad Šibenik tako je kroz Društvo dobio jednu rijetku aktivnu skupinu građana posvećenih problematici zaštite i očuvanja kulturne baštine, s dugim i angažiranim djelovanjem, pridruživši se izabranom klubu hrvatskih gradova s privilegijom imanja takvoga jednog lokalnog kulturnog kruga.

Društvo Juraj Dalmatinac od početka svoga djelovanja na svojim projektima uspješno surađuje s Ministarstvom kulture i medija, odnosno lokalnim Konzervatorskim odjelom u Šibeniku. U sklopu suradnje dviju institucija provedeni su programi zaštite i dokumentacije kulturnih dobara, a suradnja je iznjedrila niz stručnih suradnji djelatnika Odjela i članova društva, kako u završenim projektima, tako i u onima koji su u realizaciji te u budućim konceptima.

Kroz svoje desetogodišnje djelovanje Društvo je pripremilo cjelokupnu dokumentaciju za tvrđavu Barone/Šubićevac koja je poslužila Gradu Šibeniku za prijavu na EU natječaj IPA IIIC., zajedno s lokalnom samoupravom izradilo i prikupilo dokumentaciju za susjednu tvrđavu sv. Ivana koja bi prema projektu trebala postati tzv. *dječja tvrđava* te započelo s izradom dokumentacije za tvrđavu sv. Nikole te je do sada izradilo geodetsku snimku i 3D snimku tvrđave. U suradnji s Konzervatorskim odjelom u Šibeniku odrađeni su projekti obnove i konzervacije arhitektonskih detalja gradske jezgre. Društvo za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Šibeniku započelo je s arhitektonskim i geodetskim dokumentiranjem graditeljskog fonda

povijesne jezgre Krešimirova grada. Izrađena dokumentacija se pohranjuje u planoteci Konzervatorskog odjela u Šibeniku te će se prema potrebi moći i koristiti. Do sada je snimljeno pet blokova, a za dva bloka su dobivena sredstva Ministarstva kulture i medija.

Društvo izrađuje i **Geonucleus.si**, projekt razvoja informacijskog sustava unutar kojega će svakoj građevini stare gradske jezgre Šibenika biti pridružena odgovarajuća informacijska kartica s osnovnim informacijama o građevinama i konzervatorskim smjernicama. Sustav će u obliku internetskog portala biti javno dostupan te će se na taj način transparentno, brzo i precizno ponuditi informacija koja će olakšati održavanje objekata ili investiranje u obnovu objekata koji se nalaze u staroj gradskoj jezgri.

Društvo je organiziralo projekt *Šibenska kulturna baština* u okviru kojega su održana predavanja u svrhu boljeg upoznavanja građana grada Šibenika s bogatom kulturnom baštinom grada, a predavanja, kao i druge tekstove koji se odnose na temu šibenske baštine objavljuju u časopisu Društva *Juraj*.

U tijeku je projekt izdavanja knjige *Arhitektonski detalji Šibenika – vrijednosti i obnove*. Knjiga će biti podijeljena na dva dijela sa zajedničkom temom: arhitektonski detalji. Prvi dio knjige bit će o vrijednostima arhitektonskih detalja Šibenika i imat će znanstvenu dimenziju. Drugi dio knjige govorit će o dosadašnjoj obnovi arhitektonskih detalja u povijesnoj jezgri Šibenika te će predstavljati stručnu dimenziju.

Pripremila Gordana Jerabek

